

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЛИМАН Ігор Ігоревич

УДК: 281.9 (477.6/7) „1775/1861”

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1775 – 1861 рр.)

Спеціальність 07.00.01 — Історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Бойко Анатолій Васильович,
доктор історичних наук, професор

Запоріжжя — 2005

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, МЕТОДИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	12
1.1. Історіографія та методи дослідження історії православної церкви на півдні України	12
1.2. Джерела з релігійної історії регіону	42
РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ КРАЇ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ – СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.	75
2.1. Історичні умови розвитку православної церкви на півдні України	75
2.2. Позиції монархів і Синоду в керівництві релігійною спра- вою	90
2.3. Єпархіальна система управління	106
РОЗДІЛ 3. ЦЕРКОВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ 1775 – 1861 рр.	145
3.1. Розбудова південноукраїнських єпархій	145
3.2. Державне регулювання і практика храмового будівництва	171
3.3. Проблеми церковного землеволодіння та землекористу- вання	197
3.4. Становлення мережі духовних навчальних закладів і про- блеми освіти священно- та церковнослужителів і їхніх дітей	221
РОЗДІЛ 4. СТРУКТУРА ДУХОВЕНСТВА РЕГІОНУ	251
4.1. Парафіяльні священно- та церковнослужителі	251
4.2. Специфіка статусу духовенства, що задовольняло релігій- ні потреби військових	276
4.3. Склад, порядок формування, правовий і матеріальний ста-	295

тус чернецтва	
РОЗДІЛ 5. ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І МИРЯНИ	322
5.1. Державна регламентація функцій духовенства щодо па- рафіян і практика пастирської діяльності на півдні України	322
5.2. Місіонерська діяльність і заходи проти відпадиння від офіційної церкви	354
5.3. Народна релігійність і офіційна церква	376
ВИСНОВКИ	399
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	407
ДОДАТКИ	561

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

AGAD	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Головний Архів Давніх Актів, Варшава)
АСПБІ РАН	Архів Санкт–Петербурзького інституту історії Російської Академії Наук
БМК	Бердянський краєзнавчий музей
ВРВіР	ЦНБ Відділ рідкісних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Карабіна
ВРіЦВ ХОУНБ	Відділ рідкісних і цінних видань Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гончара
ВР РНБ	Відділ рукописів Російської Національної Бібліотеки
ДААРК	Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим
ДАДО	Державний архів Дніпропетровської області
ДАДонО	Державний архів Донецької області
ДАЗО	Державний архів Запорізької області
ДАКО	Державний архів Кіровоградської області
ДАЛО	Державний архів Луганської області
ДАМО	Державний архів Миколаївської області
ДАмС	Державний архів міста Севастополя
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАПО	Державний архів Полтавської області
ДАХО	Державний архів Херсонської області
ДІМ	Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького
ДКМ	Донецький краєзнавчий музей
ЗКМ	Запорізький краєзнавчий музей
ЗООИД	Записки Одесского общества истории и древностей

ЗОУНБ	Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Горького
ИГУАК	Известия Таврической ученой архивной комиссии
ІР НБУ	Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського
КУАК	Катеринославська учена архівна комісія
ЛЕУАК	Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии
МелКМ	Мелітопольський краєзнавчий музей
МКМ	Маріупольський краєзнавчий музей
НЗХ	Національний заповідник “Хортиця”
НКМ	Нікопольський краєзнавчий музей
ОТІС	Одеське товариство історії та старожитностей
ПЗПіР	Повне зібрання постанов і розпоряджень по відомству православного сповідання
ПСЗРИ (ПЗЗРІ)	Полное Собрание Законов Российской империи
РДА ВМФ	Російський державний архів Військово–морського флоту
РДАДА	Російський державний архів давніх актів
РДВІА	Російський державний військово-історичний архів
РДІА	Російський державний історичний архів
РВ ІРЛІ РАН	Рукописний відділ Інституту російської літератури (Пушкінський дім)
РВ ОДНБ	Рукописний відділ Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького
ТКМ	Токмацький краєзнавчий музей
ТУАК	Таврійська учена архівна комісія
ХКМ	Херсонський краєзнавчий музей
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів у м. Києві

ВСТУП

Актуальність дослідження. В історії Південної України остання чверть XVIII – середина XIX ст. стала надзвичайно важливим етапом, під час якого відбулись і закріпились знакові трансформації у формах та рівні залежності краю від Петербурга, в ступені уніфікації місцевої управлінської системи, зміни в рівні і напрямках господарського розвитку, в чисельності населення.

При цьому досить помітно відчувається брак узагальнюючого дослідження, в якому б систематизувалась церковна історія регіону цього періоду, і передусім — історія православної церкви. Використання традиційного кола джерел, основа якого сформувалась ще в XIX ст., домінування класового підходу обумовили не лише наявність багатьох фактологічних помилок, лакун, але і існування чисельних кліше, повторення в різних формулюваннях тих самих висновків, не всі з яких адекватно відбивають реальність. Зокрема набула поширення теза про те, що православ'я на землі Півдня по-справжньому прийшло лише після ліквідації Запорозьких Вольностей, а до того воно знаходилося тут чи не в зародковому стані. Давню історіографічну традицію має сприйняття південного краю як конгломерату різних етносів та релігійних конфесій. Причому із акцентом на перебування тут католиків, протестантів, іудеїв, мусульман. Дарма, що цілий ряд етносів був представлений лише кількома сотнями осіб. Певною історіографічною традицією стало твердження про специфічність, а то й унікальність деяких аспектів розвитку півдня України, і, зокрема, церкви в регіоні, так само як і про використання Півдня як своєрідного полігону для експериментів, які проводились можновладцями імперії. Такі твердження мають підстави. Але дуже часто відповідні тези абсолютизуються, приймаються апіорно, або застосовуються без застережень. З іншого боку, цілий ряд дослідників взагалі відмовляє церковному устрою краю пост-запорозьких часів у будь-якій специфічності, розглядаючи його як ординарний елемент єдиної, централізованої державної системи Російської імперії. Ці, а також чимало інших кліше, в

багатьох випадках некритично сприймаються дослідниками, які, вивчаючи світську історію, змушені звертатись до подій історії релігійної.

Сама ж необхідність такого звернення, як і принципова важливість вивчення церковного минулого, обумовлюється тим фактом, що в умовах невідокремленості церкви від держави, тісної взаємодії духовних і світських інституцій, релігійності світосприймання переважної більшості населення релігійний фактор значною мірою впливав на політичні, економічні, соціальні, культурні процеси. У той же час можливість такого впливу широко використовувалась для досягнення цілей, що лежали далеко поза суто релігійною площиною.

З іншого боку, брак узагальнюючого дослідження з історії православ'я на Півдні зумовлює і недостатнє врахування ситуації в краї у працях, які розглядають історію церкви в межах України або Російської імперії. Специфіка Півдня якщо і згадується, то, знову ж таки, зводиться до кількох стандартних формул, не кожна з яких відповідає дійсності.

Отож, потреба в ґрунтовному дослідженні історії православної церкви на півдні України 1775 – 1861 рр. давно назріла.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукової теми історичного факультету Запорізького національного університету „Реконструкція демографічних та етнічних процесів на основі комп'ютерної бази даних „Населення Південної України XVIII – XIX століття” (номер державної реєстрації 0100U001736). Особистим внеском автора у розробку теми є пошук, виявлення, аналіз та публікація джерел з історії православного духовенства краю. Обраний напрямок дослідження є також складовою планів Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України щодо дослідження документальних джерел з історії України XVIII століття (тема 3.2.7.4).

Метою дослідження є реконструкція історичного розвитку православної церкви в південноукраїнському регіоні 1775 – 1861 рр., визначення особливос-

тей системи управління, церковно-територіального устрою краю, статусу духовенства Півдня, взаємин підлеглих духовного відомства з мирянами.

Досягнення мети передбачає вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- аналіз стану наукової розробки проблеми;
- здійснення евристики в архівних зібраннях, музейних колекціях, рукописних відділах бібліотек України, Російської Федерації та Польщі;
- простеження історичних умов розвитку православної церкви на Півдні;
- дослідження місця монархів, Синоду, органів єпархіальної влади в управлінні церковною справою у регіоні;
- реконструкція церковно-територіального устрою Південної України;
- дослідження статусу парафіяльного, військового, чорного духовенства краю;
- аналіз державної регламентації функцій духовенства щодо парафіян і практики пастирської діяльності на Півдні;
- висвітлення місіонерської діяльності і заходів проти відпадиння від офіційної церкви;
- дослідження характеру народної релігійності і впливу на нього заходів офіційної церкви.

Об'єктом дослідження є церковна історія Південної України.

Предмет дослідження — православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст.

Хронологічні межі дослідження визначаються 1775 – 1861 роками. Нижня межа пов'язана із „атакуванням” Січі, підписанням маніфесту від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію запорозького козацтва і іменного указу від 9 вересня 1775 р., яким передбачались трансформації церковно-територіального устрою краю та об'єднання південноукраїнських земель під зверхністю одного єпархіального архієрея. Верхня межа зумовлена початком проведення реформ 60-х – 70-х років XIX ст., які суттєво вплинули на статус духовенства та його місце в

суспільстві, а також із початком функціонування окремої Таврійської єпархії, яка втратила залежність від Херсонського архієпископа.

Територіальні межі дослідження визначаються традиційним для історіографії розумінням під терміном „Південна Україна” території трьох степових губерній — Катеринославської, Херсонської і Таврійської в кордонах 1805 р., яка сьогодні включає землі Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Донецької областей, Автономної Республіки Крим і південно-східної частини Луганської області.

Наукова новизна дисертації полягає насамперед у тому, що православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. вперше стала предметом спеціального комплексного дослідження. Дисертантом проведена евристична робота, в результаті якої неопубліковані джерела з тематики дослідження виявлені в 35 архівних, музейних та бібліотечних установах України, Російської Федерації та Польщі. Реконструйовано систему управління православною церквою на півдні України, простежено зміни у структурі та статусі її складових. Заповнено низку лакун, спростовано ряд поширених в історіографії тверджень стосовно хронології розбудови південноукраїнських єпархіальних органів влади. Доведено, що державна влада пріоритетну увагу приділяла розбудові не Катеринославської і Таганрозької, але Херсонської і Таврійської єпархії. Вперше проаналізовано зміни процедури та умов влаштування релігійних споруд, визначено, яким чином тенденції посилення контролю і регламентації з боку Петербурга та єпархіальної влади впливали на темпи храмового будівництва на півдні України. З'ясовано комплекс проблем, пов'язаних із церковним землеволодінням та землекористуванням. Реконструйовано мережу духовних навчальних закладів Півдня, визначено основні тенденції її розвитку, ступінь обумовленості цих тенденцій загальноімперськими процесами і ситуацією в самому регіоні. Скориговані усталені в історіографії уявлення щодо складу, трансформацій порядку формування, змін чисельності, соціального статусу, матеріального забезпечення парафіяльного, військового, чорного духовенства краю. Розглянуто вплив на регламентацію функцій духовенства що-

до парафіян ролі, що відводилась православної церкві у системі суспільно-державних відносин. Отримало подальшого розвитку дослідження специфіки місіонерської діяльності і заходів проти відпадиння від офіційної церкви в краї. З'ясовано особливості характеру народної релігійності, впливу на неї традиції, історичних умов, заходів офіційної церкви.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її положення і результати можуть бути використані при створенні узагальнюючих досліджень з історії Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст., з історії релігії, при розробці вузівських і шкільних підручників.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження оприлюднювались на міжнародних, всеукраїнських, міжрегіональних і регіональних конференціях, конгресах, наукових читаннях, семінарах: „Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури” (Запоріжжя, жовтень 1997); „Адміністративний устрій та самоврядування в Україні XVII – XX ст.” (Запоріжжя, жовтень 1999); „Культурологічні та етносоціальні процеси на півдні України XVIII – XX ст.” (Бердянськ, травень – червень 2001); „Внесок поляків у соціально-економічний та культурний розвиток Південної України” (Херсон, вересень 2001); „Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України” (Запоріжжя, жовтень 2001; жовтень 2003); „Історико-культурна спадщина Нікопольського району і проблеми історії запорозького козацтва” (Нікополь, жовтень 2001); „Історичне краєзнавство Наддніпрянщини” (Дніпропетровськ, квітень 2002); „Теорія, методологія, історіографія та джерелознавство досліджень з історії євреїв України” (Запоріжжя, квітень 2002); „Церква та держава в умовах глобалізації” (Херсон, травень 2002); „Актуальні проблеми вивчення історії XIX – XX ст.” (Бердянськ, вересень 2002); „Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району” (Нікополь, жовтень 2002); „Перші Новицькі читання” (Запоріжжя, жовтень 2002); „Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральності особистості” (Донецьк, травень 2003); „Історія релігій в Україні” (Львів, травень 2003); „Теоретична спадщина Миколи Міхновського і Дмитра

Донцова в контексті українського державотворення” (Мелітополь, вересень 2003); „Пам’ятні дати в історії краю” (Херсон, вересень 2003); „Діячі освіти і науки Придніпров’я ХІХ – ХХ ст.” (Дніпропетровськ, березень 2004); „Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство)” (Дніпропетровськ, травень 2004); „Національна перлина Запорожжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця” (Запоріжжя, вересень 2004); „Придніпров’я давнє і сучасне: невідомі та маловідомі сторінки історії та культури” (Дніпропетровськ, березень 2005); „Актуальні проблеми та перспективи дослідження історії козацтва” (Запоріжжя, квітень 2005). Положення дисертації, викладені в публікаціях, були апробовані в рецензіях, що з’явилися на сторінках наукових часописів [1074; 1122; 1545].

Публікації. Результати дослідження відображені в 72 публікаціях, зокрема 3 монографіях, 2 археографічних виданнях, 1 колективній монографії, нарисах (у співавторстві), 1 брошурі, 61 статті та матеріалах виступів на конференціях і читаннях (22 з них — у фахових виданнях).

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, МЕТОДИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія та методи дослідження історії православної церкви на півдні України

Вивчення стану наукової розробки історії православної церкви на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. вимагає розгляду „проблемної історіографії”, тобто сукупності літератури, яка має відношення до зазначеної проблематики [1229, с. 15], не просто у формі бібліографічного покажчика, але зі зверненням уваги на методологічні підходи, тенденції в історичній науці, на специфіку історіографічного процесу та історіографічної ситуації.

У науковому доробку щодо історії православ'я у Південному краї виділяється три напрями: 1) праці з історії православ'я на півдні України; 2) дослідження з церковної історії інших регіонів і Російської імперії в цілому; 3) роботи, які хоча і присвячені переважно „світській” проблематиці, але містять інформацію з історії православ'я. Зважаючи на специфіку церковної тематики, відмінність політичних, соціально-економічних умов, в яких діяли науковці, зміни характеру впливу держави на історіографічний процес, а також на трансформацію світоглядних імперативів і суттєві зміни „релігійності мислення” у межах кожного напрямку чітко простежуються три хронологічні періоди: 1) XIX ст. – кінець 20-х рр. XX ст.; 2) кінець 20-х – кінець 80-х рр. XX ст.; 3) з кінця 1980-х рр. до сьогодення. Оскільки кожен період принципово відрізнявся від інших і мав деякі спільні характеристики для всіх трьох напрямів історичних досліджень, є сенс при розгляді історіографічних проблем поєднати хронологічний і тематичний принципи викладення матеріалу.

Роботи першого напрямку, які з'явилися до кінця 1920-х рр., мають неабияку цінність для реконструкції церковної історії на мікрорівні, зважаючи на зосередження уваги на біографіях церковних діячів, минулому конкретних храмів, парафій, монастирів, навчальних закладів. Така вузька проблематика

великою мірою визначалась обмеженістю більшості авторів у доступі до масивів джерел, які б дали можливість комплексно реконструювати церковне минуле краю. Адже саме слідування за джерелами розглядалось, згідно з домінуючим позитивістським підходом, як оптимальний принцип викладення матеріалу. Як панування релігійного світосприймання, так і переважання серед авторів представників духовенства відбилась на підходах до викладення та інтерпретації фактів; спостерігалось дотримання більшістю офіційної концепції стосовно однозначно позитивної ролі держави в розвитку православ'я на Півдні.

Першою спробою систематизації церковної історії краю після 1775 р. стала „Коротка історична відомість про Слов'янську єпархію...”, надрукована у Харкові в „Календарі...” за 1810 р. В. Біднов, який виявив і передрукував цю роботу в Літопису КУАК, зробив обгрунтоване припущення, що її авторство належить протоієрею І. Башинському [1091], який довго працював у семінарії, був її ректором, членом Катеринославської консисторії, а тому не тільки мав доступ до джерел, але і сам був учасником деяких із описаних ним подій. Фактично робота являє собою подані за хронологією біографії єпархіальних архієреїв 1775 – 1810 рр. із включенням у них інформації про найбільш визначні, на думку автора, події церковного життя краю.

У 1826 р. директор училищ Катеринославської губернії видав у Петербурзі перероблений і доповнений рукопис Макарія (М. Глухарьова), присвячений біографії архієпископа Іова (Потьомкіна) [1350].

Процеси, які відбувались на півдні України в останній чверті XVIII – перші десятиліття XIX ст., сприяли формуванню розуміння особливостей цього краю, посиленню інтересу до його історії, розвитку місцевого патріотизму. На цій хвилі наприкінці 1830-х рр. краєзнавці Півдня започаткували наукове товариство в Одесі [1526, с. 13-14], що знаменувало початок активного нагромадження історичного доробку з проблеми. На сторінках Записок ОТІС були опубліковані дослідження Гавриїла (Розанова), С. Серафімова, А. Лебединцева, М. Мурзакевича, К. Оранського [1402], Ф. Лялікова [1331], ігумена Анфіма [1080], М. Юрневича [1563], інших науковців і аматорів, які висвітлювали пе-

реважно факти біографій яскравих постатей, історію окремих храмів і монастирів, деякі помітні події церковної історії.

По відношенню до цих праць є справедливим висновок, зроблений О. Журбою стосовно публікацій ОТІС і в цілому південноукраїнського історіографічного простору: місцеві історичні студії, не маючи глибокої традиції, в „готовому” вигляді відтворювали позитивістський науковий дискурс, складовою якого стала впевненість у принциповій можливості пізнання минулого шляхом опанування і критичного засвоєння джерельної інформації; разом із тим, на характері студій відбилися тимчасова перемога в загальноросійському масштабі моди на історичний романтизм і вплив на історіографію німецької філософської думки. Влучним є застосування О. Журбою терміна „спресований історіографічний час” по відношенню до південноукраїнського історіографічного простору перших часів існування ОТІС: становлення різних жанрів, методів, напрямів, стилів, дисциплінарних складових історіописання відбувалось майже синхронно [1189, с. 24-26].

Серед авторів, які звертались до церковної історії краю, був великим відсоток духовних осіб. Причина тому — природний професійний інтерес до тієї сфери, в якій працювали самі ці священнослужителі та ченці; наявність, що називається, „під рукою” матеріалів для дослідження; заохочення і єпархіальним керівництвом, і окремими членами ОТІС духовенства до написання історії своїх храмів і монастирів. При тому, що багато хто з духовних осіб виступив у Записках ОТІС лише з однією публікацією, інші були активними членами товариства й досліджували різні аспекти церковного минулого.

Серед цих представників духовенства на особливу увагу заслуговує Гавриїл (Розанов), архієпископ Херсонський і Таврійський, роль якого у вивченні регіональної історії вже ставала предметом низки досліджень, що з’явилися упродовж останнього десятиліття [1186-1188; 1190, с. 190-254; 1191].

Займаючи посаду єпархіального архієрея, Гавриїл ще під час перебування на кафедрі в Катеринославі маючи, з одного боку, цікавість до місцевої історії, а з іншого, — вільний доступ до архівних матеріалів підпорядкованих

йому консисторії, Самарського монастиря й окремих церков опрацював великі масиви джерел і підготував низку праць, які вдалося опублікувати пізніше, після переїзду до Одеси, яка на відміну від „провінційного, тихого, відірваного від бурхливого життя інтелектуальних центрів” Катеринослава мала значно сприятливішу для активної наукової діяльності обстановку [1190, с. 201, 211-212]. Певною мірою як багатство наявних матеріалів, так і прагнення осягнути історію всієї території, яка знаходилась під духовною владою архієпископа, вплинули на те, що на відміну від сучасників і колег по ОТІС Гавриїл не став обмежуватись дослідженням окремих сюжетів, епізодів церковної історії південноукраїнських єпархій, хоча з-під його пера виходили і такі роботи [1127-1129].

Крім того, що архієпископ зробив спробу ґрунтовного дослідження історії Самарського монастиря [1130], він взявся і за створення значно ширших за територіальними межами праць. Було видано „Хронологіко-історичний опис церков єпархії Херсонської і Таврійської” [1131]. На його початку міститься декларація Гавриїла про те, що подається хронологічна таблиця „всіх, що знаходяться в Новоросійському краї”, церков, із зазначенням часу заснування або зведення, і з доданням історичних відомостей про деякі з них. Втім, співвіднесення інформації, наведеної Гавриїлом, із архівними джерелами дає підстави поставити під сумнів як тезу про повноту „Хронологіко-історичного опису...”, так і достовірність ряду наведених у ньому фактів (*див. додаток А*). Має місце і невідповідність назви та змісту роботи задекларованому наміру: адже, як зазначає сам Гавриїл, „Новоросійський край” включав три губернії, але в „Хронологіко-історичному описі...” подаються дані про храми лише двох із них.

Масштабнішою за спектром розглянутих проблем стала публікація „Уривка оповідання про Новоросійський край...” і „Продовження начерку про Новоросійський край...” [1125; 1126]. Духовний сан автора, коло його інтересів, наявні масиви джерел зумовили те, що в цій головній роботі Гавриїла основна увага концентрується саме на церковній історії краю. На деякі фактологічні помилки та недоречності, які мають місце в праці архієпископа, ми звернемо увагу, розглядаючи конкретні аспекти церковної історії Півдня. Зараз же

зауважимо, що від таких вад дослідника не вберегло звернення до вже застарілого на той час барокового літописного стилю із намаганням поєднати його з позитивістським суворим ставленням до джерел (підкреслимо — саме „намаганням”). Щодо лейтмотиву, якого дотримувався Гавриїл при викладенні церковної історії Півдня, слід відмітити, що архієпископ сприяв закладенню місцевої традиції поєднання місцевого патріотизму з великодержавним переконанням у цивілізаторському впливі імперської системи на розвиток краю.

У душі цієї традиції писав, між іншими, учень і соратник Розанова, С. Серафімов, дійсний член ОТІС. Він звернув на себе увагу архієпископа ще під час навчання в Катеринославській семінарії. Пізніше Серафімов закінчив Київську духовну академію і викладав там грецьку мову та російську словесність, а в 1845 р., згідно з бажанням Гавриїла, був призначений законовчителем до училища при Одеському Архангело-Михайлівському монастирі. У 1850 – 1855 рр. С. Серафімов на посаді професора викладав грецьку в Одеській семінарії, згодом був учителем Закону Божого в Одеському інституті шляхетних дівчат, а у 1870 – 1877 рр. — наглядцем Херсонського духовного училища [1532, с. 216-219; 1377, с. 125].

На сторінках Записок ОТІС С. Серафімов після смерті Розанова опублікував розлогу статтю-некролог про свого вчителя [1456], в якій звернувся до віх біографії архієпископа, звертаючи особливу увагу на позитивні зміни, які відбулись завдяки Гавриїлу в єпархіях Півдня. До кола наукових інтересів отця Серафіма входило переважно дослідження проблем, пов'язаних із церковною історією краю (А. Непомнящий з цього приводу не зовсім коректно застосував формулювання „історії християнської церкви в Новоросійському краї і в Криму” [1377, с. 125]). У Записках ОТІС С. Серафімовим було надруковано „Нотатки з архіву Готфійської єпархії в Криму”, які фактично являли собою опис із рясним наведенням розлогих цитат, а то й повного тексту документів, що зберігались у бібліотеці ОТІС і стосувались біографій митрополита Ігнатія (Газдінова) та його соратника і помічника Трифілія (Карацоглу) [1457]. Глибокі знання грецької мови дозволили С. Серафімову дослідити особливості культо-

вих відправ, релігійних свят маріупольських греків [1462]. Невдовзі з'явилась стаття, присвячена Євгенію (Булгарісу), яка базувалась переважно на вже введених до наукового обігу матеріалах і стосовно якої сам автор писав, що не мав наміру створювати докладну біографію, а лише бажав „принести слабку данину вдячності” пам'яті ієрарха [1455]. На матеріалах листування архієпископа Інокентія (Борисова) була побудована стаття, присвячена влаштуванню вікаріатства Херсонської і Таврійської єпархії [1460]. У 1883 р. були видані „Матеріали для історії Херсонської єпархії з часу влаштування її 1837 року до нашого часу”, які, судячи з назви, мали служити своєрідним продовженням за хронологією праці Гавриїла (Розанова), доведеної саме до часу влаштування кафедри в Одесі. Втім, зміст роботи С. Серафімова виявився набагато скромнішим: фактично, автор обмежився лише описом кількох подій, які відбулись в Одесі у 1837 р., причому інформація була взята переважно зі сторінок „Одеського вісника” [1459]. Наслідком пастирської та викладацької діяльності С. Серафімова в Одесі і Херсоні стала підготовка до публікації історії одеської Покровської церкви [1461] і херсонського Успенського собору [1458].

Інший дійсний член товариства, протоієрей А. Лебединцев, хоча і починав працювати в єпархії під керівництвом Гавриїла (Розанова), знаходився під значно більшим впливом наступних єпархіальних архієреїв, Інокентія (Борисова) і Димитрія (Муретова), яких знав ще під час свого навчання, а їхнього викладання у Київській духовній академії. Згідно з волею Інокентія, отець Арсеній у 1848 р. був переведений із Одеси до Севастополя, де перебував до 1857 р., після чого знову повернувся до Одеси [1239; 1401]. Саме кримський період життя, спілкування з ієрархами, які активно обстоювали ідею посилення ролі православ'я на півострові, ратували за необхідність зробити Крим „російським та християнським краєм” значною мірою зумовили і звернення Лебединцева до церковної історії Криму, й апологетику дій архієреїв стосовно півострова. Основними джерелами праць отця Арсенія, присвячених Феодосійській вікарній єпархії [1252] і століттю церковного життя Криму після включення півострова до складу Російської імперії [1253], стали архівні матеріали севасто-

польської Петропавлівської церкви, доповнені власними спогадами про події часів Кримської війни і даними, наведеними в роботах попередників. Наявні джерела зумовили і рівень повноти досліджень: особливою фрагментарністю відрізняється робота про 1783 – 1883 рр. в церковній історії Криму, в якій фактам стосовно першої половини XIX ст. відведено лише близько 1/19 обсягу.

Серед світських членів ОТІС, які активно вивчали церковне минуле, слід звернути увагу на М. Мурзакевича, який тривалий час був секретарем товариства, пізніше — його віце-президентом. Багато в чому саме цей науковець служив взірцем для інших авторів „Записок...”, виступаючи промотором дослідницької діяльності. Разом із тим, церковна історія була лише однією з багатьох сфер наукових інтересів цього дослідника, причому сферою не головною. І самі праці М. Мурзакевича з церковної історії не були акцентовані на одній тематичі, а форми подачі інформації варіювались. Уже в II-у томі „Записок...” побачили світ „Відомості про деякі православні монастирі” Херсонської і Кишинівської єпархій, в яких М. Мурзакевич, між іншим, подав більш-менш систематизовану, хоча і уривчасту коротку інформацію про Григоріївський Бізюков і Корсунський Успенський монастирі [1365]. Кілька разів передруковувались в інших виданнях і широко використовувались наступними поколіннями дослідників матеріали статті „Єпархіальні архієреї Новоросійського краю” [1363], яку М. Мурзакевич побудував за схемою: назва єпархії — дата її заснування — дата посвяти — ім'я архієрея — короткі, в одне-два речення, відомості про цю особу (хоча і не про кожну). Більшість фактів і дат, наведених у статті, підтверджуються архівними документами та опублікованими джерелами, хоча деяких помилок М. Мурзакевич усе ж не уникнув (*див. додаток Б*). У тому ж томі „Записок...” опубліковане повідомлення М. Мурзакевича про надгробні пам'ятники Херсонської фортечної церкви [1362]. У XIII-у томі поміщена невелика стаття, присвячена біографії вікарія Мойсея (Гумілевського) [1364]. М. Мурзакевичем були підготовлені і „Матеріали для історії Новоросійської ієрархії”, у яких викладено біографічні відомості про Євгенія (Булгаріса), Никифора (Феотокі), Амвросія (Серебренікова), Гавриїла (Бонулеску-Бодоні),

Афанасія (Іванова), Платона (Любарського), Іова (Потьомкіна), Феофіла (Татарського), Онісіфора (Боровика), Гавріїла (Розанова) [1366; 1571, с. 343-344].

До початку 1860-х рр. Записки ОТІС залишались єдиним друкованим органом, навколо якого гуртувались південноукраїнські дослідники місцевої церковної історії. Посилення в середині ХІХ ст. негативних для офіційної церкви процесів підштовхнуло духовне відомство до пошуку більш ефективних форм взаємодії з місцевим духовенством. У 1853 р. Інокентій (Борисов) виступив із програмою створення за прикладом Губернських відомостей Єпархіальних відомостей, яка з огляду на Кримську війну, смерть самого Інокентія і низку інших обставин почала реалізовуватись лише наступним архієреєм, Димитрієм [1430, с. 1-3]. „Херсонські єпархіальні відомості” почали виходити з друку в липні 1860 р., таким чином ставши першим подібним виданням на території Російської імперії. Вже повідомляючи про дозвіл Синоду на започаткування видання, Херсонська консисторія у березні 1860 р. запросила „всіх вчених священнослужителів”, щоб вони надсилали до редакції свої статті, описи церков, майна, ікон, вартих уваги старожитностей тощо [357, арк. 5-5 зв.].

Уже в перші роки існування „Херсонських єпархіальних відомостей” на їх сторінках з’явилась велика кількість статей, присвячених місцевій церковній історії. Згодом доля таких робіт у матеріалах видання дещо знизилась, але з 1875 р. кількість історичних публікацій зростає знову. Загалом лише за перше 25-річчя існування Відомостей у них було надруковано 14 статей, присвячених представникам південноукраїнської ієрархії останньої чверті ХVІІІ – середини ХІХ ст., 5 статей стосовно історії окремих єпархій і вікаріатств, 16 статей про історію окремих храмів, монастирів та ікон Півдня. Всього ж при тому, що впродовж 1860 – 1917 рр. з’явилось 1380 номерів „Херсонських єпархіальних відомостей”, у виданні було опубліковано більше 70 статей (не враховуючи археографічних), присвячених різним аспектам історії православної церкви краю 1775 – 1861 рр.: з початку 1900-х рр. стали значно переважати статті, які стосувались другої половини ХІХ ст., а невдовзі бурхливі події, які відбувались у

Російській імперії та у світі, відвернули увагу редакції від історичного минулого і змусили зацентувати увагу на більш актуальних проблемах.

Серед авторів, чії статті були надруковані в „Херсонських єпархіальних відомостях”, слід згадати М. Вартмінського [1113], архімандрита Діонісія [1166], С. Земляницького [1199], П. Колосова [1231], А. Корочанського [1236], А. Лебединцева, Г. Леончукова [1256], В. Лобачевського [1325-1327], Є. Логінова [1328], Л. Малярова [1339], А. Манжелея [1341], М. Мурзакевича, М. Неводчикова [1372], В. Никифорова [1382], М. Павловського [1332], С. Патенка [1412], Ф. Піскунова [1210], А. Полницького [1419], П. Поручика [1422], Г. Романенка [1438], С. Серафімова, К. Соколова [1478], Г. Судковського [1485], Ф. Тимківського [1493], С. Фащевського [1508], І. Філіпповича [1519], В. Флоровського [1520], П. Черного [1534], П. Чеховича [1536], М. Шараєвського [1547], В. Шахова [1548], П. Юрченка [1564], В. Ястребова [1573].

Дослідження з церковної історії були досить нерівними за повнотою і рівнем науковості, достовірності, за методологічними підходами, використаними при їх підготовці. Давались взнаки як загальна історіографічна ситуація в Російській імперії та на півдні України, так і принципи формування редакцією неофіційної частини „Відомостей”. На сторінках „Херсонських єпархіальних відомостей” розміщувалось чимало передруків із Записок ОТІС та інших видань, у порівнянні з якими аматорські статті сільських парафіяльних священників багато в чому програвали. У той же час, і роботи самого парафіяльного духовенства були далеко не рівноцінні: тоді як одні автори писали, що називається, „з натхнення”, просто намагаючись більш-менш логічно викласти зміст наявних під рукою документальних матеріалів, власні спогади і почуте від місцевих мешканців, інші запозичували методи обробки інформації, які використовували при написанні своїх робіт досвідчені науковці з провідних наукових центрів імперії. Крім того, у „Херсонських єпархіальних відомостях” вперше друкували деякі свої роботи і члени ОТІС, тим самим піднімаючи планку і служачи взірцем для інших авторів.

З огляду на формат „Відомостей” розлогі дослідження публікувались у них частинами, причому деякі роботи друкувались „порціями” впродовж кількох років. Пізніше деякі з них виходили окремими виданнями (практика публікації окремими книгами ще раніше стала використовуватись і стосовно робіт, надрукованих у Записках ОТІС).

Спостереження, зроблені стосовно „Херсонських єпархіальних відомостей”, в цілому є справедливими і по відношенню до „Таврійських єпархіальних відомостей” та „Катеринославських єпархіальних відомостей”, які почали виходити відповідно з 1869 і 1872 рр. І тут мала місце нерівноцінність статей, спостерігались подібні до започаткованих „Херсонськими єпархіальними відомостями” принципи формування редакційних портфелів, значне переважання серед статей, які стосуються православної церкви на півдні України 1775 – 1861 рр., робіт про окремі персоналії, храми, монастирі, ікони.

Разом із тим, слід відмітити, що у „Таврійських єпархіальних відомостях” (у 1906 – 1917 рр. — „Таврійському церковно-громадському віснику”) з’явилося менше статей з історії православ’я 1775 – 1861 рр., аніж у кожному з двох інших південноукраїнських офіційних друкованих органах єпархіальної влади. Великою мірою це було зумовлене самим станом православ’я на території майбутньої Таврійської єпархії. Серед робіт, які стосуються церковного минулого краю, слід згадати статті, присвячені огляду історії християнства в Криму [1516], Успенському скиту [1089; 1408], Корсунському монастирю [1237], єнікальській Успенській церкві [1143], парафії села Козачі Лагери [1212], Сімферопольському духовному училищу [1117], Інокентію (Борисову) [1121; 1138; 1345; 1383; 1549].

На посилену увагу до церковної історії редакції Єпархіальних відомостей, що виходили в Катеринославі, з часу заснування цього друкованого органу значною мірою вплинув єпископ Катеринославський і Таганрозький Феодосій (Макаревський), який невдовзі після зайняття кафедри і виступив засновником цього видання (до речі, воно з’явилося лише 33-м за хронологією серед Єпархіальних відомостей імперії) [1404]. Після закінчення Київської духовної акаде-

мії Макаревський викладав історичні дисципліни у Смоленську, був членом комітету зі складання історико-статистичного опису Смоленської єпархії, але саме в Катеринославі зміг реалізувати себе як історик. На сторінках „Катеринославських єпархіальних відомостей” з’явилась ціла низка публікацій єпископа з церковної історії переважно XVIII ст., деякі з яких пізніше вийшли окремими виданнями [1512-1515]. Зміст та значення цих праць в історіографії вже розглядалися [1092; 1550; 1551, с. 23-26].

З огляду на те, що більшість матеріалів архівів Катеринославської консисторії, архієрейського будинку, Самарського монастиря, парафіяльних церков, які були в розпорядженні єпископа, на сьогодні втрачені, праці Макаревського є надзвичайно цінним джерелом для вивчення минулого церкви на Катеринославі. Разом із тим, дослідження Феодосія не позбавлені помилок, на деякі з яких ми звернули увагу в роботі з історії православної церкви 1775 – 1781 рр. [914], а інші згадаємо в наступних розділах.

Щодо методології робіт Феодосія, то єпископ обрав традиційний для свого часу шлях „слідування за джерелами”, тож більшість його праць побудовані на переказі документальних матеріалів із наведенням розлогіх цитат, завдяки чому кількість фактологічних помилок зведена до мінімуму.

Крім Макаревського, у „Катеринославських єпархіальних відомостях” друкували свої статті з місцевої церковної історії 1775 – 1861 рр. В. Базарянінов [1084], В. Біднов, Ф. Васильєв [1114], В. Греков [1152], Г. Дубинський [1175], М. Кравченко [1240], А. Лисенков [1322], Є. Овсянніков [1397], Р. Петров [1413], А. Ржевський [1214], О. Федоровський [1511]. Низка публікацій з’явилася без підпису або лише із зазначенням ініціалів автора [1242; 1379; 1387; 1448; 1449; 1484].

Статті, які стосувались церкви на півдні України, публікувались у Єпархіальних відомостях інших єпархій. Так, деякі аспекти релігійної історії часів підпорядкування Півдня кафедрі в Полтаві висвітлені в працях, надрукованих у „Полтавських єпархіальних відомостях” [1226; 1406; 1473; 1474].

Поодинокі статті про споруди, події та осіб, пов'язаних із церковною історією Півдня, з'являлись на сторінках „Київської Старовини” [1208; 1250; 1390; 1391; 1431; 1470], „Новоросійського календаря” [1198; 1367; 1368; 1424], „Південного збірника” [1567], „Російської Старовини” [1123], „Російського архіву” [1405], „Віри і Розуму” [1111], „Душекорисного читання” [1254], „Вчених записок імператорської Академії наук” [1333], інших видань.

Сам науковий рівень публікацій великої мірою залежав від вимогливості редакцій. Тож на сторінках солідних центральних часописів переважно розміщувались статті, написані в кращих традиціях позитивізму, побудовані на солідній джерельній базі. Там же, де планка не стояла так високо (переважно — у місцевій пресі) і де формат видання не дозволяв вміщення розлогих ґрунтовних статей, друкувались, головним чином, замітки про окремі цікаві факти з церковного минулого, і рівень науковості таких заміток залежав від здібностей і самокритичності їхніх авторів. Широко практикувався передрук з інших видань.

Віховими подіями в інституціалізації досліджень із регіональної історії православ'я стало створення спочатку Таврійської, а пізніше Катеринославської учених архівних комісій. Пріоритетним напрямом їхньої роботи, як випливає з самих назв комісій, було опрацювання писемних джерел.

З тематики, яка нас цікавить, у „Відомостях ТУАК” було надруковано статті, присвячені Херсонському монастирю [1157], бахчисарайській Успенській церкві [1450], архієпископу Інокентію (Борисову) [1378], вікарним єпископам Мойсею [1251], Іову [1181].

Більш плідно на ниві створення праць з історії церкви працювали члени КУАК, яка впродовж свого існування (1903 – 1916 рр.) видала 10 випусків „Літописів”. Значною мірою активізація дослідницької роботи саме в цьому напрямі відбулася завдяки В. Біднову, який прибув до Катеринослава в 1903 р. Ще під час навчання в Київській духовній академії В. Біднов обрав церковну історію предметом своїх досліджень, і саме цій тематиці ним приділялась найбільша увага в подальшому. Під час катеринославського періоду життя Бідновим не було створено більш-менш узагальнюючої праці, яка б стосувалась іс-

торії православної церкви на півдні України 1775 – 1861 рр. Натомість була підготовлена і видана низка публікацій, присвячених історії Катеринославської семінарії (викладачем якої і працював Василь Олексійович), опису архівних фондів, які містили документи з церковної історії краю, обставинам ліквідації церковного устрою Запорозьких Вольностей, персоналіям діячів церкви на Півдні [1091-1097]. Ми маємо всі підстави стверджувати, що зазначені теми обирались дослідником свідомо, а не диктувались наявними в його розпорядженні матеріалами. Адже Біднов мав доступ до архівів, які містили інформацію фактично з усіх аспектів церковного життя єпархій краю [1285].

Крім В. Біднова, на сторінках „Літопису КУАК” друкували роботи на церковну тематику П. Сочинський [1480], В. Машуков [1349], В. Данилов [1162]. Ці дослідження становили лише невелику частку публікацій з церковної історії — останні складала майже 1/4 від усіх публікацій, але являли собою переважно археографічні роботи. Акцентування діяльності ТУАК і КУАК на археографічній діяльності значною мірою зумовило методологічний підхід, який дотримувався при написанні абсолютної більшості досліджень: автори, намагаючись чітко слідувати за джерелами, не робили занадто широких узагальнень.

Роботи, присвячені церкві на півдні України, з'являлись не лише в часописах, але й окремими виданнями (зараз не йдеться про передрук матеріалів, раніше виданих на сторінках часописів).

Серед таких праць слід виділити довідкові видання М. Родіонова [1437], єпископа Гермогена [1140; 1141], Ф. Міляновського [1351].

Крім робіт Гавриїла (Розанова), Феодосія (Макаревського), архімандрита Діонісія, побачила світ низка інших окремих видань з історії південноукраїнських монастирів [1182; 1200; 1257-1260; 1380; 1385; 1392].

Заслужують на увагу праці, присвячені біографіям південноукраїнських ієрархів, зокрема дослідження священника С. Петровського „Сім Херсонських архієпископів” [1415], у якому подані відомості про ієрархів, що посідали кафедру в Одесі, починаючи з Гавриїла (Розанова). Майже 2/3 обсягу роботи від-

ведено інформації про трьох перших за хронологією архієпископів Херсонських і Таврійських. Важливо, що С. Петровський навів бібліографію праць ієрархів, а також історіографію досліджень про цих осіб. Серед інших біографічних видань варто згадати праці В. Чеховського [1537], М. Барсова [1086].

С. Петровський і В. Овчин підготували до друку брошури, присвячені Касперівській іконі Божої Матері [1414; 1398].

Коротко подається церковна історія краю 1770-х – 1840-х рр., після чого докладно викладаються події 1850-х рр., в роботі „Церковно-історичний начерк заснування в Херсоні вікаріату і його життєдіяльність” [1179].

Перебуваючи у структурі православної церкви Російської імперії, церква на півдні України відчувала на собі всі ті процеси, що відбувались у державі в цілому. Тож для адекватного відтворення церковного минулого краю принципово важливим є вивчення напряму в історіографії, який включає дослідження з церковної історії інших регіонів і Російської імперії в цілому.

У XIX – перші десятиліття XX ст. з’явилась величезна кількість праць, у яких висвітлювались локальні проблеми релігійної історії регіонів держави. Вони заклали ґрунт для появи узагальнюючих досліджень.

На відміну від представників першого напряму, автори, які намагались висвітлити церковну історію імперії всього синодального періоду або його великих відрізків, про Південь, як правило, мову не вели, роблячи висновки та узагальнення на матеріалах інших регіонів.

Практично першою узагальнюючою науковою працею з тематики стала робота архієпископа Філарета (Гумілевського), у якій було систематизовано церковну історію держави до 1825 р. [1161]. Автору довелося зіштовхнутись з незадоволенням Синоду деякими критичними висловлюваннями на адресу самого цього органу вищої державної влади, стосовно положення парафіяльного духовенства та єпископату.

На зростання інтересу до церковної історії значною мірою вплинули події часів підготовки і проведення олександрівських „Великих реформ” (використання цього терміна з нашого боку не є оціночним і обумовлене лише міцною

традицією його застосування в історіографії). Тоді і духовенство, і широка громадськість отримали можливість більш вільного обговорення як положення духовного відомства, його впливу на суспільство, так і шляхів виправлення ситуації, що склалась. На сторінках часописів і в окремих виданнях стали обговорюватись „дражливі” питання церковного управління, устрою і побуту духовенства [1410]. Цим був підготовлений ґрунт для створення більш узагальнюючих праць з історії церкви.

Подією в історіографії стала поява досліджень професора Казанської духовної академії П. Знаменського [1202-1205]. Базуючись на великому масиві головним чином опублікованих джерел і літератури, Знаменський звернувся не лише до проблем духовної освіти (що великою мірою обумовлювалось професією дослідника), але й до інших великих „блоків” церковної історії, в першу чергу — історії парафіяльного духовенства імперії синодального періоду. Логічно побудовані, досить вдало структуровані, чіткі у висновках, певною мірою навіть надмірно деталізовані праці П. Знаменського справили значний вплив і на багатьох сучасників, і на представників наступних поколінь науковців, для яких саме ці роботи стали і відправною точкою, і в той же час зразком наукового дослідження з церковної історії Росії.

Самостійною, систематизованою і методологічно вдало побудованою працею став „Порадник з історії Російської церкви” О. Доброклонського, частина четверта якого стосується синодального періоду і містить викладення подій до 1880-х рр. [1168]. Автор не дав оцінку більшості явищ, які описувались. Значною мірою такий підхід диктувався історичними умовами написання роботи — праця готувалась за часів режиму Побєдоносцева.

Прикладом офіціозу, просякненого ідеєю оспівування державної політики в церковній сфері, є дослідження С. Рункевича, присвячене релігійній історії XIX ст. [1441]. І. Смолич розцінював цю працю як останню (звичайно, до часу написання праці самого Смолича) спробу систематичного наукового викладення історії всього синодального періоду або його великих відрізків, за виключенням кількох університетських лекційних курсів [1475, с. 53-54, 500].

Паралельно зі створенням узагальнюючих праць відбувалось написання досліджень з окремих проблем церковного минулого імперії. Слід відмітити діяльність М. Григоровича, діловода створеної при Синоді комісії для розбору справ цієї установи, а пізніше — начальника синодального архіву і бібліотеки. За специфікою своїх посад не просто маючи доступ до архівних матеріалів Синоду, але і будучи зобов'язаний їх систематизувати, Григорович опублікував кілька оглядів з різних аспектів релігійної історії держави [1154-1156]. Автору, а скоріше упоряднику, не вдалося скрупульозно розібратись у наявних матеріалах, тож у його оглядах присутньо чимало лакун і неточностей.

Недоліки щодо повноти та коректності наведених даних, недостатнє врахування ситуації на Півдні мають місце в працях й інших дослідників. Йдеться, зокрема, про роботу Д. Ростиславова, присвячену майновому стану монастирів [1440]; праці І. Знаменського про положення духовенства за часів Катерини II і Павла I [1201]; Ф. Благовідова, присвячені участі духовенства в справі освіти населення за часів Олександра II [1101] і синодальним обер-прокурорам [1102]; О. Папкова про православну парафію XVIII – XIX ст. [1411]; К. Дьяконова з історії духовної школи за Миколи I [1176]; Б. Тітлінова стосовно духовної школи в XIX ст. [1494; 1495]; праці М. Невзорова [1371], Т. Барсова [1087], О. Желобовського [1183] про управління військовим духовенством. Деякі дані стосовно церковно-територіального устрою південного краю поміщено у фундаментальній роботі І. Покровського „Російські єпархії в XVI – XIX ст...” [1418], а стосовно деяких єпархіальних архієреїв регіону — в „Матеріалах для історії православної церкви за царювання імператора Миколи I” [1346].

Невідокремленість церкви від держави, тісне переплетення релігійної сфери з іншими сторонами життя, релігійність світогляду авторів зумовили строкатість історіографічного доробку, предметом якого історія церкви не була, але в якому міститься і інформація про факти, що мають пряме відношення до історії православ'я в краї. Фактично, в дослідженнях чи не з будь-якої тематики, яка стосувалась Південної України 1775 – 1861 рр., знаходимо принаймні згадки про храми, підлеглих духовного відомства, духовне життя парафіян.

Тож звернемо увагу лише на ті тематичні блоки, які є найбільш цінними з точки зору наявності інформації, необхідної для реконструкції історії православної церкви на Півдні.

Великий блок складають роботи, які мали за головну мету висвітлення соціально-економічного розвитку регіону. У витоків вивчення цієї проблематики стояв А. Скальковський, у працях якого знаходимо чимало згадок про різноманітні аспекти церковного життя південного краю [1467-1469; 1471; 1472]. З огляду на те, що доробок А. Скальковського вже неодноразово ставав предметом дослідження [1104, с. 8-20; 1524; 1525; 1527], зараз лише зазначимо, що фактаж і висновки, які містяться в роботах Аполлона Олександровича, мають сприйматись критично.

Факти стосовно храмів, духовенства, навчальних закладів, духовного життя знаходимо в працях про окремі населені пункти Півдня [1118; 1120; 1134; 1209; 1235; 1342; 1403; 1477; 1510].

Запорозькі традиції населення колишніх Вольностей, у тому числі і в духовній сфері, знайшли висвітлення в роботах з історії козацтва. Зокрема чималу увагу саме цьому аспекту релігійної історії краю приділяв флагман козакознавства, Д. Яворницький [1561; 1562; 1566].

Важливу інформацію стосовно участі духовенства в навчанні і виховання населення містять роботи, присвячені світським освітнім установам регіону і в цілому системі освіти в краї. Мова йде про праці Я. Грахова та С. Веребрюсова, Д. Говорова, Г. Донцова, М. Ленца, Ф. Локтя, І. Міхневича, І. Чернявського [1142; 1150; 1170; 1255; 1329; 1353; 1535].

Можливості наблизитись до розуміння світогляду мешканців Півдня, дізнатись цінні факти релігійного життя дають біографічні праці [1085; 1107; 1344; 1557].

Інформація з проблематики нашого дослідження міститься і в роботах, що належать до низки інших тематичних блоків. Самі праці, які стосувались Півдня, навіть якщо не згадували про церкву та духовну сферу, є надзвичайно важливими для розуміння умов, у яких розвивалось релігійне життя краю.

Із встановленням панування марксистської ідеології в СРСР почався якісно новий етап у дослідженні церковної історії, який позначився не лише відчутним зниженням інтересу до відповідної проблематики, але і засиллям нетипового для попередніх часів атеїстичного підходу. Якісно новим був цей етап і за соціальним складом дослідників: тепер серед авторів абсолютно домінують світські особи. Пануючий раніше апологетично-православний підхід до висвітлення проблем змінюється на діаметрально протилежний. Спостерігається своєрідна „розірваність” історіографічного процесу.

Зазначені тенденції стали причиною того, що до кінця 1980-х рр. майже не маємо більш-менш ґрунтовних досліджень з історії православ'я на Півдні. Чи не єдиним виключенням стала видана в Мюнхені стаття Н. Полонської-Василенко про проект зведення собору в Катеринославі [1421, с. 170-177].

Нечисленним стає представництво другого напрямку робіт. В узагальнюючих дослідженнях радянських істориків спостерігався досить тенденційний підхід до відбору і тлумачення фактів, зумовлений апріорною необхідністю доводити реакційну сутність церкви і духовенства. Яскравим образчиком такого підходу стала робота професора М. Никольського „Історія російської церкви”, вперше видана в 1931 р., яка, як зазначено в анотації до третього видання, стала першою в радянській історичній науці спробою висвітлити минуле російської церкви з позицій марксизму-ленінізму. Войовничо-атеїстична спрямованість цієї роботи дала підстави І. Смоличу писати про неї, що вона не має наукового значення, будучи типовою антирелігійною пропагандою [1475, с. 500]. Між тим, дослідження М. Никольського більш ніж 50 років залишалась єдиною марксистською узагальнюючою монографією з історії російської православної церкви, старообрядництва і сектантства: колективна монографія 1967 р. „Церква в історії Росії (IX ст. – 1917 р.) Критичні начерки” [1530] хоча і є більш досконалою за методологією та науковим рівнем, але бідніша за фактажем, а збірка 1975 р. „Релігія і церква в історії Росії (радянські історики про православну церкву в Росії)” [1432] занадто фрагментарна [1384, с. 8]. Усталені в марксистській історіографії оцінки взаємин православної церкви і держави першої по-

ловини ХІХ ст. знайшли відображення в досить ґрунтовній і багатоаспектній статті С. Дмитрієва [1167]. На противагу дослідникам ХІХ – початку ХХ ст., які у своїй більшості акцентували увагу на незадовільному матеріальному стані духовенства, радянські науковці відстоювали тезу про привілейоване становище цієї верстви, яка жила „за рахунок експлуатації народу”.

Характерною рисою історіографії кінця 1920-х – кінця 1980-х рр. був значно вагоміший у порівнянні з попереднім періодом внесок у неї закордонних дослідників. Їм, вільним від рамок марксистської ідеології та методології, вдалося багато в чому зробити більше, аніж радянським ученим. На надрукованих матеріалах побудував свою „Історію Російської Церкви” російський історик і богослов А. Карташов, який з 1919 р. знаходився на посаді професора Духовної академії в Парижі [1221]. Щоправда, подіям після 1775 р. у його роботі відведено досить скромне місце.

Серед праць, що вийшли за кордоном СРСР, фундаментальністю відрізняється „Історія російської церкви” І. Смолича, у якій розглядається період ХVІІІ – початку ХХ ст. Народжений у 1898 р. в Умані, Ігор Корнелійович у 1920 р. як білий офіцер залишив батьківщину. Впродовж десятиліть проживаючи в Німеччині, І. Смолич вивчав релігійне минуле Росії. Вершиною його наукової діяльності якраз і стала праця з історії синодального періоду, перший том якої побачив світ у 1964 р. [1475], а другий — уже після смерті автора, у 1991 р. [1476]. Працюючи за часів формування нових напрямів методології історії, Смолич не сприйняв їхні засади, дотримуючись традиційного позитивістського підходу, перейнятого ще в молодості від викладачів-емігрантів із Росії. Перебування в еміграції зумовило певну обмеженість джерельної бази: І. Смолич не мав доступу до архівних матеріалів, що зберігались на території СРСР, і був змушений задовольнятися опублікованими джерелами. При цьому науковий рівень їхнього опрацювання є високим: дали відзнаки і фахова підготовка, і багаторічна копітка робота з систематизації доступних матеріалів. При намаганні уникати безапеляційних тверджень І. Смолич не виступає безпристрасним спостерігачем: глибоко релігійна людина, Ігор Корнелійович засуджує

принижено-підпорядковане положення архієреїв по відношенню до держави, безправність парафіяльного духовенства. Авторська позиція чітко проглядає і при висвітленні освітньої та місіонерської діяльності духовенства. Варто відмітити, що при всій глибині дослідження обширність його тематичних, географічних і хронологічних рамок не дала можливості приділити достатньо уваги кожному аспекту історії православної церкви (зокрема лише кілька сторінок відведено історії військового духовенства, та й факти, використані при цьому, підібрані не досить вдало), окремим регіонам. До того ж, робота є незавершеною: деякі сюжети Смолич просто не встиг до неї включити. Так, сюди не увійшла історія чернецтва, до якої вчений звертався раніше і яка мала скласти кілька окремих глав в „Історії російської церкви”.

Подією в історіографії став вихід праць американського історика Г. Фріза [1288]. Заслуговує на увагу вже той факт, що 32-річний вчений опублікував у 1977 р. монографію, яка стала результатом дворічної евристичної роботи в архівах і бібліотеках СРСР [1594]. Історик не зупинився на досягнутому та здійснив ще серію поїздок до архівних установ і бібліотек Радянського Союзу, у результаті чого була підготовлена низка статей [1582; 1586; 1588], матеріали яких у переробленому вигляді увійшли до монографії „Парафіяльне духовенство в Росії XIX ст...”, що побачила світ у 1983 р. [1592]. Із цього часу Г. Фріз підготував чимало інших публікацій [1581; 1583-1585; 1587; 1589-1591; 1593], і в 1990-х рр. вже мав неабиякий авторитет серед своїх американських, канадських і західноєвропейських колег як фахівець не лише з релігійної, але і в цілому з соціальної історії імперської Росії. У той же час для українських істориків і до сьогодні ім'я Г. Фріза залишається маловідомим, причину чого вбачаємо, зокрема, у відсутності (за двома-трьома винятками) в бібліотеках України його монографій чи хоча б часописів, у яких містяться праці Фріза.

У 1970 – 80-х рр. на характер робіт американського дослідника великий вплив мав підвищений інтерес до соціальної історії, що спостерігався на Заході. Обравши основним предметом дослідження парафіяльне духовенство, Г. Фріз звертається до порівняльно-історичного та соціологічного підходу до

проблеми, використовує кількісний і системний аналіз. Втім, можна погодитись із твердженням Б. Миронова, що висновки, до яких приходять Фріз, не завжди адекватно відбивають інформацію, яка впливає з фактологічного матеріалу [1352]. Для дослідження релігійної історії Південної України цінність монографії „Російські левіти...” і перших статей Фріза значною мірою зменшується через те, що при їх створенні з неопублікованих матеріалів використано лише документи кількох центральних архівів, і їхня переважна більшість стосується центральноросійських єпархій. Ширшим був діапазон архівних матеріалів, використаних при написанні монографії „Парафіяльне духовенство...”, втім, з українських архівів був опрацьований лише ЦДАК України. Пізніше Фрізу вдалося відвідати і Південну Україну, наслідком чого стало використання ним при написанні статей кількох документів ДАОО.

Значно вужчою є і актуалізована джерельна база, і тематика досліджень інших західних істориків, які звертались до окремих аспектів релігійного минулого Російської імперії [1079; 1575; 1579; 1595; 1597].

Що стосується третього напрямку, то посилений інтерес дослідників до соціально-економічної історії Півдня зумовив звернення до вивчення церковного минулого переважно саме у цьому контексті. Звернемо увагу, що самі дослідження з історії регіону, передусім праці Є. Загоровського, Н. Полонської-Василенко, О. Коцієвського, С. Секиринського, О. Дружиніної, В. Кабузана [1193; 1420; 1421; 1238; 1451; 1452; 1172-1174; 1216; 1217] є дуже важливими для відтворення загального історичного тла, на якому відбувався розвиток православної церкви на Півдні. „Йдучи за документами”, не оминула наведення безпосередньої інформації з церковного життя краю Н. Полонська-Василенко, чий праці стали віховими в дослідженні соціально-економічної історії Південної України [1104, с. 31]. Зокрема при аналізі даних про конфісковане майно запорожців дослідниця згадує про внесок запорозької старшини в церковне будівництво, наводить кількість вилучених із хат старшини культових речей, подаючи деяку інформацію про них, згадує про прохання колишніх запорозьких духовних осіб повернути їм конфісковане майно [1420, с. 143-144, 244-245,

266, 276, 279]; при аналізі матеріалів Атласу Катеринославського намісництва звертає увагу на розміри монастирського землеволодіння (щоправда, не зовсім коректно подаючи цифровий матеріал), чисельність людності монастирських сіл у повітах південного краю, виводить відсоток духовних осіб серед поміщиків [1421, с. 119-120, 122, 126-127, 132-133, 150, 163]. О. Дружиніна, яка зробила своєрідний прорив у вивченні історії Півдня [1104, с. 40], помилково каже про відведення за Г. Потьомкіна під церкви по 112 десятин землі; наводить дані про відведення угідь під Корсунський монастир; згадує переселення до краю заштатних церковнослужителів, переведення монастирських селян Катеринославського намісництва в статус військових поселенців [1172, с. 63, 123, 127-128, 189]; подає дані про чисельність православного духовенства за ревізькими даними 1827 і 1858 рр., про розміри церковного землеволодіння (і тут не уникнувши помилки) [1174, с. 30, 31, 45].

Початок третього етапу в розвитку історіографії проблематики був зумовлений принаймні двома подіями — “перебудовчими процесами” і відзначенням 1000-річчя хрещення Русі. Вже невдовзі інтерес до церковної історії набув додаткового потужного імпульсу завдяки поживавленню загального інтересу до минулого України, викликаному проголошенням її незалежності. На цьому етапі у кожному з трьох напрямів досліджень для вітчизняної історичної науки спостерігається пошук нових методологічних підходів, і в той же час не завжди виправдане намагання повернутись до призабутих традицій історіописання попередніх часів. Особливо “традиційними” у цьому плані виступають автори-представники духовенства, яке після тривалої перерви знову повертається до підготовки і публікації праць з церковної історії краю. Зміни в суспільній свідомості в напрямі “повернення до Бога” зумовили суттєве зменшення кількості робіт, що пишуться з позицій войовничого атеїзму.

Серед робіт з історії православ'я на півдні України значний відсоток становлять краєзнавчі публікації у місцевій пресі і в краєзнавчих збірках. У своїй більшості вони носять науково-популярний характер, далеко не завжди містять точні посилання на джерела і літературу; серед їхніх авторів дуже великим є

відсоток аматорів, які мають досить поверхневе уявлення про методи історичного дослідження і тому найчастіше наслідують методологію та стиль досліджень XIX – початку XX ст., переважно з яких ними і береться інформація. Тож такі аматорські публікації потребують особливої обережності при використанні для написання наукової праці. Як приклад плідної, хоча і далекої від вимог сучасного рівня історичної науки роботи з вивчення місцевої церковної історії можна назвати краєзнавчу діяльність Є. Горностаєва [1146-1149].

Разом із тим, науковий рівень краєзнавчих досліджень є досить нерівнозначним — у популяризаторській діяльності беруть участь і досвідчені фахівці-історики, як ті, до чийого кола безпосередніх наукових інтересів входить церковна історія, так і ті, хто працюючи переважно в іншій царині, побіжно звертається до певної події, історії храму чи біографії церковного діяча.

Значне розширення можливостей друкуватись, пов'язане з появою чисельних часописів, збірок наукових праць, записок наукових товариств, факультетів і лабораторій, із поширенням практики видавати матеріали наукових конгресів, конференцій, семінарів, читань, інших наукових зібрань різних рівнів, у поєднанні зі зростанням інтересу до церковної історії призвело до появи цілої низки наукових публікацій із зазначеної тематики [1070; 1071; 1073; 1076; 1077; 1082; 1083; 1098; 1099; 1109; 1132; 1136; 1144; 1158-1160; 1177; 1195; 1218; 1224; 1244; 1245; 1248; 1324; 1334; 1359; 1376; 1377; 1435; 1464; 1487-1491; 1496-1500; 1502; 1503; 1506; 1522; 1542; 1544; 1556; 1568; 1574].

При тому, що така багатоманітність можливостей друкуватись дозволяє апробувати результати своїх досліджень навіть початківцям, студентам-першокурсникам, публікувати „сирі”, недостатньо осмислені і систематизовані матеріали, без належної уваги з боку наукових керівників, редакторів, відповідальних за випуски — у деяких випадках це призводить до виходу з друку псевдонаукових або „наукообразних” статей, які вводять до наукового обігу неперевірену або відверто перекручену інформацію.

У останнє десятиліття XX – на початку XXI ст. вийшло з друку декілька монографій, які стосуються церковної історії Півдня. Найбільш „популярна”

серед їх авторів тематика — минуле монастирів: побачили світ роботи В. Шавшина „Балаклавський Георгіївський монастир” [1543], ігумені Серафими „Молитовні лампади. Історія Одеських монастирів” [1454], В. Тура „Кримські православні монастирі XIX – початку XX століття. Історія. Правовий стан” [1504], Ю. Катуніна „Монастирі Криму в XIX – XX століттях...” [1223]. Деяка інформація і про монастирі, і загалом про церковне життя краю міститься і в монографії Ю. Катуніна, присвяченій другій половині XIX – початку XX ст. [1222]. Втім, помітна недостатньо впевнена орієнтація цього автора в подіях церковного життя останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. [1222, с. 14-15]. Слід відмітити, що остання монографія, як і книга В. Тура, близька за змістом до тексту відповідної кандидатської дисертації [1225; 1505].

На жаль, навіть ті дослідники, які звертаються до історії не окремої, а кількох обителів, обрали нарисовий шлях викладення інформації, систематизуючи наявні дані, головним чином, не за проблемним принципом, але викладаючи історію спочатку одного, потім іншого монастиря. Це не дало можливості зробити належні узагальнюючі спостереження щодо розвитку монастирської мережі і тенденцій в історії чернецтва краю. До того ж, хронологічні рамки монографій виходять за верхню межу першої половини XIX ст., і в багатьох випадках наголос робиться на більш пізніх подіях, стосовно яких архівні матеріали збереглись набагато краще.

У 2001 р. з’явилась книга Ю. Скалозуба з досить претензійною назвою „Історія Катеринославської єпархії. 1775 – 1917 роки” [1466]. При безумовній важливості цього видання для популяризації церковної історії слід констатувати, що книга є компіляцією опублікованих у XIX – на початку XX ст. робіт із наведенням розлогих, часто на кілька сторінок, цитат, включеннями в текст републікацій кількох робіт попередників у повному обсязі.

У тому ж році з’явилась книжка миколаївського краєзнавця Д. Заковоротнього „Храми Миколаєва”, побудована, як і робота Ю. Скалозуба, з окремих начерків, але тут використаний уже не хронологічний, а тематичний принцип викладення [1196]. Брошура Д. Заковоротнього є невеликою за обся-

гом, охоплює період XVIII – XX ст. і містить інформацію про храми різних сповідань.

Було захищено кілька кандидатських дисертацій, які тією чи іншою мірою мають відношення до теми нашого дослідження. Мова йде, крім уже згадуваних робіт Ю. Катуніна і В. Тура, про дисертації Н. Бацак [1090], О. Тригуба [1501], М. Абдуллаєвої [1072].

Крім індивідуальних праць, побачили світ кілька колективних робіт. Так, у 1999 р. у Запоріжжі видана колективна монографія, присвячена міжконфесійним взаєминам на півдні України XVIII – XX ст. [1355]. У 2001 р. з'явився перший випуск запланованої серії, присвяченої релігійним спорудам Одеси й Одеської області [1528]. Підготовлене переважно духовними особами, видання фактично є збіркою нарисів, побудованих головним чином на вже опублікованих раніше матеріалах. Заслуговує на увагу колективна праця миколаївських авторів „Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. Науково-популярний довідник” [1433].

Активізація у період з кінця 1980-х рр. до сьогодення і в Україні, і в Російській Федерації досліджень з регіональної історії знайшла вияв у появі праць з різних аспектів історії церкви на Правобережній Україні, Волині, в Сибіру, на Уралі, в інших регіонах [1246; 1184; 1481; 1482; 1206; 1340; 1429], що дають деякі можливості для більш точного визначення рівня специфічності, чи, навпаки, ординарності процесів і подій церковного життя на півдні України.

Більшість же узагальнюючих робіт другого напрямку написана науковцями Російської Федерації. При цьому дослідження, що видавались наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., писались переважно ще на основі тієї ж марксистської ідеології, мали атеїстичне спрямування. Яскравим прикладом праці із „розвінчувальними” мотивами при змалюванні історії чернецтва служить книга Г. Прошина „Чорне воїнство...”, яка в переробленому вигляді була надрукована в 1988 р. [1428]. Зовсім з інших світоглядних і методологічних позицій написана робота Л. Андрєєвої [1075]. Дослідниця розглядає взаємини церкви та російської держави на основі історичного концептуалізму. Більш традиційним з

точки зору методології є монографія ростовського історика С. Римського, який на основі матеріалів „великоросійських”, уральських, сибірських і Донської єпархій вивчає ту ж зв'язку „православна церква — держава” [1436].

Як і абсолютна більшість дослідників Російської Федерації, не приділяють належної уваги особливостям релігійного життя, церкви ні України, ані тим більше південноукраїнського регіону М. Нікулін [1386], Ю. Кондаков [1232], Є. Вішленкова [1119], С. Чимаров [1539; 1540]. Причому, пишучи дисертації з „вітчизняної історії”, ведучи мову про „Росію”, більшість науковців реально визначають територіальні рамки своїх досліджень кордонами не Російської Федерації, але Російської імперії.

На високу оцінку заслуговують розділи 3-го тому виданої в Києві „Історії релігії в Україні”, підготовлені В. Климовим і присвячені православ'ю у XVIII – XIX ст. Попри помилки, викликані обмеженістю матеріалами друкованих видань і київських архівів, філософу в цілому вдалося, виходячи із задекларованого у вступі до видання україноцентристського погляду, логічно, головним чином на рівні узагальнень, змалювати релігійну ситуацію на українських землях [1215].

Роботи, в яких звернута увага на процеси в релігійному житті Російської імперії XVIII – XIX ст., вийшли з друку і за межами колишнього Радянського Союзу [1576; 1577].

Посилення загального інтересу до історії православ'я знайшло втілення і в збільшенні кількості матеріалів, які стосуються зазначеної проблематики, у роботах третього напрямку, тобто присвячених „світській” історії краю. Причому таке збільшення спостерігається як за відносними показниками (на духовне життя звертається все більше уваги в працях із соціально-економічної, політичної тематики, біографічних працях тощо), так і за показниками абсолютними, оскільки зростає кількість самих досліджень, які стосуються Півдня.

Аналіз історіографічного доробку з історії православної церкви на півдні України допомагає визначитись із методологічним інструментарієм, необхідним для вирішення завдань, поставлених перед нашим дослідженням.

Методологічну основу дисертаційної роботи становлять принципи об'єктивності, історизму та багатофакторності. Маючи на меті отримання об'єктивно-істинних знань з історії православної церкви на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст., ми, разом із тим, зважаємо на той факт, що предмет дослідження не залишався сталим, а змінювався в часі та просторі. Це зумовило потребу застосування поряд із принципом об'єктивності принципу історизму, який передбачає дослідження церковних інституцій, церковно-територіального устрою, груп підлеглих духовного відомства, функцій духовенства в генезі, еволюції, конкретно-історичній обумовленості та індивідуальності. Важливою складовою теоретико-методологічної основи дисертації став принцип багатофакторності, який передбачає дослідження складного комплексу як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, що впливали на події церковної історії як південноукраїнського краю, так і Російської імперії в цілому. Саме використання принципу багатофакторності наближає нас до досягнення якомога всебічного охоплення явищ, які вивчаються.

Наближенню до об'єктивності, істинності пізнавального процесу сприяє використання комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних та спеціально-джерелознавчих методів, які застосовуються у взаємозв'язку, доповнюють один одного.

Серед загальнонаукових одними з найважливіших виступають історичний і логічний методи. Необхідність використання цих методів у комплексі зумовлена тією обставиною, що, з одного боку, православна церква, церковний устрій та його елементи в кожний конкретний історичний момент проявляли себе як певна даність, а з іншого, змінювались, мали власну історію розвитку. Тож явища вивчаються як синхронно, так і діасинхронно, як в просторі, по горизонталі, так і в часі. При цьому вирішується комплекс дослідницьких проблем. З одного боку, аналізуються структура та функції церковних інституцій, груп православного духовенства, з іншого, — вивчаються зміни цих же об'єктів в процесі їхньої еволюції.

Для вирішення завдань, поставлених перед дисертаційним дослідженням, використовуються і такі загальнонаукові методи, як восходження від абстрактного до конкретного, восходження від конкретного до абстрактного.

Характер історичного дослідження зумовив необхідність застосування комплексу спеціально-історичних методів, які являють собою різнопланове поєднання загальнонаукових методів, адаптованих до особливостей історичних об'єктів, що вивчаються.

Завдання простеження трансформацій системи управління православною церквою, церковно-територіального устрою, характеру взаємодії церкви зі структурами світської влади, зміни статусу парафіяльного, військового, чорного духовенства в південному краї, характеру взаємодії духовенства з мирянами зумовили звернення до історико-генетичного методу, за допомогою якого історичні явища розглядаються саме в процесі їхнього розвитку. Цей метод, будучи за логічною природою аналітично-індуктивним, а за формою подачі інформації — переважно описовим, дозволяє акцентувати увагу на аналізі динаміки процесів у церковній сфері, що досліджуються, дає можливість виявити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності. При цьому принципово важливо, що історико-генетичний метод лише в певному аспекті є близьким до ідеографічного, який Г. Ріккерт розглядав як головний метод історії [1434, с. 28-29]. Адже ідеографічний (описовий) метод передбачає акцентацію на описі індивідуальних особливостей, унікальних і виключних рис історичних фактів.

Розуміння небезпеки абсолютизації історико-генетичного методу, якому, попри його універсальність і гнучкість все ж властива обмеженість, обумовило різноаспектне використання історико-порівняльного методу, що дає можливість і розкрити сутність явищ, які вивчаються, за схожістю та відмінністю їхніх властивостей, і провести порівняння в просторі та часі. Об'єктами порівняння стали, зокрема, органи духовної та світської влади при з'ясуванні їхнього впливу на релігійне життя Півдня. Разом із тим, історико-порівняльний метод широко використаний і при дослідженні складових безпосередньо вертикалі духовної влади, при встановленні специфіки окремих установ одного рівня.

Як засіб виявлення специфічних рис, систематизації та впорядкування об'єктів використовується історико-типологічний метод, причому його використання має два аспекти. Перший — виокремлення спільного в просторово-одиночному. При цьому за початковий пункт дослідження беруться головним чином усталені типології, закріплені законодавством XVIII – XIX ст. і сприйняті історіографічною традицією. Мова йде про структури єпархіального управління, типи храмів, монастирів, навчальних закладів, наявних у південному краї, групи духовенства, представлені в регіоні. Разом із тим, вивчення елементів окремих типів і груп дозволяє не тільки виокремити в останніх якісно визначені підтипи та підгрупи з властивими їм спільними суттєвими ознаками, але в ряді випадків і провести виокремлення інших якісних визначеностей, які включають елементи різних типів чи груп. Зокрема, на більш всесторонню реконструкцію історії православної церкви на півдні України спрямована типізація представників єпархіальних структур не лише за їхнім формальним місцем у вертикалі духовної влади, але і за матеріальним та соціальним становищем; типізація військового духовенства не лише в залежності від того, потреби яких груп військових задовольняла та чи інша особа, але і за ознакою рівня залежності від обер-священиків та єпархіальних структур. Другий аспект використання історико-типологічного методу — виділення стадіально-однорідного в безперервно-часовому. Об'єктивною основою для цього є та обставина, що церковне життя, являючи собою безперервний динамічний процес, разом із тим є не простою послідовною зміною подій, але зміну одних якісних станів іншими, має свої суттєво відмінні стадії. Причому такі стадії простежуються стосовно як церковного життя краю в цілому, так і окремих його складових.

При дослідженні православної церкви на півдні України ми розглядаємо її як систему, яка, в той же час, є підсистемою православної церкви Російської імперії. При цьому особлива увага приділяється дослідженню не лише внутрішньої організації системи (її структури), але і функцій — способу життєдіяльності системи та її елементів. Розгляд православної церкви в краї в цьому раку-

рсі створює благодатні умови і для дослідження її взаємодії з середою системи, тобто її оточенням — установами та особами, які безпосередньо або через складові системи впливали на її формування, функціонування та розвиток. Це зумовило використання історико-системного методу, який дозволяє більш цілісно охопити проблему, що досліджується, з точки зору розкриття внутрішніх механізмів функціонування і розвитку різного роду систем, підсистем та елементів.

Стан джерельної бази, суттєві прогалини в історіографії історії православної церкви на півдні України зумовили потребу широкому застосуванню спеціальних джерелознавчих методів — евристичного, класифікації, порівняльного, текстологічного, герменевтичного, кількісного аналізу. Зокрема важливе значення приділено застосуванню евристичного методу з його складовими — бібліографічною та архівною евристиккою. Адже відправним пунктом дослідження стало формування репрезентативної джерельної бази, що є важливою умовою проведення результативних історичних студій. Перша складова евристичного методу дала можливість не тільки сформулювати уявлення про стан дослідження проблематики, але і виявити окремі опубліковані джерела та їх комплекси. Друга складова знайшла вияв у проведенні суцільної евристики в окремих фондах архівних і музейних установ України, Російської Федерації та Польщі з метою наближення актуалізованої джерельної бази до потенційної.

Таким чином, історіографія історії православної церкви на півдні України 1775 – 1861 рр. є досить представницькою, включаючи праці, присвячених як безпосередньо різним аспектам церковного минулого краю, так і релігійній історії Російської імперії, а також роботи, які, хоча і зосереджуються на „світській” проблематиці, містять деяку інформацію про церкву на Півдні. При цьому було б некоректно стверджувати, що історія православної церкви в регіоні є вже достатньо вивченою. Адже крім того, що історіографія включає роботи досить різні за своїм науковим рівнем, достовірністю наведеної в них інформації, вона в абсолютній більшості представлена працями з локальних проблем, тоді як узагальнююче дослідження з тематики, що нас цікавить, відсутне

(ми не ведемо мову про нариси й огляди). Проблемою є існування традиційної джерельної бази, ґрунтування досліджень на матеріалах, які вже давно введені до наукового обігу. При цьому великі масиви архівних документів із теми дослідження досі залишались неопрацьованими. З іншого боку, присутні досить великі лакуни і в тих дослідженнях, які стосуються російської церкви в цілому, окремих аспектів розвитку православ'я на теренах імперії; недостатньо опрацьованими залишаються опубліковані, у першу чергу, законодавчі, джерела з історії православ'я в Російській імперії. Отже, на порядок денний виходить комплексне дослідження православної церкви в Південному краї з врахуванням тих прогалин, які існують в історіографії.

Вирішення завдання створення такого дослідження базується на використанні комплексу загальнонаукових (історичного, логічного, восходження від абстрактного до конкретного, восходження від конкретного до абстрактного), спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, історико-системного) та спеціально-джерелознавчих методів (евристичного, класифікації, порівняльного, текстологічного, герменевтичного, кількісного аналізу), поєднання яких дало можливість реконструювати історичний розвиток православної церкви в південноукраїнському регіоні 1775 – 1861 рр., визначити особливості системи управління, церковно-територіального устрою краю, статусу духовенства Півдня, взаємин підлеглих духовного відомства з мирянами.

1.2. Джерела з релігійної історії регіону

Принципово важливою умовою створення повноцінного історичного дослідження є використання репрезентативної джерельної бази, яка, за формулюванням В. Брехуненка, по-перше, відображає основні інформативні властивості масиву джерел із проблематики, а, по-друге, за інформативним потенціалом відкриває можливості для повнокровного відтворення відповідного фрагмента минулого [1106, с. 40-41]. При тому, що до первісної джерельної бази дослідження відносяться писемні, речові, етнографічні, лінгвістичні джерела, ключ-

човою структурною складовою тут виступають саме джерела першого із зазначених типів. Така теза не означає ігнорування речових, етнографічних і лінгвістичних джерел, хоча вони і використовуються нами переважно опосередковано, шляхом опрацювання робіт архітекторів, археологів, мистецтвознавців, етнографів і філологів. Інформативні можливості саме писемних джерел дозволяють вирішити завдання, які поставлені перед нашим дослідженням.

Для наближення реальної джерельної бази до потенційної є необхідність залучення якомога ширшої сукупності писемних джерел, що, у свою чергу, потребує здійснення суцільної евристики окремих архівних фондів, де існує можливість збереження відповідних матеріалів. Така потреба, зі свого боку, викликана тим, що особливості руху фондоутворення, історичні події останньої чверті XVIII – XX ст. значною мірою обумовили розпорошеність джерел з історії православної церкви на півдні України 1775 – 1861 рр.

Тож, з метою виявлення таких матеріалів, була проведена евристична робота в зібраннях архівів, історичних і краєзнавчих музеїв, бібліотек Автономної Республіки Крим, обласних, районних центрів Південної України і деяких прилеглих регіонів, міста Севастополя, у центральних архівах та бібліотеках України, Російської Федерації, Польщі.

Виявлені писемні джерела з історії православної церкви за видовим принципом можна поділити на документальні (законодавчі, актові, справочні, описово-статистичні, картографічні джерела, будівельні плани та креслення, періодичні видання) та наративні.

Законодавчі джерела (до яких зараховуються нормативні документи, санкціоновані верховною владою) представлені документами установчого характеру (регламентами, установленнями, височайше затвердженими штатами і статутами, положеннями); маніфестами; Жалуваними грамотами; рескриптами; іменними, синодальними, сенатськими указами.

Широко представлені актові джерела, які засвідчували певні правові стосунки між контрагентами. Актів джерела за функціональним призначенням можна поділити на розпорядчі (укази місцевих органів влади, ордери, цирку-

ляри, розпорядження, ухвали, інструкції, рішення, пропозиції, ставлені грамоти, храмоздатні грамоти) та засвідчувальні (паспорти, білети, атестати, свідоцтва, виписки з метричних книг, підписки, вірчі листи, зобов'язання священиків та парафіян, шлюбні обшуки, межові книги).

Основною функцією справочинних документів виступало забезпечення роботи органів духовної влади. За функціональним призначенням цей вид може бути поділений на такі підвиди: доповідні (рапорти, повідомлення, відношення, „заручні прохання” парафіян, „чолобитні”, промеморії, пояснення, донесення, подання, звіти), реєстраційні (книги надходжень, витрат і залишків; журнали; реєстри, реєстри, кошториси), обліково-статистичні документи (метричні книги, відомості, описи, сповідні розписи, формулярні та інші списки, книги перепису духовенства, клірові відомості), протоколи, допити.

Характером зібраної інформації, принципами її систематизації відрізняються описово-статистичні джерела, до яких належать атласи, описи, статистичні таблиці та довідкові видання.

Картографічні джерела представлені планами міст та інших населених пунктів із позначенням місць розташування релігійних споруд, планами володінь храмів, монастирів, архієрейських будинків; картами губерній та інших адміністративно-територіальних одиниць.

До періодичних видань відносяться газети, Єпархіальні відомості та інші часописи, що побачили світ до 1862 р. і в яких друкувалась сучасна авторам повідомлень інформація з релігійного життя південного краю.

Наративні джерела включають спогади, автобіографії, мемуари, щоденники, приватне листування, подорожні записки, лекції, богословські праці, богослужбні книги, промови, послання архієреїв мирянам, повчання.

Класифікація за видовою ознакою може служити базою для класифікації документальних джерел за походженням, яка дає можливість для більш чіткого з'ясування інформативних можливостей комплексів джерел, продукуваних тією чи іншою інституцією, для глибшого різнобічного вивчення вертикалі ду-

ховної влади в південному краї та Російській імперії в цілому, місця церкви в системі державного управління.

Основні ланки вертикалі духовної влади продукували переважно наступні документи:

- Причти: зобов'язання священників, шлюбні обшуки, рапорти, пояснення, донесення, звіти, книги надходжень, витрат і залишків, відомості, метричні книги та виписки з них, сповідні розписи.
- Закажчики (благочинні): рапорти, повідомлення, пояснення, донесення, подання, звіти, відомості.
- Протопопії (духовні правління): укази, рапорти, повідомлення, відношення, пояснення, донесення, звіти, журнали, реєстри, реєстри, відомості, протоколи, допити.
- Консисторії: укази, ухвали, рішення, пропозиції, паспорти, білети, атестати, свідоцтва, виписки з метричних книг, рапорти, повідомлення, відношення, пояснення, донесення, подання, звіти, журнали, реєстри, реєстри, відомості, протоколи, допити.
- Єпархіальні архієреї: ставлені грамоти, храмоздатні грамоти, ухвали, пропозиції.
- Синод: укази, пропозиції, повідомлення, донесення, подання, звіти, журнали, реєстри, відомості, протоколи.

Світські установи при зносинах із духовною владою і регулюванні питань, які мали відношення до духовного життя, продукували ті види документів, які визначались їхніми функціональними обов'язками, місцем у вертикалі управління.

Необхідність реконструкції історії православної церкви на півдні України 1775 – 1861 рр. обумовлює потребу розгляду джерел при їх розподілі на опубліковані та неопубліковані, із зверненням уваги на характер представництва матеріалів у архівних, музейних та бібліотечних фондах, оскільки такий підхід дає більш чітке уявлення про актуалізовану джерельну базу, дозволяє приділити першочергову увагу комплексам джерел, які досі залишались поза ува-

гою дослідників, але вивчення і введення яких до наукового обігу є необхідним для вирішення поставлених дисертаційних завдань.

Серед актуалізованих джерел значний відсоток становлять документи фондів консисторії та духовних правлінь. Вони містять інформацію стосовно фактично всіх сфер діяльності відповідних органів влади, частково — функціонування місцевого духовенства і релігійного життя мирян. У той же час, через свою фрагментарність документи жодного окремого зібрання не дають достатньо можливостей для реконструкції відповідних аспектів церковного життя.

Різноманітними є писемні документи, які зберігаються в одному з колишніх єпархіальних центрів Південної України — Сімферополі. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (ДААРК) включає фонд „Таврійська духовна консисторія” (Ф. 118), 935 з 6670 справ якого стосуються періоду до 1862 р., фонд „Феодосійська духовна консисторія” (Ф. 343), який складають 130 справ Феодосійської та Маріупольської вікарної єпархії за 1787 – 1800 рр. [51-180]. Більш низький щабель вертикалі єпархіального управління представлений фондом „Перекопське духовне правління” (Ф. 134), який включає 103 документи 1799 – 1832 рр., і фондом „Сімферопольське духовне правління” (Ф. 135), що містить 46 одиниць зберігання за 1793 – 1857 рр.

Два фонди зберігають документацію, яка відклалась у результаті діяльності благочинних. Йдеться про Ф. 606 („Благочинний церков Керч – Єнікальського округу”), 22 з 199 справ якого стосуються періоду до середини XIX ст. [192-213], і Ф. 765 („Благочинний церков Євпаторійського округу”), у якому лише 2 справи відносяться до періоду, який нас цікавить [217; 218].

Сім фондів зберігають нечисленні документи соборів, які діяли на території Кримського півострову [40-44; 47; 50]. Ще десять фондів сформовані з документів парафіяльних церков Криму [39; 45; 46; 48; 49; 181; 183; 214-216].

Участь світських установ у вирішенні духовних питань відбита в матеріалах фондів „Таврійське губернське правління” (Ф. 27) [8-23], „Канцелярія Таврійського губернатора” (Ф. 26) [1-7], „Таврійське губернське дворянське депутатське зібрання” (Ф. 49) [24], „Старо-Кримська міська ратуша” (Ф. 67) [25;

26], „Дирекція народних училищ Таврійської губернії” (Ф. 100) [27], „Карасу-базарська міська дума” (Ф. 169) [36; 37], „Сімферопольська міська дума” (Ф. 183) [38], „Бахчисарайська міська дума” (Ф. 489) [182], „Таврійське обласне правління” (Ф. 799) [219-221], „Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор” (Ф. 801) [222]. Окремі документи, які мають відношення до церковного життя, виявлені у фонді „Попов В.С.” (Ф. 535) [184-191].

Одними із найбільш представницьких і за чисельністю документів, і за тематичним різноманіттям серед фондів обласних архівів є фонди Державного архіву Одеської області (ДАОО). Тут зберігається найбільша частина вцілілих паперів консисторій Півдня. За описом 1 Ф. 37 („Херсонська духовна консисторія”) в наявності є 675 справ, які стосуються періоду до 1862 р., описом 1 а — 127, 2 а — 349, 3 — 953, 3 а — 107, 4 — 174, 5 — 28, 6 — 23, 7 — 1, 8 — 11, 9 — 1, 10 — 2, 15 — 44, описом 17 — 1 справа. При цьому вражаючими є втрачені документи цього фонду: звірка 1996 – 1997 рр. виявила, зокрема, відсутність 1225 з 1900 справ, які відносяться до періоду до 1862 р. і внесені до опису 1, 708 з 835 справ опису 1 а, 431 з 1384 справ опису 3.

Розташування в Одесі, крім установ єпархіальної влади, керівних установ генерал-губернаторства, визначення міста як центру навчального округу зумовили відкладення в місцевому архіві чисельних фондів відповідних управлінських структур. Залежно від компетенції тієї чи іншої установи в її фонди надійшли матеріали, які мають відношення до церковної історії краю. Так, Ф. 1 („Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора”) містить справи стосовно взаємодії православного духовенства і керівництва генерал-губернаторства в питаннях влаштування храмів, поводження з духоборами, молоканами, старообрядцями, мусульманами, організації хресної ходи тощо. Документи про влаштування хресної ходи виявлені і в Ф. 457 („Канцелярія Одеського військового губернатора”) [441]. У Ф. 44 („Рішельєвський лицей”) зберігаються справи, які стосуються діяльності храму і священнослужителів навчального закладу, участі законовчителів у діяльності світських освітніх установ. Про вирішення справ, пов'язаних із церковним життям на міському рів-

ні, містять інформацію справочинні документи Ф. 2 („Канцелярія Одеського градоначальника”), Ф. 4 („Одеська міська дума”), Ф. 17 („Одеський міський магістрат”). Відповідні матеріали стосовно військових поселень увійшли до Ф. 7 („Управління головного начальника південних поселень”) [376-386]. Деякі кількісні дані стосовно церков і духовенства знаходяться в документах фондів „Головний статистичний комітет Новоросійського краю” (Ф. 3) і „Одеський міський статистичний комітет” (Ф. 274).

Документи про зведення храмів відклались у фонді Одеського будівельного комітету (Ф. 59), про діяльність Одеської філії Російського Біблійного товариства — у фонді цієї філії (Ф. 272), про церкву тюремного замку й участь священиків у задоволенні духовних потреб в'язнів — у фонді Одеського тюремного комітету (Ф. 361) [435-440].

Службове листування Інокентія (Борисова) знаходиться в особистому фонді цього архієрея (Ф. 167) [431; 432]. У сімейному фонді „Стурдза–Гагаріни” (Ф. 141) зберігаються матеріали, які мають відношення до життя та діяльності письменника-богослова і благодійника О. Стурдзи та меценатки Р. Едлінг [425-430].

Значно гіршою є збереженість документів з церковної історії в архіві ще одного колишнього єпархіального центру Півдня. Фонд Державного архіву Дніпропетровської області (ДАДО) „Катеринославська духовна консисторія” (Ф. 106) містить лише 299 справ, які стосуються останньої чверті XVIII – середини XIX ст., причому 289 з них відносяться до 1770-х – 1790-х рр. Про процеси, які відбувались в останній чверті XVIII ст. на території південноукраїнської єпархії, хоча і переважно за межами майбутніх Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній, дають уявлення документи фонду „Катерининське духовне правління” (Ф. 104). Ф. 193 містить колекцію метричних книг церков Катеринославської губернії, причому 51 одиниця зберігання тут відноситься до періоду до 1862 р. 4 справи з господарською документацією за 1838 – 1861 рр. знаходяться у фонді „Катеринославський кафедральний Преображенський собор” (Ф. 823) [252-255]. Розпорошені документи, які містять ін-

формацію з тематики нашого дослідження, виявлені у Ф. 648 („Катеринославська межова контора”) [245-250], Ф. 741 („Катеринославська казенна суконна фабрика”) [251].

Таким чином, на сьогодні в ДАДО зберігається лише невеликий відсоток тих матеріалів, які знаходились у розпорядженні дослідників ХІХ – початку ХХ ст. Багато тисяч справ з церковної історії були втрачені під час нацистської окупації Дніпропетровська. Перелік фондів, у які входили, між іншим, церковні матеріали, і які загинули під час війни, зараз зашифрований „Ф. р. – 1684. Катеринославська Губернська Архівна Комісія. Оп. 2”. Маємо номери та назви фондів, крайні дати документів, які в них зберігались, кількість аркушів в описах, кількість справ у кожному фонді. Не маємо головного — самих матеріалів. А ознайомлення з описом дає підстави стверджувати, що ці матеріали були багатими [1264]. Крім того, що зберігались десятки фондів церков повітів Катеринославської губернії, фонди цілої низки духовних правлінь, до війни архів ще зберігав близько 13 тисяч справ лише у фондах Катеринославської консисторії (не враховуючи фонд із діловодним номером 106 (IV) з крайніми датами 1896 – 1918 рр., в якому знаходилось ще 4903 справи). Велику цінність становили фонд Самарського монастиря, в якому налічувалась 1741 справа, фонд Катеринославської семінарії, фонд Слов'янської та Херсонської єпархії.

Деяку специфіку мають матеріали Державного архіву Херсонської області (ДАХО). У колишньому губернському місті, в ім'я якого свого часу було названо єпархію (хоча сама архієрейська кафедра там і не знаходилась), зараз зберігається невелика частина колись цілісного фонду Херсонської консисторії (Ф. 198), яка налічує 87 справ 1782 – 1861 рр. У ДАХО знаходиться фонд лише одного духовного правління (Ф. 207 — „Херсонське духовне правління”), але саме він є найбільш репрезентативним серед фондів подібних установ як за кількістю справ, так і за періодом, який вони охоплюють: у наявності є 2119 справ за 1782 – 1860 рр. Цінні матеріали стосовно відмежування підцерковної землі знаходяться у фонді „Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня” (Ф. 14). Документація парафіяльних храмів зберігається у зведених архівних

фондах „Церкви м. Херсона і Херсонського повіту” (Ф. 137), „Церкви Дніпровського повіту Таврійської губернії” (Ф. 259), „Церкви Мелітопольського повіту Таврійської губернії” (Ф. 316). Документи окремих храмів знаходяться у фондах 111, 169, 220, 262, 269 [451; 458; 590; 593; 594]. Переважну частину справ фондів храмів являють собою метричні книги.

Переважання метричних книг серед документів фондів храмів має місце і в Державному архіві Миколаївської області (ДАМО). Зокрема метрики складають 68 з 74 справ 1795 – 1861 рр. фонду „Церкви Єлизаветградського (Бобринецького) повіту Херсонської губернії” (Ф. 475), 35 з 41 справи 1790 – 1861 рр. фонду „Церкви Одеського повіту Херсонської губернії” (Ф. 185), 162 з 208 справ 1795 – 1861 рр. фонду „Церкви Херсонського повіту Херсонської губернії” (Ф. 410) (21 справа цього фонду являє собою свідоцтва, видані парафіянам на право одружитися). Ще 16 метрик періоду, який нас цікавить, зберігається в Ф. 484 („Колекція метричних книг закладів релігійних культів, що існували на території Миколаївської області”). Метричними ж книгами представлені фонди храмів с. Сергіївка (Ф. 429) [343] і Катеринівка (Ф. 478) [345].

Цінні матеріали з історії військового духовенства містять фонди Миколаївського адміралтейського собору (щоправда, з 252 справ опису, що відносяться до періоду до 1862 р., 89 справ відсутні) і Очаківського військового собору.

Низка документів, які відповідають специфіці взаємодії відповідних установ з духовним відомством, виявлена у фондах Миколаївської міської думи (Ф. 222) [318-320], Канцелярії Миколаївського військового губернатора (Ф. 230) [321-326], Миколаївської міської поліції (Ф. 231) [327], Миколаївського міського статистичного комітету (Ф. 239) [328], Канцелярії будівництва міста Миколаєва (Ф. 243) [329-331], Управління Чорноморських адміралтейських поселень (Ф. 246) [332-336], Очаківської міської ратуші (Ф. 279) [337-338], Херсонської губернської межової канцелярії (Ф. 335) [339]. Деякі матеріали з історії церковного будівництва на Миколаївщині увійшли до фонду „Редколегія тому „Історії міст і сіл УРСР. Миколаївська область” (Ф. р. – 2878) [347-

350]. Вони являють собою переважно виписки з документів, що зберігаються в архівах і бібліотеках Києва і Москви.

Абсолютну більшість документів з церковної історії, які зберігаються в Державному архіві Запорізької області (ДАЗО), складають метричні книги [1277]. Тут метрики кожного храму становлять окремий фонд [262-302]. Крім того, метричні книги увійшли до Ф. 246 — „Херсонська духовна консисторія”. Перелік документів, які стосувались, між іншим, і релігійного життя міста Олександрівська першої половини ХІХ ст. та розглядалися місцевою ратушею, виявлений у Ф. 1 [261, арк. 10 зв., 20 зв., 24, 30, 36 зв., 37 зв., 40 зв.].

Метричні записи про народження, вінчання та смерті виявлені в фондах Ф. 48, Ф. 55, Ф. 126, Ф. р. 2654 Державного архіву Луганської області (ДАЛО) [305-310].

Серед матеріалів Державного архіву Донецької області (ДАДонО) найбільший інтерес становлять документи фонду „Благочинний 3 округу церков Бахмутського повіту м. Юзівки” (Ф. ф. 69), 191 справа якого обіймає період 1784 – 1861 рр.; фондів „Маріупольське духовне правління Новоросійської духовної консисторії” (Ф. ф. 132), „Інспектор Маріупольських духовних училищ” (Ф. ф. 163), „Соборна Харлампіївська церква” (Ф. ф. 215).

Документація Єлизаветградського духовного правління, окремих храмів зберігається в Державному архіві Кіровоградської області (ДАКО) [304].

Щодо історії Слов'янської та Херсонської (Катеринославської і Херсонеса-Таврійського) єпархії чимало документів свого часу знаходились у Полтаві. Втім, абсолютна більшість тих із них, що вціліли до початку 1940-х рр., була знищена під час німецької окупації міста, яке в останній чверті ХVІІІ ст. було центром єпархії. Тож, на сьогодні у фондах „Полтавська духовна консисторія” (Ф. 706) і „Пирятинське духовне правління” (Ф. 801) Державного архіву Полтавської області (ДАПО) зберігаються лише поодинокі розпорядження 1775 – 1776 рр. Переяславських архієреїв, під владою яких знаходилась частина Півдня до облаштування кафедри в Полтаві, копії законодавчих документів, які розсилались до кожної єпархії, документи, які відклалися наприкінці ХVІІІ – у

першій половині XIX ст. в результаті зносин Пирятинського духовного правління з церковними установами Південної України.

Заслужують на увагу зібрання Державного архіву міста Севастополя (ДАМС) [1274]. Саме для цього міського архіву в системі архівних установ України зроблене виключення: на зберігання сюди були передані з тоді ще Кримського обласного державного архіву (тепер — ДААРК) комплекси цінних документів XVIII – XIX ст.

В архіві документи з історії православ'я зберігаються в таких фондах: „Церква Дунайської гребної флотилії” (Ф. 3), „Митрофанівська церква боковий вівтар Севастопольського Адміралтейського собору” (Ф. 5), „Балаклавська Миколаївська церква” (Ф. 9), „Петропавлівська церква морського шпиталю” (Ф. 11), „Херсонеський чоловічий монастир Св. Володимира, м. Севастополь” (Ф. 19), „Балаклавський Георгіївський чоловічий монастир” (Ф. 20), „Комісія з будівництва в м. Севастополі храму Св. Володимира” (Ф. 21), „Севастопольський Адміралтейський собор та Володимирська церква бокового вівтаря” (Ф. 23). До того ж, в одному з особистих фондів зберігається справа, яка містить історичну записку про Володимирський собор у Херсонесі (Ф. р. – 567) [369].

Із цих зібрань найбільш представницьким, а отже, таким, яке викликає найбільший науковий інтерес, є фонд Балаклавського Георгіївського монастиря, крайніми датами матеріалів якого є 1794 – 1920 рр. До 1794 – 1861 рр. відносяться 117 справ фонду. Переважна більшість з них містить вхідну та вихідну документацію обителі: сенатські, синодальні, консисторські укази, інші папери, що надходили від представників різних штаблів керівництва військового, цивільного та духовного відомств, а також відповіді, що складались у монастирі на ці папери. Великий інтерес представляють книги надходжень, витрат і залишків монастирської та флотської сум, книги для запису свічних грошей, кошториси будівництва й ремонту монастирських споруд. Значний відсоток документів фонду становлять формулярні списки ієромонахів, вдових священників, ієродияконів та послушників, інші матеріали особового складу.

У фонді іншого монастиря, Херсонського Св. Володимира, матеріали якого мають крайні дати 1853 – 1919 рр., періоду, який нами розглядається, стосуються 14 справ. Дві з них містять переважно укази Таврійської консисторії [357; 359], одна – вихідну документацію монастиря [355], ще одна – документи про призначення, переміщення та звільнення ченців [358]. Більшість же документів мають відношення до господарських питань: справи фонду висвітлюють відновлення монастиря після Кримської війни, відведення обителі земельних ділянок, зведення в Херсонесі собору Св. Володимира, влаштування монастирського подвір'я в Севастополі, зведення будинку при монастирі.

Більшість фондів ДАМС, які мають відношення до історії православ'я, являють собою зібрання метричних книг. У фонді Петропавлівської церкви морського шпиталю з 50 справ 1820 – 1861 рр. 49 містять метричні книги. Метрики 1815 – 1860 рр. складають 74 справи фонду Севастопольського Адміралтейського собору та Володимирської церкви бокового вівтаря. 30 метричних книг складають фонд церкви Дунайської гребної флотилії. У фонді Митрофанівської церкви бокового вівтаря Севастопольського Адміралтейського собору зберігається 5 метричних книг 1854 – 1861 рр., а у фонді Балаклавської Миколаївської церкви – 4 метричні книги 1857 – 1861 рр.

Низку писемних джерел з історії православної церкви регіону виявлено в музеях Південної України. У цьому плані найбільш представницькими є зібрання Нікопольського краєзнавчого музею (НКМ) і Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького (ДІМ). Фонди НКМ містять копії законодавчих та актових документів, сповідні розписи, шлюбні обшуки, свідоцтва, видані священиками парафіянам, справочинну документацію благочинних, церковні книги видатків і надходжень, які хронологічно охоплюють весь період 1770-х – 1860-х рр. і стосуються храмів та населення Нікопольщини. У ДІМ, крім кількох десятків копій законодавчих документів (переважно височайших і синодальних указів), які надходили до Півдня з Петербурга, геометричних планів володінь архієрейського будинку зберігаються рештки архіву Азовської і Новоросійської губернської канцелярії, серед яких найбільшу цінність для

нашого дослідження мають ордери Г. Потьомкіна, які стосуються церковних справ, зокрема утримання представників закордонної церковної ієрархії, які переселились на Південь. Комплекс ордерів цього зібрання був виданий у 1905 р. О. Богумілом [829].

Лише поодинокі писемні джерела з історії православ'я виявлені в інших музеях регіону. Зокрема в Бердянському краєзнавчому музеї (БКМ) знаходяться оригінали щоденників титулярного радника В. Крижанівського [644-646], в яких міститься інформація про життя Бердянська, у тому числі і церковне, 1830-х – 1870-х рр. [1318]. У 2002 р. ці щоденники, а також щоденники В. Крижанівського за 1875 і 1876 рр. вдалося видати [814]. У Маріупольському краєзнавчому музеї (МКМ) зберігаються оригінали жалуваної грамоти християнам-грекам, виведеним із Криму під керівництвом митрополита Ігнатія [667], карти 1779 р. частини земель Маріупольського повіту, відведеної під поселення цих греків [665], книги перепису духовенства Маріупольського повіту за 1782 р. [666], метричної книги церкви с. Великі Каракуби [668]. Креслення низки херсонських храмів, храмозданна грамота на зведення церкви Молдаванської слобідки Одеси, план землі Софроніївської пустині виявлені в Херсонському краєзнавчому музеї (ХКМ) [678-688]. У Мелітопольському краєзнавчому музеї (МелКМ) знаходяться кілька свідочств, виданих на початку ХІХ ст. селянам, які бажали вінчатись [663; 664]. Кілька документів, які стосуються церковного життя Олександрівська, відклались у фондах Запорізького краєзнавчого музею (ЗКМ) [661; 662]. У Запоріжжі ж, у Національному заповіднику „Хортиця” (НЗХ), знаходиться зібрання копій карт і планів адміністративно-територіальних одиниць та місцевостей Південної України ХVІІІ – середини ХІХ ст., на яких, між іншим, позначені і релігійні споруди. Значну цінність становить збірка стародруків, у які ввійшла богослужебна література з храмів Півдня. У неї, зокрема, включено „Чинопослідування”, яке знаходилося при Покровській церкві колишньої Нової Січі, про що на титульному аркуші видання зроблений відповідний запис [669]. Богослужебні книги греків, які переселились в останній чверті ХVІІІ ст. до Маріупольського повіту, із рукописни-

ми записами на маргіналіях зберігаються в Донецькому краєзнавчому музеї (ДКМ) [655-660]. У Токмацькому краєзнавчому музеї (ТКМ) виявлена частина метричної книги за 1853 р. [677].

Рукописні джерела виявлені і у фондах бібліотек України. Зокрема Рукописний відділ Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького (РВ ОДНБ) містить листування Інокентія (Борисова) [641], іменні укази останньої чверті XVIII – початку XIX ст. [640; 642]. 5 рукописів із лекціями Інокентія (Борисова) виявлені у відділі рідкісних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (ВРВіР ЦНБ ХНУ) [635-639]. У відділі рідкісних і цінних видань Херсонської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гончара (ВРіЦВ ХОУНБ) знаходиться нерозібраний, неописаний сімейний архів священнослужительської династії Гошкевичів, у якому деякі документи відносяться до середини XIX ст. Колекція зібраних відомим запорізьким краєзнавцем В. Фоменком копій карт XVIII – XIX ст. із зазначеними на деяких із них церквами зберігається в краєзнавчому відділі Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Горького [631-634].

Чимало документів з історії церкви на півдні України відклалось у зібраннях Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (ІР НБУ). Переважно вони зосереджені в зібраннях „Одеське товариство історії та старожитностей” (Ф. V) й „Історичні матеріали” (Ф. II). До колекції Одеського товариства увійшли фоліанти оригіналів та копій документів, відібраних Гавриїлом (Розановим) при підготовці до написання місцевої історії. Тут зберігаються іменні та синодальні укази, справочинна документація консисторій і духовних правлінь, відомості про церкви і монастирі [618; 619; 621]. У Ф. V. зберігається листування Гавриїла та інших духовних осіб [626; 627], збірка промов Розанова [622], документи, які стосуються митрополита Ігнатія (Газадінова) [624;625], єпископа Дорофея (Возмуілова) [628], рукописи кількох робіт із церковної історії, зокрема складеної іє-

ромонахом Геннадієм за дорученням архієпископа Гавриїла історії Бізюкова монастиря [623].

У фонді „Історичні матеріали” ІР НБУ більшість документів, які стосуються церковного минулого Півдня, помічені позначкою „Збірка Новицького”. Матеріали, зібрані знаним дослідником історії Запорозького краю Яковом Павловичем Новицьким, представлені переважно паперами Олександрівського, Павлоградського, Маріупольського духовних правлінь, які відносяться до 1770-х – 1840-х рр. Деякі відомості про церковне життя регіону містяться і в справах із збірки Новицького, які не мають прямого відношення до релігійних установ. Мова йде, зокрема, про справи ратуші м. Олександрівська [1261].

Зібрання „Київська духовна академія” (Ф. 160) містить цінні папери щодо землеволодінь на Півдні Києво-Межигірського і Самарського Пустинно-Миколаївського монастирів у 1770-х – 1780-х рр. [629], кілька інших поодиноких документів з церковної історії краю [630].

У Центральному державному історичному архіві в м. Києві (ЦДІАК України) матеріали з тематики, яка нас цікавить, зосереджені у Ф. 2013 „Слов’янська духовна консисторія” (17 з 18 справ якої за останню чверть XVIII – початок XIX ст. являють собою метричні книги), Ф. 2193 „Христофор, єпископ Феодосійський і Маріупольський”, який складається з 13 справ 1793 – 1799 рр. [603-615], Ф. 1979 „Бахмутське духовне правління”, документи якого охоплюють період 1756 – 1798 рр. Кілька справ, документи яких стосуються церковної історії південного краю останньої чверті XVIII ст., виявлено в фондах 132 [595-598], 229 [599], 1576 [600].

Перебування Південної України в складі Російської імперії обумовило відкладення матеріалів з церковної історії регіону в центральних російських архівах. Найбільшим з російських зібрань документів з релігійної тематики є зібрання Російського державного історичного архіву (РДІА). Величезні масиви документів містить фонд „Канцелярія Синоду” (Ф. 796), у якому майже за кожен рік останньої чверті XVIII – середини XIX ст. збереглося не менше 500, а за ряд років — і більше 1000 справ. Крім того, що значна їх частина стосува-

лась імперії в цілому, а отже, і церков південного регіону, тут присутні чимало справ, які мали відношення виключно до єпархій Півдня [914, с. 15; 1262, с. 22-23, 26-27]. Зміст цих справ великою мірою обумовлювався функціями, які покладались на Синод у той чи інший історичний момент.

Жодної справи за останню чверть XVIII ст., яка б стосувалась виключно Південної України, не міститься в Ф. 797 („Канцелярія обер-прокурора Синоду”). Натомість ціла низка таких справ відклалася за період першої половини XIX ст., коли обер-прокурорська влада значно посилила свої позиції. Документація, яка має відношення до системи духовної освіти, зберігається в Ф. 802 („Учбовий комітет”). Архітектурні плани ряду релігійних споруд і духовних навчальних закладів краю виявлені в Ф. 835 („Будівельні плани і фотографії Синоду. Колекція”). Чималу кількість справ 1827 – 1861 рр., які мали відношення до господарської діяльності єпархій, налічував Ф. 799 („Господарське управління при Синоді”). Втім, на сьогодні навпроти абсолютної більшості з них в опису наявна позначка „вибула”. Поодинокі документи з нашої проблематики містяться у Ф. 834 („Рукописи Синоду. Колекція”).

Матеріали, які становлять велику цінність для реконструкції взаємин духовенства з військовими, релігійного життя міст-портів і адміралтейських поселень, знаходяться в Російському державному архіві Військово-морського флоту (РДА ВМФ). Документи, які стосуються православної церкви, є розпорошеними і не складають окремих фондів. Так, 12 таких справ виявлено у Ф. 243 („Управління головного командира Чорноморського флоту і портів Чорного моря”), 10 — у Ф. 410 („Канцелярія Морського міністерства”), 3 — у Ф. 283 („Інспекторський департамент Морського міністерства”), 2 — у Ф. 920 („Севастопольський порт”), по 1 — у Ф. 84 („Будівельний департамент”), Ф. 205 („Канцелярія начальника Головного Морського штабу”), Ф. 212 („Державна Адміралтейств-колегія”), Ф. 1047 („Виконавча експедиція при Управлінні Чорноморським департаментом”). Крім того, РДА ВМФ містить унікальне зібрання карт і планів у фондах Архіву картовиробництва (Ф. 1331) і Головного інженерного управління (Ф. 3).

Переважно документами особистого походження представлені фонди Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ), м. Санкт-Петербург. Найбільш представницьким є Ф. 313, який включає 169 листів Інокентія (Борисова), 2948 листів, адресованих цьому архієпископу, десятки лекцій і наукових праць архієрея. Окремі листи Інокентія (Борисова) зберігаються у фондах 121 [695], 380 [706], 446 [707], 531 [708], 637 [716], 1000 [718]. Крім того, у Ф. 250 знаходяться проповіді Борисова [696], а в Ф. 359 — чернетка однієї з наукових робіт цього архієпископа [705].

Окремі листи, які мають відношення до нашої проблематики, зберігаються в інших персональних фондах ВР РНБ. Серед них — листи кількох духовних осіб, у тому числі Никифора (Феотокі), Г. Потьомкіну [709; 710; 712; 715], листи Гавриїла (Розанова) [713; 714], Євгенія (Булгаріса) [717]. У Ф. 588 знаходиться список надрукованих і ненадрукованих праць Євгенія (Булгаріса) [711]. Розпорядження, зроблене на адресу Херсонської консисторії Гавриїлом (Розановим) стосовно порядку продажу церковних свічок, виявлено у Ф. 1000 [719]. Картографічні матеріали зберігаються у Ф. 342. Маємо карти окремих повітів, міст із позначенням храмів. До того ж, тут знаходяться плани 1780-х — початку 1790-х рр. маєтностей Самарського монастиря і Софроніївської пустині [700-704].

Документи особистого походження становлять основу і колекцій Рукописного відділу Інституту російської літератури (Пушкінський дім) (РВ ІРЛІ РАН). Тут у Ф. 46 зберігається 77 листів Інокентія (Борисова) [720]; у Ф. 265 — лист Великого князя Костянтина архієпископу Інокентію з проханням повідомити про хід справ із влаштуванням монастирів в Криму [722]; у Ф. 288 — твори і листування О. Стурдзи [724-729], листи Гавриїла (Розанова) [726; 730]; у фонді Скальковських (Ф. 281) — повідомлення архієпископа Гавриїла духовенству Таврійської і Херсонської губерній про дозвіл А. Скальковському оглядати церковну старовину [723].

Фонд А. Скальковського (Ф. 200) є і в Архіві Санкт-Петербурзького інституту історії Російської Академії Наук (АСПБІІ РАН). У ньому зберігається

попання Никифора (Феотоки) старообрядцям [694], реєстр речей, відправлених Г. Потьомкіним для церков Півдня [693], текст промови 1836 р., проголошеної в Катеринославському кафедральному соборі з приводу дарування Миколою І храму ризниці [692]. Листування графа М.С. Воронцова з архієпископом Херсонським і Таврійським, відомості про будівництво церков містяться у фонді „Воронцови” (Ф. 36) [689; 690].

Варто відмітити, що частина документів ВР РНБ, РВ ІРЛІ РАН, АСПБІІ РАН була опублікована в ХІХ – на початку ХХ ст.

Джерела з церковної історії Південної України виявлені у фондах московських архівів. Так, у Російському державному архіві давніх актів (РДАДА), у фонді Внутрішнього управління (Ф. 16), який нараховує 1601 справу, зберігаються розпорядження Г. Потьомкіна, В. Черткова, М. Муромцева з приводу переселення на Південь грецьких духовних осіб [747, арк. 48; 748, арк. 110; 750, арк. 251]; розпорядження стосовно справ святотатців [749, арк. 131]; будівництва храмів [743, арк. 89; 746, арк. 269; 748, арк. 305]; призначення жалування духовним особам [748, арк. 391-391 зв.]; відомості про кількість духовних осіб у ряді повітів [745, арк. 502-503 зв.]; розпис з планом будівництва архієрейського будинку, консисторії, соборного храму у Вознесенську [744, арк. 379 зв.-383 зв.]. У фонді „Духовне відомство” (Ф. 18) виявлені: повчання, сказане архієпископом Амвросієм Чорноморському війську [751], лист митрополита Гавриїла (Бонулеску-Бодоні) Катерині ІІ із висловленням вдячності за призначення до кафедри в Полтаві [752], відомості про монастирі Катеринославської єпархії 1793 р. [753], лист протоієрея А. Самборського на ім'я Олександра І з пропозиціями щодо заходів із навернення кримського населення на православ'я [754], інші документи. Дані про кількість колодників у 80-х рр. ХVІІІ ст., за злочини яких передбачалось накладення єпитимії, наявні у фонді „Кабінет Катерини ІІ” (Ф. 10) [742, арк. 18-19, 32 зв., 73].

Найбільшим зібранням описів, атласів, описів до атласів, карт і планів адміністративно-територіальних одиниць та місцевостей Південної України є фонд Військового Ученого архіву (Ф. ВУА) Російського державного військово-

історичного архіву (РДВІА). Ці матеріали є надзвичайно важливими для реконструкції мережі релігійних споруд, які діяли в регіоні в останній чверті XVIII – середині XIX ст., для відтворення соціального середовища краю.

Деякі документи, які допомагають реконструкції історії православної церкви на півдні України, виявлені у Головному Архіві Давніх Актів (Варшава). Зважаючи на роль православних переселенців з „Польської області” в колонізації Півдня [1283], на сприяння російської адміністрації регіону такому переселенню, важливе значення має листування Г. Потьомкіна [796] і П. Зубова [795] з польським керівництвом. З’ясуванню ступеня уніфікованості метричних книг Південної України допомагає порівняння цих документів із метриками, які, згідно з розпорядженнями Синоду, велись у волинських і поліських парафіях [797-810].

Частина первісних матеріалів, втрачених на сьогодні архівними, музейними та рукописними бібліотечними зібраннями, збережена завдяки археографічній діяльності науковців та аматорів, які не обійшли увагою документи з історії православної церкви.

Тоді як в одних випадках публікація джерел мала суто прагматичну мету створення більш сприятливих умов для функціонування органів влади, в інших спонукальним мотивом виступав саме інтерес до історичного минулого.

Раніше активності з виявлення, систематизації і публікації місцевих південноукраїнських матеріалів розпочалась археографічна діяльність, результатами якої стало видання корпусів законодавчих документів, які стосувались і Південної України, і Російської імперії в цілому. До сьогодні найбільшим зібранням опублікованих законодавчих документів залишається ПЗЗРІ.

У період з 21 травня 1828 по 1 квітня 1830 р. було надруковано Перше Повне зібрання, до якого включалось більше 30 тисяч документів, прийнятих упродовж 1649 – 1825 рр. (до оприлюднення маніфесту від 12 грудня про вступ на російський престол Миколи I). Офіційно вважається, що Перше Повне зібрання складається з 45 томів. Документи 1775 – 1825 рр., яких налічується більше 16 тисяч, друкувались, починаючи з тому XX [920-948].

Ще під час роботи над Першим Повним зібранням була розпочата діяльність зі складання Другого зібрання, яке охопило період з 12 грудня 1825 р. по 28 лютого 1881 р. і склало 55 томів, що об'єднали більше 61 тисячі документів. Документи 1825 – 1861 рр., кількість яких становить майже 38 тисяч, увійшли до перших 36 томів, що склали 73 книги [949-1021].

Матеріали ПЗЗРІ є надзвичайно строкатими за формою та змістом: сюди включені документи як нормативного, так і казуального змісту, які вважались узаконеннями лише через те, що виходили від верховної влади. Ще однією рисою ПЗЗРІ є невідповідність назві в плані саме повноти: далеко не всі законодавчі документи вищих органів влади включені до зібрання. Причини цього полягають у незадовільному стані архівної справи, деяких особливостях зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації, в намаганні укладачів дотримуватись задекларованого принципу невключення в зібрання документів тимчасових, приватних та особистих, зокрема документів про нагородження, внутрішній режим в установах тощо (щоправда, на практиці цей принцип дотримувався далеко не завжди) [1026, с. 18-19; 1517, с. 18, 127; 1518, с. 573; 1552, с. 290-292]. ПЗЗРІ не є бездоганним з технічної точки зору: мають місце помилки в нумерації сторінок, друкарські помилки у номерах документів та датах їх прийняття.

Щоб звести до мінімуму вірогідність пропуску потрібних матеріалів, всі документи ПЗЗРІ за 1775 – 1861 рр. опрацьовані нами методом суцільної евристики, так само опрацьовані хронологічний та алфавітний покажчики [1311]. У результаті виявлено 1265 документів, які стосуються регламентації церковного життя на півдні України [1262, с. 177-376]. При цьому, повертаючись до питання повноти ПЗЗРІ, слід зауважити, що у вітчизняних архівних і музейних установах виявлено інформацію про ще 451 законодавчий документ, який не увійшов до Повного зібрання (*див. додаток В*).

Законодавчі документи вміщуються й у Зводі законів Російської імперії [1028-1040]. До публікації в 1864 р. „Судових статутів” Звід складався з 15 томів, об'єднаних у 8 книг. Вони були сформовані не за хронологічним, але за

тематичним (галузевим) принципом, хоча і не зовсім послідовно застосованим. Регламентації релігійної сфери стосувались переважно томи 1, 9, 10, 12 – 14.

Спеціалізованим багатотомним виданням законодавчих документів, які стосувались церкви, є ПЗПіР. Його публікація стала наслідком створення при Синоді ще в 60-х рр. ХІХ ст. спеціальної комісії, яка мала займатись обробкою і публікацією документів синодального архіву. До 1916 р. вийшло два зібрання, причому перше, видане в 1869 – 1912 рр., стосувалось періоду до 1762 р. Натомість друге зібрання, яке було вирішено видавати одночасно кількома серіями, хронологічні рамки яких визначались царюванням того чи іншого монарха, включало томи, присвячені часам Єлизавети Петрівни, Катерини ІІ, Павла І, Миколи І [909-913]. Таким чином, попри задекларовану в назві „повноту”, ПЗПіР не стало всеохоплюючим хронологічно: з нього випущені період правління Олександра І, більша частина царювання Миколи І; не встигли підготувати томи, які б стосувались часів наступних імператорів. Не стало повним це видання і з огляду на вибірковий підхід до матеріалів, які були в наявності в архіві Синоду і могли бути включені до ПЗПіР. Зокрема опубліковано 525 документів за 1775 – 1784 рр., тоді як на сьогодні лише у фонді „Канцелярія Синоду” РДІА зберігається 3490 справ за 1775 – 1781 рр. До того ж, на відміну від ПЗЗРІ, ПЗПіР не включає законодавчі документи, які хоча і присвячені регулюванню переважно „світських” питань, але в той же час стосуються певних аспектів церковного життя.

Надзвичайно важливими опублікованими джерелами є витяги з річних звітів обер-прокурора Синоду, які друкувались, починаючи з 1837 р. Тоді як частина кожного видання, яка містить безпосередньо витяг із звіту, стосується переважно узагальнюючої інформації про стан справ в імперії в цілому, друга частина, що являє собою статистичні таблиці, подає цифрові матеріали по епархіях. Саме ці таблиці дають можливість простежити тенденції, які мали місце в зміні чисельності храмів, монастирів, білого і чорного духовенства, духовних навчальних закладів і кількості їхніх викладачів та вихованців, простежити динаміку приєднання іновірців до православ'я, більш предметно вивчити цілу ни-

зку інших аспектів церковного життя Південної України, порівнюючи їх із тенденціями, які спостерігались в інших регіонах та в імперії в цілому. Разом із тим, структура окремих таблиць, сам їхній перелік не залишались сталими, як не була чітко визначеною і структура інформації, яка наводилась у тексті витягів з обер-прокурорських звітів. У ряді випадків у статистичних таблицях, хоча вони і містять дані одно чи дворічної давнини по відношенню до року видання, відсутні повні дані по окремих єпархіях. Не у всьому зміст звітів обер-прокурора відбивав ситуацію адекватно: нерідко досить виразно проглядає бажання приховати складні процеси і натомість зробити наголос на досягненнях. Важливо, що дані „Витягів зі звітів...” не підлягали доведенню до широкої аудиторії: показовими є виявлені в ДАОО відношення синодального обер-прокурора до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, при яких надсилався примірник „Витягів зі звітів...” і в яких містилось прохання розпорядитись, аби в жодному друкованому органі краю не вміщувались передруки даних з цього видання. Обґрунтування цього прохання зазначалось одне — звіти містили відомості, які не можна розголошувати [372].

Дещо раніше за „Витяги зі звітів...” почав друкуватись „Новоросійський календар”. Видання, яке раз на рік видавалось в Одесі, містило переліки установ вертикалі управління єпархій краю, іменні списки посадовців цих установ. Хоча дані отримувались від єпархіальних керівництв, абсолютно коректними їх назвати не можна: за деякі роки подається вже застаріла інформація, яка містилась у минулорічному виданні, відсутні дані про ряд навчальних закладів.

Деякі повідомлення про події церковного життя публікувались на сторінках місцевої преси. Йдеться, зокрема, про „Одеський вісник”, поява якого була ініційована генерал-губернатором М. Воронцовим [1400]. Новини релігійного життя з’являлись на шпальтах „Таврійських”, „Херсонських”, „Катеринославських губернських відомостей”, що виходили з 1830-х рр. [1151, с. 216, 220]. Законодавчі документи, розпорядження єпархіального керівництва, інформація про вакантні місця при храмах, призначення і нагородження духовних осіб публікувались в офіційних частинах Єпархіальних відомостей. Втім, оскі-

льки перше таке видання почало виходити лише в 1860 р., ми маємо відповідні публікації тільки за два останні роки періоду нашого дослідження.

Цінні статистичні дані, спостереження стосовно рис релігійності населення Південної України містяться у „Військово-статистичному огляді Російської імперії” [834], „Матеріалах для географії і статистики, зібраних офіцерами Генерального штабу” [1062].

Крім систематизації законодавчих документів, видання матеріалів, які стосувались сучасних упорядникам і кореспондентам подій та фактів, мала місце публікація джерел у контексті вивчення історичного минулого.

Підготовка та друк археографічних публікацій з історії церкви стали складовими діяльності наукових установ, які діяли на Півдні у XIX – на початку XX ст. Саме їхні науковці справили істотний вплив на формування видового кола джерел, публікації яких надавалось пріоритетне значення. Це коло включало розпорядчі та доповідні документи, листування представників єпархіальної влади, мемуари, спогади про ієрархів. При цьому іншим видам джерел приділялось значно менше уваги.

Уже в статуті ОТІС передбачалось, що завданням товариства є пошук, упорядкування і тлумачення документів. Більш детально принципи едиційної роботи були конкретизовані в програмі видання Записок ОТІС 1848 р., розробленій, як доводить А. Бойко, М. Мурзакевичем, який фактично став рушійною силою археографічної діяльності товариства: уже в перші 13 томів Записок, які вийшли при його безпосередній редакції, увійшло 77 публікацій документів лише з історії Півдня останньої чверті XVIII ст., причому 24 з них підготував саме Мурзакевич [1104, с. 127]. А. Бойко та В. Хмарський досить коректно визначили характеристики археографічної культури робіт, опублікованих на сторінках Записок ОТІС [1104, с. 127-129; 1526, с. 15-20]. Хоча переважна більшість цих публікацій не стосувалась виключно історії церкви, в них присутні документи з релігійної проблематики, інформація про церковне життя краю.

Частина ж археографічних робіт у Записках ОТІС була присвячена безпосередньо православної церкві на півдні України. Зокрема були надруковані 7 атестатів і 1 свідоцтво священника Ф. Владевича [878], написи на хрестах і церковних речах південноукраїнського краю XVIII ст. [879; 880], листи Єрусалимського патріарха Полікарпа Катеринославському архієпископу Іову [1044], послання насельників Афонського монастиря Русик Гавриїлу (Розанову) [1053], 57 листів архієпископа Херсонського і Таврійського Інокентія архієпископу Рязанському Гавриїлу [902].

Акцентування діяльності ТУАК і КУАК на виявленні і публікації документів з місцевої історії зумовило появу на сторінках друкованих органів цих наукових установ чималої кількості археографічних публікацій, серед яких є й такі, що мають пряме відношення до тематики нашого дослідження. Так, у Відомостях ТУАК містяться документи стосовно розпорядження майном померлого єпископа Феодосійського і Маріупольського Дорофея [869]. Окремі документи з історії православної церкви опубліковані в „Камеральному описанні Криму” [867], „Ордерах князя Потьомкіна” [862], „Ордерах графа (князя) Платона Олександровича Зубова правителю Таврійської області” [895].

Персональний склад КУАК, зокрема присутність у ньому В. Біднова, В. Машукова, які зосередили діяльність на вивченні релігійної історії і проявляли на цій ниві неабияку активність, обумовив наявність серед публікацій Літопису цієї установи значної кількості добірок документів з церковної проблематики. Так, В. Бідновим підготовлені до друку листи Никифора Феотокі протоієрею Д. Смолодовичу [840], документи з історії Катеринославської семінарії [818; 819], листування І. Синельникова з Никифором (Феотокі) [827], Г. Потьомкіна з архієпископом Амвросієм (Серебрениковим) [825], митрополита Гавриїла (Бонулеску-Бодоні) і протоієрея Ф. Огінського з архієпископом Платоном (Любарським) [826; 821], Е. Рішельє з архієпископом Іовом (Потьомкіним) [820], матеріали з історії церковного устрою Запорожжя (у тому числі і ті, що відносяться до часів після зруйнування Січі) [823], прохання графа О. Безбородька про дозвіл на влаштування церкви в селі Аннівці [824], ух-

валу Платона (Любарського) про порядок заміщення посад при церквах [817], указ Іова (Потьомкіна) про порядок проголошення проповідей [828], передруковані з „Херсонських єпархіальних відомостей” автобіографію протоієрея К. Павловського [811] і замітки ректора семінарії Я. Вечеркова про подорож із Гавриїлом (Розановим) [816]. Можна погодитись із тезою про те, що публікації В. Біднова відзначаються особливою ретельністю: їх зазвичай супроводжує вступна стаття, присутні підрядкові коментарі [1192, с. 38].

В. Машуков, крім низки матеріалів, які стосуються історії церкви до 1775 р., надрукував документи справи про зведення Преображенського храму в Аджамці [876]; рапорти, які стосуються кафедрального Преображенського собору і Воскресенської церкви на кладовищі в Катеринославі [874; 873]; документи церкви села Біленького [872]; спогади старожилів про ікону „плачучого Спасителя” [871] в Катеринославі. Як і В. Біднов, В. Машуков зазвичай супроводжував публікації передмовою і підрядковими коментарями.

Матеріали архівних справ олександрівського Покровського собору, ряд з яких був надрукований раніше на сторінках „Катеринославських губернських відомостей” [888], розмістив у Літопису КУАК Я. Новицький [889]. Яків Павлович підготував до друку і низку етнографічних матеріалів, у яких відбився духовний світ населення колишніх запорозьких земель [887; 890-893]. Варто відмітити, що Я. Новицький включав документи з церковної історії і до додатків своїх робіт, а також у тексти статей. Характерно, що дослідник, наводячи документ, зазначав архів, з якого було отримане це джерело [1261, с. 54-57].

Видання джерел передбачалось і форматом Єпархіальних відомостей. У „Херсонських єпархіальних відомостях” було надруковано підготовлені протоієреєм М. Павловським „Матеріали для історії Херсонської єпархії”, у які увійшли, між іншим, лист Павловському Гавриїла (Розанова), промова Павловського при відкритті Херсонської консисторії [897]; листи О. Стурдзи до самого Павловського, який був його духівником [901]. Були видані нотатки священника про облогу Севастополя [849], промови духовних осіб з приводу Маніфе-

сту від 19 лютого 1861 р. [1023; 1024; 1046], листи духовних осіб до редакції „Херсонських єпархіальних відомостей” початку 1860-х рр. [841; 882]; щоденник законовчителя робітників рот Одесько-Парканської залізниці [1061]; послання Інокентія (Борисова) скопцям [898]; актові і справочинні документи, які мають відношення до біографії Гавриїла (Бонулеску-Бодоні) [885; 886]; листи Інокентія (Борисова) протоіерею М. Перепелицину [906], О. Стурдзі [900]; листування Гавриїла (Розанова) з протоіереєм С. Серафімовим [866; 903].

У „Таврійських єпархіальних відомостях” з приводу сторіччя від народження Інокентія (Борисова) були надруковані промови цього архієрея [1047], спогади про нього [848; 865]. Справи стосовно взаємин катеринославського духовенства із старообрядцями вміщені на сторінках „Катеринославських єпархіальних відомостей” [881].

Деякі джерела з релігійної історії Півдня друкувались на сторінках часописів, які виходили за межами регіону. Зокрема надзвичайно цінним нарративом, який дозволяє поглянути на повсякденне церковне життя Півдня очима духовної особи, є „Спогади і автобіографія Одеського протоієрея Миколи Івановича Соколова”, поміщені в „Київській Старовині” [835]. Там же опубліковані листи, надіслані протоіереєм А. Лебединцевим Інокентію (Борисову) з Севастополя під час Кримської війни [1446]. У „Російській старовині” надруковані листи Інокентія (Борисова) до Великого князя Костянтина Миколайовича [1211], кілька законодавчих документів, що стосувались православної церкви в Російській імперії [883], план собору в Херсоні [907].

Низку документів XVIII ст. розмістив у додатках до своїх робіт Феодосій (Макаревський) [1514; 1515].

Окремими виданнями побачили світ спогади про архієреїв Півдня [861; 908; 1043], листи Гавриїла (Розанова) до Інокентія (Борисова) [904], проповіді і промови Розанова [837-839] та Борисова [860; 1022], листування Інокентія (Борисова) [813]. Цінним джерелом інформації є чисельні подорожні записки, які привертають все більшу увагу дослідників [884; 1375; 1381].

Деякі документи, які мають відношення до церковної тематики, увійшли до збірок І. Дмитренка [1027], М. Дубровіна [831-833; 915].

Археографічна діяльність була важливою складовою наукової активності Д. Яворницького. Серед опублікованих дослідником матеріалів з історії запорозького козацтва [1063; 1064] знайшли місце і джерела, які стосуються духовного життя населення колишніх Запорозьких Вольностей. У 1929 р. Яворницький видав збірку „До історії Степової України”, до якої увійшли документи духовних установ Катеринославщини. При тому, що збірка включає 265 документів, які за хронологією відносяться до 1716 – 1857 рр., в 44 документах міститься інформація стосовно православної церкви останньої чверті XVIII ст.; ще 2 документи з церковної історії відносяться до 1857 р. [1066]. Переважна більшість із цих матеріалів являє собою справочинну документацію стосовно призначення духовних осіб, влаштування й утримання релігійних споруд, платні представникам духовенства. Небездоганність з точки зору археографічної культури (не до кожного документа наводяться легенда, примітки, відсутні коментарі, наявні фактологічні помилки, має місце скорочення документів) ускладнює роботу з матеріалами збірки.

Із встановленням в СРСР марксистської ідеології спостерігалось затишся в опрацюванні і публікації документів з церковної історії Півдня. Це було прямо пов'язане з відчутним послабленням загального інтересу до релігійної тематики.

У нечисленному колі джерел з церковної історії, опублікованих радянськими вченими, переважають законодавчі, доповідні документи, матеріали приватного листування. Розлогі витяги із законодавчих документів першої половини XIX ст., які регулювали статус духовенства, покарання за злочини проти церкви і віри, вміщені у виданні „Російське законодавство X – XX століть” [1026]. Роботу з цими матеріалами полегшує високий рівень публікації — включення досить детальних передмови, коментарів (хоча і написаних із відчутною ідеологічною заангажованістю), приміток, легенд. Окремі документи

увійшли до збірок матеріалів, присвячених деяким містам Півдня [842; 1041; 1045; 1060]. Донесення Херсонського губернатора ревізору Сенату із викладенням дій священика з метою припинення в 1851 р. заворушень серед селян двох сіл Херсонського повіту надруковане у збірці „Селянський рух на Україні 1850 – 1861 рр.” [1042]. Цінним джерелом для вивчення на мікрорівні релігійної свідомості, для одержання фактів стосовно церковного життя краю є опубліковане В. Лопатіним листування О. Суворова, Г. Потьомкіна [843; 1052].

При перебиранні ініціативи в дослідженні церковної історії закордонними науковцями останні не робили наголос на публікації джерел, що зумовлювалось обмеженістю доступу до фондів, які залишились на території СРСР.

Лише з кінця 1980-х рр. спостерігається певне розширення традиційного видового кола джерел, до якого звертаються археографи. З відродженням інтересу до церковної проблематики природно була звернена увага на публікацію джерел.

41 документ з історії церкви останньої чверті XVIII – середини XIX ст. вміщений у додатках до колективної монографії „Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття” [1355]. 4 документи, які стосуються церковного устрою Азовського війська 1833 – 1837 рр., з фондів ІР ЦНБ і ДАОО опубліковані в додатках до монографії Л. Маленко [1335]. Окремі матеріали з церковної історії Азовського та інших козацьких формувань регіону надруковані у виданні „Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст.” [1228]. 7 документів, які мають відношення до історії церкви грецьких переселенців до північного Приазов'я, вміщені в роботі А. Гедьо [1135]. Почали з'являтися і суто археографічні публікації. Інформація, яка стосується церковного життя, міститься у кількох виданнях, які присвячені іншим аспектам минулого південноукраїнського регіону [812; 830; 846; 1025]. Особливо варто відмітити серію „Джерела з історії Південної України”, започатковану Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України [845; 863; 864].

Таким чином, класифікація джерел за формальною ознакою на неопубліковані і опубліковані дозволяє оцінити рівень археографічного освоєння джерельної бази, що в свою чергу дає можливість визначити подальші напрями евристики, звернути першочергову увагу на комплекси матеріалів, які досі залишались поза увагою дослідників, але вивчення і введення яких до наукового обігу є необхідним для вирішення поставлених дисертаційних завдань. Опрацювання рукописних матеріалів 35 архівних, музейних і бібліотечних зібрань, робота щодо виявлення опублікованих джерел дозволяють стверджувати, що наявні джерела з історії православної церкви на півдні України хоча і є розпорошеними, в цілому являють собою комплекс, який може служити репрезентативною базою для досягнення мети, поставленої перед нашим дослідженням. При цьому слід зважати на нерівномірну репрезентативність: не всі аспекти церковної історії відбилися у виявлених матеріалах з однаковою повнотою, що зумовлене як втратами первісного складу джерельної бази, так і специфічністю ряду сфер духовного життя.

При тому, що кілька праць, які мали відношення до історії церкви на Півдні, з'явились до кінця 20-х рр. XIX ст., активна публікація досліджень, присвячених релігійному минулому краю, розпочалася після утворення ОТІС: вивчення церковної історії стало важливою складовою систематичної і різноаспектної роботи з дослідження минулого регіону. Серед членів товариства найбільш плідно працювали в цій царині Гавриїл (Розанов), С. Серафимов, А. Лебединцев, М. Мурзакевич.

Важливим імпульсом для посилення зацікавленості у вивченні церковної історії, розширення кола авторів, які займались відповідною проблематикою, стало створення офіційних друкованих органів духовної влади — Єпархіальних відомостей — перші з яких на теренах Російської імперії почали видаватись у 1860 р. в Херсонській єпархії. Утворення „Катеринославських єпархіальних відомостей” прямо пов'язане з діяльністю єпископа Феодосія (Макаревського), якому належить помітне місце в історіографії історії церкви. Загалом на сторінках Херсонських, Таврійських і Катеринославських єпархіальних ві-

домостей з'явилося більше сотні досліджень з історії православ'я в краї 1775 – 1861 рр. Окремі роботи з церковної історії Півдня друкувались у „Новоросійському календарі”, „Південному збірнику”, „Київській Старовині”, „Російській Старовині”, „Російському архіві”, „Вірі і Розумі”, „Душекорисному читанні”, „Вчених записках імператорської Академії наук”, інших виданнях. Праці, що виходили на сторінках цих видань, були досить неоднаковими за повнотою і рівнем науковості, достовірності, за використаними методологічними підходами, що великою мірою залежало від редакційної політики.

Церковна проблематика знаходилась у сфері наукових інтересів ряду членів Учених архівних комісій, створених на Півдні. Особливо активно працювали на цій ниві В. Біднов та В. Машуков.

Роботи, присвячені церкві на півдні України, з'являлись не лише в часописах, але й окремими виданнями, серед яких на особливу увагу заслуговують довідкові видання М. Родіонова, єпископа Гермогена, Ф. Міляновського, праці, присвячені окремим південноукраїнським монастирям, єпархіальним архієреям, Касперівській іконі Божої Матері, вікаріатству в Херсоні.

З огляду на перебування церкви на Півдні в структурі православної церкви Російської імперії принципово важливим є вивчення робіт Філарета (Гумілевського), П. Знаменського, О. Доброклонського, М. Григоровича, І. Знаменського, Ф. Благовідова, О. Папкова, К. Дьяконова, Б. Тітлінова, інших дослідників ХІХ – початку ХХ ст., які звертались до різних аспектів церковної історії імперії.

Невідокремленість церкви від держави, тісне переплетення релігійної сфери з іншими сторонами життя, релігійність світогляду авторів зумовили появу в ХІХ – у перші десятиліття ХХ ст. дуже широкого спектру робіт, основним предметом яких історія церкви не була, але в яких міститься й інформація про факти, що мають пряме відношення до минулого православ'я в південному краї. В цьому плані важливими є блоки досліджень із соціально-економічної історії краю, праці, присвячені окремим населеним пунктам, світським навчальним закладам, козакознавчі, біографічні роботи.

Набагато менше плідним для вивчення церковного минулого став період кінця 1920-х – кінця 1980-х рр., що прямо обумовлювалось пануванням марксистської ідеології в Радянському Союзі. Характерною прикметою цього періоду став більший внесок у дослідження релігійної проблематики закордонних, аніж радянських, науковців. Особливою ґрунтовністю відзначаються праці з історії церкви в Російській імперії І. Смолича та Г. Фріза.

З „перебудовчими процесами”, відзначенням 1000-річчя хрещення Русі пов’язаний початок третього періоду в історіографії церковної історії і Російської імперії, і південного краю. Потужного імпульсу регіональні дослідження набули з проголошенням незалежності України. Посилення інтересу до проблематики знайшло втілення, між іншим, у появі чисельних краєзнавчих праць, авторами значної частини яких стали аматори. Відродилась забута за радянських часів традиція активної публікації досліджень духовними особами.

Вивченню церковної історії Російської імперії в цілому присвячуються праці переважно науковців Російської Федерації, серед яких слід відмітити С. Римського, М. Нікуліна, Ю. Кондакова, Є. Вішленкову, С. Чимарова. Втім, у їхніх роботах не приділяється належної уваги аналізу ситуації, що мала місце на теренах України.

У контексті поживлення інтересу до минулого, до духовної історії з кінця 1980-х рр. значно збільшилась кількість робіт, які, будучи присвячені світській проблематиці, звертаються і до окремих аспектів релігійної історії Півдня.

Методологічною основою дисертаційного дослідження стали принципи об’єктивності, історизму та багатофакторності. Наближенню до об’єктивності, істинності пізнавального процесу сприяє використання комплексу загальнонаукових, спеціально-історичних та спеціально-джерелознавчих методів: історичного і логічного, возходження від абстрактного до конкретного, возходження від конкретного до абстрактного, історико-генетичного, історико-типологічного, історико-системного, класифікації, порівняльного, текстологічного, герменевтичного, кількісного аналізу. Широко використаний евристич-

ний метод з його складовими — бібліографічною та архівною евристиком. Адже відправним пунктом дослідження стало формування репрезентативної джерельної бази, що є важливою умовою проведення результативних історичних студій. Поєднання різних методів дозволило чіткіше виділити вузлові аспекти проблеми, осягнути сутність та детермінованість окремих подій релігійної історії Півдня останньої чверті XVIII – середини XIX ст., виявити закономірності і специфіку процесів, які відбувались в церковному житті краю, вписати їх в історичний контекст.

Джерела з історії православної церкви на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. виявлені у зібраннях 35 архівів, музеїв, рукописних відділів бібліотек України, Російської Федерації та Польщі.

Фонди південноукраїнських архівних установ сформувались переважно внаслідок діяльності місцевих органів влади. Тож найбільш представницькими в їхніх зібраннях є документи, які продукувались та одержувались консисторіями і духовними правліннями. Це спостереження є справедливим і по відношенню до фондів ЦДІАК України. Документи місцевих органів влади преважують і в зібраннях ІР НБУ. Разом із тим, через специфіку фондоутворення тут відклались переважно колекції, зібрані свого часу дослідниками історії краю, перш за все — Гавриїлом (Розановим) і Я. Новицьким.

Документація, яка велась духовенством на парафіяльному і благочинницькому рівнях, представлена в зібраннях НКМ. Копії законодавчих документів, ордери Г. Потьомкіна, геометричні плани зберігаються в ДІМ. В інших музеях регіону виявлені лише поодинокі джерела.

Зібрання неопублікованих матеріалів, що знаходяться в південноукраїнських бібліотеках, являють собою переважно документи особистого походження. Матеріали приватного листування преважують у фондах ВР РНБ, РВ ІРЛІ РАН, представлені в АСПБІІ РАН.

На відміну від українських архівів, у РДІА, РДА ВМФ, РДАДА сконцентровані головним чином документи, продуковані в результаті діяльності центральної влади, яка взаємодіяла з владою місцевою в питаннях, що стосувались

церкви. Надзвичайно цінними є зібрання картографічних матеріалів, описово-статистичних джерел РДВІА.

Значна частина джерел на сьогодні збережена завдяки систематизації законодавчих документів Російської імперії, виданню матеріалів, які стосувались сучасних упорядникам і кореспондентам подій та фактів. Надзвичайну цінність становлять законодавчі матеріали, опубліковані в ПЗЗРІ, Зводі законів Російської імперії, ПЗПіР; витяги з річних звітів обер-прокурора Синоду; щорічно друковані в „Новоросійському календарі” переліки установ вертикалі управління південноукраїнських єпархій, іменні списки посадовців цих установ; повідомлення про новини церковного життя, що розміщувались на шпальтах газет, у номерах „Херсонських єпархіальних відомостей”, виданих до 1862 р.

Опублікований на сьогодні корпус джерел не є достатнім для вирішення завдань, поставлених перед нашим дослідженням. Крім того, актуальною є проблема вірогідності опублікованих матеріалів. Втім, в цілому актуалізована джерельна база є репрезентативною для реконструкції історичного розвитку православної церкви в південноукраїнському регіоні.

РОЗДІЛ 2

УПРАВЛІННЯ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОМУ КРАЇ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII – СЕРЕДИНІ XIX СТ.

2.1. Історичні умови розвитку православної церкви на півдні України

Для розуміння процесів, які відбувались у релігійному житті на півдні України, принципово важливою є теза про те, що в останній чверті XVIII – середині XIX ст. православна церква по відношенню до держави відігравала підпорядковану роль, не будучи самостійною в регулюванні навіть багатьох питань, які стосувались здавалось би суто релігійних проблем. Церковні інституції не просто розвивались у тісній взаємодії з інституціями світськими, але і знаходились у значній залежності від останніх, маючи обслуговувати інтереси, які виходили далеко за межі релігійних. Зміни обумовлювались цілим комплексом факторів, серед яких потреби самої церкви не були превалюючими. Тому всебічний і докладний аналіз історичних умов розвитку православної церкви на півдні України має бути майже тотожним із створенням узагальнюючої праці з історії краю. Не ставлячи такого широкого завдання, доцільно звернути увагу на ті аспекти, що справили найбільший вплив на церковне життя.

Процеси у середині православної церкви можуть здатись позбавленими внутрішньої логіки без врахування місця, яке посідав Південний регіон у планах Петербурга; трансформацій адміністративно-територіального устрою краю; колонізаційних процесів; змін в господарському житті краю; специфіки соціального складу населення; традицій, що склались із часів Запорозжя і в деяких рисах збереглися на Півдні; трансформацій вертикалі світської влади в краї; законодавчого регулювання та практики участі представників цієї вертикалі у справах, які здавна знаходились у компетенції духовної влади.

Тією чи іншою мірою фактично на кожній сфері релігійного життя відбувались перекроєння адміністративної карти краю, що, у свою чергу, визнача-

лось, передусім, втіленням у життя зовнішньополітичних планів Петербурга і пошуком оптимальної моделі бюрократичного управління.

В останній чверті XVIII ст. в реалізації широкомасштабних геополітичних планів вищої російської влади Південній Україні відводилось місце, яке важко переоцінити. Умови Кючук-Кайнарджийського договору, згідно з якими Росія переносила свої кордони на Південний Буг, до Азовського узбережжя від гирла Берди до гирла Сі, отримувала фортеці Керч і Єнікале, аж ніяк не задовольнили апетитів Петербурга. Плани останнього були значно грандіознішими і широко розрекламовані як усунення турків-османів з Європи під гаслом звільнення православних народів з-під влади мусульман. Так званий „грецький проект” передбачав створення на території турецьких провінцій Молдавії, Бессарабії та Валахії держави Дакії, яку мав очолити князь-правитель Г. Потьомкін. Кордони Російської держави повинні були відсунутись на захід від гирл Дніпра та Бугу до берегів Дністра. Землі Тракії, Македонії, Болгарії, Албанії та Північної Греції мали увійти до складу імперії онука Катерини II, Костянтина, із столицею в Константинополі, таким чином відродивши Візантійську державу [1507, с. 129; 1555, с. 9]. Зараз не йде мова про те, чи дійсно Петербург розраховував реалізувати ці плани в повному обсязі, або ж використовував їх як засіб тиску на уряди Західної Європи з метою отримання скромніших, але реальніших придбань — Криму, Кубані та придунайських князівств. В обох випадках Південна Україна мала стратегічне значення для втілення в життя наміченого. Важливим кроком зовнішньої політики Петербурга стало включення до складу імперії Кримського ханства, закріплене маніфестом від 8 квітня 1783 р. Між іншим, завдяки цьому держава отримала морський кордон від Кінбурна до Тамані [1172, с. 92].

Черговим придбанням стало отримання в результаті російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. так званої „Очаківської області”. Разом із тим, Молдавія та Валахія залишились за Туреччиною.

Важливим вектором зовнішньополітичної активності Російської імперії, який був спрямований на розширення кордонів і певним чином вплинув на ро-

звиток церкви в південному краї, був вектор польський. Ведучи складну політичну гру щодо встановлення контролю над Річчю Посполитою [796], Росія пішла на тимчасове послаблення там позицій православ'я. Як наслідок, з 1772 р. у Речі Посполитій були відсутні православні єпископи, а православна церква на її території знаходилась під духовною владою єпископа Переяславського. Саме його єпархія стала однією з тих, які були позбавлені частини церков задля формування нової єпархії на півдні України. Вона ж стала й одним з основних „постачальників” південноукраїнських земель парафіянами та іноземним православним духовенством: духовні особи, які не могли протистояти утискам католиків й уніатів, залишали свої домівки і перебирались на Південь.

На початку XIX ст. Росія знову активізувала свої дії на південно-західному кордоні Південного краю. У 1806 р. були окуповані Молдавія та Валахія. Втім, за умовами миру з Портою у 1812 р. князівства знову були залишені за Туреччиною, а до Російської імперії відійшла Бессарабія. Ця подія безпосередньо вплинула на церковно-територіальний устрій Південної України, адже церкви Бессарабії і частина південноукраїнських храмів невдовзі опинились під зверхністю одного єпархіального архієрея, кафедра якого розташовувалась у Кишиневі. Усі бессарабські землі залишались у складі Російської імперії до 1856 р: за умовами Паризької мирної угоди південна частина Бессарабії була передана Молдавському князівству, а гирло Дунаю — Туреччині.

Сама Паризька угода стала результатом Кримської війни, головні події якої відбувались саме на території Південної України, що стала об'єктом зазіхань не однієї відсталі Туреччини, але коаліції, до якої увійшли й Англія та Франція. „Східний” вектор знову заговорив на повний голос. Але тепер питання стояло вже не про приєднання нових земель, а про збереження завойованого раніше. На відміну від попередніх кампаній, „православне воїнство” вже не могло похвалитись перемогою. Війна, яка стала проявом системної кризи в імперії, болісно відбилась на стані православної церкви в регіоні, але в той же час стала певним поштовхом для перетворень, у тому числі і в церковній сфері.

На крок попереду змін церковно-територіального устрою, як правило, йшли трансформації устрою адміністративно-територіального. Централізаторські та уніфікаторські тенденції тут відчутно давалися взнаки. Щоправда, із значним ступенем специфіки, враховуючи, знову ж таки, геополітичне значення південного краю. До червня 1775 р. основною перешкодою поширенню на південноукраїнські землі зазначених тенденцій залишалось існування тут Запорозьких Вольностей. Адже вони в адміністративно-територіальному, військовому, господарському, релігійному та цілій низці інших аспектів зберігали свою окремішність і, м'яко кажучи, не зовсім вписувались у загальноімперську систему. Разом з тим, упродовж періоду Нової Січі (1734 – 1775 рр.) ця окремішність не залишалась незмінною і в умовах тиску з боку імперської влади, який значно посилювався зі входженням на престол Катерини II, Кошу та підпорядкованому йому козацтву довелося докладати все більше зусиль для її збереження. Важливими кроками на шляху звуження територіальних меж компетенції Коша стало влаштування в 1764 р. Новоросійської губернії і виділення з її складу на початку 1775 р. губернії Азовської.

Після „атакування” Січі і підписання маніфесту від 3 серпня 1775 р. адміністративно-територіальна карта регіону набула нового вигляду. Це було більше ніж чергове перекроєння кордонів. Ліквідація Коша відкрила шлях для розбудови всього Півдня у напрямі, що диктувався Петербургом.

Уже 8 вересня 1775 р. Г. Потьомкін зробив подання Сенату з пропозиціями щодо територіального устрою Південного краю [863, с. I]. Важлива деталь: подання зроблене за день до підписання іменного указу про заснування Слов'янської та Херсонської єпархії, в якому обумовлено, що нова церковно-територіальна одиниця влаштовується в Новоросійській та Азовській губерніях. 20 жовтня 1775 р. складена за поданням Г. Потьомкіна доповідь Сенату була затверджена Катериною II [442, арк. 41 – 41 зв.; 759; 1163, с. 272].

Сталим запроваджений розподіл не залишився. Уже наступного року частина земель колишніх Вольностей, які знаходились на лівому березі Дніпра, була передана зі складу Новоросійської до Азовської губернії. Карта Південної

України впродовж 1776 – 1782 рр. зазнала й інших змін щодо кордонів губерній. Етапним став 1783 р., коли обидві губернії мали бути об'єднані у Катеринославське намісництво. 2 лютого наступного року з'явився указ про влаштування на кордоні з Катеринославським намісництвом Таврійської області, що мало забезпечити сприятливі умови для розбудови адміністративної системи новоприєданого Криму. Указом від 26 січня 1792 р. було визначено статус ще однієї території, яка увійшла до Російської імперії: Очаківська область приєднувалась до Катеринославського намісництва [1163, с. 272-273]. Невдовзі П. Зубов, якому було передане керівництво південним краєм після смерті Г. Потьомкіна, зміг переконати Катерину II в доцільності нових адміністративно-територіальних перетворень. 1795 р. було влаштоване Вознесенське намісництво, до якого увійшли ряд повітів утвореної на землях колишніх польських володінь Брацлавської губернії, декілька повітів Катеринославської губернії та Очаківська область. До складу Катеринославської губернії була приєднана частина Київського намісництва [1193, с. 493]. Але такий формат протримався недовго. Тільки-но зайнявши престол, новий імператор, Павло I, суттєво трансформував губернський поділ Російської імперії. Для Південної України це конкретизувалось указом від 12 грудня 1796 р., згідно з яким південна частина Вознесенської губернії, Таврійська область і більша частина Катеринославської губернії об'єднувались у нове утворення, яке отримало назву Новоросійська губернія, із адміністративним центром у Катеринославі, перейменованому на Новоросійськ.

Прихід на російський престол Олександра I відкрив нову сторінку в історії адміністративного устрою Південної України. Укрупнення губерній павлівського періоду змінилось на протилежну тенденцію. 8 жовтня 1802 р. іменним указом Новоросійська губернія була розділена на три — Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р. — Херсонську) і Таврійську (до складу якої увійшли і землі Чорноморського війська) [927, с. 288-291]. Указом від 27 березня 1803 р. від Катеринославської до Полтавської губернії була передана місцевість між річками Берестовою та Ореллю. У 1806 р. до складу Херсонської губернії до-

дався Олександрійський повіт. М. Панфьорова зазначила, що після 1806 р. зовнішні межі Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній до 50-х рр. XIX ст. вже не змінювались [1409, с. 124]. Втім, у ґрунтовній роботі В. Дена, яка базується переважно на матеріалах ПЗЗРІ, знаходимо, що в 1817 р. зі складу Катеринославської до Полтавської губернії відійшов посад Крюків, а через 3 роки у залежність від Кавказького губернського керівництва було передано землі Чорноморського війська [1163, с. 154, 339].

Набагато рухливішими, ніж губернські, в останній чверті XVIII – середині XIX ст. були кордони адміністративно-територіальних одиниць нижчих рівнів. Не залишався сталим і статус цих одиниць. Трансформації обумовлювались складним комплексом причин, серед яких важливу роль відіграло прагнення пристосувати адміністративно-територіальний устрій до найбільш ефективного виконання завдань, що ставились державною владою. Яскравим проявом поєднання уніфікаційних тенденцій із необхідністю зважати на специфіку краю та його населення стали події, які слідували за ліквідацією Запорозьких Вольностей. Оскільки маніфестом від 3 серпня 1775 р. було заборонено вживати назву запорозьких козаків, Г. Потьомкін „радив” не використовувати термін „Запорозька Січ”, а колишні землі козаків називати провінціями. Втім, через відсутність докладних відомостей про ці території до кінця 1775 р. продовжував зберігатись традиційний розподіл колишніх запорозьких земель на паланки. Наприкінці ж року з’явилась інструкція про створення повітів. Але таке нововведення носило формальний характер. Адже обумовлювалось, що нові територіальні утворення зберігали ті ж назви, що і паланки, на землях яких вони формувались [863, с. II]. Мав місце своєрідний компроміс: при дотриманні букви закону (маніфесту від 3 серпня) зберігались звичні для козацтва назви, тим самим сприяючи поступовій адаптації населення колишніх Вольностей до нових умов. З тих же міркувань певний час російська адміністрація мирилась із існуванням запорозьких зимівників, вважаючи за недоцільне застосовувати радикальні заходи для їх знищення або трансформації у більш прийнятні для імперії населені пункти. Така обережність зберігалась до кінця 70-х

рр., коли державна влада вже значно рішучіше приступила до викорінення на південноукраїнських теренах нетипових для інших регіонів адміністративно-територіальних і господарських одиниць. Разом із тим, така уніфікація не означала відмову від різноманіття і в типах населених пунктів, і в статусі останніх. Впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. політика щодо влаштування міст, містечок, посадів, сіл, селищ, слобод, хуторів, колоній, станиць, населених пунктів інших типів зазнавала неодноразових коригувань. Варто зауважити, що саме від типу „населеного місця” значною мірою залежало положення і духовенства, і парафіян, які в ньому перебували.

Зміни адміністративно-територіального устрою регіону були тісно пов'язані з процесами колонізації, які мали в історії Півдня принципово важливе значення. Влада чудово усвідомлювала, що саме колонізація має служити передумовою для розвитку обширного краю, який станом на початок останньої чверті XVIII ст. мав досить нечисленне населення. Слід згадати, що на політику Катерини II щодо Південної України значний вплив мало захоплення імператриці ідеями фізіократів, квінтесенція яких була досить простою: оскільки силу держави становлять люди, а не гроші, правитель повинен дбати про розмноження народу, щоб велика кількість людей була в державі [1420, с. 171]. Н. Полонська-Василенко, яка переконливо висвітлила вплив реалізації цього кредо на процеси на Півдні, писала, що головних шляхів для досягнення мети збільшення чисельності населення вбачалось два: охорона наявної людності і притягнення іноземних колоністів [1420, с. 169]. Але ми вже згадували, що існував і третій шлях — приєднання до держави нових територій. Наскільки успішно Катерина II його використовувала свідчить те, що територіальні придбання імперії за Катерини II перевищили ті, що були зроблені завдяки завоюванням Петра I [1137, с. 111].

Політика залюднення Півдня, за яку так енергійно взялася російська імператриця, продовжили її наступники на монаршому троні. За даними синодальної статистики, якщо у 1782 р. у Слов'янській та Херсонській єпархії налічувалось 547505 осіб православного населення, то в 1859 р. цей показник для

Херсонської і Таврійської єпархії становив уже 1132094, а для Катеринославської — 901717 осіб [1418, с. 18; 858, с. 44-45]. До 1820-х рр. саме колонізація виступала основним джерелом поповнення населення краю.

З огляду на те, що державній і стихійній колонізації Півдня в історіографії приділено досить багато уваги, ми наголосимо лише на кількох моментах, принципових для розуміння специфіки формування поглядів населення регіону, в тому числі і поглядів на релігійну практику.

При тому, що до Південної України переселялись представники десятків етносів, через що маємо історіографічну традицію сприйняття південного краю як конгломерату різних національностей і конфесій, слід мати на увазі, що переважну більшість новоприбулих становили все ж таки українці, переселенці як з Правобережжя, так і Лівобережжя.

У свідомості населення українських земель Південь продовжував асоціюватись із краєм необмежених можливостей, із „волею” ще багато десятиліть після скасування „запорозької вольниці”. Цьому сприяли і заходи щодо заохочення виходу на нові землі, і мешканці краю, які зберігали пам'ять про старі часи. Таке сприйняття впливало і на формування відповідної моделі поведінки.

Значна частина населення краю не була автохтонною, а свого часу прийняла так званий „виклик нових земель” і кожна група або особа, що переселялась сюди, була змушена шукати шляхи адаптації до нових реалій. У переселенців теоретично існувала альтернатива: обрати шлях боротьби „всіх проти всіх” або ж більш-менш мирно співіснувати з іншими. Перший варіант в умовах наявності у влади досить дієвих засобів, у тому числі і каральних, навряд чи підходив. Отож, за власним бажанням чи під впливом обставин переселенці намагались пристосуватись, одні обравши шлях намагань зберегти свої особливості, інші — асимілюючись.

Новоприбулі, що були носіями певної культури, з одного боку, адаптували її до культури групи, в яку потрапляли, з іншого, — за певних умов могли самі впливати на останню. Якщо шаблони поведінки індивіда або окремої групи знаходились у дисонансі з відповідними шаблонами домінуючої групи, під,

як висловився П. Сорокін, „дресируючим впливом кар і нагород” [1479, с. 137-156], вони поступово трансформувалися, і якщо раніше доводилось діяти під примусом чи загрозою покарання, то поступово це ставало звичкою і виконувалось уже з доброї волі. У відповідності з цією концепцією знаходиться тенденція зміни обсягів пільг, які мали переселенці та їхні нащадки. У перші часи переселення влада різко підвищила „лінію кар та нагород”, зокрема, щоб притосувати шаблони поведінки, які існували в різних групах, до інтересів держави. Згодом „лінія кар і нагород” знижувалась, якщо тільки не виникало, внаслідок, зокрема, змін політичної ситуації, потреби в додатковій стимуляції.

Мала місце нерівномірність темпів заселення різних частин регіону: південні повіти, які до 1775 р. були найменш освоєними, після ліквідації Нової Січі мали значно вищі показники приросту населення, ніж повіти північні; специфічними були демографічні процеси, які відбувались із православним населенням Криму.

Проводячи колонізаційну політику, Петербург розглядав Південну Україну не лише як стратегічно важливу територію, яка служила плацдармом для реалізації політичних планів, але і як регіон із могутніми економічними потенціями. Причому тоді як військово-стратегічне значення краю поступово втрачало свій безумовний пріоритет, акцент все більше робився саме на розвитку економіки. Південь перетворювався на край процвітаючого підприємництва і торгівлі, розвиненого сільського господарства. У той же час окремі адміністративно-територіальні одиниці значно відрізнялись рівнем розвитку. Все це відбивалось на матеріальному стані духовенства і церкви. Відбивалось на ньому і поступове загострення проблем, пов'язаних із використанням земельних фондів краю, що було прямо взаємопов'язане із збільшенням кількості населення і характером господарського освоєння територій.

Специфіка геополітичного положення та економічного розвитку краю великою мірою визначали особливості соціального складу його населення. Мова йде не лише про більший, ніж у цілому по імперії, відсоток купецтва, військових і колоністів. Йдеться і про характер співвідношення категорій селянства,

і про місце, яке посідало козацтво. Стосовно останнього зауважимо, що має рацію Л. Маленко, коли пише, що створення козацьких військ на півдні України було явищем далеко не випадковим. В останній чверті XVIII ст. це була виважена і добре продумана політика, спрямована на взяття під повний контроль небезпечного для Російської імперії населення, колишніх запорожців, шляхом притягнення його на державну військову службу. Крім того, тим самим створювалась альтернатива Задунайській Січі. Врешті-решт, формувались боєздатні військові підрозділи для участі в майбутніх військових кампаніях із Туреччиною [1336, с. 223]. За ініціативи Г. Потьомкіна впродовж короткого проміжку часу виникли Бузьке, Катеринославське, Чорноморське війська, до складу яких увійшло чимало вчорашніх запорожців. Втім, проіснували ці іррегулярні формування на Півдні недовго. Козаки розглядались як дестабілізуючий елемент у краї. Тож після завершення російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. і смерті Г. Потьомкіна були вжиті заходи щодо усунення козацьких військ із Південної України [1555, с. 74]. Відновлення козацтва на цій території було пов'язане з підготовкою однієї з наступних кампаній проти Туреччини — війни 1828 – 1829 рр. Тепер міркування щодо використання цих формувань у бойових діях не мали пріоритетного значення. На першому плані був чинник політичний: слід було поставити під контроль значну масу задунайського козацького населення, яке скупчилось у краї. Дунайське (Новоросійське) та Азовське козацькі війська проіснували відповідно до 1865 та 1866 р. [1228, с. 177-220; 1335], причому у 1862 р. розпочався процес переселення азовців на Кубань. Сформовані із колишніх задунайських і чорноморських козаків ці війська у певному сенсі стали носіями запорозьких традицій у регіоні. У тому числі — і в духовній сфері.

Вагомий вплив на розвиток православної церкви на Півдні мали зміни системи управління краєм (зараз не йдеться про управління духовне). У другій половині 1770-х – на початку 1790-х рр. необхідність оперативного ефективного вирішення завдань, які ставились Петербургом перед краєм в умовах, коли ні Сенат, ні колегії, ні Державна Рада не встигали реагувати на зміни в краї,

зумовила те, що значну частину питань управління Південною Україною, які були прерогативою вищих органів влади, перебрав на себе генерал-губернатор Г. Потьомкін [1104, с. 58-63]. З цієї ж причини губернаторам, а пізніше — правителям Катеринославського намісництва і Таврійської області були делеговані повноваження адміністративного, економічного та поліцейського управління.

З 80-х рр. урядом було розпочато діяльність зі впровадження на території Азовської та Новоросійської губерній системи, передбаченої положеннями „Установлення щодо управління губерніями” 1775 р. Втім, невідповідність соціально-економічних умов краю вимогам цього документа, обумовлена перш за все нестачею населення, ускладнила процес формування повітових органів влади. За Павла I відбувається уніфікація структури та функцій місцевих адміністративних установ. Справи, які стосуються краю, направляються до Сенату та колегій; посаду намісника ліквідовано, замість неї запроваджується посада військового губернатора.

Із формуванням на початку XIX ст. міністерств управління губерніями краю переходить до їхньої компетенції. Відбувається скорочення розпорядчих функцій військового губернатора із одночасним розширенням його контрольних функцій. У Катеринославській та Херсонській губерніях запроваджуються органи управління, які не мали значних відмінностей від тих, що почали діяти в інших регіонах імперії. У цьому плані Таврійська губернія мала деяку специфіку, яка знайшла втілення в централізації структури губернських органів управління та впровадженні неповного переліку повітових адміністративних установ. Внаслідок формування трьох губерній загострились проблеми, пов'язані з нестачею кадрів для органів місцевої влади. Склад та чисельність чиновництва не дозволяли наповнити штати присутніх місць. Як наслідок — прийняття на посади осіб із недостатнім рівнем підготовки та низькими моральними якостями [1442, с. 9-16].

До середини 20-х рр. XIX ст. завершилось формування централізованої міністерської системи управління, що, як вважає В. Шандра, випукліше окреслила регіональні відмінності Півдня. Уряд розумів, що військові губернатори

неросійського походження Рішельє і Ланжерон у цілому виконали поставлене завдання колонізації краю, який надалі Петербург волів бачити більше інтегрованим в економічний простір імперії. Як наслідок — формується Новоросійське та Бессарабське генерал-губернаторство, що стало символом повного підпорядкування органів місцевої влади, нівеляції відмінностей, які зберігались у системі управління до цього [1546, с. 192-193].

Разом із тим, слід відмітити, що до компетенції генерал-губернаторів безпосередньо не входило вирішення питань, які знаходились у юрисдикції єпархіального керівництва, управління Чорноморського флоту, портів і адміралтейських поселень, управління військових поселень, Піклувального комітету про колоністів південного краю Росії. Сама наявність такої структури підпорядкування значно ускладнювала діяльність єпархіальної влади. Досить красномовною є оцінка специфіки регіону архієпископом Інокентієм, дана їм у листі до петербурзького товариша: „Яка відмінність тутешньої єпархії від Харкова, Вологди, навіть Києва! Останні три, навіть у сукупності, навряд чи дорівнюють першій, так що при всій звичці до справ важко встигати вести їх, як треба. Головна причина такої відмінності — багато окремих світських управлінь, з кожним з яких слід зноситись, як з окремою державою” [1415, с. 42-43].

А тісно взаємодіяти зі світською владою представникам духовного відомства доводилось впродовж усього періоду 1775 – 1861 рр. В умовах, коли релігійні установи були невіддільною складовою державно-бюрократичного апарату, цілком логічною була ситуація, коли, з одного боку, церква повинна була виконувати функції, які виходили далеко за межі суто релігійних, а з іншого, — світські особи та установи брали участь у справах, які здавна знаходились у компетенції саме духовної влади.

Немає сенсу перераховувати всі світські інституції, які не тільки мали право, але і були зобов'язані взаємодіяти з різними шаблями церковної системи Російської імперії. Їх список багато в чому буде тотожним із загальним переліком нецерковних інституцій держави і включатиме чи не всіх, починаючи із Сенату і закінчуючи сільськими поліцією та старшинами.

Розлогим буде і список питань, з яких духовне відомство мало взаємодіяти зі світським. Влаштування та ремонт релігійних споруд, відведення підцерковної землі, призначення та переміщення духовних осіб, розбудова та функціонування закладів освіти, фінансування духовного відомства, взаємини православних із представниками інших конфесій, призначення молебнів, здійснення хрещення, вінчання, поховання, сповідання та причащення, нагляд за церковним і монастирським майном, зберігання церковних сум, облік підлеглих духовного відомства, розгляд справ про злочини проти церкви та віри — ось далеко не повний перелік сфер такої взаємодії. У подальшому ми докладніше з'ясуємо роль світського відомства в багатьох із них.

Обсяги повноважень світських осіб і установ у зазначених питаннях не залишались сталими. У той чи інший момент на них значною мірою впливали ставлення монарха та інших світських можновладців до духовного відомства, спроможність церковного керівництва відстоювати свою автономність по відношенню до світської влади, особливості внутрішньо- та зовнішньополітичної ситуації, традиція. Остання відіграла важливу роль в умовах нечіткого визначення правового поля і консерватизму духовного відомства. Коли відчувався брак кодифікованого законодавства, а документи, які виходили з Петербурга, багато в чому суперечили один одному, саме традиція якоюсь мірою допомагала впорядковувати діяльність церковних структур.

Що стосується ставлення представників світських установ до необхідності входити в зносини із церковною владою, парафіяльним духовенством, то тут можна помітити два підходи. Перший — далеко не завжди пунктуальне і своєчасне реагування на звернення духовних осіб і установ та повідомлення їм про свої дії, а то й просто ігнорування своїх обов'язків у цій сфері. Не випадково впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. з'явився не один десяток указів вищих органів влади, у яких підтверджувалась необхідність викорінення такої ситуації. На місцевому ж рівні лише по півдню України скарг духовної влади на несприяння їй представників влади світської нараховувалось сотні. Одна з причин цього ігнорування — зниження піе-

тету мирян перед церквою, і тим більше перед чиновниками духовного відомства. Багато ким із світських чиновників і консисторії, і духовні правління, і благочинні сприймалися як рядові бюрократичні структури, до того ж такі, які не мали розпорядчої влади над ними. Друга причина пов'язана з тією ж бюрократизацією управління: при постійному зростанні документообігу, при необхідності вести одразу десятки справ чиновники просто не встигали своєчасно реагувати на звернення духовенства.

Другий підхід світських структур до взаємодії із церквою — намагання розширити своє втручання в справи останньої, навіть виходячи за межі своїх повноважень. Не дивно, що з приводу законних скарг представників духовної влади побачила світ ціла низка указів, які забороняли такі дії. Але бажаного ефекту ці документи не справляли. Та й далеко не кожна скарга розглядалась у Петербурзі на користь духовного відомства.

Причини перевищення своєї компетенції в стосунках із церквою багато в чому ті ж самі, що й причини невиконання в повному обсязі службових обов'язків щодо неї. Секуляризаційні тенденції в державі обумовили ситуацію, коли церква вже не мала авторитету, який створював бар'єр від втручання сторонніх у її справи. Розбудова ж бюрократичного апарату в умовах недостатньо чіткого визначення компетенції окремих установ мала наслідком можливість порушення відповідних меж повноважень задля виконання тих чи інших завдань, що лежали поза площиною релігійних інтересів.

Слід мати на увазі і роль особистостей, які внаслідок надзвичайних повноважень, сконцентрованих у їхніх руках, мали і широко використовувати як офіційні, так і неофіційні досить дієві важелі впливу на підлеглих духовного відомства.

Згадаймо хоча б діяльність Г. Потьомкіна, яка суттєво вплинула на розвиток православної церкви на півдні України в період функціонування Слов'янської та Херсонської єпархії. Ця особа ще до отримання в управління запорозьких земель була досить близько знайома із специфікою взаємин світської та духовної влади. І мова йде не тільки про навчання в Смоленській

семінарії, а потім — у Московському університеті, де молодий Потьомкін неодноразово висловлював товаришам своє бажання стати або архієреєм, або міністром [1085, с. 57]. Невдовзі після входження на трон Катерина II мала намір призначити Потьомкіна до Синоду. Григорій Олександрович отримав „місце за обер-прокурорським столом” із перспективою „дійсного по цьому місцю вправління” [1475, с. 152].

Отримавши під свою юрисдикцію південноукраїнський край, Потьомкін домогся значного обмеження ролі Синоду в питаннях прийняття і призначення до церков Слов'янської та Херсонської єпархії закордонних духовних осіб, зведення тут релігійних споруд [764]. Ці напрями діяльності відтепер більше залежали від місцевої світської влади та єпархіальних архієреїв. Перша знаходилась у залежності від Потьомкіна згідно з його статусом. Другі, при формальній автономії від Григорія Олександровича, реально також суттєво залежали від нього. Зауважимо, що для духовенства півдня України, як це не парадоксально, концентрація реальної влади над церквою в руках влади світської, яку й уособлював Г. Потьомкін, не стала новиною. У певному сенсі можна навіть стверджувати, що це вже було традиційним для регіону. Адже і за періоду Нової Січі духовні особи, які знаходились на території Запорозьких Вольностей, перебували в реальній залежності від світської влади в особі Коша [1316, с. 77-97]. Інше питання, що Кош являв собою орган демократичної влади, обирався самим запорозьким козацтвом, а Г. Потьомкін та підлеглі йому структури були поставлені Петербургом.

Звернемо увагу ще на один момент. Не лише за Потьомкіна, а й за інших світських можновладців, які мали вплив на монархів та Синод, єпархіальні архієреї та їх підлеглі прагнули підтримувати з ними стосунки, і тим самим потрапляли в певну залежність від них, використовуючи такі зв'язки заради отримання якихось благ або для себе, або для своєї єпархії чи її частини. Зі свого боку, центральна влада використовувала світських чиновників для негласного контролю за архієреями, розуміння чого також деякою мірою ставило духовну владу в залежність від світської.

Такими були основні тенденції розвитку Південного краю, за формулюванням І. Смолича, фактори зовнішні, які, виникнувши незалежно від внутрішнього життя церкви, разом із тим суттєво позначились на ньому [1475, с. 24]. Зрозуміло, що розглянутими умовами далеко не обмежується той широкий спектр факторів, що так чи інакше відбивались на формуванні структур єпархіальної влади, церковно-територіальному устрої, статусі груп духовенства, представлених у краї, взаєминах православної церкви з мирянами. При висвітленні відповідних проблем ми ще звернемося до не розглянутих тут „зовнішніх факторів”, так саме як і до конкретизації впливу тенденцій, згаданих у цьому підрозділі.

2.2. Позиції монархів і Синоду в керівництві релігійною справою

В останню чверть XVIII ст. Російська імперія увійшла з уже більш ніж п'ятдесятирічним досвідом прямування шляхом секуляризації, могутній імпульс чому був даний петровськими реформами, що скасували інститут патріаршества. І хоча шлях цей не був прямим, і після смерті Петра I ціла низка нововведень імператора була піддана ревізії, залишалось головне: влада монарха беззаперечно домінувала над владою церкви; підпорядкування церкви державі автоматично передбачало безумовний пріоритет імператорів у регулюванні духовних питань. Є підстави стверджувати, що кожен аспект церковного устрою Південного краю безпосередньо або опосередковано спрямовувався і контролювався особами, які посідали російський престол.

Зрозуміло, що за таких умов великого значення набув той самий суб'єктивний фактор, який деякими авторами XVIII – XIX століть розглядався як чи не єдиний визначальний у тогочасних взаєминах держави та церкви. Для більш глибокого розуміння характеру тих трансформацій, які відбувались у релігійному житті в південному регіоні, є доцільним розглянути ставлення російських вінценосних осіб до релігії і церкви.

Зайнявши престол, Катерина II всіляко намагалась продемонструвати своє релігійне благочестя. Катерина не зволікала з коронацією, прагнучи

провести відповідну церемонію якомога швидше після усунення Петра III, оскільки це мало забезпечити їй церковне благословення. Одразу після коронації імператриця здійснила паломництво у Троїцько-Сергіївський монастир, і впродовж усього царювання не втрачала нагоди виказати свою побожність [1475, с. 116, 513]. Звідси ж і те показове, а іноді й надмірне, згадування імені Господа як у офіційних, так і особистих паперах (у тому числі й адресованих Г. Потьомкіну) імператриці. Так би мовити, німкеня намагалася стати більшою росіянкую, ніж самі росіяни. А простішим, і в той же час дієвим, шляхом для цього була саме демонстрація відданості православ'ю.

Отже, імператриця демонструвала тісний зв'язок із православ'ям. Інше питання, яким був характер цього зв'язку. Катерина не бачила себе служницею церкви. Навпаки, вона воліла називатись „*chef de l'Eglise grecque*” (керівницею грецької церкви) та „*chef de son Eglise*” (керівницею своєї церкви) [1475, с. 116, 513]. І це досить об'єктивно відображало реальну ситуацію в державі. Адже, за висловом А. Амманна, „що Петро Великий розпочав під впливом світогляду німецьких протестантів, було розвинено повною мірою при Катерині” [1575, р. 290]. Втім, на відміну від Петра I, Катерина II змогла (у тому числі і завдяки тій самій показовій набожності) діючи в дусі освіченого абсолютизму, налагодити взаємини з православною церквою без такого відверто насильницького, демонстративно образливого втручання в справи останньої, яке мало місце в першій чверті XVIII ст.

Завдяки Катерині II виховувався в дусі православ'я і її син, майбутній імператор Павло. Причому наставником його був сам архімандрит Платон, який пізніше займав місце митрополита Московського. Виховання далось взнаки: на відміну від матері, Павло займав престол, будучи глибоко релігійною людиною. Це підкреслювалось переважною більшістю дослідників, які зверталися як до аналізу діяльності, так і до вивчення психології імператора. Разом з тим, відомий російський психіатр, доктор медицини В. Чиж писав, що в душі імператора чудово співіснували найгрубіші забобони і гаряча релігійність [1538, с. 175]. Приклади забобонності імператора наводить

Г. Оболенський [1396, с. 286]. Д. Поспеловський відмічав, що Павло був глибоко віруючою людиною: не деїстом, як його мати, але і не поверхневим релігійним романтиком, як його наслідник Олександр. Але спільним у нього з Олександром було деяке позаконфесійне ставлення до релігії [1423, с. 154].

Цілком відповідало релігійно-містичним поглядам Павла I і його уявлення про царську владу, яке, за оцінкою І. Смолича, мало „перебільшене значення” [1475, с. 117]. Причому перебільшене саме в питанні керівництва духовною справою. Проявом таких поглядів став і Акт про наслідування престолу від 5 квітня 1797 р., згідно з яким імператор проголошувався главою церкви. Ця теза була не декларацією, а констатацією реального співвідношення влади монарха і церкви.

На відміну від Павла, Олександр I не отримав глибокого релігійного виховання. Цей факт, а також надмірне захоплення в другій половині царювання містицизмом, толерантне ставлення до інших конфесій стали приводом для звинувачень імператора багатьма істориками в байдужості до інтересів православної церкви, і навіть у приниженні останньої. Так, Д. Поспеловський писав, що олександрівська епоха була добою крайньої релігійної терпимості в Росії, що не поширювалась, втім, на православ'я, до якого вищий світ ставився з відвертою зневагою [1423, с. 156].

Ми не схильні розцінювати ставлення Олександра до православ'я з таких позицій. Дійсно, Олександр I не був таким палким захисником „панівної” віри, як Микола I (з діями якого історики-адепти православ'я і порівнюють олександрівську релігійну політику, і таке порівняння, звичайно, є не на користь Олександра). Але це не означало, що розвиток, підтримка православної церкви випадали з поля зору імператора. Не сталося це хоча б тому, що сама сутність містицизму не виключала необхідність опікування монархом православ'я. Цю сутність досить точно сформулював І. Чистович. У релігійній сфері містицизм полягає у відчутті постійного, живого спілкування з Господом. Базуючись на внутрішньому духовному досвіді і шукаючи одкровення волі Бога не в зовнішньому світі, а у внутрішньому голосі серця, міс-

тик вважає церковні таїнства і взагалі всю церковну обрядовість лише символами, які слугують тільки зовнішніми ознаками того чи іншого духовного стану і є лише допоміжним засобом для пробудження в душі того чи іншого настрою. Вони є за своєю сукупністю зовнішньою церквою, яка без церкви внутрішньої так само мертва, як тіло без духу [1541, с. 153-154].

Отже, православна церква не сприймалась містицизмом як „зайва” інституція. Вона, поряд з іншими, мала виконувати роль „оболонки”, тієї самої зовнішньої церкви. Крім того, містики розглядали себе як обраних, а точніше, як обрану меншину, для якої слідування зовнішнім обрядам церкви було лише початковим етапом духовного розвитку. Олександр, як імператор, мав опікуватись не лише цією меншиною, але і рештою своїх підданих. А для цієї „решти” храмова молитва, як і всі обряди, залишалась знаковою, обов'язковою дією.

Характеризуючи діяльність Олександра в релігійній сфері, доречно розглядати її як шукання. Імператор шукав систему поглядів, яка б найбільше гармоніювала з його особистим внутрішнім світом. Але в той же час він шукав і засоби для поширення релігійної ідеології серед населення імперії. І православна церква із цієї системи не випадала.

Зовсім іншим було ставлення до релігії Миколи I. На відміну від свого брата, він не шукав і не хотів шукати альтернативи православ'ю ні для себе, ні для своїх підданих. Православні ієрархи в цьому плані змогли зітхнути з полегшенням — новий імператор своїми діями демонстрував релігійність, відданість церкві. Причому релігійність саме православної. Не можна сказати, що Микола не шукав взагалі. Але ці шукання знаходились не в площині вибору між конфесіями. Пошук імператора зосередився у сфері посилення впливу православної церкви. Інше питання, що вплив цей мав посилюватись по відношенню не до самого Миколи I, але до його підлеглих. Імператор значно більше цікавився покращенням виконання церквою світських, а не духовних, функцій.

У цьому контексті слід розглядати і сумнозвісну „теорію офіційної народності”, яка була палко сприйнята імператором і стала офіційною ідеологією миколаївської Росії. У тріаді „православ’я, самодержавство, народність” саме „панівна” віра була поставлена на перше місце. Втім, ця формула мала визначати характер освіти населення, а не фіксувала пріоритетне положення церкви щодо глави держави. Реальне співвідношення цих інститутів було відбито у Зводі законів Російської імперії, де містилось положення, позичене з „Духовного регламенту”: „Імператор як християнський государ є верховним захисником і хранителем догматів пануючої віри і охоронцем православ’я та всякого у церкві святій благочиння”, в примітці до якого позначалось: „У цьому сенсі імператор в Акті про наслідування престолу 1797 р. квітня 5 іменується главою церкви”. І. Смолич вважав, що винесення згадки про статус імператора як глави церкви в примітки, а не в основний текст ст. 42 створило деякі „неясності”, не давало можливості чітко визначити положення імператора „всередині церкви” та „над церквою” [1475, с. 135-136]. Але ці „неясності” стали певною проблемою лише значно пізніше, і під час свого правління Микола I однозначно розумів свій беззаперечний пріоритет, поширюючи на церкву ті методи взаємодії, які він застосовував по відношенню до інших інституцій. Жорсткий контроль, особисте втручання чи не в кожне питання, бюрократизація, посилена увага до проблем, пов’язаних із військовою сферою, в повній мірі відбилися і на духовному відомстві.

Розглянуті вище норми Зводу законів Російської імперії зберігали чинність і за правління сина Миколи I, Олександра II. Батько попідкувався, аби наслідник престолу отримав релігійне виховання [1439, с. 165]. Входячи на престол він, згідно із положеннями того ж Зводу законів, був миропомазаний за чином православної церкви, прочитав Символ Віри та обіцянку правити і судити за Божими заповідями. Всі ці дії не мали залишити сумнівів у тому, що глава держави захищатиме інтереси „панівної” віри. Новий імператор не став ламати існуючих принципів взаємин із церквою: „великий реформатор” зберіг верховенство монарха над релігійною організацією.

У питаннях керівництва церквою монархи взаємодіяли з Синодом. Втім, характер цієї „взаємодії” був далеким від рівноправного чи хоча б партнерського. Вже „Духовним регламентом” визначалось, що Синод був позбавлений самостійності в законодавчій діяльності, оскільки його рішення не мали вступати в силу без згоди монарха. Такий порядок був підтверджений і низкою більш пізніх узаконень. Поставлений з самого початку в залежне становище від світських можновладців, Синод не став закладом, який би концентрував у своїх руках владу, що можна було б співвіднести з владою патріаршою. Такого не могло статися вже тому, що це суперечило б інтересам абсолютистської держави. Синоду була відведена скромніша роль провідника волі монархів. Звідси — чітко виражена тенденція бюрократизації системи, формально очолюваної Синодом. Як й інші органи влади, Синод не залишався закладом із незмінною структурою і повноваженнями. Йшов пошук оптимальної моделі управління.

Якщо за Катерини II та Павла I Синод не відновив навіть тих органів управління, які колись знаходились у його розпорядженні але пізніше були скорочені, то за наступних імператорів установа зазнала трансформацій, які цілком відповідали загальному контексту тогочасних реформ.

Межі компетенції Синоду були окреслені ще маніфестом Петра I від 21 січня 1721 р. та „Духовним регламентом”. Синод виступав знаряддям централізаторської та уніфікаторської політики, не лише продукуючи документи, яких мали дотримуватись на території всіх єпархій імперії, але і здійснюючи контроль за виконанням своїх розпоряджень, обмежуючи єпархіальну владу в праві приймати остаточні рішення з низки питань.

Серед основних сфер, якими мав опікуватись Синод, — участь у призначенні та переміщенні єпархіальних архієреїв, настоятелів і настоятельниць монастирів, керівників духовних навчальних закладів, позбавлення сану, підвищення в сані, нагородження, участь у процедурі отримання дозволу на зведення релігійних споруд, розпорядження церковним майном, контроль за діяльністю духовних навчальних закладів, органів єпархіальної влади тощо.

Важливою сферою діяльності Синоду було виконання функцій вищої судової інстанції. Пізніше ми простежимо докладніше характер участі Синоду у вирішенні цих питань.

Число осіб, які засідали в Синоді, сталим не залишалось. За Катерини II та Павла I встановлені штатні норми часто порушувались, і кількість членів Синоду коливалась від 3 до 8. Не була стабільною ця кількість і за Олександра I. Постійними членами Синоду стали Московський і Київський митрополити. Інші ж єпархіальні архієреї для участі в роботі викликались. У 1819 р. були запроваджені нові штати, які включали першоприсутнього (Санкт-Петербурзького митрополита), двох єпархіальних архієреїв — членів Синоду, одного архієрея — засідателя, двох архімандритів — засідателів і протоієрея [1475, с. 132-133]. За Миколи I не раз мало місце введення до складу Синоду світських осіб [697, арк. 3 зв.]. Між іншим, у 1835 р. членом Синоду став наслідник престолу. З іншого боку, далеко не кожен єпархіальний архієрей мав можливість бути викликаним для участі в роботі Синоду і таким чином хоча б номінально брати участь у вирішенні питань загальноімперського значення. Серед архієреїв Півдня таких було лише четверо: Амвросій (Серебреников), Інокентій (Борисов), Димитрій (Муретов) і Єлпідіфор (Бенедиктов).

Діяльність Синоду, характер його реального впливу, зміни структурних підрозділів вищої духовної влади мають розглядатись у тісному зв'язку з функціонуванням обер-прокурорів — світських осіб, які згідно з виданою 13 червня 1722 р. інструкцією стежили за роботою Синоду, представляючи інтереси монарха. Цією інструкцією обер-прокурор як „око государя” отримав потенційно великі можливості, які могли забезпечити його пріоритет у стосунках з присутніми Синоду, церковними ієрархами. Але в XVIII ст. інститут обер-прокурорства ще не розвинувся настільки, щоб реалізувати такий потенціал повною мірою.

Має рацію Ф. Благовидов коли пише, що серед причин такої ситуації були відсутність чітко встановленого порядку взаємин верховної влади з

вищим органом церковного управління, часткове збереження практики прямих взаємин монарха з Синодом [1102, с. 259]. Втім, Благовидов не дає відповіді на питання, чому саме була збережена така практика. Адже і Катерина II, і Павло I мали чудово розуміти, що це не додає авторитету обер-прокурорам. На нашу думку, стосовно Катерини II відповідь слід шукати в обставинах, які привели її на престол, у шляху, обраному нею для закріплення своєї влади, нарешті, у тому самому ставленні імператриці до релігії, про яке мова велася вище. Адже, заступивши місце Петра III, Катерина могла розраховувати на відсутність серйозної опозиції лише за умови порозуміння з владними структурами, які дістались їй у спадок. Відвертий цинічний волюнтаризм, притаманний політиці Петра I, Катерині не підходив. У той же час імператриця, щоб утримати владу, мала йти в тому самому напрямі посилення абсолютизму, що і Петро I. Для цього треба було не тільки знайти порозуміння зі світським та духовним відомствами, але і посилити їхню залежність. Тому по відношенню до Сенату імператрицею була застосована тактика відвернення уваги цієї установи від серйозних державних справ шляхом навантаження її величезною кількістю несуттєвих питань внутрішнього управління. У результаті Катерина відібрала в Сенату більшість основних повноважень, якими він володів до того [1104, с. 53-55].

По відношенню ж до духовного відомства Катерина II застосувала метод підриву економічної могутності шляхом проведення секуляризації зі збереженням зовнішнього шанобливого ставлення до церковних ієрархів і православної віри. Приборкавши незадоволення деяких представників духовенства, імператриця не стала надалі загострювати ситуацію повним відвертим підпорядкуванням церкви світській владі, наявним проявом чого і стало виконання в повному обсязі обер-прокурорами функцій, передбачених даною їм інструкцією. Катерину цілком задовольняла ситуація, коли синодальні члени були покірними виконавцями лише її, а не обер-прокурорської, волі. Самих же ієрархів тішило те, що їм вдалось зберігати паритет між своїми правами і реальною компетенцією „ока государева”.

Саме тому Синод виконував розпорядження С. Акчуріна, який був затверджений на обер-прокурорській посаді в липні 1775 р., переважно в тих випадках, коли ці розпорядження давались за безпосереднім наказом вищої влади. Коли ж Акчурін намагався діяти самостійно, у межах компетенції, даної йому обер-прокурорською інструкцією, члени Синоду зберігали можливість ігнорувати його волю. Багато в чому ситуація повторилась і за наступника Акчуріна, Наумова, який зайняв посаду в 1786 р. Щоправда, Синодом була виконана і ціла низка розпоряджень, виданих за власною ініціативою Наумова. Але ці розпорядження, як, наприклад, підтвердження обов'язку всіх закладів духовного відомства невідкладно доповідати Синодові про кожне розпорядження, дане їм безпосередньо імператрицею [923, с. 16-17], відповідали інтересам самого Синоду. Більшу владу по відношенню до Синоду мав О. Мусін-Пушкін, який прийшов на зміну Наумову в 1791 р. Зокрема він концентрував у своїх руках повний контроль за синодальною канцелярією [1102, с. 259-274]. Але Мусін-Пушкін, за характеристикою Тальберга, „був людиною церковною”, а тому не став перешкоджати членам Синоду прямо спілкуватись з імператрицею, отримуючи безпосередньо від неї укази і роблячи їй особисті доповіді [1492, с. 584].

За Павла I, правління якого було в цілому сприятливим для духовного відомства, пріоритет мали саме духовні ієрархи, а не обер-прокурори. В. Хованський, який займав обер-прокурорську посаду у 1797 – 1799 рр. і намагався посилити свій вплив, запровадив суворий нагляд за веденням синодальних і єпархіальних справ. Але на дії обер-прокурора поскаржився Казанський архієпископ Амвросій, який користувався особливою довірою імператора. Наслідок — відставка В. Хованського. Після цього Павло I зробив безпрецедентний крок — доручив Синоду самостійно обрати кандидатів на обер-прокурорську посаду. Однією із запропонованих осіб, на яку зробив ставку Синод, був Д. Хвостов. Його кандидатура і була затверджена імператором. Цілком природно, що новий обер-прокурор передав реальну повноту влади архієпископу Амвросію [1492, с. 587-588].

Разом з тим, за Павла I з-під реальної юрисдикції і обер-прокурора, і Синоду була виведена ціла ланка церковної системи, пов'язана із задоволенням релігійних потреб військових. Відомий своїми мілітарними схильностями імператор у 1800 р. призначив П. Озерецьковського обер-священником армії і флоту, надавши йому можливість безпосередньо, в обхід Синоду, спілкуватись і з імператором, і з місцевим духовенством.

Характер взаємин в останній чверті XVIII ст. Синоду із його обер-прокурорами, обсяг реальної влади останніх відбився і в документах вищих органів влади, що стосувались православної церкви на півдні України. Серед 284 таких законодавчих документів, які були прийняті з 1775 р. до смерті Павла I, збереглися у фондах українських архівів та музеїв і частково увійшли до ПЗЗРІ, лише стосовно 6 указів зазначено, що вони передані через обер-прокурора, і тільки стосовно 5 — що вони складені за пропозицією цього посадовця. Невисокий рівень впливу обер-прокурорів цього періоду відбився і в указах Синоду, які збереглися у фонді канцелярії цієї установи. Зокрема, жодна з 97 справ, розглянутих Синодом у 1775 – 1781 рр., що прямо стосувались питань церковного життя переважно Південної України, не була ініційована обер-прокурором [756; 760; 761; 767; 773; 778; 779]. У фонді ж канцелярії самого обер-прокурора за ці роки збереглося лише 74 справи [790].

Щодо уваги, яка приділялась синодальною владою розбудові Південної України, то її рівень може бути проілюстрований документами того самого фонду синодальної канцелярії. Із 503 справ, що були розглянуті Синодом у 1777 р. і збереглися, регіону стосувались 16. У 1781 р. ці цифри становили 630 і 16, у 1791 р. — 455 і 23, у 1795 р. — 548 і 27, у 1800 р. — 1049 і 10 [761; 779; 781-783].

Здавалось би, увага влади до півдня України і за Катерини II, і тим більше за Павла I була незначною. Втім, при оцінці наведеної статистики необхідно враховувати деякі обставини. По-перше, ціла низка із цих справ включає десятки і навіть сотні документів, що стосувались питань облаштування південних єпархій. По-друге, якщо брати до уваги, що до названої за-

гальної кількості справ, які розглядались Синодом, входило регулювання церковного життя в імперії в цілому і в кожній з її православних єпархій, а також повідомлення по духовному відомству рішень Сенату, то частка південноукраїнських справ уже не здається такою скромною. Більш того. Підрахунок кількості справ, які стосувались інших єпархій, дає підстави стверджувати, що увага до єпархій на півдні України з боку Синоду була вищою, ніж по відношенню до більшості інших. По-третє, треба зважити, що за Катерини II деякі важливі питання церковного життя Півдня були виведені з-під такого контролю, який Синод зберігав по відношенню до інших регіонів.

Отже, синодальна влада навіть за умов обмеження її повноважень щодо Південної України приділяла досить помітну увагу регіону (зараз не йдеться про характер цієї уваги). У цьому питанні Синод ішов у фарватері політики імператриці.

Що стосується уваги Синоду до півдня України в 1800 р., то вона дійсно була значно скромнішою. І в цьому теж неабияку роль зіграла політика глави держави. Вороже ставлячись до проектів своєї матері, Павло I до 1800 р. вже встиг змінити багато що в єпархії регіону, якому приділяла стільки уваги Катерина. Пік активності Синоду, пов'язаної із цими змінами, минув, і тепер єпархія не претендувала на більшу, ніж інші відповідні церковно-територіальні одиниці імперії, турботу вищих ієрархів про її розвиток.

За царювання Олександра I держава мала вже інші пріоритети, які великою мірою визначались особою самого монарха, його оточенням. Ці ж фактори вплинули і на визначення компетенції Синоду. Перші роки після приходу до влади Олександра I ця компетенція не тільки не була обмежена, а навіть відновила деякі втрачені позиції: було звужено поле діяльності обер-священника, із поверненням Синоду контролю за військовим духовенством.

Такі зміни дали підстави О. Желобовському стверджувати, що відомство обер-священника було поставлене тепер на один рівень з відомствами єпархіальними [1183, с. 6]. Втім, у порівнянні з обер-священником компетенція єпархіальних архієреїв обмежувалась територією, а компетенція обер-

священика — спеціалізацією лише стосовно однієї групи підлеглих духовного відомства. У межах кожної єпархії влада обер-священика поширювалась на значно меншу кількість осіб, ніж влада місцевого єпархіального архієрея. Здається, не дивно, що вирішення 10 справ стосовно півдня України, які збереглися у фонді канцелярії Синоду за 1805 р., було ініційоване місцевою єпархіальною владою, і лише 3 справи цього регіону розглядались за поданням обер-священика [784]. У 1810 р. за доповіддю Катеринославського єпархіального архієрея було розпочато 41 справу, за доповіддю ж обер-священика армії і флоту — 7 справ стосовно Півдня [785]. Але ці показники не відбивають чисельного співвідношення єпархіального і військового духовенства, оскільки перше набагато більше ніж у 6 разів переважало друге навіть у південноукраїнському краї, який за чисельністю об'єктів, що знаходились у віданні обер-священика, перевищував більшість інших регіонів імперії. Пояснення ситуації є досить простим — військова держава потребувала більшої уваги саме до військового відомства. І навіть особиста неприязнь імператора до персони на посаді обер-священика суттєво не змінила цю ситуацію.

Події перших років правління Олександра I дали вищим ієрархам підстави сподіватись, що Синод збереже свою певну автономність по відношенню до обер-прокурора. Дійсно, ставленик Синоду Д. Хвостов продовжував займати обер-прокурорську посаду до 1803 р. Його наступник, О. Яковлев, протримався у владі лише 9 місяців і був змушений просити відставки, не витримавши незадоволення ієрархів. О. Голіцин, призначений після Яковлева, здавалось, мало підходив для керівництва духовним відомством, а тому синодальні члени плекали надію, що він не буде приділяти достатньої уваги виконанню своїх обов'язків [1102, с. 327].

Але ієрархи прорахувались. О. Голіцин став правою рукою імператора в його перетвореннях, і в той же час грозою самих синодальних членів. Великою мірою саме завдяки цьому обер-прокурору Синод поступово був трансформований в установу, яка мало чим відрізнялась від сформованих у ре-

зультаті олександрівських реформ міністерств. Сам Голіцин крок за кроком зосереджував у своїх руках все більше повноважень. Серед етапів посилення влади обер-прокурора і, навпаки, ослаблення ролі вищих церковних ієрархів — створення Комісії духовних училищ, підпорядкованої безпосередньо Голіцину, поєднання з 1810 р. обер-прокурорських обов'язків із посадою Міністра народної освіти. Додамо сюди і те, що з 1811 р. під управління Голіцина поступив Департамент іноземних сповідань. Таким чином були сформовані передумови для того, щоб у жовтні 1817 р. з'явився маніфест про створення Міністерства духовних справ і народної освіти [934, с. 814-834], яке і було передано Голіцину. Один із двох департаментів цього міністерства — Департамент духовних справ — мав опікуватись як християнськими, так й іншими конфесіями. Лише одне з чотирьох відділень цього департаменту мало розглядати справи православної церкви. Посівши посаду міністра, Голіцин поступився своїм обер-прокурорським кріслом П. Мещерському (до речі, колишньому Херсонському губернатору) [1541, с. 185], але це лише посилило його вплив, оскільки новий обер-прокурор став фігурою веденою, причому вів його Голіцин, який фактично зберіг за собою спрямовуючий вплив у Синоді [1167, с. 34]. Зберіг за собою Голіцин і головну роль в Російському Біблійному товаристві, утвореному в 1812 р. під його ж президентством [1577].

Звичайно, далеко не всі, і особливо православні церковні ієрархи, були задоволені діяльністю О. Голіцина, яка не була спрямована на безумовну підтримку лише „панівної” віри. Сформувалась опозиція, дії якої, врешті-решт, стали причиною відставки Міністра духовних справ і народної освіти в 1824 р. [1232]. Після цього обер-прокуратура відновила позиції: колишнє Перше відділення Департаменту духовних справ тепер мало функціонувати під назвою Відділення духовних справ греко-російського сповідання при обер-прокурорі Святішого Синоду.

Невдовзі змінилась особа на імператорському троні. Микола I не став усувати обер-прокурора, і П. Мещерський протримався на цій посаді до

1833 р. І тепер ця фігура не була самостійною. Але вів її вже не О. Голіцин, а імператор. Як ця несамостійність, так і намагання обер-прокурора не конфліктувати із членами Синоду врешті-решт призвели до того, що справи канцелярії Синоду та обер-прокурора Синоду були запуснені. Ситуацію був покликаний виправити С. Нечаєв, який замінив П. Мещерського. Він уже набагато більше відповідав поглядам імператора на те, як мають вестись справи. За характеристикою І. Смолича, Нечаєв був перш за все канцеляристом і бюрократом, любителем порядку і педантичних звітів [1475, с. 162]. Цей обер-прокурор на власний розсуд змінював ухвали Синоду, перебрав на себе керівництво уніатськими і розкольницькими справами, міг представляти архієреїв в обхід Синоду [1116, с. 138]. Не дивно, що це викликало неабияке незадоволення вищих ієрархів, дещо розбещених м'якістю дій П. Мещерського.

Зрозуміла радість членів Синоду, викликана зміною в 1836 р. особи на обер-прокурорській посаді. Втім, ця радість виявилась передчасною: владу, яку отримав над Синодом наступник С. Нечаєва, М. Протасов, можна порівняти хіба що з владою О. Голіцина. В особі генерала М. Протасова Микола І знайшов таку людину, якою був О. Голіцин для Олександра І. Людину, що була не тільки близькою імператору за поглядами, але й енергійним провідником його політики. Будучи військовим і розуміючи прихильність Миколи І до військових методів керівництва, М. Протасов міг не вагаючись визначити, у якому стилі організувати управління підконтрольним йому відомством. За Протасова церква стала не менше, а то й більше, просякнута „військовим духом”, ніж інші державні інституції.

1 березня 1839 р. імператором було затверджено одразу 3 положення, які змінювали структуру синодального управління. Відділення духовних справ православного та греко-уніатського сповідань були об'єднані з канцелярією обер-прокурора Синоду. Утворений раніше Господарський комітет трансформувався у Господарське управління із функцією завідування фінансовими аспектами діяльності Синоду. Під повний контроль обер-прокурора потрапило нововлаштоване Духовно-навчальне управління [970, с. 178-186].

Штати новоутворених і реформованих структур відповідали міністерським штатам. Таким чином, створювалась мережа підрозділів, які обмежували компетенцію Синоду, зосереджуючи справочинство в руках світських чиновників, підпорядкованих саме обер-прокурору, а не Синоду. Це стало важливим кроком на шляху перетворення офіційної церкви на державну інституцію, глибоко інтегровану в установи світської влади [1580].

Посилення впливу обер-прокурора на діяльність Синоду в період правління Миколи I відбилась і в справах, які вищі ієрархи розглядали стосовно церкви на півдні України. Кількість справ, ініційованих місцевими архієреями, не набагато перевищувала, а то була й меншою за ту, що ініціювались обер-прокурором. Так, за 1830 р. у фонді канцелярії Синоду збереглось 7 справ стосовно півдня України, які почалися за поданням Катеринославського, Херсонського й Таврійського єпархіального архієрея, і 7 же справ, початок яким поклав обер-прокурор [786]. У 1840 р. за доповідями Херсонського та Катеринославського архієреїв почалось відповідно 15 і 6 справ, а за пропозицією синодального обер-прокурора — 14 [787]. У 1850 р. ці показники становили 16, 3 і 16 відповідно [788].

Звичайно, обмеження впливу Синоду не могло не турбувати ієрархів. Серед незадоволених був і Інокентій (Борисов). Ним була складена записка про необхідність впорядкувати синодальну структуру. Досить красномовним був уже початок цього документа: „Із усіх закладів Російської імперії немає жодного, який би в недостатності і не влаштованості своїй міг би зрівнятись з теперішнім станом... Синоду. Жаль і жах охоплять, коли збагнемо, чим він має бути, для чого призначений, що від нього залежить, і чим він є насправді, якщо загрожує Батьківщині і церкві його нещасний стан” [697, арк. 3]. Інокентієм навіть був розроблений проект, який передбачав коригування принципів взаємин Синоду з обер-прокурором. Лейтмотивом проекту було обмеження впливу світських чиновників на дії Синоду.

Незадоволення ієрархів не змінило створену структуру. Причому справа була не стільки в персоналіях, скільки саме в системі. Кінець протасівсь-

кої епохи, який майже співпав з кінцем правління Миколи I, і прихід до обер-прокурорського крісла набагато більш шанобливого до духовенства графа Толстого не викликали суттєвого зменшення значення інституту обер-прокурорства. У цьому контексті не здається дивним, що в 1860 р. за пропозицією Толстого Синод розглянув принаймні 18 справ, що стосувались церковного життя єпархій Півдня. У цьому ж році за доповіддю архієпископа Херсонського було розглянуто 12 справ, за доповідями архієреїв Таврійського і Катеринославського — по 4 справи [789].

Дослідження документів вищих органів державної влади 1775 – 1861 рр. [1262] дозволяє стверджувати, що увага Петербурга до церкви на півдні України не була сталою ні хронологічно, ні тематично, ні територіально.

Як вже зазначалось, пік інтересу до розбудови церковного устрою краю припадав на правління Катерини II, і цей інтерес великою мірою визначався роллю Південної України в геополітичних планах імператриці. Підвищена увага, яка приділялась церкві регіону в перші роки правління Павла I, мала вже дещо іншу природу — імператор докладав зусиль до того, аби позбавити Південь тих особливих прав та привілеїв, які край отримав завдяки опіці Катерини. Відтепер розвиток церкви Південної України не входив у коло пріоритетних завдань, і Петербург час від часу проявляв велику активність щодо регламентації не церковного устрою в регіоні в цілому, але лише стосовно окремих його аспектів або ж територіальних складових краю.

Аспекти церковного устрою, яким приділялась спеціальна увага імперської влади, визначались тими пріоритетами, які мав Петербург у конкретні історичні моменти. Якщо регіон в силу тих чи інших обставин займав особливе місце в реалізації певних планів центру, то і на церкву Півдня зверталась більша увага у зв'язку саме з цим. Так, свого часу край відчував більшу опіку ніж інші складові держави у зв'язку із розміщенням тут військових поселень, подіями Кримської війни. Відповідно і першочергова увага приділя-

лась забезпеченню релігійних потреб цих поселень, регламентації прав і привілеїв військового духовенства.

Цим же певною мірою обумовлювалась і неоднакова зацікавленість імперської влади розвитком складових церковно-територіальної системи регіону. У низці випадків у центр уваги потрапляли окремі населенні пункти. Причому одні з них, як то Одеса, викликали таку увагу в першу чергу у зв'язку зі своїм могутнім економічним потенціалом і виконанням функцій адміністративних центрів. Інші — через розміщення в них підрозділів збройних сил (військові поселення, фортеці Південної України). Треті — через знаходження в них неправославних мешканців, у навершенні яких до „панівної” віри висловлював зацікавленість монарх.

Неоднакова увага Петербурга проявилась і на рівні більш крупних церковно-територіальних одиниць, включаючи рівень єпархіальний. Так, після 1836 р. досить чітко простежується значно більша зацікавленість центру в розвитку Херсонської й Таврійської єпархії аніж єпархії Катеринославської й Таганрозької.

Таким чином, церковне життя на півдні України відчувало на собі зміни уваги імперського центру до регіону в цілому і до його складових. Разом із тим, несталість уваги монархів та Синоду до розвитку різних аспектів церковного устрою краю знаходила втілення і в документах, які стосувались держави в цілому. І тут церковне життя Південної України відчувало ті ж коливання державної політики, що впливали на церкву всієї держави і кожної її частини. Ці коливання великою мірою обумовлювались пріоритетною роллю імператорів у спрямуванні церковного життя, зменшенням автономності Синоду в прийнятті рішень, бюрократизацією цього органу і посиленням його залежності від світської влади.

2.3. Єпархіальна система управління

Зміни, які відбулись упродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. у державній політиці, у статусі Синоду великою мірою впливали на діяльність

епархіальних структур. Простежуються тенденції їх бюрократизації, посилення регламентації їхньої діяльності, обмеження компетенції місцевої влади. Щодо самої структури епархіальної влади, то її основу складали епархіальний архієрей, консисторія, духовні правління, благочинні, причти, настоятелі монастирів. Разом із тим, варто відмітити, що ними не обмежується коло духовних осіб та установ, які на місцевому рівні брали участь у керівництві церквою. Не обов'язковим елементом цієї структури був вікарій. Згідно з І. Смоличем, до епархіального управління слід зараховувати і духовні навчальні заклади, монастирі, собори, архієрейський будинок [1475, с. 268]. До системи управління відносять і попечительства про бідних духовного звання [1492, с. 758].

Як сам „набір” наявних у епархії органів управління, так і статус кожного з них не залишались сталими (*див. додаток Д*). Адже правовою основою їхньої діяльності були не лише правила Святих Апостолів, рішення церковних соборів, вчення святих отців, Кормча книга, але й документи центральної влади. А остання широко використовувала своє право запроваджувати потрібні їй зміни.

Ключовою фігурою в системі епархіальної влади виступав архієрей. Від нього значною мірою залежав рівень успішності впровадження на місцях рішень центру. Зрозуміло, що для того, аби мати в особах епархіальних архієреїв провідників потрібної лінії, імперській владі треба було випрацювати механізм впливу на них. Важливою складовою цього механізму стала система призначення та звільнення архієреїв. Кадрова політика, система ротації мали на меті глибшу інтеграцію церкви Півдня в імперську церкву.

Значущість цієї ланки церковної ієрархії стала причиною того, що головною дієвою особою в справі призначення архієреїв був навіть не Синод, а імператор. Основа цьому була закладена ще реформами Петра I, внаслідок яких була скасована система виборів митрополитів і започатковане призначення та зміщення імператором за поданням Синоду. Причому з посиленням позицій синодальних обер-прокурорів саме останні стали передавати пропозиції Синоду імператорові. Згадаймо, що і склад самого Синоду формувався з урахуванням пропозицій обер-прокурорів.

Маючи можливість на власний розсуд проводити кадрову політику, Катерина II поступово відсунула на задній план українських ієрархів, які не підтримували курс на поширення втручання світської влади в справи церкви. Ключові посади зайняли більш толерантні до політики імператриці росіяни.

Не дивно, що влаштовуючи в 1775 р. нову єпархію на південноукраїнських землях, Катерина II не призначила сюди архієрея-українця. Разом з тим, імператриця знайшла альтернативу й архієрею-росіянину. 28 вересня 1775 р. грецькому ієромонаху Євгенію (Булгарісу) було повідомлено, що іменним указом імператриця звеліла, а Синод благословив його бути архієпископом Слов'янським і Херсонським [758, арк. 3].

Є підстави стверджувати, що Булгаріс задовольняв імператрицю з кількох міркувань. По-перше, він був особисто відданий Катерині II, і вона могла не сумніватись, що жодне прийняте ним рішення не буде йти врозріз з її намірами [1372, с. 365-367]. По-друге, захоплена ідеєю переселення до „новоприєднаного” регіону іноземців, і, зокрема, православних з території, які знаходились під владою мусульманської Османської Порти, Катерина II мала підстави сподіватись, що очолення єпархії греком стане стимулом для переселення сюди його одновірців — греків, які могли бачити в Євгенії гаранта захисту своїх інтересів у новій батьківщині. Додамо й той фактор, що ліквідація на півдні України Вольностей Війська Запорозького, включення нових територій до загальноросійських структур і в той же час територіальне зменшення меж юрисдикції старих українських єпархій відбувались під гаслами цивілізаторської, культурницької місії держави в „дикому степу”. І з цієї точки зору Євгеній був саме тією людиною, яка була потрібна. Адже Булгаріс — відомий далеко за межами Росії вчений, і ніхто не міг би звинуватити імператрицю у тому, що її ставленик не відповідає задекларованій місії.

Після звільнення Євгенія через „слабкість здоров'я та глибоку старість” [776, арк. 2] шукати гідної заміни довго не довелося. Булгаріс запропонував кандидатуру, яка мала низку тих самих якостей, що дали свого часу самому Євгенію можливість бути призначеним Катериною на цю посаду.

Мова йде про грека Никифора (Феотокі), який за Євгенія був присутнім консисторії та ректором влаштованого в Полтаві духовного училища. Заслугує на увагу те, що крім Никифора, Синод запропонував на розгляд імператриці і кандидатуру архімандрита Київського Братського училищного монастиря Касіана, який був ректором Київської академії і відповідав зазначеним вище критеріям. Але Катерина II затвердила саме Феотокі. Проти Касіана ж зіграли принаймні дві обставини: те, що в синодальній доповіді стосовно нього було зазначено „природою з малоросіян” [776, арк. 2 зв.], і відсутність підтримки Г. Потьомкіна, яку мала кандидатура Никифора.

Додамо, що Феотокі мав деякі переваги і перед своїм попередником: за час перебування на посаді присутнього консисторії Никифор набув певний адміністративний досвід, до того ж, він не потребував, як Євгеній, постійних послуг перекладача, намагаючись сам розмовляти російською.

Будучи призначеним до Слов'янської та Херсонської єпархії за підтримки Г. Потьомкіна, Никифор був переміщений звідси теж значною мірою через цього можновладця. Феотокі, який колись перебував у фаворі, впав у немилість Потьомкіна, відмовившись благословити бенкет, влаштований Григорієм Олександровичем у пісний день [1466, .с 23-24]. Архієрей втратив свій своєрідний імунітет, і особам, незадоволеним політикою Никифора, було вже неважко вижити його з єпархії.

Отже, 1775 – 1786 рр. були, так би мовити, „грецьким періодом” в історії південноукраїнської ієрархії. Крім Євгенія та Никифора, слід згадати і грека Ігнатія (Газадінова), під керівництвом якого до меж Російської імперії переселились кримські греки і який отримав сан митрополита Готфійського та Кафійського [774, арк. 5; 920, с. 824-825], зберігаючи його до самої смерті, як і передбачалось іменним указом від 14 березня та Жалуваною грамотою від 21 травня 1779 р. Стосовно призначення цієї особи російській уряд просто не мав альтернативи — Ігнатій був тією рушійною силою, без якої переселення навряд чи відбулося б взагалі. А в такому переселенні російська влада була ой-як зацікавлена в силу цілого комплексу міркувань, у тому чис-

лі і з огляду на плани виведення Криму з-під юрисдикції Константинопольського патріарха і підготовки ґрунту для поширення тут влади Синоду шляхом ліквідації Готфійської єпархії на півострові ще до його приєднання до Росії [1222, с. 12].

Амвросій (Серебреников), наступник Никифора (Феотокі) на архієрейській посаді, до призначення на південь України займав пост єпископа Олонецького, вікарія Новгородської єпархії. Отже, переведення було підвищенням для 48-річного Серебреникова, і в Катерини II були підстави сподіватись, що він докладе зусиль, прагнучи виправдати довіру. Імператриця не помилилась. Напевно, знаючи про причини сумної долі свого попередника, Амвросій робив усе, щоб заручитись підтримкою Потьомкіна. Вдалося Амвросію впасти в очі і самій імператриці, яка в 1787 р. здійснювала славнозвісну поїздку цим краєм. Можна прийняти оцінку періоду перебування Серебреникова на півдні України, дану в статті „Катеринославських єпархіальних відомостей” з нагоди 100-річчя єпархії: „Час преосвященного Амвросія був часом найвищого положення Катеринославської єпархії і Катеринославських архієреїв: Амвросій користувався надзвичайною любов'ю до нього Потьомкіна й особливо прихильністю самої імператриці. Зі смертю Амвросія Катеринославська єпархія стала, ймовірно, сходити зі свого високого положення, на яке поставили її незвичайні обставини і незвичайні люди” [1484, с. 219].

Причиною самої смерті Амвросія стала втрата підтримки патрона, Г. Потьомкіна, що було обумовлено смертю останнього. Як і у випадку з попередником Амвросія, втрата підтримки князя дала змогу недоброзичливцям архієрея діяти сміливо. Було розпочате слідство по обвинуваченню Серебреникова в розтраті церковних речей і грошей. Це підірвало здоров'я Амвросія, і 13 вересня 1792 р. він пішов із життя [1351, с. XXVII].

Наступником Амвросія став Гавриїл (Бонулеску-Бодоні). Особа енергійна, амбіційна й авантюрна, Гавриїл завоював неабияку довіру з боку центральної влади саме за відстоювання її інтересів. Фактично, історія життя цього архієрея — ланцюг бурхливих подій, пов'язаних із намаганнями задо-

вольнити свої амбіції і використанням цієї фігури російською владою для реалізації тих чи інших планів, зокрема щодо посилення впливу імперії на сусідню Молдавію. Архієрейська кафедра в Полтаві стала компенсацією за захист інтересів Російської імперії, і одночасно влада мала на меті використати енергію Гавриїла для розбудови регіону, який тоді ще знаходився у фаворі, в тому ж дусі відданості світській владі, в якому діяв і покійний Амвросій. Після смерті Катерини II, на думку Павла I, Південна Україна вже не потребувала такої уваги, як раніше. Бонулеску-Бодоні був переведений до більш престижної Київської єпархії [1068].

На місце Гавриїла у 1799 р. прийшов москвич Афанасій (Іванов), який до того знаходився на керівній посаді у Воронежській єпархії [674]. На цей час практика ротації єпархіальних архієреїв у імперії вже використовувалась досить широко. Раніше її застосовували більше для покарання осіб, дії яких чимось не задовольняли центральну владу, або, навпаки, як визнання заслуг і з метою приділити більше уваги церковному розвитку певного регіону. Течер, з кінця XVIII ст., ротація деякою мірою стає самоціллю, або, вірніше, системою, для якої досягнення чи прорахунки архієреїв є більше лише приводом. Ця система, між іншим, мала на меті упередження розвитку окремих єпархій шляхом, відмінним від загальноросійського: переведення до регіону чужинців було надійним засобом уніфікаційної та централізаторської політики, оскільки значно обмежувало можливості збереження традицій, притаманних тій чи іншій єпархії. У той же час на призначення певної особи значною мірою впливало ставлення центральної влади до єпархії.

Сама ж практика ротації архієреїв суперечила канонічним нормам: чотирнадцятому правилу Апостолів, правилам першого Вселенського Нікейського собору, Антиохійського і Сардикійського соборів, які дозволяли переведення на іншу кафедру лише в разі виключної необхідності [1436, с. 49].

Зазначені тенденції позначились і на долі єпархії після переміщення з регіону Бонулеску-Бодоні. Ні Афанасій (Іванов), ні його наступник, Платон (Любарський), переведений сюди з Астраханської єпархії, не були такими

яскравими особистостями, як їхні попередники. Давалось взнаки все те ж зниження уваги до регіону в порівнянні з катерининськими часами. Для обох архієреїв єпархія Півдня стала останнім місцем, яке вони очолювали: і Афанасій, і Платон померли саме на цій посаді. Це не означає, що архієреї перебували на ній довго. Кожен з них керував тут близько шести років. І перший, і другий опинились на Півдні вже на схилі своєї кар'єри. Але навіть при цьому система ротації їх не залишала: день смерті Афанасія співпав з датою підписання імператором указу про взаємне переміщення архієпископів Катеринославського й Астраханського [513, арк. 1]. Зрозуміло, що Олександр I не знав про те, що до Астрахані з Катеринослава переводити було вже нікого.

На схилі свого життєвого шляху був переведений до Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії Іов (Потьомкін). На відміну від багатьох інших осіб на посаді місцевого єпархіального архієрея, Іов у минулому вже працював на Півдні: свого часу він був вікарієм Феодосійським і Маріупольським [1126, с. 53]. До Катеринослава ж Іов прибув з Мінської кафедри.

Як і для двох його попередників, Катеринославська єпархія стала останньою в кар'єрі Іова — у 1823 р. 72-річний архієпископ помер.

Останньою керівною посадою була південноукраїнська кафедра і для двох наступних архієреїв. Лише 4 роки перебував на ній Феофіл (Татарський), призначений іменним указом від 19 травня 1823 р. [452, арк. 297-297 зв.]. В іменному указі від 15 жовтня 1827 р. зазначалося, що Феофіл подав прохання про звільнення за станом здоров'я і через старість [452, арк. 345-346 зв.]. І Ф. Міляновський писав, що причиною відставки Феофіла стало „посилення ревматизму” [1351, с. XLI]. Втім, хвороба була лише приводом. Реальною ж причиною стала ціла низка обвинувачень Катеринославського архієрея, доведена до відома імператора [1346, с. 381-383].

Не залишив помітного сліду в історії єпархії Онісіфор (Боровик), який іменним указом від 4 листопада 1827 р. був переведений сюди з посади єпископа Вологодського [452, арк. 378-379]. Він помер через кілька місяців після цього указу.

Навіть при тому, що південноукраїнська єпархія не входила до числа тих, розвиток яких центральна влада вважала своїм пріоритетом, ні імператор, ні Синод не могли допустити, щоб через таку занадто вже напружену ситуацію із єпархіальним керівництвом регіон занепадав у релігійному відношенні. Була потрібна більш енергійна і молода людина, яка б зайняла Катеринославську кафедру. Такою людиною був Гавриїл (Розанов), відносно якого і було підписано відповідний іменний указ від 22 травня 1828 р. [452, арк. 391-392]. На час призначення йому було 47 років. Майже 7 з них Гавриїл займав посаду єпископа Орловського і Севського, на якій зміг добре себе зарекомендувати. Напевно, в Петербурзі врахували це, сподіваючись, що і на Півдні Гавриїл виявить себе не гірше. Загалом це сподівання виправдалось. Логічно, що коли було прийнято рішення про створення окремої Херсонської й Таврійської єпархії, досвід Гавриїла був знову використаний.

Робота Розанова впродовж 1837 – 1848 рр. з облаштування нової єпархії знайшла оцінку в тому, що він був переведений до вищої за ієрархією Тверської кафедри. Перебування на півдні України Гавриїл розглядав як дуже важливий, але все ж таки лише етап своєї кар'єри. Він був, що називається, солдатом імператора і церкви, який завжди мав бути готовим бути кинутим на новий фронт.

У результаті чергової ротації кадрів Херсонська і Таврійська єпархія отримала керівника, який не тільки не поступався, але в багатьох аспектах і перевищував свого попередника. До Одеси прибув Інокентій (Борисов), колишній ректор Київської духовної академії, архієпископ Харківський і Охтирський. Важливо, що на момент призначення Інокентій був присутнім Синоду [456, арк. 106-107 зв.]. До речі, саме це і використав Борисов для того, щоб було задоволене його клопотання про переведення з Харкова до Одеси. Енергійна, непересічна особистість, Інокентій став визнаним авторитетом і для світських можновладців, і для представників церковної ієрархії [689; 721; 722; 727]. Така людина була потрібна в регіоні в умовах реалізації миколаївської політики розширення єпархіальної мережі в імперії шляхом

створення нових архієрейських кафедр. До того ж, Південь на певний час повернувся до кола пріоритетних у багатьох аспектах регіонів унаслідок подій, пов'язаних з Кримською війною. З огляду на ці обставини було недоцільно переміщувати Борисова, і він керував єпархією до самої смерті в 1857 р.

Пішовши з життя, Інокентій не завершив цілу низку розпочатих проєктів, реалізація яких була в інтересах як центральної влади, так і південного краю. Тож на місце Борисова потребувалась людина, яка б могла продовжити розпочате. Такою людиною став Димитрій (Муретов), переведений іменним указом від 11 червня 1857 р. на вакансію до Одеси з Тули [457, арк. 18 зв.]. Між іншим, Димитрій був давнім знайомим Інокентія, його наступником на посаді ректора Київської академії [905, с. 593-600].

Що стосується Катеринославської кафедри, то після відокремлення Херсонської й Таврійської єпархії Петербург не поставив на неї особу, яка могла б зрівнятись з її попередником, Гавриїлом (Розановим). У кадровій політиці тут явно простежувалось, що розбудова Херсонської й Таврійської єпархії була пріоритетнішою. Інакше до Катеринослава не був би переведений 60-ти річний, слабкий здоров'ям Анастасій (Ключарьов), у далеко не блискучій кар'єрі якого місце єпископа Катеринославського й Таганрозького стало останнім. Уже менше ніж через рік Анастасій подав Синоду прохання про відставку, яке і було задоволене. Щоб не допустити запускання єпархіальних справ, Петербург призначив наступним архієреєм більш молодого Інокентія (Олександрова), перевівши його з місця єпископа Слобідсько-Українського. Він протримався в Катеринославі до 1853 р., хоча і не заслужив великого авторитету з боку Синоду [1346, с. 365].

Коли Олександров звільнився-таки за станом здоров'я, на його місце був переведений з Костроми Леонід (Зарецький), який теж не мав такого потенціалу та авторитету, як його колеги з сусідньої єпархії краю.

Стосовно кадрової політики по відношенню до керівництва відокремленої в 1859 р. від Херсонської Таврійської єпархії, то вона відбивала більшу

увагу центральної влади до цієї частини регіону в порівнянні з увагою до розвитку єпархії Катеринославської. Хоча і тут далеко не все було гладко. Призначений у січні 1860 р. на посаду Таврійського єпархіального архієрея В'ятський архієпископ Єлпідіфор (Бенедиктов) до Сімферополя так і не доїхав: затримавшись на кілька місяців у Петербурзі до завершення терміну його присутності в Синоді, Єлпідіфор помер. Лише через 3 місяці після цього, наприкінці серпня 1860 р., на вакантне місце був призначений Олексій (Ржаніцин). З 1857 р. він займав Тульську кафедру, а отже, тепер вдруге отримав в управління парафії, які до нього знаходились під юрисдикцією Дмитрія (Муретова). І в Таврії Олексій продовжив розпочате Дмитрієм, який підготував ґрунт для облаштування самостійної кафедри на півострові [1117].

Таким чином, впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. на призначення і переміщення осіб, яким доручалось керівництво єпархіями Півдня, впливав комплекс факторів, який включав думку імператора, членів Синоду про того чи іншого потенційного кандидата, місце, яке займав регіон чи його частина у планах можновладців, особливості церковної політики в той чи інший момент тощо. Місце у цьому комплексі думки самого південноукраїнського духовенства було набагато скромнішим. Якщо підлеглі архієрея могли хоч якось вплинути на прийняті в Петербурзі рішення про переміщення від них небажаного архієрея, то в питанні призначення на їхню думку зважали ще менше. Бажання ж самих архієреїв враховувались вибірково: центральна влада, як правило, не заперечувала проти відходу таких осіб на спочинок за власним бажанням; разом з тим, значно меншим був шанс задоволення прохання про переміщення на інше архієрейське місце.

При такому характерові залежності єпархіальних архієреїв у питаннях призначення та звільнення Петербург міг дозволити собі зберігати ситуацію, за якої верхівка єпархіальної влади виступала у ролі, що була набагато значущою за роль такої-собі проміжної ланки між Синодом і місцевим духовенством. Це не означає, що імперський центр не використовував інших, крім кадрових, важелів впливу на керівників єпархій. За законодавчими документами досить чі-

тко простежується тенденція посилення контролю за діями архієреїв, збільшення регламентації їхньої діяльності. Разом із тим, ця тенденція не мала всеохоплюючого характеру: маємо чимало прикладів „відкату” в цій політиці і повернення архієреям більшої самостійності в діях. До того ж, заплутаність і неузгодженість правових норм, наявні в законодавстві лакуни в поєднанні із не здоланою традицією поводження архієреїв, як господарів підвідомчих їм територій, тривалий час давали результатом велику долю залежності характеру розвитку єпархій від того, хто саме їх очолював. Саме архієреї коригували, розвитку яких сфер віддавати пріоритетне значення.

Певною мірою мав рацію П. Знаменський, пишучи, що духовна влада залишалась патріархально-бюрократичною, із змішанням функцій права і моралі, юридичних і релігійних поглядів; архієреї були не лише правителями і суддями у своїх єпархіях, але і „законодавцями”, так що кожна єпархія при кожному новому архієреї могла мати свій власний, більш-менш новий комплекс „законів”, які запроваджувались за волею архієрея [1204, с. 627-628]. Не дивно, що типовою була ситуація, коли з приходом на кафедру архієрей скасовував розпорядження свого попередника і заходився „виправляти” стан в єпархії на власний розсуд. Щоправда, наведені тези треба сприймати з суттєвою поправкою: архієреї були настільки самостійними, наскільки давали можливість для цього центральна духовна і частково світська влада. Обумовимось, що участь архієреїв у керівництві єпархіями, так само як і участь у цьому інших осіб і установ єпархіальної влади, буде докладніше розглянута в наступних розділах, тут же ми обмежувемось лише загальними зауваженнями та узагальненнями.

Структура єпархіального управління могла включати вікарного єпископа, який мав виступати помічником єпархіального архієрея. Наявність цієї ланки була не обов’язковою: у період 1775 – 1861 рр. на території Півдня вікарні єпископи діяли загалом лише два десятиліття. В цілому на землях Російської імперії до останньої третини ХІХ ст. практика призначення вікаріїв була скоріше винятком, аніж правилом, і диктувалась переважно політичними міркуваннями.

Так, до початку реформ 1860-х рр. вікарії діяли в Київській і Західних єпархіях, що обумовлювалось необхідністю посилення боротьби проти католицизму.

Загалом в порядку призначення, переміщення та звільнення південноукраїнських вікаріїв певною мірою простежуються ті ж тенденції, що відмічені нами і стосовно єпархіальних архієреїв. За 12 років існування Феодосійської і Маріупольської вікарної єпархії в її керівництві змінилось п'ять осіб: єпископи Дорофей, Мойсей, Іов, Гервасій і Сулима (*див. додаток Б*). Це не означає, що головною причиною була ротація кадрів. Під час функціонування вікаріатства тільки преосвящений Іов (Потьомкін) був переведений на керівну посаду до іншої єпархії. Єпископ Христофор (Сулима) залишив посаду і отримав нове призначення через те, що ліквідувалось саме вікаріатство. Інші ж троє осіб померли на посаді Феодосійських і Маріупольських вікарних єпископів. На відміну від XVIII ст., пізніше вікарні місця вже значно ширше використовувались як трамплін для подальшої кар'єри і не розглядались як такі, що мають залишатись лише у виключних випадках (згадаймо, що і деякі південноукраїнські єпархіальні архієреї до зайняття кафедри виконували саме обов'язки вікарних). Особи, які були призначені в середині XIX ст. на місце вікарія Херсонської і Таврійської єпархії, перебували тут відносно недовго: єпископ Полікарп з 1853 по 1858 р., єпископ Антоній з 1858 по 1862 р. [1179, с. 160-165, 178].

У призначенні вікаріїв значну роль відігравали світські та духовні можновладці. Так, добре відомо про роль Г. Потьомкіна в долі Мойсея (Гумілевського) [1252, с. 52; 1253, с. 208-209]. Допомогавав князь просуватись по службі і своєму родичу, Іову (Потьомкіну) [1252, с. 53]. Призначенню останнього на посаду вікарного єпископа вже після смерті Г. Потьомкіна сприяли архієпископ Амвросій, князь Безбородько і П. Зубов [1181, с. 60-61]. Відомо і про участь архієпископа Інокентія (Борисова) в просуванні Полікарпа (Радкевича), його давнього товариша по академії [1179, с.162].

Щодо територіальних меж компетенції вікаріїв, то не можна погодитись із твердженням С. Римського, що, хоча вікарний єпископ подібно владиці йменувався за місцем резиденції, окремі території в складі єпархії йому не ви-

діляли: він допомагав в управлінні, відаючи певними категоріями справ на розсуд архієрея [1436, с. 39]. Якщо по відношенню до вікаріатства Херсонської і Таврійської єпархії така теза є справедливою, то до Феодосійського і Маріупольського вікаріатства — ні.

Значно відрізнялась і юрисдикція двох вікаріатств. Вікарії Феодосійські і Маріупольські були доволі незалежними у своїх діях від керівництва єпархії, на території якої у 1787 р. було влаштоване вікаріатство. Про це свідчить, між іншим, їх пряме спілкування з Синодом [605; 606; 608-610; 612-615]. Про повноваження керівництва вікаріатства можна судити за документами фонду Феодосійської консисторії ДААРК. Серед 130 справ цього фонду 30 стосуються призначення, переміщення, усунення від парафій та смертей членів причтів, 20 — укладення шлюбів та розлучення, 19 — направлення й отримання різноманітних відомостей від органів світської і духовної влади, 19 — зведення та будівництва церков і питань, пов'язаних із церковним майном, 7 — видачі паспортів духовним особам, 7 — порядку богослужінь, 6 — вирішення спорів, 5 — стану архієрейського будинку, 3 — питань зміни конфесії, 3 — призначення єпитимії за вбивства [51-180]. Фактично, сфери, якими займалось керівництво Феодосійської і Маріупольської вікарної єпархії, були подібними до тих, якими опікувались архієреї Катеринославської і Херсонеса-Таврійського (Новоросійської та Дніпровської) єпархії. Підконтрольними останнім вікарії були лише в деяких питаннях, що визначались окремими указами Синоду [236, арк. 72 зв.-73].

Значно вужчими були повноваження вікаріїв Херсонської і Таврійської єпархії. Вони, згідно з синодальним указом від 14 березня 1853 р., мали бути визначені самим архієпископом Херсонським і Таврійським, якому наказувалось скласти для вікарія інструкцію. Отож, архієпископ сам установлював, чим має займатись його помічник. До того ж, коло обов'язків вікарія не залишалось сталим і змінювалось залежно від волі тієї ж єпархіальної влади [1179, с. 141-143; 1460, с. 566-567].

Різниця в статусі двох південноукраїнських вікаріатств полягала і в тому, що Феодосійські і Маріупольські вікарні єпископи на відміну від вікаріїв Херсонської і Таврійської єпархії мали у своєму підпорядкуванні консисторію.

У той час як консисторія була не обов'язковим атрибутом вікаріатства, вона майже неодмінно мала діяти при кожному єпархіальному архієреї (підкреслимо — майже; виключенням була знову ж таки єпархія, влаштована на територіях Південної України — Готфійська і Кафійська). Такий порядок був затверджений ще в 1740-х рр. Відтоді консисторії (дикастерії) функціонували як головні присутні місця, які виконували функції єпархіального управління та суду. Брак узагальнюючого регламентуючого законодавства обумовив те, що ці функції, так само як і порядок формування консисторій, тривалий час визначались окремими указами вищих державних органів влади і самими єпархіальними архієреями. Щодо регулюючої ролі Синоду, то у 1775 – 1841 рр. цією установою було видано принаймні 35 указів, що стосувались статусу як південноукраїнських, так й інших консисторій на території імперії. Ще принаймні 17 документів дотичних до регулювання статусу членів консисторій та функцій цих присутніх місць були видані монархами та Сенатом [1300, с. 94, 410].

За цей же час єпархіальні архієреї Півдня, виходячи із власного бачення найкращих способів налагодження керівництва підлеглими духовного відомства, за посередництвом консисторій видали десятки документів, які уточнювали порядок роботи цих присутніх місць. У цілому такі розпорядження знаходились у межах правового поля, створеного вищими органами державної влади. Разом із тим, самé це поле було недосконалим і суперечливим.

В цілому консисторії Півдня, як й аналогічні присутні місця інших регіонів, виконували роль колегіальних помічників архієреїв. З часу влаштування Слов'янської та Херсонської єпархії у складі консисторії діяли присутствіє та канцелярія. Особливістю першого складу присутствія була наявність у ньому адміністратора, призначеного Синодом для допомоги недосвідченому в питаннях єпархіального управління архієпископу Євгенію [910, с. 161-162]. Вже на-

ступник Булгаріса позбавився небажаного для нього контролю адміністратора [1372, с. 425-426; 1395, с. 286].

І за Євгенія (Булгаріса), і за наступних архієреїв ні чисельний, ні персональний склад присутніх консисторії не залишався сталим [914, с. 36, 44]. Залежав він у першу чергу від єпархіальних керівників, які, що називається, формували свою команду. Відмітимо стійку тенденцію участі в роботі консисторії ректорів семінарії. Тут вирішальне значення мали вже не персоналії, а посада. Практикувалось призначення Синодом тимчасово-присутніх консисторії, зокрема для розгляду накопичених справ [1112, с. 747].

Для забезпечення справочинства при консисторії з 1776 р. працював штат канцеляристів, підканцеляристів, копіїстів, очолюваних консисторським секретарем. Перший за хронологією секретар був призначений згідно з розпорядженням Синоду. Не знайшовши потрібну кандидатуру серед своїх канцеляристів і отримавши з Київської єпархії відповідь, що і серед тамтешніх приказних служителів немає гідних осіб, Синод запропонував усім своїм реєстраторам і канцеляристам висловитись щодо бажання зайняти вакансію в Полтаві. Оскільки тоді бажачий виявився лише один, В. Вербицький, то синодальним указом він і отримав призначення [758, арк. 181-181 зв.]. У подальшому, з посиленням впливу обер-прокурорів, посада секретаря консисторії стала більш впливовою, і бажачих її отримати вже не бракувало. Крок за кроком вага інституту консисторських секретарів зростала [1262, с. 40]. У результаті голіцинських реформ секретарі вже значно більше залежали від обер-прокурорів, і тим самим єпархіальне управління перебувало в прямій залежності від останніх [1475, с. 159]. Додамо сюди і той важливий фактор, що дуже поширеною була практика направлення на місця консисторських секретарів чиновників синодальних канцелярій, які, таким чином, ще до призначення не тільки знаходились у залежності від обер-прокурора, але і були з ним особисто знайомі.

За таких умов архієреї, якщо хотіли спокійно керувати єпархією, мали шукати порозуміння з секретарями, у руках яких знаходились нитки бюрокра-

тичного управління. Одним із шляхів такого порозуміння було, що називається, входження в долю або ж закривання очей на зловживання секретарів. Саме так були побудовані стосунки між Гавриїлом (Розановим) і секретарем Неводчиковим [1346, с. 366-370]. Якщо ж консенсусу не знаходилось, архієрея могли чекати неприємності.

Канцеляристи, підканцеляристи, копіїсти консисторій фактично були державними чиновниками, які працювали за наймом. Вивчення консисторських документів дає підстави стверджувати, що склад канцелярій зазнавав досить частих змін. Їх причиною, між іншим, у багатьох випадках була невідповідність доволі низької платні обсягам роботи, яку доводилось виконувати. А ці обсяги в умовах бюрократизації всієї системи управління мали чітко виражену тенденцію збільшення.

Для покращення єпархіального управління в контексті кодифікації та уніфікації законодавства у 1841 р. був затверджений „Статут духовних консисторій”, який привів до системи норми, що регулювали статус цих присутніх місць. Документи вищих органів влади, які приймались пізніше, коригували лише деякі аспекти функціонування консисторій, в цілому залишаючи чинними норми Статуту [1300, с. 95, 410].

Згідно зі Статутом, консисторії мали діяти під безпосереднім керівництвом єпархіальних архієреїв, і жодна інша особа чи установа, крім відповідного архієрея і Синоду, не могла безпосередньо втручатися в їхню діяльність. До компетенції консисторій входили: 1) піклування про захист і поширення православ'я; 2) нагляд за дотриманням правил богослужіння; 3) опікування будівництвом і облаштуванням церков; 4) призначення на церковні посади, постриг у ченці; 5) нагляд за правильністю ведення парафіяльним духовенством необхідної документації; 6) піклування про господарчі справи, які стосувались єпархіального відомства; 7) єпархіальний суд.

Визначалось, що структурно консисторія складалася із присутствія і канцелярії. Присутствіє, залежно від кількості населення в єпархії, мало включати від 5 до 7 осіб. За посадою членом консисторії мав бути ректор мі-

сцевої семінарії. Інші члени присутствія мали затверджуватись Синодом за поданням єпархіального архієрея. Останній міг пропонувати кандидатів з архімандритів, ігуменів, ієромонахів, протоієреїв та ієреїв. Цим положенням, до речі, враховувався закріплений іменним указом від 18 грудня 1797 р. принцип, за яким принаймні половина присутніх консисторії мала бути представлена білим духовенством [924, с. 822].

Обумовлювалось, що всі справи консисторії затвердженням єпархіального архієрея розподілялись у залежності від змісту за відділеннями і розписувались для провадження за столами, причому кожен стіл мав доручатись одному з присутніх, за виключенням ректора семінарії.

Статутом передбачалось, що звільнення присутніх мало відбуватись у тому ж порядку, що і призначення, тобто за поданням архієрея і з затвердженням Синоду.

Окремо визначалось, що для провадження справ консисторія повинна мати канцелярію, якою керував секретар. Останній мав призначатись та звільнятись Синодом за поданням синодального обер-прокурора. Інші ж чиновники і канцелярські служителі призначались і звільнялись самою консисторією із затвердженням єпархіальним архієреєм. Стосовно секретаря консисторії додатково обумовлювалось, що він повинен перебувати під керівництвом архієрея, але в той же час і в безпосередньому віданні обер-прокурора як наглядача за виконанням постанов по духовному відомству, і тому зобов'язаний виконувати всі його розпорядження.

Рішення приймались присутствієм консисторії колегіально, після чого подавались на затвердження архієрею. Останній, втім, зберігав право приймати остаточне рішення, яке не відповідало пропозиції присутствія [975, с. 221-263].

Таким чином, Статут закріпив більшість тих кондицій щодо консисторій, які діяли і до 1841 р. Тепер вони були приведені в систему. Як бачимо, згідно з нею, реальна влада на єпархіальному рівні належала двом особам — єпархіальному архієрею і секретарю. Від присутніх консисторії залежало не

більше, ніж від звичайних чиновників. Без позитивної резолюції архієрея пропозиції присутствія залишались пропозиціями. Тож С. Римський дещо перебільшує, наголошуючи, що Статут зробив із консисторій не помічників в управлінні, а наглядачів, що обмежували архієрейську владу [1436, с. 58].

Єпархіальні архієреї Півдня і після запровадження Статуту продовжували домінувати над присутніми консисторій, використовуючи щодо них могутні важелі впливу. Обережніше доводилось діяти у взаєминах із консисторськими секретарями: намагання поставити цих осіб під повний контроль могло вдари-ти по самих архієреях. Коли колишньому чиновнику синодальної канцелярії, а пізніше — секретарю Катеринославської консисторії не сподобалось, що єпископ Інокентій (Олександров) поводить ся з ним як з підлеглим, до Петербурга пішов потік доносів. Як наслідок, архієрею була винесена сувора догана [1346, с. 364-366].

Судячи з відомостей про персональний склад єпархіального управління, особи на посадах секретарів змінювались доволі часто. Серед усіх секретарів, які працювали у Катеринославській і Херсонській консисторіях після 1838 р., лише один, Летницький, протримався довго, фактично впродовж усього перебування на кафедрі Інокентія (Борисова). Напевно, це було зумовлене саме тим, що фігура Летницького задовольняла і обер-прокурорів, і самого Інокентія. Інші ж секретарі не змогли всидіти на своїх посадах довше 4-х років.

Стосовно плинності кадрів у складі присутніх консисторій, то з 5 осіб, які станом на 1838 р. працювали у нововлаштованій Херсонській консисторії, у 1841 р. зберігали свої місця 2, у 1844 р. — 1, у 1848 р. — жоден. Із 5 осіб складу 1841 р. на 1844 р. діяли 2, на 1848 р. — 0. Із 7 присутніх консисторії складу 1844 р. на 1848 р. залишилось 5, на 1852 р. — 3, на 1857 р. — 2. Із 6 персон, які працювали у 1848 р., на 1852 р. залишились 3, на 1857 р. — 2. 5 із 7 присутніх, що діяли у 1852 р., зберігали посади і у 1857 р.

Дещо стабільнішим був персональний і кількісний склад присутніх Катеринославської консисторії. Із 5 осіб, записаних у списках 1841 р., на 1844 р. залишались 4, на 1848 р. — 2, на 1857 р. — 1. 3 із 5 присутніх консисторії зразка

1844 р. працювали у 1848 р.; у 1857 р. їх залишилось двоє. Із 4 присутніх складу 1848 р. 3 залишались на своїх місцях станом на 1857 р., а із 5 присутніх складу 1842 р. у 1857 р. працювали 4.

Із 8 членів канцелярії Херсонської консисторії, які записані у списках за 1848 р., до 1857 р. залишились 3. За відповідні роки з 6 членів канцелярії сусідньої єпархії Півдня на своїх місцях залишились працювати 4 [894, с. 197-198; 1054-1058].

Станом на середину ХІХ ст. кількісний склад осіб, які працювали в консисторських канцеляріях, значно зріс у порівнянні з останньою чвертю ХVІІІ ст. Зокрема у 1861 р. канцелярія Херсонської консисторії, крім секретаря і 4 столоначальників, нараховувала ще й 17 канцелярських служителів. Наявність такої кількості чиновників була виправдана з огляду на великий „паперовий вал”. Уявлення про його обсяги дає звіт по єпархіальному управлінню за 1861 р. Згідно з ним, упродовж року з Херсонської консисторії та її канцелярії вийшло 9985 різних документів [859, с. 95]. У попередньому, 1860, році із консисторії та канцелярії було випущено ще більше — 11763 документи. Тоді до консисторії надійшло 1386 справ, загалом же разом із невирішеними за 1859 р. в провадженні знаходилось 1547 справ. З них впродовж року було завершено 1413. Серед 134, які залишались, 99 не були завершені через неотримання відповідей від осіб і установ світського відомства, 30 — від відомства єпархіального. Лише 5 справ консисторія та її канцелярія не змогли закрити з власної вини. За 1860 р. до консисторії надійшло 8123 документи, за ними складено 1477 журнальних постанов, 996 протоколів [850, с. 101-102].

Відмітимо, що в 1859 р. консисторії доводилось мати справу з ще більшим обсягом справ: було отримано 10222, випущено — 15201 документ [844, с. 6] (причина цьому — перебування в складі Херсонської єпархії території Криму, Причорномор'я і Приазов'я, яка невдовзі виокремилась у окрему єпархію). І це — у порівнянні з тим, що в останній чверті ХVІІІ ст. виключенням були роки, коли консисторія продукувала більше двох тисяч документів.

На підставі височайше затвердженого 12 серпня 1823 р. положення [938, с. 1169-1179] при кожній єпархіальній кафедрі під безпосереднім відомом місцевих архієреїв діяли присутствія попечительства про бідних духовного звання. До кола їхніх обов'язків входило: збирання пожертв; піклування про краще використання зібраних коштів; збирання та перевірка інформації про осіб, які потребували допомоги; надання такої допомоги. Для узгодження дій консисторії і присутствія попечительства принаймні один, а то й більше членів останнього одночасно займали посади консисторських присутніх. Сама кількість членів попечительств сталою не залишалась. Хоча положенням від 12 серпня 1823 р. і визначалось, що попечителів має бути від 3 до 6, на Півдні це правило дотримувалось не завжди. Зокрема у 1841 р. в попечительстві Катеринославської єпархії працювало лише двоє присутніх [1054, с. 189]. Попечительство Херсонської єпархії, у якому в 1830 – 1858 рр. працювало від 3 до 5 попечителів, у 1859 р. нараховувало вже 8 осіб [844, с. 6]. У 1861 р. їх залишилось 7 [859, с. 94]. Для ведення справ при кожному попечительстві працювали секретар та двоє письмоводителів. Ці особи затверджувались на посадах єпархіальним архієреєм, причому в деяких випадках призначались вчорашні чиновники консисторських канцелярій.

Консисторії виконували завдання, які на них покладались, спираючись на мережу духовних правлінь — установ, що стояли на щабель нижче у вертикалі єпархіальної влади. Впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Петербургом було видано відносно небагато документів, які стосувались переважно саме цих установ [1262, с. 41]. Ними коригувались деякі аспекти порядку формування, роботи та фінансування правлінь. Зокрема центральна влада не випускала зі свого поля зору влаштування, перенесення та ліквідацію цих установ. Регламентація ж більшості питань, пов'язаних із правліннями, знаходилась у компетенції єпархіального керівництва. Саме від того, які повноваження архієреї делегували правлінням, яку давали їм ступінь свободи, великою мірою залежала ефективність діяльності вертикалі духовної влади в цілому.

З огляду на те, що статус духовних правлінь у різних єпархіях імперії і в різні часи відрізнявся, зрозумілі розбіжності в історіографії стосовно оцінки ролі цих присутніх місць: вона коливається від визнання правлінь ефективними, фундаментальними структурами [1594, р. 54], установами, які мали набагато більший вплив на духовенство, аніж архієреї [1110, с. 426], до констатації, що деякі правління були лише зайвим ланцюгом, який тільки тим і займався, що просто передавав документи від благочинних до консисторії і в зворотному напрямі [1204, с. 656].

Для півдня України духовні правління стали установами, завдяки яким єпархіальні архієреї мали можливість порядкувати в умовах розпорошеності парафій на великій відстані від єпархіального центру, недостатньої заселеності регіону і нерозвиненості системи комунікацій. Ця проміжна ланка, яка виконувала посередницькі функції і служила нижчим щаблем духовного суду, стала своєрідною спадкоємицею протопопів, що діяли на Півдні станом на 1775 р. 25 січня 1777 р. Синод підписав ухвалу, згідно з якою Слов'янському та Херсонському архієпископу наказувалось „духовні правління до протопопів так, ніби вони обов'язково до їх правління належали, не прив'язувати” [760, арк. 8-8 зв.]. Цей документ, до речі, був відомий Гавриїлу (Розанову), який, переказавши його зміст, додав, що „з цього випадку та часу” донесення або доповіді до консисторії стали надходити вже не від протопопів, а від духовних правлінь, так само як на ім'я правлінь стала надсилати укази сама консисторія [1125, с. 103-104]. Такий висновок викликає заперечення: Слов'янська консисторія спілкувалась із духовними правліннями, адресуючи їм укази, з самого початку свого функціонування. Ухвала ж Синоду важлива в іншому аспекті: вона дала потенційну можливість для перетворення духовних правлінь на органи, які могли дійсно приймати колегіальні рішення і які залежали більшою мірою не від місцевого протопопа, але від архієпископа. Процес реалізації цього потенціалу не був безболісним. Маємо свідчення, що на місцях першоприсутні в правліннях протопопи намагались

диктувати свою волю, не рахуючись із думкою інших присутніх [395, арк. 8-38 зв.].

Присутні духовних правлінь, так само як і присутні консисторій, мали поєднувати роботу в цих установах із виконанням інших обов'язків. Тож не була незвичайною ситуація із зайнятістю елизаветградського священика І. Волчанецького, якому доводилось встигати кілька днів на тиждень знаходитись у правлінні, проводити за чергою служби в храмі, виконувати за дорученням світських установ обов'язки щодо задоволення релігійних потреб в'язнів, хворих, які перебували в лазаретах, головному шпиталі, особового складу батальйонів [395, арк. 20-21].

У перші часи облаштування єпархії на півдні України ще практикувалось обрання керівників протопопій (духовних правлінь) самим місцевим духовенством. Саме у такий спосіб отримав посаду Слов'янського протопопа Ф. Фомич, колишній запорожець. Зауважимо, що рішення стосовно Фомича було одним із кроків єпархіальної влади на шляху руйнації церковного устрою Запорозьких Вольностей із врахуванням необхідності зважати на можливість спалаху незадоволення з боку вчорашніх козаків [914, с. 39-40; 1093, с. 11-14]. Згодом, коли формування особового складу правлінь уже повністю знаходилося в юрисдикції єпархіального керівництва, архієреї воліли призначати на місця присутніх найбільш авторитетних серед місцевого духовенства осіб.

Аналіз персонального складу духовних правлінь Півдня дозволяє помітити тенденцію витіснення з цих установ представників чорного духовенства. Передумови для цього були закладені ще в 1768 р., коли було визначено, що в правліннях має бути представлено не лише чернецтво, але й біле духовенство. Не дивлячись на те, що в 1778 р. з'явився указ по імперії про перенесення духовних правлінь із приватних будинків до чоловічих монастирів [920, с.757], суттєво ситуацію на Півдні це не змінило. Хоча П. Знаменський і відмітив, що згаданий указ автоматично означав очолення правлінь настоятелями монастирів із відведенням білому духовенству маловпливової ролі членів цих присутніх місць [1204, с. 626-627], дана сентенція не є коректною по відношенню до

правлінь Південної України. Нечисленність тут монастирів стала причиною того, що в керівництві правлінь переважало саме біле духовенство. До того ж, Синод, на прохання архімандрита Києво-Межигірського монастиря, звільнив начальника Самарської обителі від необхідності бути присутнім духовного правління [768, арк. 35-36]. Згодом обов'язку засідати в правліннях позбулись й інші представники чернецтва краю. У списках присутніх правлінь як Херсонської і Таврійської, так і Катеринославської і Таганрозької єпархій зустрічаємо імена лише представників білого духовенства. У цьому була логіка: в підпорядкуванні правлінням знаходились не ченці, а саме священно- та церковно-служителі.

Чисельність присутніх цих установ чітко не регламентувалась. Тож, наприклад, станом на 1796 р. Херсонське правління налічувало 3 присутніх, у 1801 р. їх було 2, з 1803 р. кількість знову дорівнювала 3, у списках за 1838 р. значаться вже 4 особи, впродовж 1840-х рр. тут працювало 3 присутніх, а в 1850-х рр. — 2 [1300, с. 101, 411-412]. Причинами тут виступали передусім зміни обсягів повноважень і територіальних меж компетенції правління. Не була однаковою і кількість присутніх різних духовних правлінь у ті самі роки. Так, у 1776 р. з правлінь, що увійшли до складу Слов'янської та Херсонської єпархії, 3 включали по троє присутніх, і 3 — по двоє [758, арк. 307, 334-334 зв., 352]. У 1838 р. Бахмутське правління складалось з 4 присутніх, Єлизаветградське, Олександрійське, Сімферопольське, Маріупольське — з 3, Новомосковське, Павлоградське, Олександрівське — з 2 [894, с. 199, 200, 237-238]. Плинність кадрів також коливалась від правління до правління.

Принципи формування складу канцелярських служителів правлінь багато в чому були подібними до тих, що діяли стосовно відповідних служителів консисторій. Віддавши кадрові питання в руки місцевої влади, Синод, разом із тим, прагнув не допускати невинного збільшення кількості таких чиновників. Запровадженими в 1797 р. штатами було передбачено, що в кожному правлінні має працювати по 3 канцелярських служителі. Але в 1831 р. перевіряючи формулярні списки, обер-прокурор звернув увагу, що в деяких правлін-

нях відповідна кількість значно перевищена. Тож південноукраїнський архієпископ отримав наказ при призначенні канцелярських служителів „обмежуватись однією необхідністю” [522, арк. 59-59 зв.].

Збільшувати кількість канцелярських служителів єпархіальну владу змушувало все те ж зростання обсягів документопотоків, яке зумовлювало розростання штатів консисторських канцелярій. Втім, збільшення кількості справ, що розглядались правліннями, не відбувалося впродовж усього періоду 1775 – 1861 рр. У 1860 р. Херсонське духовне правління продукувало значно менше паперів, ніж видавало щороку наприкінці XVIII і в перші десятиліття XIX ст., коли не був виключенням розгляд упродовж місяця близько сотні справ. Якщо у 1811 р. на розгляд правління надійшло 477 [576, арк. 27 зв.-28], у 1822 р. — 656 [576], із січня до середини серпня 1824 р. — 445 документів [582], то в 1860 р. ця цифра дорівнювала лише 174, а в 1861 р. — 135 [850, с. 102; 859, с. 94].

Причина ситуації, за якої обсяги справочинства в консисторіях збільшувались, а в духовних правліннях — навпаки, полягає в переорієнтації документопотоків з правлінь на благочинних. Сам термін „благочинний” увійшов у вжиток за царювання Єлизавети: ним стали називатись деякі закажчики — особи, які здійснювали функції безпосереднього адміністративного нагляду за духовенством. Хоча продовжував застосовуватись і термін „закажчик”: у документах останньої чверті XVIII ст., які стосуються православної церкви на півдні України, він ще зустрічається [1300, с. 102, 412]. У рапорті Синоду від 4 лютого 1777 р. Євгеній (Булгаріс) писав про свій намір об’їхати єпархію з метою визначення, де краще влаштувати благочиння [764, арк. 5]. Втім, до 80-х рр. XVIII ст. у жодному іншому документі органів єпархіальної влади згадок ні терміна „благочиння”, ні „благочинний” нами не знайдено [914]. У середині ж 80-х рр. склалась ситуація, коли в єпархії Півдня діяли і благочинні, і закажчики з фактично подібними функціями. Це створювало незручності, і тому 25 листопада 1788 р. вийшов указ Катеринославської консисторії, яким передавалась воля Амвросія (Серебренікова): „Посади їх

[закажчиків] із усім, що до них належить, доручити благочинним” [420, арк. 182].

Зауважимо, що запровадження інституту благочинних не відбулося у всіх єпархіях одночасно. Зокрема на Правобережжі благочинні почали функціонувати з кінця XVIII ст. [1247, с. 133]. Дослідники історії Київської митрополії не згадують про існування інституту благочинних у єпархіальній структурі до XIX ст. [1215, с. 44; 1482].

Повноваження благочинних визначались „Інструкцією”, розробленою у 1775 р. архієпископом Московським Платоном, яку Синод об’явив обов’язковою для всіх єпархій. Згідно з нею, благочинні були останнім, нижчим, ланцюгом між парафіями і єпархіальною владою. Декларувалось, що благочинний мав наглядати за членами причтів церков, які знаходились у його юрисдикції [420, арк. 196]. На благочинних покладался нагляд за управлінням церковним майном, веденням документації у храмах. Вони мали право залагоджувати дріб’язкові справи, карати духовних осіб за незначні провини.

У цілому благочинницька інструкція не була занадто деталізованою, і конкретизація обов’язків благочинних відбулась уже указами більш високих щаблів влади. Причому в кінці XVIII – середині XIX ст. з’явилась і низка іменних та синодальних указів, якими благочинним доручалось те чи інше завдання. Отже, пряме керівництво центральної влади доходило і до цього рівня. Але все ж таких указів нараховується відносно небагато. Імператору та Синоду було достатньо дати розпорядження по духовному відомству в цілому, і тоді благочинні автоматично включались у коло осіб, які мали забезпечити його виконання.

Спектр завдань, які доручались благочинним єпархіальними архієреями і духовними правліннями, був досить широким і коригувався залежно від нагальних потреб, що виникали в той чи інший момент.

Більшість благочинних знаходилась у підпорядкуванні духовним правлінням, порадкуючи серед духовенства певної „частини благочиння” [550].

Разом із тим, в єпархіях діяли і благочинні, які були виведені із залежності від духовних правлінь. Чисельність таких незалежних благочинних не була стабільною і мала тенденцію до зростання. Між іншим, за рахунок виведення з-під юрисдикції духовних правлінь територій із особливим статусом управління, зокрема, військових поселень [563, арк. 1-1 зв.].

Процес перебирання благочинними повноважень духовних правлінь значно активізувався в 1840-х рр. Для Катеринославської єпархії тут головну роль відіграли визнання в масштабах Російської імперії духовних правлінь непотрібними і дозвіл на закриття цих присутніх місць (І. Смолич, плутаючи декларацію із імплементацією, взагалі відмічав, що духовні правління існували в державі до 1840 р. [1475, с. 274]). Для єпархії ж Херсонської і Таврійської більш важливим виявився прихід на кафедру Інокентія (Борисова). Новий архієпископ прибув до регіону зі впевненістю, що саме опора на благочинних є запорукою успішного керівництва єпархією. Ще під час перебування в Харкові Інокентій зробив благочинних своїми „очима”, головними посередниками в управлінні і нагляді за єпархіальним життям [1111, с. 399]. У Херсонській єпархії, прагнучи підняти повагу до благочинних, архієпископ не виносив їм догану в присутності їхніх підлеглих, нарочито відмічав їх особливою увагою під час спілкування з представниками світської влади [1415, с. 38]. Тільки-но прибувши до Одеси, Інокентій розпорядився, аби благочинні звертались безпосередньо до нього, повідомляючи про все, що стосувалося змін ситуації в підлеглих їм округах [421, арк. 50 зв.]. Наступними розпорядженнями архієпископ ще більше розширив компетенцію благочинних [421, арк. 76 зв.-77 зв.].

Станом на 1860 р. до кола повноважень цього щабля єпархіальної влади входив нагляд за церквами своїх округів, за поведінкою духовенства, звітністю про церковні суми і збереження церковного майна; ревізування церков; проведення слідства; подання єпархіальному керівництву звітів, метричних книг, сповідних розписів, формулярних списків членів причтів [844, с. 8]. Фактично, благочинні перебравли на себе функції духовних правлінь.

Залежачи в питаннях призначення та переміщення від єпархіальних керівників [499, арк. 1-1 зв.; 562, арк. 67-67 зв.; 811, с. 117], благочинні звільнялись за рішенням архієрея або ж за власним бажанням, але і в цьому випадку слід було просити дозволу преосвященного. Маємо можливість на основі матеріалів „Новоросійського календаря” порівняти рівень плинності кадрів серед благочинних двох єпархій Півдня. Зі складу благочинних Херсонської єпархії, які працювали в 1838 р., у 1848 р. продовжували знаходитись на посадах 40%, а в 1857 р. — 16%. За цей же час відповідні показники по Катеринославській єпархії склали 38% і 24%. Із складу благочинницького корпусу зразка 1848 р. у 1857 р. зберігали свої посади у Херсонській єпархії 32%, а в Катеринославській — аж 65% [894, с. 199-200, 237-238; 1056, с. 224, 227-228; 1058, с. 307-308, 311-312]. Така різниця великою мірою пояснюється особливостями перебудови вертикалі влади єпархій у зв'язку з поступовим виключенням з неї духовних правлінь.

В історіографії приділяється досить небагато уваги розгляду системи утримання єпархіальних структур Півдня: зустрічаємо переважно лише згадки про розміри жалування деяких осіб і установ в окремі роки. Разом із тим, саме система утримання мала вагомий вплив на формування персонального складу всіх без виключення щаблів єпархіального управління, на діяльність кожного з цих щаблів. Вона стала досить чітким віддзеркаленням державних пріоритетів, характеру оцінки Петербургом значення того чи іншого присутнього місця або посадовця, і у свою чергу впливала на формування ставлення парафіян і рядового духовенства до єпархіальних структур та їхніх представників.

Обмеженість духовного відомства в коштах, яка спостерігалась впродовж усього періоду 1775 – 1861 рр., спричинила ситуацію, коли більшість представників єпархіального управління мала утримуватись не з одного, а з кількох джерел. Причому фінансування з державної казни (яке, між іншим, передбачалось не для всіх) часто було не головним джерелом. При всіх уніфікаторських заходах розмір утримання осіб, які працювали в єпархіальних органах влади одного рівня, в багатьох випадках не був однаковим.

Після проведення в центральноросійських єпархіях конфіскації церковних земель і запровадження штатів єпархії імперії були поділені на 3 класи, залежно від чого визначались і розміри їхнього фінансування з казни. Разом із тим, суми коливались і в межах кожного класу.

При влаштуванні Слов'янської та Херсонської побачив світ іменний указ, згідно з яким архієпископ отримував 2000 крб. на проїзд до місця призначення й облаштування архієрейського будинку, розміри утримання якого повинні були відповідати передбаченому штатами 1764 р. утриманню архієрейських будинків старшого класу [1372, с. 375]. У цьому відбилась неабияка зацікавленість імператриці у створенні єпархії на Півдні. Звернемо увагу, що сума, яка виділялась згідно зі штатами, не має ототожнюватись із платнею самому архієпископу. Адже архієрейський будинок — це цілий штат, який включав економа, священника, протодіякона, келейників, казначея, інших служителів, кількість яких при влаштуванні Слов'янської та Херсонської єпархії мала дорівнювати 58 особам [758, арк. 15-15 зв.]. Вони повинні були забезпечувати пристойні умови для життя та діяльності преосвященного. Щоправда, розмір платні тим, хто служив при архієрейському будинку, на кілька порядків відрізнявся від сум, що отримувались із казни архієреєм: для єпархій другого класу, до якого і належала єпархія Слов'янська та Херсонська, сума, що виділялась на кожного служителя будинку, коливалась від 8 до 40 крб. на рік [947, с. 26-28].

Відносно великою — 3000 крб. — була сума, призначена на утримання митрополита Готфійського та Кафійського і його будинку [910, с. 221-222]. Великою з огляду на розміри єпархії, яку отримував в управління Ігнатій (Газдінов). І в цьому випадку свою роль зіграла зацікавленість Петербурга у створенні нової структури в Приазов'ї.

Штатне утримання було переглянуте за Павла I, який у зв'язку з інфляцією 18 грудня 1797 р. видав іменний указ, що передбачав збільшення витрат на установи духовного відомства, зокрема на архієрейські будинки [924, с. 821-823; 947, с. 59-67]. Якщо раніше на архієрейський будинок південноукраїнської єпархії виділялось 6070 крб. 32 ½ коп., то відтепер — 9769 крб. 32 ½ коп.

[1565, с. 50]. У 1-й половині XIX ст. відбулись нові зміни утримання, пов'язані, зокрема, з відокремленням Херсонської і Таврійської єпархії та перерахунком жалування на срібло. У 1859 р. Херсонський єпархіальний архієрей на жалування, стіл, утримання екіпажу та прислуги одержував із казни 1085 крб. 70 коп., і зверх того як допомогу від Синоду 800 крб., на ченців і служників при будинку виділялось 94 крб. 60 коп., на утримання 58 штатних служителів — 358 крб. 96 $\frac{1}{4}$ коп. [1051, с. 9]. Для порівняння, згідно з затвердженням 16 листопада того ж року штатом у Таврійській єпархії, яка засновувалась, архієрей на стіл, екіпаж, келейників і прислугу мав отримувати 4000 крб., на свиту (економа, духівника, хрестових ієромонахів, ризничого, писця та ієродиякона) — 1075 крб., на служителів та мастерових при будинку — 400 крб. [1014, с. 474]. Тим самим Таврійська єпархія виявилась у вигіднішому матеріальному становищі не лише по відношенню до своїх південноукраїнських сусідок, але і до більшості єпархій імперії. Фінансування кримської кафедри йшло в порівняння хіба що з так званими Західними єпархіями, пріоритетне значення яких знайшло втілення у значному збільшенні в 1840-х рр. асигнованих на них сум з метою протистояння католицизму в регіоні: в Литовській, Могильовській, Мінській і Подольській єпархіях на архієрея та його потреби виділялось по 4000 крб., на свиту і служителів — по 2973 крб. [1436, с. 42].

Треба відмітити, що крім встановленого жалування та прибутків від земель архієрейських будинків (про що докладніше скажемо у наступному розділі) преосвященні користувалися й іншими офіційними джерелами прибутків. Зокрема практикувались закріплення за керівником єпархії монастиря (саме так зробив архієпископ Никифор, домігшись усунення від управління адміністратора й архімандрита Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря Феоктиста) [914, с. 43-44]; разові виплати (так, за участь у церемонії відкриття Вознесенського намісництва Бонулеску-Бодоні одержав 1000 крб.) [651]; пенсії [1372, с. 375]; використання частини пожертв, що надходили до архієрейської церкви тощо.

Із утриманням єпархіальних архієреїв і їхніх будинків можна співвіднести суми, що виділялись вікарним архієреям та штатам при них. На такі витрати стосовно Феодосійської і Маріупольської вікарної єпархії передбачалось щорічне виділення 5900 крб. (з них 1200 — жалування, 1000 — на стіл та інші потреби, 3700 — на архієрейський будинок та служителів консисторії). Це дорівнювало сумі, яка в той час виділялась на вікаріатство Київської митрополії. Інша справа, що таке жалування було призначене, що називається, „заднім чином”, більш ніж через 2,5 роки після посвячення в сан Феодосійського і Маріупольського вікарія [869, с. 21-22, 26; 1066, с. 349, 439]. Що стосується другого вікаріатства, яке існувало на території Південної України, то при його заснуванні вікарію було призначено виділення 2000 крб. щорічно (1300 — безпосередньо на жалування, стіл та прислугу, 700 — на іподияконів, письмоводителя та канцелярію) і 7000 крб. одноразово. До відведення земельних угідь вікарій додатково мав отримувати 1500 крб. Тоді ж було визначено, що на півчих при вікарії виділятиметься 475 крб. [1179, с. 38-41; 1460, с. 562] Станом на 1859 р. вікарій на жалування, стіл, свиту і канцелярію одержував 2000 крб., на півчих — 490 крб. [1051, с. 9].

Ситуація з фінансуванням державою консисторій в багатьох рисах нагадує ту, що склалась із утриманням архієрейських кафедр. Розмір виплат змінювався переважно одночасно з подібними діями по відношенню до архієрейських будинків. Штатами 1764 р. обумовлювалось отримання секретарем консисторії другокласної єпархії 100 крб., канцеляристами — по 50, копійстами — по 25, сторожами і приставами — по 8 крб. на рік [947, с. 27-29]. Штатами 1797 р. жалування було збільшене: зокрема відтоді секретар отримував 200 крб. [947, с. 59].

З огляду на дорожчання життя і в контексті загального курсу миколаївського правління на покращення матеріального стану духовенства 16 січня 1828 р. з'явився іменний указ, яким оклади консисторських службовців подвоювались. Віднині на Катеринославську консисторію додатково виділялось 1230 крб. [951, с. 29-31]. З 1840 р., коли суми на утримання духовних установ були

перераховані з асигнацій на срібло, секретарі Херсонської та Катеринославської консисторій одержували по 252 крб. 15 коп. На інших чиновників і канцелярських служителів Херсонської консисторії виділялось загалом 1371 крб. 24 коп., на сторожів і розсильних — 91 крб. 53 коп. Для Катеринославської консисторії ці цифри склали відповідно 1361 крб. 4 коп. і 102 крб. 96 коп. На канцелярські витрати Херсонській консисторії виділялось 149 крб. 70 коп., а Катеринославській — 148 крб. 56 коп. [974, с. 1186-1188].

У 1859 р. загальна сума, що виділялась на жалування секретарю, іншим чиновникам і на канцелярські витрати Херсонської консисторії була вже дещо вище і дорівнювала 2370 крб. 83 коп. [1051, с. 9]. У тому ж році штатами, встановленими для Таврійської єпархії, передбачалось виділення на місцеву консисторію 4800 крб.: по 200 крб. чотирьом членам консисторії, які завідували відділеннями канцелярії (згідно з загальною практикою, члени консисторій безпосередньо за участь у роботі цих колегіальних органів платні не отримували, як не отримували жалування і члени попечительств про бідних духовного звання), 550 — секретарю, по 250 — письмоводителю, помічнику секретаря, столоначальникам, по 200 — реєстратору та архіваріусу, по 130 — старшим канцелярським служителям, по 100 — молодшим канцелярським служителям, по 50 — сторожам [1014, с. 475]. Отож, явно простежується пріоритет, який віддавався Петербургом єпархії, що мала бути влаштована в Криму.

У цілому ж державне фінансування консисторій і сучасниками, і дослідниками церковної історії чи не в один голос називалось недостатнім. У першу чергу це стосується фінансування штатів канцелярій. Розуміло таку недостатність і керівництво. Тому, як один із офіційних способів підтримання канцелярських служителів, дозволялось запроваджувати збори за складання в консисторії документів, формально закріплювати за канцелярськими служителями вакантні місця при церквах: член причту, який реально виконував додаткові функції при храмі, одержував лише частину прибутків, а решта йшла на утримання канцелярського служителя [408, арк. 85-88].

Останній спосіб використовувався і для підтримання служителів духовних правлінь. Їхнє утримання було навіть гіршим, ніж утримання служителів консисторських канцелярій. Питання фінансування цієї ланки управління гостро стояло вже з самого початку діяльності Слов'янської та Херсонської єпархії. Передбачені штатами губерній протопопи та священнослужителі при них одержували гроші з казни. Зокрема П. Базилевич ще з 1773 р. отримував 120 крб., два священника при ньому — по 60 крб., два диякона — по 30 крб. [1515, с. 1031]. Із казни Азовської губернії отримував жалування О. Хандалеев [748, арк. 391-391 зв.]. Разом із тим, ціла низка інших присутніх гроші з казни не одержували. Їхні офіційні джерела утримання залишались ті самі, що і в рядових парафіяльних священників.

За таких умов єпархіальна влада не знайшла нічого кращого за утримання правлінь коштом членів причтів. У 1778 р. на запит Синоду про стан правлінь Євгеній (Булгаріс) повідомив, що кожне таке присутнє місце на утримання працюючих у ньому та на канцелярські витрати одержує по копійці або по дві з кожного парафіяльного двору. Така практика збирання грошей була збережена і в подальшому [620, арк. 177 зв.; 672]. У 1793 р. за кожний двір на користь правління священники мали давати по 2 коп., диякони — по 1 коп., дячки і паламарі — по $\frac{1}{4}$ коп., причому за відмову духовні особи підлягали штрафуванню [488, арк. 1; 1066, с. 95].

На початку XIX ст. ці збори вже не були обов'язковими, що значно погіршило матеріальний стан служителів правлінь, які звернулися до архієпископа Афанасія з проханням поновити збирання чітко визначених сум. Результатом став указ консисторії від 21 жовтня 1803 р., яким передбачалось, що збори зберігаються, але повинні бути добровільними і не перевищувати 2 коп. з двору. Наголошувалось, що, враховуючи часткове фінансування правлінь державою (згідно з височайше конфірмованим 18 грудня 1797 р. розписом, кожне з духовних правлінь єпархії одержувало по 120 крб. на рік) [1066, с. 467, 499], утримання цих присутніх місць тепер буде достатнім, тоді як самій консисторії казенних коштів не вистачає і на півроку, кімнати присутствія та канцелярії ма-

ють жалюгідний вигляд, а служителі і сторожі через мале жалування перебувають у скруті і тому не залишаються при консисторії надовго. Тож усім правлінням єпархії було наказано на початку кожного року передавати 1/4 зібраних з дворів грошей у консисторію з тим, щоб використовувати кошти на допомогу її служителям і сторожам та на облаштування приміщень [505, арк. 1-1 зв.]. Такий порядок протримався до 1813 р., коли через інфляцію правління звернулись до єпархіального керівництва з проханням переглянути суму, яку дозволялось збирати. Потрібний дозвіл був даний: відтепер з двору сплачувалось по 4 коп., з виключенням від обов'язку платити лише самих присутніх духовних правліль і благочинних. Збереглося направлення на користь консисторії 1/4 зборів [551, арк. 4-4 зв.].

На загальнодержавному рівні підвищення розміру утримання правліль відбулось лише в 1828 р., коли іменним указом від 16 січня було передбачено збільшити фінансування кожного такого присутнього місяця на 120 крб. [951, с. 29-31].

Чергова зміна відбулася в 1840 р., коли при визначенні сум у срібному еквіваленті Сімферопольському, Єлизаветградському, Олександрійському правлінням Херсонської єпархії і Павлоградському, Олександрівському, Новомосковському, Ростовському, Маріупольському правлінням Катеринославської єпархії виділялось по 120 крб. 12 коп. Херсонському і Тираспольському правлінням Херсонської і Бахмутському правлінню Катеринославської єпархії було призначено дещо вище утримання — по 149 крб. 50 коп. [974, с. 1193]. Це не означало, що відтепер жалування кожного служителя було задовільним. У 1844 р. столоначальник і канцелярські служителі одного з таких присутніх місць звернулися до керівництва з проханням, в якому повідомлялось, що, оскільки жалування складало від 2 до 4 крб. на місяць, вони терпіли скруту в харчах та одязі. Тож прохання полягало у видачі частини дворових зборів, які були запроваджені саме на користь канцелярських служителів [407, арк. 73-74].

У цілому ж розмір утримання до 1860-х рр. помітно змінений уже не був: у 1859 р. на Херсонське правління виділялось 148 крб. 41 коп. [1051, с. 9].

Щодо благочинних, то вони тривалий час спеціального жалування за свою роботу по нагляду за духовенством не отримували, офіційно маючи задовольнитись священницькими прибутками і деякими пільгами (як-то вже згадане звільнення від сплати дворових грошей). Лише небагатьом особам, зокрема окружним благочинним відомства військових поселень, штатами передбачалось окреме жалування [1051, с. 12].

Уявлення про статус окремих осіб та установ буде більш повним якщо порівняти розмір їхнього утримання з жалуванням не лише відповідних осіб та установ інших єпархій чи частин єпархії, виплатами більш високим і низьким ешелонам єпархіальної влади, але і з утриманням представників світських владних структур. У цілому можна стверджувати, що у 1775 – 1861 рр. оклади чиновників світських установ були вищими ніж у рівних їм за рангом чиновників установ духовних. До того ж, держава, як правило, оперативніше реагувала на інфляцію підвищенням платні першим, ніж другим. Наведемо лише кілька фактів. З 1764 р. за штатами Новоросійської губернії її секретарі отримували по 200 крб., канцеляристи — по 60 крб. [945, с. 64-65]. У 1784 р. секретарям Катеринославського намісництва передбачалось жалування в 250 крб. Тоді ж на канцелярські витрати і служителів повітових установ (повітового суду, казначейства, нижнього земського суду) виділялось відповідно 588, 368 і 238 крб. Коли жалування консисторського секретаря дорівнювало 200 крб., секретарі Катеринославської губернії одержували вже 350 – 360 крб. [863, с. 297]. Після перерахунку жалування на срібло консисторські секретарі отримували майже вдвічі менше за секретарів губернських палат.

Логічним наслідком недостатнього фінансування стало звернення представників єпархіальної влади до неофіційних шляхів покращення свого матеріального стану. Здирництво і хабарництво зачепили всі щаблі єпархіального духовенства, починаючи з парафіяльного рівня і закінчуючи архієреями. В силу специфіки явища про точні масштаби його поширення однозначно стверджувати досить важко. Відносно невелика кількість документальних свідчень про факти хабарництва зовсім не обов'язково означає, що зловживання не набули

масового характеру. Навпаки: в умовах, коли це стає нормою, коли скаржитись доводилось би тим, хто, з одного боку, і сам не був чистий на руку, а з іншого, — розумів, що без взяття хабарів його підлеглі не зможуть себе прогодувати, потенційний позивач мав добре подумати, чи варто розпочинати справу. Ще один аргумент: факт надзвичайного поширення хабарництва та інших зловживань у духовних і світських установах і в сусідніх з Південною Україною регіонах, і в цілому в імперії є добре відомим [1167, с. 51-52; 1194, с. 120, 122, 125, 126, 146-149; 1436, с. 64-65; 1529]. Навряд чи буде справедливим припущення, що Південь залишався „острівцем порядності”.

Натяки на фінансові махінації керівництва єпархій на півдні України відносяться вже до останньої чверті XVIII ст. Одразу після смерті Ігнатія (Газадінова) проводилось слідство за скаргами на приховування митрополитом більшої частини грошей, отриманих на компенсацію грекам за переселення до Російської імперії [1342, с. 100]. Згадаймо і про слідство стосовно Амвросія (Серебренникова). Втім, за обома справами обвинувачення доведені не були.

Неодноразово попадали під слідство єпархіальні архієреї і в першій половині XIX ст. Феофіл (Татарський) залишив кафедру через повідомлення Миколи I про його причетність до хабарництва: для збирання грошей преосвящений використовував келейника, який за його поданням отримав чин і був незаконно представлений до ордена нібито за спасіння потопаючих, яких витягли з води інші люди [1346, с. 381-383].

У Синоді розглядався цілий „букет” зловживань, допущених Гавриїлом (Розановим). Зокрема у записці обер-прокурору Мещерському повідомлялось, що консисторський секретар Неводчиков затягував вирішення справ, очікуючи матеріальної „вдячності” від зацікавлених осіб; навпаки, не давав хід деяким справам за хабарі приховуючи злочини місцевого духовенства; вводив в оману підсудних, обіцяючи вирішення справ на їхню користь. Повідомлялось і про Николаєвського, домового секретаря архієпископа, який за оголошення ставленикам резолюцій преосвященного брав з кожного від 20 до 50 крб., а в разі відмови платити виганяв їх, після чого слідувала відмова в призначенні на місце.

До того ж наголошувалось, що Николаєвський бере за священницькі та дияконські грамоти, за які слід платити 15 коп., — 16 крб., за 10-ти копієчні — 12 крб., а за 5-ти копієчні — 8 крб. Розанов не зміг дати по справі чітких пояснень і за допущення зловживань одержав сувору догану [1346, с. 366-370].

Яскраві свідчення про атмосферу в оточенні Розанова містяться у спогадах протоієрея М. Соколова. Між іншим, там передається зміст п'яної сварки, під час якої економ кричав Николаєвському, що той тільки те й знає, що „кишені набивати”. Невдовзі після свого весілля Соколов з дружиною їздив до архієрея і пожалів, що не привіз йому тканини на рясу: Гавриїл очікував подарунка. Коли ж Соколова висвятили в протоієрея, за „напученням” своїх керівників він відвіз голову цукру і фунт чаю Неводчикову [835, с. 581, 582, 586].

Виникали нарікання і на архієпископа Інокентія та його оточення. Борисова обвинувачували в примушенні за посередництвом благочинних всього духовенства купувати його проповіді, в прямих „пропозиціях” в обмін на представлення до нагороди дати якусь суму на користь училища або взагалі без зазначення адресату „допомоги”. Передаючи у своїх спогадах такі звинувачення і виправдовуючи свого колишнього патрона, І. Полімпсестов записав досить цікаве формулювання, яке дає уявлення про настрої стосовно хабарництва: „Ми готові припустити і навіть припускаємо, що деякі з наближених до Інокентія осіб... брали дещо на зразок хабарів (за доповіді невчасно, за ознайомлення з резолюціями і т. п.); але чи у багатьох з наших архіпастирів (та й чи лише в них?) не було і немає подібних наближених...?” [908, с. 200-202].

Своєрідним підтвердженням такої тези служать події в сусідній єпархії, чий архієрей, Інокентій (Олександров), у 1850 р. обвинувачувався у допущенні хабарництва і продажу священницьких місць письмоводителем Ширяєвим [1346, с. 364-366].

Порушення з боку єпархіальних чиновників та інших підлеглих архієреїв мали підґрунтям не лише недостатнє утримання, але і саму бюрократичну систему, яка фактично підштовхувала і до брання і до дачі хабарів. Умови для

цього створювали самі посади. Великою була спокуса отримання додаткових грошей без докладання зусиль і при мінімальному ризику.

Таким чином, при вивченні основних структурних елементів єпархіальної влади досить чітко простежується тенденція посилення бюрократизації. Помітно вираженою була й тенденція уніфікаційна. Інститути єпархіальних архієреїв, архієрейських будинків, вікаріїв, консисторій, духовних правлінь, благочинних на Півдні в цілому розвивались тим же шляхом, що і відповідні шаблони влади в сусідніх українських єпархіях (стосовно інститутів монастирських настоятелів, керівників духовних навчальних закладів і керівництва військового духовенства мова піде у відповідних підрозділах). Разом із тим, і темпи, і характер проходження цього шляху мали цілу низку особливостей, що не дають підстав казати про всеосяжний, всепоглинаючий характер уніфікації.

Дослідження характеру розвитку системи управління православною церквою на півдні України дозволяє стверджувати, що серед складного комплексу факторів „зовнішнього” впливу на нього помітне місце відігравало втілення у життя зовнішньополітичних планів Петербурга, у яких неабияка роль відводилась Південному краю. Важливе значення мали трансформації адміністративно-територіального устрою Півдня, які, як правило, йшли на крок попереду змін устрою церковно-територіального. Неодноразових коригувань зазнавала політика щодо влаштування міст, містечок, посадів, сіл, селищ, слобод, хуторів, колоній, станиць. А саме від типу населеного пункту значною мірою залежало положення і духовенства, і парафіян, які в ньому перебували. Фактично на кожному аспекті церковної історії більшою чи меншою мірою відбилися колонізаційні процеси і пов'язане з ними господарське освоєння регіону.

Відчутно впливав на становище духовенства, і в цілому на церковне життя, соціальний склад парафіян, стосовно якого на півдні України спостерігалась певна специфіка, яка знаходила вияв у більшому, ніж у цілому по імперії, відсотку купецтва, військових і колоністів, у характері співвідношення категорій селянства, у місці, яке посідало козацтво.

Вагомий вплив на розвиток православної церкви на Півдні мали зміни світської системи управління краєм, які, зокрема, вносили корективи до кола чиновників, що повинні були взаємодіяти з духовенством з релігійних питань.

На стані православної церкви і в імперії в цілому, і в південному краї суттєво відбивалась і позиція монархів та Синоду в питаннях керівництва релігійною справою. Абсолютна монархія, як форма правління, забезпечувала ситуацію, за якої надзвичайного значення набуло ставлення вінценосних осіб до релігії та церкви. Разом із тим, при всіх розбіжностях в позиціях осіб, які займали російський престол, зберігалось головне — верховенство монарха над релігійною організацією, світської влади над владою духовною. Виявом цього стало і виконання Синодом ролі провідника імператорської волі. Провідника, на функціонування якого все більше впливав інститут обер-прокурорів. Зазначені тенденції досить чітко простежуються і за документами, що продукувались монархами та Синодом стосовно церковної справи на півдні України. Вивчення рішень вищих органів державної влади дозволяє зробити висновки стосовно зміни пріоритетів Петербурга в питанні розбудови церкви в південному регіоні. Пік інтересу влади до релігійного життя в краї в цілому припав на правління Катерини II. За Павла I спостерігається згортання проектів, розпочатих його матір'ю, і церква регіону виходить із сфери пріоритетів Петербурга. У подальшому центральна влада час від часу приділяла підвищену увагу вже не до всього церковного устрою краю (підвищену в порівнянні з увагою до інших частин імперії), але до окремих аспектів релігійного життя або ж до окремих складових церковно-територіальної системи Півдня.

У контексті змін державної політики розвивались південноукраїнські єпархіальні структури. Вертикаль духовної влади тут будувалась у цілому за загальноприйнятою в державі схемою і відчувала на собі всі її вади. Кадрова політика щодо єпархіального керівництва, система ротації мала на меті глибшу інтеграцію церкви Півдня в імперську церкву. Призначення тієї чи іншої особи на посаду єпархіального архієрея віддзеркалювало місце південноукраїнських єпархій у шкалі пріоритетів імперського центра: на зміну яскравим особистос-

тям останньої чверті XVIII ст. прийшли посередні архієреї першої чверті XIX ст., за яких єпархія значно втратила свої позиції. З приходом до влади Миколи I спостерігається прагнення до посилення православ'я, що відбилось, зокрема, в призначенні на Південь енергійного Гавриїла (Розанова), а пізніше — присутніх Синоду Інокентія (Борисова) і Дмитрія (Муретова). Після відокремлення Херсонської Катеринославська єпархія відійшла на другий план, що відбилось і в кадровій політиці щодо неї. Характер залежності єпархіальних архієреїв від центральної влади був таким, що при відповідності дій пріоритетам Петербурга, при знаходженні порозуміння з консисторським секретарем і світськими можновладцями преосвящений міг почувати себе повноправним господарем над єпархією, над її органами управління: консисторією, духовними правліннями, благочинними тощо. Із загальної схеми в останній чверті XVIII ст. випали лише вікарії, які концентрували у своїх руках управління частиною Півдня і мало залежали від сусіднього єпархіального архієрея, спілкуючись безпосередньо з Синодом. Вікарії середини XIX ст. відігравали вже значно скромнішу роль помічників архієпископів при розгляді справ, коло яких визначалось самими преосвященими.

Погляди державної влади на роль, яку мали відігравати архієреї в структурі управління, відбилися на системі фінансування єпархіальних установ. Преосвященні були не просто найбільш високооплачуваними особами, але входили до числа небагатьох представників духовенства, державні витрати на яких, у принципі, могли задовольнити їхні потреби. Фінансування ж більшості установ єпархії з казни було лише частковим, а можливість користуватись іншими джерелами прибутків великою мірою залежала від тих самих архієреїв. Держава тривалий час виходила з міркувань, що можна обмежуватись фінансуванням переважно єпархіальної верхівки, переклавши на неї піклування про матеріальний стан підлеглих.

РОЗДІЛ 3

ЦЕРКОВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

1775 – 1861 рр.

3.1. Розбудова південноукраїнських єпархій

Упродовж 1775 – 1861 рр. Південна Україна пройшла шлях від знаходження її земель у складі шістьох єпархій, з керівників яких четверо знаходились за межами регіону, а двоє — за кордоном держави, до структурування трьох єпархій уже майже суто в межах Півдня. Кроки на цьому шляху відбивали співвідношення сил між центральною і місцевою, світською і духовною владами і стали індикатором того, якою мірою загальнодержавні тенденції та процеси знаходили вияв на південноукраїнському ґрунті.

Те, що після ліквідації Вольностей територія краю, яка належала до Російської імперії, увійшла під зверхність одного світського можновладця — Г. Потьомкіна — але в той же час не становила єдиного церковно-територіального утворення, будучи поділеною між Київською, Переяславською, Білгородською і Воронежською єпархіями, створювало низку незручностей для світської влади. Місце регіону, територіально розширеного в результаті підписання Кючук-Кайнарджийського договору, в геополітичних планах Петербурга вимагало створення тут окремої церковно-територіальної одиниці, яка могла б ефективно допомагати інтеграції краю в загальноімперський простір. На заваді цьому до червня 1775 р. стояло підпорядкування значної частини краю Кошу. Адже попри намагання центральної влади нівелювати риси окремішності церковного устрою, які чітко простежувались за часів Нової Січі, до самого моменту ліквідації Запорозьких Вольностей Кошу вдалось зберігати свій пріоритет у регулюванні церковних справ. Контроль центру за цією територією багато в чому був суто номінальним [1276; 1284; 1305; 1308; 1316, с. 41-97; 1317; 1320].

Тепер Петербург міг діяти рішучіше. Не встигли в багатьох єпархіях оприлюднити маніфест від 3 серпня 1775 р. [757], а імператриця вже підпи-

сала указ про влаштування Слов'янської та Херсонської єпархії [920, с. 206-207].

Втім, реальні заходи по її облаштуванню розпочались не одразу [914, с. 33-35]. Можна припустити, що активна розбудова церковного устрою негайно після проголошення створення нової єпархії і не входила до планів Катерини II. В умовах ламки структури, що склалась тут за часів Нової Січі, і поширення загальноімперського устрою збереження деякий час церковної організації могло стати заспокійливим фактором для незадоволених вчорашніх запорозьких козаків, створивши ілюзію збереження певних традицій.

Переведення релігійних споруд краю під юрисдикцію нового архієпископа стало готуватись лише після підписання іменного указу від 12 липня 1776 р. Ним, зокрема, обумовлювалось, що до складу південноукраїнської єпархії входить не вся територія Новоросійської та Азовської губерній: землі донських козаків, як і раніше, залишались у складі Воронежської єпархії [910, с. 161]. У вересні 1776 р. за указом Синоду стали складати списки священно- та церковнослужителів, релігійних споруд, які мали увійти до Слов'янської та Херсонської єпархії [758, арк. 307-362]. Згідно з відомостями, які були узагальнені Синодом на підставі звітів із єпархій і пізніше передані до відомця Г. Потьомкіна, з Київської, Переяславської, Воронежської та Білгородської єпархій мало бути передано загалом 344 соборних і парафіяльних церков [758, арк. 368] (*див. додаток E*). Співставлення цих відомостей із іншими джерелами дозволяє стверджувати, що цифра 344 є близькою до реальної кількості храмів, переданих до складу єпархії на Півдні [914, с. 56-57]. Отже, помиляються дослідники, які пишуть, що новостворена єпархія мала 232 церкви [1179, с. 20; 1500, с. 108]. Напевно, ними не уважно прочитаний Гавриїл (Розанов), яким дійсно наводиться ця цифра, але стосовно неї зазначено, що це — кількість церков у Новоросійській губернії [1125, с. 104]. Таким чином, у цей показник не увійшли дані по губернії Азовській. Причиною ж помилки стало те, що Гавриїл подав ці дані під заголовком „Число церков у Слов'янській єпархії...” Не відповідає офіційним підрахункам Синоду і по-

дана в ювілейній статті з нагоди сторіччя заснування єпархії і повторена деякими дослідниками теза, згідно з якою в перший рік своєї історії єпархія включала 245 церков [1109, с. 29; 1235, с. 27; 1484, с. 256]. Помилковим є твердження про наявність у єпархії 682 церков [1382, с. 520].

За кількістю храмів новостворена на Півдні єпархія не була серед перших. У самій Москві на початок 80-х рр. XVIII ст. нараховувалось 324 церкви [1530, с. 190]. Згідно із відомістю, складеною в 1779 р. в канцелярії Синоду, Слов'янська та Херсонська єпархія із 356 церквами посідала за цим показником 25-е місце серед 33 єпархій імперії [775, арк. 1-4]. Втім, не лише кількість релігійних споруд визначала значення єпархії.

Крім церков, у „спадок” від сусідніх єпархій південноукраїнській архієрей отримав правління. Згідно з відомостями, надісланими до Синоду, Київським митрополитом передавались Полтавське, Кобеляцьке, Решетилівське протопопські і Старокодацьке намісне правління; Переяславським архієреєм — Єлизаветградське протопопське правління; Воронежським преосвященим — Бахмутське протопопське правління; із складу ж Білгородської єпархії не відходило жодного подібного присутнього місця [758, арк. 307, 334-334 зв., 352, 361 зв.]. Але ця інформація цілком коректною не була, що зумовлювалось неодночасністю складання довідок у різних консисторіях. Із складу Білгородської єпархії було-таки передане одне правління — Катерининське [223-225; 1418, с. 508].

Із жовтня 1776 р. почалось облаштування нових єпархіальних структур. Євгеній (Булгаріс) прибув до Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря. На початку грудня сформована там консисторія видала указ про проголошення імені Слов'янського та Херсонського архієпископа у всіх церквах єпархії [1515, с. 443]. Згодом планувалось перенести кафедру до міста Слов'янська, яке мало бути збудоване на місці Запорозької Січі. Втім, зроблено це не було.

Перші кроки недосвідченого адміністратора архієпископа Євгенія були обережними: далеко не всі зміни церковного устрою регіону ініціювались

ним; нововведення у всіх сумнівних випадках не запроваджувались без докладного узгодження із Синодом.

Для налагодження механізму взаємодії з парафіянами необхідно було визначитись із конфігурацією мережі підпорядкованих консисторії правлінь. Ініціатором тут виступало керівництво Новоросійської губернії, яке надіслало до консисторії свої пропозиції. Вже через кілька днів Євгеній наказав вчинити так, як пропонувалось. Втім, проект губернської влади викликав незадоволення присутнього консисторії полтавського протопопа І. Яновського, з-під юрисдикції якого мали вийти деякі церкви. Тому Євгеній призупинив дію свого розпорядження і звернувся до Синоду із запитом, чи слід запроваджувати нововведення, або залишити стару структуру духовних правлінь [760, арк. 1-7]. Указом Синоду від 25 січня 1777 р. Слов'янському та Херсонському архієпископу було наказано вчинити згідно з пропозицією губернської влади і перерозподілити відповідну територію між шістьма духовними правліннями [910, с. 177]. Певний час, до сформування духовного правління в Слов'янському та Херсонському повітах Новоросійської губернії, їхні землі, заселені колишніми запорожцями, як і в період Нової Січі залишались в управлінні старокодацького намісника Григорія Порохні.

Невдовзі за узгодженням зі світською владою правління було сформовано і на землях Азовської губернії, причому вже з самого початку 1777 р. діяло правління Самарське [620, арк. 175; 914, с. 41-42; 1302, с. 87]. Загалом 1777 р. став для єпархії часом пріоритетної уваги до розбудови мережі духовних правлінь. Згідно з довідкою, складеною в консисторії у 1787 р., були запроваджені Кременчуцьке, Новомиргородське, Катеринославське, Новоростовське, Павлівське, Крюківське правління. І це додатково до тих шістьох, які діяли раніше [620, арк. 175]. Для коректного сприйняття цих даних зазначимо, що за пропозицією Новоросійського губернського керівництва Решетилівська протопопія була приєднана до Полтавської (тому і називається не 7, а 6 „старих” правлінь); Катеринославське ж правління було нічим іншим як Самарським правлінням, що існувало до 1778 р. [234, арк. 7; 1125,

с. 115]. Результати аналізу документів не підтверджують тези В. Климова про те, що Старокодацьке правління проіснувало до 1773 р., а після 1776 р. в єпархії діяло шість духовних правлінь: Полтавське, Кременчуцьке, Кобеляцьке, Єлизаветградське, Новомиргородське та Слов'янське [1215, с. 98, 117]; укладачів путівника ДАХО, згідно з якими у 1775 р. були засновані Херсонська консисторія і Херсонське та Слов'янське правління [1523, с. 33-34]; Н. Буланової, яка пише, що у січні 1777 р. „були скасовані створені за козацьких часів духовні намісні правління, серед яких і Старокодацьке” [1108, с. 25] (ліквідувалась лише одна наміснія).

Обережність Булгаріса в питанні трансформації мережі правлінь не означала, що архієрей не мав власних поглядів на напрями розбудови єпархії. У діях Євгенія простежувались намагання, притаманні і більшості інших архієреїв: сконцентрувати у своїх руках стільки влади, скільки це було можливо в рамках, визначених світськими та центральними духовними установами і можновладцями. Як чернець, він передусім звернув увагу саме на монастирі. Вже у перших документах, складених Євгенієм у Полтаві, помітне незадоволення перебуванням на території його єпархії духовенства Києво-Межигірського монастиря і знаходженням під юрисдикцією останнього Самарської обителі. Скаржачись на те, що в його підпорядкуванні знаходяться лише Полтавський Хрестовоздвиженський, Нефорощанський Успенський і Сокольський Преображенський монастирі (мались на увазі лише чоловічі обителі, оскільки в єпархії знаходились ще Святобудиський Преображенський та Пушкарьовський Вознесенський жіночі монастирі), Євгеній просив Синод передати йому або Самарську, або Святогорську обитель [768, арк. 1].

Кількість монастирів, підпорядкованих Булгарісу, дійсно була найменшою у порівнянні з єпархіями, до яких входили раніше землі Південної України: після влаштування Слов'янської та Херсонської єпархії під зверхністю Київського митрополита залишилось 30 монастирів, Білгородського — 16, Воронежського — 12, Переяславського архієрея — 7 [758, арк. 365-367]. Втім, Євгенію було відмовлено в його проханні: Синод не наважився пору-

шити іменний указ і включити до Слов'янської та Херсонської єпархії Святогорський монастир, який не знаходився в кордонах Новоросійської чи Азовської губернії. Не була дана згода і на передачу з-під зверхності Межигір'я Самарської обителі [768, арк. 35-36, 43-43 зв.]. Між іншим, це листування, так само як і матеріали межування [629, арк. 3, 11, 17], спростовують поширену в історіографії під впливом Д. Яворницького тезу про те, що Самарський монастир втратив свою самостійність і став приписним до Межигір'я лише в 1780 р. [1354, с. 49; 1369, с. 18; 1558, с. 776; 1566, с. 306].

Структура установ єпархіального управління, сформована за Булгаріса, зазнала трансформацій за Феотокі. Простежувалась чітка тенденція слідування церковно-територіальних перетворень у фарватері перетворень територіально-адміністративних. Розміщення органів церковної влади пристосовувалось до світської адміністративної структури, а не навпаки. А те, що розташування світських і церковних структур мало бути приведено у відповідність, випливало з ролі, яку відігравало світське відомство в діяльності церкви. Після приєднання до Російської імперії Криму і влаштування Катеринославського намісництва й Таврійської області змінилась система духовних правлінь: у відповідності з новим поділом на повіти з листопада 1784 р. у Катеринославському намісництві діяли Полтавське, Кременчуцьке, Новомиргородське, Єлизаветградське, Бахмутське, Катеринославське, Новомосковське, Константиноградське, Марієнпольське (Маріупольське), Павлоградське, Олександрійське, Олексопольське духовні правління. У довідці консисторії про це повідомлялось, що переведення частини із названих правлінь у повітові міста і приведення назв правлінь у відповідність із назвами цих міст зроблене з метою створення сприятливих умов для скоріших зносин духовної та світської влади [620, арк. 175 зв.-176].

У зв'язку із територіальними придбаннями держави і зміною губернського устрою регіону невдовзі змінила назву і сама єпархія: з листопада 1786 р. вона називалась вже Катеринославською і Херсонеса-Таврійською [473, арк. 1].

На час перебування на архієрейській кафедрі Никифора припало відновлення на півдні України Готфійської та Кафійської єпархії, із поширенням її влади на приазовських і кримських православних.

Плани стосовно виведення кримського населення з-під юрисдикції Константинопольського патріарха виношувались уже давно. Ще в 1771 р. під час російсько-турецької війни Катерина II передала на розгляд Синоду і Комісії про церковні маєтки питання, чи слід влаштувати самостійну єпархію із центром в Азові і приписати до неї Таганрог, фортеці Нової Дніпровської лінії і кримські православні церкви, або ж приписати все це до складу однієї з уже існуючих єпархій [1418, с. 501-502]. Зовнішньополітичні обставини невдовзі змінили плани Петербурга стосовно способу підпорядкування кримських церков і використання карти православних кримських греків у великій міжнародній політиці. Зусилля тепер були сконцентровані на переміщенні греків із Криму до Російської держави. Цей план підтримав архієпископ Євгеній (він не міг його не підтримати з огляду на ті обставини, які привели його на місце єпархіального архієрея). Втім, з російського боку провідну роль у переселенні відігравала не духовна, а світська влада [1135, с. 43-48, 72-81; 1230]. Грекам було обіцяно цілу низку привілеїв, важливою складовою яких була незалежність від влади керівництва Слов'янської та Херсонської єпархії і підпорядкування грецькому ж митрополиту [667].

Слід звернути увагу на територіальні межі компетенції митрополита. Згідно з Г. Тимошевським, єпархію Ігнатія склали всі християни, як такі, що переселились із Криму до Росії, так і ті, що залишились у Криму — спочатку в Єнікале і Керчі, а після 1783 р. і у всьому Криму. Йому також нібито підпорядковувались греки, які оселились поза Маріупольським повітом, наприклад у Таганрозі, Катеринославі та інших місцях [1342, с. 96]. Це формулювання було повторено і А. Гедьо [1136, с. 80]. Але таке твердження не відповідає фактам. Йдеться навіть не про те, що в підпорядкуванні Ігнатію знаходились не „всі християни”, а лише православні. Як свідчать консисторські документи, церкви Керчі та Єнікале разом із грецькими священиками у 1780 –

1781 рр. залежали не від Готфійського та Кафійського, а саме від Слов'янського та Херсонського архієрея [28, арк. 6-31]. Досить чіткою була відповідь про склад пастви митрополита Ігнатія, дана в 1781 р. у повідомленні губернатора В. Черткова: на території його губернії від митрополита залежали лише ті греки, які вийшли з Ігнатієм із Криму й оселились у Маріуполі та слободах Маріупольського повіту, греки Катеринослава, а також ті, хто відпущений тимчасово по паспортах та білетах в інші місця [397, арк. 20].

Церкви у північному Приазов'ї були влаштовані греками досить швидко. Згідно з реєстром, поданим при рапорті митрополита Ігнатія Синоду від 12 червня 1781 р., таких храмів нараховувалось 21 [774, арк. 160-160 зв.]. Щоправда, на момент складання документа ці дані були вже застарілими, і в грудні того ж року вже повідомлялось про підпорядковані Ігнатію 23 церкви [774, арк. 170].

Будівнича діяльність греків викликала незадоволення з боку архієпископа Никифора, який не бажав допустити, аби в межах його єпархії діяли незалежні від нього храми. У серпні того ж 1781 р. Никифор скаржився Синоду на те, що греки, які вийшли з Ігнатієм із Криму й осіли в Катеринославі, будували там церкву. Обгрунтовуючи своє незадоволення, архієпископ писав: „Якщо та церква буде залежати від преосвященного Ігнатія, то в одному місці два архієреї і дві православні церкви рівнозалежні знаходяться будуть”, що, на думку Никифора, не відповідало існуючим правилам. Але Синод розсудив, що підстав для припинення будівництва немає [774, арк. 176-177]. Зіштовхнулись інтереси двох грецьких архієреїв — Никифора та Ігнатія — і в питанні підпорядкування кальміуської похідної Миколаївської церкви. Владнати суперечку допоміг губернатор В. Чертков [1418, с. 512-513].

Приводи для подібних конфліктів зникли зі смертю Ігнатія і передачею підпорядкованих йому раніше церков під владу архієпископа Никифора. Так була ліквідована найменша з підпорядкованих Синоду єпархій.

Підкреслимо, що маніпуляції кримськими православними греками, які здійснювались російською владою, мають розглядатись як такі, що були

спрямовані на досягнення в першу чергу політичних, а не релігійних, цілей. Внаслідок виселення греків православ'я в Криму зазнало втрат, які давали ознаки ще десятки років. У приєднаному до Росії Криму станом на 28 грудня 1783 р. було нараховано лише 58 церков, 25 з яких виявились зруйнованими [868, с. 119]. Протоієрей Лебединцев пізніше так охарактеризував цю ситуацію: „В якому стані знаходилось у Криму християнство під час приєднання цього краю до Росії? Правильніше буде сказати, що 1783 р. ми знайшли тут тільки сумні сліди його” [1253, с. 204].

І все ж православне населення в Криму залишилося. До того ж, сюди прибували православні греки із-за кордону, спокусившись щедрими обіцянками Росії, яка ще проявляла велику зацікавленість у такому шляху поповнення населення. І знову одним із стимулів для переселення стало підпорядкування грецькому архієрею. 7 березня 1787 р. іменним указом про створення в складі Катеринославської єпархії вікаріатства, очолюваного єпископом Феодосійським і Маріупольським, передбачалось, що до пастви останнього мають відноситись усі греки, які оселяються в Маріуполі й Таврійській області [922, с. 816]. Вікаріатству були підпорядковані і церкви Керчі та Єнікале. З 1794 р. до території, яка знаходилася під юрисдикцією єпископа Феодосійського і Маріупольського, були причислені землі Чорноморського Козачого війська. Таким чином, вікаріатство мало територію чималої протяжності. Логічно, що її структури управління були складнішими, ніж структури єпархії, очолюваної митрополитом Ігнатієм. І це при тому, що митрополиту підпорядковувалась самостійна єпархія, а єпископам Феодосійським і Маріупольським — лише єпархія вікарна. У Феодосії, а пізніше — Старому Криму вікарії мали архієрейський будинок та консисторію [753, арк. 1-1 зв.]. У безпосередньому підпорядкуванні консисторії перебували лише кримські релігійні споруди. Управління ж двома іншими складовими вікаріатства здійснювалось за посередництвом маріупольського і чорноморського протопопів [1242, с. 47].

Релігійних споруд у складі вікаріатства було небагато. Серед них — два монастирі: Балаклавський Георгіївський у Криму і Катерино-Лебяжська пустинь на землях Чорноморського війська. Згідно з відомістю, складеною для Синоду, у 1794 р. на Кримському півострові було 16 церков, у Маріуполі та його повіті — 24, Катеринодарі та його окрузі — 4. Отже, вікаріатству тоді підпорядковувалось лише 44 церкви [30, арк. 30-32]. Як впливає з височайше затвердженої доповіді Синоду, на момент ліквідації вікарної єпархії в ній налічувалось не більше 66 церков [925, с. 815].

За часів функціонування вікаріатства єпархія, на території якої воно було сформоване, продовжувала змінюватись у кордонах. І ці зміни, як і більшість попередніх, відбувались у контексті політики, що проводилась світською владою. Під час російсько-турецької війни Катеринославський архієпископ Амвросій, який з 1789 р. мав до того ж титул місцеблюстителя Молдовлахійської екзархії, перебував за наказом імператриці при головнокомандуючому військами Г. Потьомкіні і згідно з його волею віддавав розпорядження стосовно Очаківської області ще до її приєднання до Росії. Коли ж війна закінчилась, архієпископ звернувся до Синоду із запитом, хто має керувати храмами, розташованими між Бугом і Дністром. Синод, з огляду на те, що ці землі були приєднані до Катеринославської губернії, наказав, аби на цю територію поширювалась і влада Катеринославського і Херсонеса-Таврійського архієпископа [1418, с. 522-524]. За розпорядженням Синоду тут було влаштовано два протопопські правління. Наказом від 21 жовтня 1793 р. всю область було розподілено між 4 благочинними [1356, с. 148; 1418, с. 523-524].

Не залишалась сталою мережа монастирів. Напряму її зміни багато в чому визначався все тим же Г. Потьомкіним. За підтримки цього можновладця було влаштовано Корсунську єдиновірську обитель [1164, с. 789-790; 1237, с. 957-962; 1484, с. 253-254]. Як продовження секуляризаційної політики Катерини II 10 квітня 1786 р. „згідно з видами і розрахунками князя Потьомкіна” з’явився іменний указ, яким, між іншим, Києво-Межигірський мо-

настир передбачалось перенести до Таврійської області. Оскільки Самарський монастир був приписаний до Києво-Межигірського, то над ним нависла реальна загроза закриття. Настоятель обителі добре розумів, від кого залежить її доля — він звершувався до Потьомкіна, і той висловив згоду на існування монастиря і в подальшому. Паралельно з цим архієпископ Амвросій отримав від Синоду згоду на те, щоб Пустинно-Миколаївський монастир разом з усіма своїми угіддями залишився в складі Катеринославської єпархії [1514, с. 62-67].

Продовженням заходів, передбачених стосовно монастирів іменним указом від 10 квітня 1786 р., став іменний же указ, який з'явився через 2 роки, 25 квітня 1788 р. Згідно з ним, на території Катеринославського намісництва в штаті мали залишитись лише Полтавська Хрестовоздвиженська обитель, новий монастир поблизу Катеринослава для влаштування архієрейського будинку, а також жіночий Великобудиський Преображенський монастир. Всі інші обителі мали бути перетворені на парафіяльні церкви [922, с. 1070]. І тут Потьомкін залишив за собою можливість коригувати порядок виконання монаршої волі. Коли казенна палата приступила до опису майна монастирів, їй було наказано „призупинитись... до наказу його світлості” [753, арк. 2]. Оскільки в указі від 25 квітня 1788 р. передбачалось влаштування нового монастиря для архієрейського будинку, це створювало для єпархіальної влади незручності, пов'язані з необхідністю докласти чимало зусиль для будівництва. Тому Амвросій звернувся до Г. Потьомкіна з проханням сприяння в наданні дозволу на використання як архієрейського будинку Самарського монастиря. І Потьомкін отримав від Синоду потрібний дозвіл [1514, с. 70-74].

За ініціативи Потьомкіна була розпочата діяльність з влаштування Спасо-Миколаївської обителі при гирлі Інгулу [1156, с. 5-10; 1433, с. 12, 14].

Враховуючи той вплив, який мав правитель намісництва на церковні справи регіону, зрозуміло, що після смерті Г. Потьомкіна і приходу на цю посаду особи, яка мала відмінний погляд на концепцію територіального уст-

рою підконтрольної йому території, змін мало чекати і духовне відомство. Захоплений ідеєю облаштувати місто, яке б затьмарило Катеринослав, П. Зубов запропонував імператриці план Вознесенська, який і був затверджений іменним указом від 2 жовтня 1795 р. [923, с. 793-804]. У „Розписі, які будівлі у Вознесенську потрібно зводити...”, складеному наступного року, передбачалось будівництво впродовж двох років архіерейського будинку і консисторії [744, арк. 379-383]. Отже, перекреслювались старі плани стосовно розміщення єпархіального керівництва в Самарському монастирі. Не було завершено облаштування Спасо-Миколаївської обителі [1433, с. 12, 14; 1496, с. 162-163]. Зміна пріоритетів вдарила і по Катеринославу. Місто, яким пишався Потьомкін, було різко обмежене у фінансуванні, чим були поховані, зокрема, плани зведення грандіозних розмірів кафедрального собору, закладеного Катериною II.

Втім, не реалізувались плани і самого П. Зубова. Прихід до влади в імперії Павла I знаменував для церковно-територіального устрою Південної України не тільки відмову від плану перенесення єпархіальних структур до Вознесенська, але і більш глобальні зміни. Іменними указами від 14 і 21 грудня 1797 р. назва єпархії була змінена на „Новоросійська та Дніпровська” [924, с. 869]. Під владою єпархіального архієрея залишились лише релігійні споруди, які знаходились у кордонах Новоросійської губернії. Зі складу єпархії вийшли землі, приєднані від Польщі. Єпархіальна влада з Полтави, яка відійшла до складу Малоросійської губернії, переїхала до Новомиргорода.

Трансформації, які відбулись на півдні України, невдовзі поширились на всі єпархії імперії: 16 жовтня 1799 р. височайше затвердженою доповіддю Синоду передбачалось привести єпархіальні та губернські кордони і назви у відповідність [925, с. 813-821]. Згідно з розписом, доданим до цієї доповіді, у Новоросійській і Дніпровській єпархії мало знаходитись 655 церков (з них за межами Південної України: навколо Катеринодара — 25, в Ростовському повіті — 18, Таганрозі — 3, Дубосарах — 1, а також частина церков Тираспольського повіту) [1418, с. 847]. За цим показником єпархія посідала 22 мі-

ще серед 36. Отож, результати активного храмового будівництва останньої чверті XVIII ст. були більш ніж переконливими: у 1799 р. кількість церков, підпорядкованих південноукраїнській єпархії, становила 190% від кількості в 1776 р. Звичайно, не слід забувати про поповнення списку релігійних споруд за рахунок храмів приєднаних Криму і Очаківської області. Але необхідно враховувати і той факт, що у 1799 р. єпархіальній владі Півдня вже не підпорядковувалась значна частина храмів, залежних від неї в 1776 р.: споруди перейшли до складу інших єпархій у результаті змін кордонів губерній.

Саме згідно з доповіддю від 16 жовтня 1799 р. у руслі політики Павла I по закриттю вікаріатств, які не мали великої кількості церков, релігійні споруди Феодосійського та Маріупольського вікаріатства, що ліквідувалось, опинились безпосередньо в складі Новоросійської і Дніпровської єпархії. Так що помилився В. Біднов, коли писав, що вікаріатство існувало з 1787 по 1797 р. [815, с. 63].

Грецька громада втратила низку рис своєї окремішності. Але не всі. За зверненням Маріупольського міського голови і повіреного двадцяти грецьких селищ консисторія фактично дозволила приазовським грекам зберегти деякі риси самоврядування у релігійній сфері. Був збережений порядок висування особи на посаду благочинного самою громадою, що давало грекам можливість мати на цьому місці людину, яка б діяла в їх інтересах. Роль благочинного ставала значно вагомішою завдяки тому, що ця особа рішенням консисторії була виведена із прямого підпорядкування місцевому духовному правлінню і ставилась у залежність від консисторії [1315].

Мережа самих духовних правлінь після їхнього перенесення в 1784 р. зазнала змін. Було влаштоване Богопольське правління [1534, с. 372]; у 1791 р. Олексопольське правління було наказано перенести до Царичанки [477, арк. 1]; у 1794 р. влаштоване духовне правління в Слов'янську [235]. У 1787 р. ліквідоване Новомосковське правління з передачею його функцій правлінню Павлоградському; останнє в 1790 р. перенесене до Самарського монастиря, а в 1793 р. — у Новоселицю. У Павлограді ж нове правління

влаштоване в 1798 р. У 1796 р. була відновлена діяльність Ростовського правління, після чого Маріупольське правління переміщене до Токмака, а звідти у 1799 р. — до Оріхова. Роком раніше були закриті Донецьке правління [1515, с. 127-132] і правління в Новомиргороді [1458, с. 427]. Станом на 1798 р. у єпархії нараховувалось 12, а на 1799 р. — 11 духовних правлінь [1066, с. 467, 499].

Прихід на престол Олександра І, який відкрив нову сторінку в історії адміністративно-територіального устрою Південної України, вплинув і на устрій церковний. Згідно з височайше затвердженою 4 грудня 1803 р. доповіддю Синоду [928, с. 140-143], кордони єпархій мали бути приведені у відповідність із кордонами новостворених за Олександра губерній. Втім, більш ніж для двох десятків губерній, у тому числі і для південноукраїнських, було зроблене виключення з огляду на невелику кількість церков у кожній з них та враховуючи особливості їхнього розташування. Тому на території Катеринославської, Херсонської й Таврійської губерній мав порядкувати один архієрей, який відтепер носив титул не „Новоросійський і Дніпровський”, а „Катеринославський, Херсонський і Таврійський”.

Цією ж доповіддю Синоду передбачалось, що архієрейська кафедра мала бути перенесена із Новомиргорода до Катеринослава. Річ у тім, що із заснуванням Вознесенського намісництва в умовах необхідності переселення з Полтави Бонулеску-Бодоні клопотав про переведення кафедри до Новомиргорода через те, що місто тимчасово, до побудови Вознесенська, стало адміністративним центром намісництва, і там були розташовані світські губернські установи. Отже, і на цей раз духовна влада рухалась слідом за світською. Клопотання єпархіального архієрея було задоволене, але з перенесенням адміністративного центру губернії в Новоросійськ (Катеринослав) архієрейська кафедра залишилась у Новомиргороді, який мав статус „приписаного міста” [815, с. 5-9]. До того ж, це місто розташовувалось на окраїні єпархії і не було з'єднано з іншими її частинами зручними шляхами сполучення, що створювало неабиякі складності для функціонування вертикалі

епархіальної влади. Тому наступник Гавриїла, архієпископ Афанасій, і звернувся до Синоду з проханням про переміщення кафедри. І ось тепер, 4 грудня 1803 р., це прохання було задоволене. Зрозуміло, що центральною владою відповідне рішення було прийнято не через якісь особливі симпатії до Афанасія, а з причини зацікавленості в тому, щоб епархіальна бюрократія могла діяти більш ефективно, знаходячись поруч із органами губернської влади.

У цьому ж документі зазначалось, що оскільки в Катеринославській епархії немає жодного чоловічого монастиря, Синодом прийнято рішення про надання статусу штатного другокласного монастиря розташованій у Херсонському повіті Новогригоріївській пустині, яка за іменним указом від 29 вересня 1792 р. була приписаною до Софроніївської пустині Курської епархії. У Смоленській епархії, де діяло аж 6 штатних монастирів, наказувалось ліквідувати Бізюков монастир із передачею його назви і штатних сум колишній Новогригоріївській пустині.

Це положення указу спричинило деякі неточності в історіографії. Зокрема К. Корольков писав, що в Катеринославській епархії на час перенесення архієрейської кафедри не було жодного монастиря. Втім, у нього ж уже через кілька сторінок читаємо, що „у перші часи по влаштуванню Катеринославської епархії існував у ній лише Самарський монастир” [1235, с. 29, 35]. Річ у тім, що в доповіді Синоду мала на увазі відсутність штатних монастирів. Не забуваймо про існування не лише Самарського монастиря, який свого часу отримав статус приписного до архієрейського будинку, але і Балаклавської Георгіївської і Корсунської єдиновірської обителей. Звернемо увагу і на наявне в синодальній доповіді формулювання „жодного чоловічого монастиря”: на початку ХІХ ст. на розгляді в Синоді перебувала справа про влаштування жіночої обители в Новому Кодакі [1515, с. 284].

На початку ХІХ ст. деяких трансформацій зазнали духовні правління, які залишились у межах Катеринославської, Херсонської й Таврійської епархії. Перелік правлінь, підпорядкованих на початку 1804 р. Катеринославській консисторії, міститься у списку адресатів указів про зміну титулу архіє-

пископа Афанасія. До нього входили Катеринославське, Новомосковське, Павлоградське, Бахмутське, Маріупольське, Ростовське, Катеринодарське, Перекопське, Херсонське, Ольвіопольське, Єлизаветградське, Тираспольське правління [875, с. 161-162]. Зміни мережі відбувались під контролем Петербурга. Коли протопоп Ф. Романов звернувся до архієпископа Платона з проханням перевести Маріупольське правління, розташоване в Оріхові, до Олександрівська і призначити його протопопом цього правління, указом консисторії від 22 березня 1807 р. було об'явлено, що влаштування духовних правлінь без розпорядження Синоду відбутись не може [616, арк. 2471]. На початку ж 1809 р. консисторія повідомила, що Петербург дав згоду на перенесення правлінь із Оріхова до Олександрівська, з Перекопу — до Сімферополя, а також на влаштування духовних правлінь у Маріуполі та Олександрії з перенесенням в останнє штату ліквідованого Катеринославського правління [526, арк. 1-2].

Збільшувалась кількість незалежних від духовних правлінь благочинних. Зокрема у 1812 р. за зверненням Херсонського військового губернатора Е. Рішельє до обер-прокурора Голіцина Синод наказав вилучити з залежності від Тираспольського правління й Одеського благочинного церкви болгарських колоній, передавши їх спеціально призначеному благочинному І. Радеусу. Показово, що таких церков було лише 5: у справі ясно проглядає зацікавленість влади у створенні сприятливих умов для переселенців [552].

Після приєднання до Російської імперії Бессарабії змінились південно-західні кордони Катеринославської, Херсонської й Таврійської єпархії. Складовою російської політики щодо новопридбаних земель було їхнє цілковите включення в правове поле імперії, в тому числі і в церковній сфері. Треба було створити церковно-територіальні структури, які давали б можливість повністю контролювати ці території і знаходились би в прямому підпорядкуванні Петербургу. Тут уже вкотре центральній владі прислужився Бонулеску-Бодоні, член Синоду. Він представив пропозиції, які невдовзі були втілені у височайше затвердженій 21 серпня 1813 р. доповіді Синоду. Згідно

з нею, влаштовувалась нова єпархія — Кишинівська й Хотинська із титулом митрополії та екзархії. Єпархія отримувала всі центральні структурні підрозділи, які повинні були мати відповідні церковно-територіальні одиниці.

Для Південної України значення утворення цієї єпархії полягало в першу чергу в тому, що під керівництвом митрополита Кишинівського та Хотинського, за пропозицією самого Бонулеску-Бодоні, були передані церкви, які знаходились між Бугом і Дністром на просторах Очаківського степу, що належали до Херсонської губернії [932, с. 613-619]. Так із складу Катеринославської, Херсонської й Таврійської єпархії було виведено до 100 церков, у тому числі одеські, тираспольські та ананьївські, які відтепер мали отримувати розпорядження не з Катеринославської, а з Кишинівської консисторії [1563, с. 8-10]. Це був черговий крок на шляху розукрупнення єпархій, і в синодальній доповіді зазначалось, що зменшити територіальні межі компетенції Катеринославського архієрея можливо тому, що його єпархія простягалась більш ніж на 1000 верст і включає 789 церков [932, с. 618].

Напевно, Бонулеску-Бодоні, будучи добре знайомим „із середини” з пріоритетами петербурзької політики, зміг використати їх і для задоволення власних інтересів — адже ще після того, як Гавриїл залишив Київську кафедру, він кілька років мешкав в Одесі [1328, с. 409], і тепер бажав мати це місто під своєю зверхністю.

У самій новоствореній єпархії релігійних споруд стало навіть більше, ніж у сусідній. Згідно з відомостями 1815 – 1816 рр., у Бессарабській області нараховувалось 935 церков. Крім того, тут діяло 11 монастирів [1069, с. 143].

На землях Півдня, які опинились у залежності від Кишинівського архієрея, почала діяти і нова обитель. Височайше затвердженою 1 липня 1824 р. доповіддю Синоду мала бути реалізована пропозиція вже покійного митрополита Гавриїла про реорганізацію тимчасового архієрейського подвір'я біля Одеси в штатний Успенський чоловічий монастир. Обґрунтуванням такого рішення стало те, що частина Кишинівської єпархії, яка прилягала до Чорно-

го моря і простяглася від Бугу до Дунаю, не мала жодного монастиря [939, с. 431-433].

Під час перебування частини церков Херсонської губернії в складі Кишинівської та Хотинської єпархії деяких змін зазнала структура духовних правлінь єпархії Катеринославської, Херсонської й Таврійської. Зокрема, оскільки в підпорядкуванні Ольвіопольського правління залишалось мало церков, архієпископ Іов звернувся до Синоду з пропозицією ліквідувати цю установу із перепідпорядкуванням підлеглих їй церков Єлизаветградському правлінню. Пропозиція архієрея пройшла лише частково: члени Синоду вирішили не ліквідувати, а лише тимчасово закрити правління [452, арк. 270-270 зв.]. Станом на 1828 р. на території Катеринославської губернії діяли 7 духовних правлінь, Херсонської — 4, Таврійської — 2 [951, с. 30-31].

Розбудова мережі релігійних споруд у кількісному відношенні мала для Кишинівської та Хотинської єпархії такі показники: згідно із звітом по відомству духовних справ православного сповідання, в 1835 р. тут уже діяли: 1 кафедральний собор, 1033 церкви і 12 молитовних будинків; єпархія мала 16 чоловічих і 6 жіночих монастирів і пустиней [855, с. 96, 100, 110]. У цей же час у Катеринославській єпархії налічувалось 22 собори, 662 парафіяльні церкви, 14 церков при цвинтарях, 1 при казенних заводах, 7 єдиновірських церков і 1 молитовний будинок, 4 чоловічих монастирі. Жодного жіночого монастиря тут не діяло [855, с. 96, 100, 104 – 105].

Між іншим, ці дані дають можливість зробити деякі висновки стосовно темпів церковного будівництва на Півдні. Враховуючи церкви Херсонської губернії в складі Кишинівської єпархії, чисельність релігійних споруд в регіоні по відношенню до 1799 р. збільшилась майже на чверть. Для порівняння, у імперії в цілому за цей проміжок часу кількість храмів зросла лише на 7%, а в деяких українських єпархіях навіть зменшилась. Разом із тим, темпи збільшення людності Півдня (у 1835 р. в самій Катеринославській єпархії вже нараховувалось 1329260 православних) суттєво перевищували темпи збільшення кількості храмів [870, с. 819-820].

З огляду на чисельність населення єпархії з центрами в Катеринославі та Кишиневі потрапили до складеного Синодом у 1836 р. списку церковно-територіальних одиниць, у межах яких мали бути влаштовані вікаріатства. Втім, невдовзі Петербург змінив свої наміри. Було вирішено, що для Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії вікаріатство створювати не слід, оскільки у разі розміщення вікарія в Катеринославі, разом з єпархіальним архієреєм, духовним особам із віддалених місцевостей все одно доведеться би їздити у справах до адміністративного центру Катеринославської губернії. Якщо ж розмістити вікарія за межами Катеринослава, то він не зміг би допомогти архієпископу у веденні поточних справ, а необхідність підлеглим духовного відомства їздити до консисторії все одно залишилась би. Щодо Кишинівської й Хотинської єпархії, то влаштування вікаріатства було визнано за недостатню міру через те, що хоча вона і не мала таку велику площу, як сусідня, але налічувала набагато більше монастирів і церков. До того ж, на думку Синоду, Північне Причорномор'я та Крим потребували більшої уваги з боку православного духовенства, оскільки у зв'язку з розвитком міст і торгівлі тут оселилось чимало представників інших конфесій, а кримські татари, за деякими даними, вже не так як раніше сторонились християнства і багато з них навіть були готові змінити віру.

Результатом врахування всіх цих аргументів стала сформована в Синоді думка про влаштування на півдні України замість двох вікаріатств нової єпархії з центром в Одесі. Згідно з підрахунками, із складу двох сусідніх єпархій до неї мали відійти 512 церков, 4 монастирі, 6 духовних правлінь. Із Катеринославської єпархії мали бути виключені Таврійська і частина Херсонської губернії з військовими поселеннями, а з Кишинівської — друга частина Херсонської губернії з повітовими містами Тирасполем, Ананьєвим і Одесою. Нова єпархія мала отримати статус вищий ніж Катеринославська й Таганрозька, яка замість другокласної ставала трьохкласною, тоді як нововлаштована одиниця возводилась у другий клас.

Третьокласність Катеринославської й Таганрозької єпархії відкидала її назад у порівнянні із єпархією Херсонською й Таврійською. Відтепер дві єпархії розвивались паралельно, і одним із показників цього розвитку стала зміна кількості релігійних споруд (*див. додаток Ж*). Мало місце відставання Катеринославської й Таганрозької єпархії не лише за абсолютними, але і за темпами збільшення кількості храмів. Лише в 50-х рр. Херсонська й Таврійська єпархія відстала за цими темпами і навіть спостерігалось зменшення кількості церков, що було зумовлено Кримською війною.

Щодо змін кількості монастирів, то тут різниця між двома єпархіями помітна ще більше: за 20 років у Катеринославській і Таганрозькій єпархії з'явився 1, а в Херсонській і Таврійській — 8 монастирів.

Зусиллями Гавриїла (Розанова) було влаштовано лише один монастир, але цей заклад мав неабияке значення через те, що він був єдиним у цьому регіоні, призначеним для черниць. У 1839 р. Гавриїл повідомив Синоду про необхідність заснувати в Одесі жіночу обитель. 26 квітня 1841 р. Миколою I була затверджена доповідь Синоду з цього питання, і при Одеській Архангело-Михайлівській церкві почав влаштовуватись монастир у те ж ім'я [975, с. 341; 1156, с. 59-65].

Але зроблене у цьому напрямі Гавриїлом було дуже скромним у порівнянні з тим, що відбулось завдяки зусиллям Інокентія (Борисова). Уже невдовзі після переведення до Одеси архієпископ ознайомився із середньовічними пам'ятками християнства Криму і розробив проект їх відновлення. Згідно з ним, таке відновлення забезпечило б досягнення одразу кількох цілей: підтримання честі православ'я і російського уряду в очах іновірців; збереження від руйнування пам'яток культури; створення сприятливих умов для переходу татар у православ'я; справлення приємного враження на мандрівників [1504, с. 47].

Інокентій розгорнув активну діяльність зі впровадження в життя плану на всіх рівнях. Архієпископ переконував парафіян у необхідності відновлення монастирів; у 1849 р. він звернувся до Синоду з пропозицією заснувати

Бахчисарайський Успенський скит, а потім — кіновії в Криму. Записка з обґрунтуванням необхідності відновлення в Кримських горах православних святинь і обителей була передана Інокентієм і світським структурам, без підтримки яких реалізація планів ставилась під великий сумнів. Зокрема таку записку отримав начальник головного морського штабу, який і передав її на розгляд головного командира Чорноморського флоту і портів. Крім того, відповідний лист був надісланий архієпископом М. Воронцову. Між іншим, у цьому листі Інокентій зазначив, що перед тим, як передати справу на розгляд імператора, він хоче знати думку Воронцова з цього приводу, аби уникнути марнування часу [736, арк. 2-12; 738, арк. 1-40]. Інокентій тримав у курсі своїх дій щодо влаштування монастирів й інших високопоставлених осіб, з якими підтримував контакти. Зокрема велику зацікавленість планами архієпископа висловлював Великий князь Костянтин Костянтинович [722].

При такій активності й підтримці Інокентію вдалося заснувати, крім Бахчисарайського Успенського скиту, Херсонеську Володимирську, Інкерманську, Катерлезьку, Кизилташську, Космодем'янівську кіновії. Причому кіновії рішенням Синоду мали бути підпорядковані керівництву саме Успенського скиту. Інокентій розпочав підготовку до заснування й інших обителей, але ці плани були реалізовані вже після смерті архієпископа [699; 908, с. 86-94; 1223, с. 11-119; 1427, с. 38-39; 1504].

Зрозуміло, що яким би авторитетним не був Інокентій, але якби його плани йшли врозріз з інтересами імперського центру, вони навряд чи були б реалізовані. Архієпископ, який не один рік працював у Синоді, добре знав пріоритети влади. Та і його особисті погляди в питанні освоєння Криму багато в чому перегукувались із поглядами петербурзьких можновладців. Отже, в особі архієпископа Інокентія центральна влада знайшла людину, яка не просто була змушена діяти у відповідності з інтересами Петербурга, але сама проявляла неабияку активність на цьому полі діяльності, у деяких моментах навіть випереджаючи думки центральних фігур російської політики.

Що ж стосується зміни інтересів Петербурга у відношенні до розбудови мережі монастирів Криму, то тут можна погодитись із В. Туром [1504, с. 50-51], згідно з яким, після приєднання півострова і припинення війн із Османською імперією, російська влада почувала себе досить вільно на півострові, не побоюючись його відторгнення. Тому не було необхідності значно посилювати такий важіль впливу, як християнізація місцевого населення, переважну більшість якого становили мусульмани. З іншого боку, економічні інтереси, а також пріоритети зовнішньої політики по відношенню до Балканських країн вимагали обережного ставлення до питань віри. Але в середині ХІХ ст. ситуація була вже іншою. Етнічний склад населення півострова суттєво змінився, і питома вага православних тут збільшилась. На міжнародній арені Російській імперії знову протистояла Туреччина, але не сама, а підтримувана могутніми Англією і Францією. Виникла загроза втрати регіону. Тепер уже не можна було зволікати таким інструментом влади, як церква. Необхідно було підтвердити історичне право християнської держави на володіння півостровом. Тому плани архієпископа Херсонського й Таврійського щодо відновлення християнських святинь у Криму були ой як доречні.

Під час існування на території Південної України двох єпархій із центрами в Одесі та Катеринославі кардинальні зміни відбулися з мережею духовних правлінь. Простежується тенденція зменшення їхньої кількості. У 1838 – 1841 рр. у Катеринославській єпархії діяли Олександрівське, Новомосковське, Павлоградське, Бахмутське, Ростовське, Маріупольське правління. В 1844 р. із них залишились лише 3 останні. У даних за 1848 р. зустрічаємо лише Бахмутське правління, а в 1852 р. в єпархії функції всіх правлінь уже виконували благочинні [894, с. 199-200; 1054, с. 189-190; 1055, с. 201; 1056, с. 227-228; 1057, с. 258-259].

Інша динаміка простежується в Херсонській і Таврійській єпархії. У 1838 – 1848 рр. в її складі діяли Херсонське, Єлизаветградське, Олександрійське, Тираспольське, Сімферопольське правління [894, с. 199-200; 1054, с. 186-187; 1056, с. 223-224]. Але в 1852 і наступних роках згадується про існу-

вання лише одного — Херсонського духовного правління, яке діяло до 60-х рр. XIX ст. Як уже зазначалось, вирішальне значення тут справив прихід до єпархії Інокентія (Борисова), який волів спиратись не на правління, але на благочинних. Самих благочинних наприкінці 50-х — на початку 60-х рр. в єпархії нараховувалось 23: 5 в Одеському повіті, 4 — Херсонському, 3 — Бобринецькому, 3 — Тираспольському, 3 — Ананьївському, 1 — Олександрійському повіті, 4 — в Херсонському південному поселенні [844, с. 8; 850, с. 101; 859, с. 94].

Ще одним напрямом активності Інокентія у сфері розбудови церковно-територіального устрою підлеглої йому єпархії було влаштування Херсонського вікаріатства. Якщо однією з цілей Інокентія при зведенні монастирів у Криму було поширення впливу православ'я на мусульман, то основна мета заснування вікаріатства полягала в протистоянні поширенню в регіоні католицизму та розколу. Безпосереднім поштовхом для того, щоб архієпископ заходився отримувати дозвіл на створення вікаріатства, стало влаштування нової католицької єпархії із єпископською резиденцією в Херсоні. Шукаючи можливостей реалізувати план, Інокентій із свого досвіду єпархіального архієрея і присутнього Синоду знав, що найнадійніший шлях — діяти через світську владу. У листі до М. Перепелицина Інокентій писав: „Виникла пропозиція помістити у вас вікарія. Можливо і дати його. Але краще, якщо б його просити. Хто? Де? Як? Вони (мешканці м. Херсона) можуть висловити думку свою начальству губернії через двох, трьох людей. Він, тобто начальник губернії, може довести до відома генерал-губернатора Федорова. Цей у Пітер до Міністра внутрішніх справ. Цей повідомить Святішому Синоду. Шлях природний, проти якого нічого заперечити мені” [1179, с. 34]. Втім, випадок дав можливість скористатись більш прямим шляхом, хоча і через представника все тієї ж світської влади — сенатора фон-Брадке.

Обґрунтовуючи потребу в новому вікаріатстві, Інокентій відмічав необхідність допомоги йому в управлінні віддаленими частинами єпархії (Мелітопольський, Бердянський, Дніпровський повіти), які, до того ж, були осе-

редками населення, яке не знаходилось у залежності від православного архієрея. Не випускав Інокентій із поля зору і своїх планів щодо монастирів: передбачалось, що вікарій може взяти на себе особистий нагляд за влаштуванням обителів у Криму.

І в цьому питанні Інокентій, що називається, „попав у хвилю”. Адже миколаївською владою заохочувалось та ініціювалось створення вікаріатств, і, крім Херсонського, у цей період в імперії виникло ще декілька таких інституцій (загалом за царювання Миколи I було влаштовано 13 єпархій і 12 вікаріатств) [1475, с. 267]. 28 лютого 1853 р. імператор затвердив ухвалу Синоду про створення вікаріатства на Півдні. 23 березня з'явився відповідний синодальний указ [1000, с. 127-129]. При влаштуванні Херсонського вікаріатства в Одесі вдалося забезпечити зв'язок цієї установи зі справою розвитку кримських монастирів: першим вікарієм Синодом був призначений настоятель Бахчисарайського Успенського скиту [1179, с. 45; 1460, с. 557-567].

Архієпископом Інокентієм планувалась ще одна, більш масштабна, ніж влаштування Херсонського вікаріатства, трансформація церковно-територіального устрою Південної України — створення окремої Таврійської єпархії. Втім, тоді цьому завадили Кримська війна, смерть Миколи I, а невдовзі — і самого Інокентія [908, с. 128]. Але жодна із перелічених обставин не стала нездоланною перешкодою. Не стала тому, що питання стояло наразі, і регіон об'єктивно потребував змін. Адже зі створенням вікаріатства проблеми, для вирішення яких воно і передбачалось, розв'язані не були. Вікарій, знаходячись в Одесі, був так само віддалений від дальніх кутків єпархій, як і архієпископ, а тому в плані підвищення оперативності взаємодії щаблів церковної системи в регіоні створення вікаріатства мало що дало. Через нечисленність штату вікаріатство не могло бути достатньо ефективним і в питанні протидії поширенню впливу в регіоні інших конфесій, падінню рівня моральності населення, відміченому ще в доповіді фон-Брадке.

Тому цілком логічно, що в регіоні з'явилась таки нова єпархія. До Синоду надійшло відповідне клопотання мешканців Криму, підтримане гене-

рал-губернатором О. Строгановим. Синодом була складена відповідна доповідь імператору, яку Олександр II затвердив 16 листопада 1859 р. Згідно з цим документом, із складу Херсонської єпархії виключалась Таврійська губернія, на території якої утворювалась єпархія з кафедрою в Сімферополі. Відтепер Херсонський архієрей мав носити титул „Херсонський і Одеський”, вікарій Херсонської єпархії — „єпископ Новомиргородський”, а архієрей нової єпархії — „Таврійський і Сімферопольський”. Проголошувалось, що, зважаючи на давність православної церкви в Криму і важливість її як колиски російського християнства, Таврійській єпархії присвоювався другий клас і ступінь після Херсонської єпархії [1014, с. 251-252]. Як бачимо, Петербург знову підкреслював, що Крим здавна належав до Росії, а його населення — до православ'я. Такий же наголос ми зустрічаємо і в інших документах 50-х років, що стосуються Криму. У світлі недавніх зазіхань ісламської Туреччини на кримські землі тоді це мало неабияку актуальність, і оскільки більшість документів, про які йде мова, мали зачитуватись у всіх церквах, вони служили, між іншим, і засобом ідеологічного впливу на кримське населення.

Важливо, що Таврійська єпархія, так само як і Херсонська, була поставлена в класі вище за єпархію Катеринославську, яка залишилась третьокласною, хоча тепер за кількістю релігійних споруд вона перевищувала Таврійську. Згідно з офіційними підрахунками, між самими двома частинами колись єдиної Херсонської й Таврійської єпархії релігійні споруди були розподілені таким чином: до Таврійської єпархії увійшли Георгіївський монастир, Бахчисарайський Успенський скит і 6 підпорядкованих йому кіновій, 11 соборів, 121 парафіяльна церква; Херсонська ж єпархія мала 3 чоловічі і 1 жіночий монастирі (Бізюків, Корсунський і два Одеських), 1 скит, 12 соборів, 465 церков, 15 молитовних будинків. Крім того, на території Херсонської єпархії розміщувалось 2 собори і 4 церкви, підпорядковані відомству головного священика армії та флотів [1049, с. 4].

Тепер за кількістю обителів серед 57 єпархій імперії Таврійська єпархія разом із ще 5-ма посідала 26-е місце, Херсонська із ще 2-ма — 44-е, Ка-

теринославська із ще 2-ма — аж 51-е. Серед 9 українських єпархій Таврійська за чисельністю монастирів була п'ятою, Херсонська — восьмою, Катеринославська — дев'ятою. У цей же час за кількістю соборів та церков Таврійська єпархія посідала в імперії 52-у, Херсонська — 37-у, Катеринославська — 44-у позицію. Серед українських єпархій єпархії Півдня за цим показником посідали три останніх місця [858, с. 2-7, 14-17]. Отож, незважаючи на „прорив” останньої чверті XVIII ст. за абсолютними показниками чисельності релігійних споруд, південні єпархії продовжували відставати від „старих” українських.

Височайше затверджена 16 листопада 1859 р. доповідь Синоду формально відкрила новий етап в історії православної церкви в Криму, надавши півострову можливість мати власного архієрея. Але, як уже зазначалось, реально початкові кроки по облаштуванню нової єпархії довелось робити все ж архієпископу Херсонському, оскільки кримчани так і не побачили особу, яка перша отримала титул архієпископа Таврійського і Сімферопольського. Уже в грудні 1859 р. Димитрієм (Муретовим) було наказано відділити всі документи й архівні справи, які стосувалися Таврійської єпархії, видати архієрейські шати в Сімферопольський собор, але до відкриття Таврійської консисторії всім благочинним церков і настоятелям монастирів Таврійської губернії зноситись із консисторією Херсонською [365, арк. 1-1 зв., 14]. 26 лютого 1860 р. синодальним указом був затверджений склад присутніх Таврійської консисторії [365, арк. 3]. Але реальна робота Таврійського єпархіального керівництва по розбудові церковно-територіального устрою підлеглих земель розпочалась лише в кінці жовтня.

Розрахунок на те, що розукрупнення Херсонської й Таврійської єпархії дасть новий імпульс розвитку православ'я в Криму, виявився вірним. За 1861 – 1871 рр. на території Таврійській єпархії було зведено стільки ж церков, скільки за попередні 80 років [1222, с. 45-46].

Таким чином, розбудова південноукраїнських єпархій у цілому відбувалась у контексті загальнодержавних тенденцій, але разом із тим мало місце

врахування специфіки Південної України. Інтереси великої політики зумовили збереження деякий час після підписання указу про створення Слов'янської та Херсонської єпархії низки рис церковного устрою Запорозьких Вольностей, влаштування найменшої в імперії Готфійської і Кафійської єпархії, Феодосійського і Маріупольського вікаріатства з досить широкими повноваженнями. У подальшому етапи в становленні єпархій краю були знаменовані іменними указами від 14 і 21 грудня 1797 р., височайше затвердженими 4 грудня 1803 р., 21 серпня 1813 р., 9 травня 1837 р., 16 листопада 1859 р. доповідями Синоду.

3.2. Державне регулювання і практика храмового будівництва

Основою, на яку спиралась піраміда єпархіальних структур, базовою ланкою, задля контролю над якою і спрямування чиеї діяльності в першу чергу і розвивалась мережа органів єпархіального управління, була парафія — нижча церковно-територіальна організація, що об'єднувала віруючих, яких обслуговував причт одного храму або певна духовна особа, якщо релігійна споруда ще не була зведена. Рівень забезпечення населення храмами великою мірою визначав можливості духовної влади впливати на православних регіону. Тож важливо не тільки простежити зміни абсолютних показників кількості храмів, що було зроблене нами вище, але і співвіднести ці зміни з динамікою зростання чисельності православного населення.

Підрахунки, зроблені на підставі складеного в Синоді розпису за 1782 р., показують, що в Слов'янській та Херсонській єпархії 1 храм у середньому обслуговував 1292 особи обох статей. Серед 5 єпархій, до яких на той час входили українські землі, це був передостанній показник — позаду залишилась лише Переяславська єпархія із 1306 особами на один храм. Середній же показник по 5 єпархіях становив 1206 душ на одну церкву [1418, Приложение, с. 18-20]. Станом на кінець XVIII ст., попри високі темпи зростання чисельності населення, Південна Україна змогла покращити цей показник. Але в 1835 р. у Катеринославській єпархії 1 храм припадав уже на 1880 православних парафіян, тоді як у Волинській — на 569, Подільській — 683,

Київській — 947, Чернігівській — 1328, Полтавській — 1453, Харківській — 2092 [855, с. 104-107; 870, с. 206]. На самий кінець 1850-х рр. маємо вже такі дані: у Таврійській єпархії на 1 церкву припадало 2033, Херсонській — 1736, Катеринославській — аж 2336 осіб. Тож темпи зростання чисельності населення на Півдні значно перевищували темпи збільшення кількості храмів. Така тенденція не простежувалась на теренах більшості інших регіонів України: тоді ж у Волинській єпархії на 1 храм припадав 641 парафіянин, Подільській — 854, Київській — 1160, Чернігівській — 1215, Полтавській — 1503. Лише Харківська єпархія була в дещо гіршому положенні ніж Херсонська: тут припадало 2026 осіб на одну церкву. В середньому ж по імперії показник складав 1510 осіб [858, с. 14-17, 44-45; 1049, с. 4-5].

На темпи зростання кількості релігійних споруд вплинув широкий спектр факторів, який включав особливості внутрішньої та зовнішньої політики держави, місце регіону в системі пріоритетів Петербурга, зміни кордонів єпархій, зміни темпів і характеру колонізації, економічний стан країни в цілому і населення Південної України зокрема, рівень релігійності населення, традиції і у зв'язку з цим рівень активності парафіян, позиція місцевих архієреїв у питанні розбудови мережі храмів тощо. Ці фактори великою мірою відбивались і на процедурі отримання дозволу на будівництво релігійних споруд, дослідження якої дає можливість зрозуміти деякі причини змін співвідношення темпів залюднення краю і розбудови храмової мережі. Саме вивчення цієї процедури є можливим завдяки збереженості в архівних установах справ, які стосуються зведення близько 500 церков, а також наявності чисельних опублікованих матеріалів, що мають відношення до будівництва храмів в окремих населених пунктах.

Станом на початок 1775 р. в питанні заснування церков на території Запорозьких Вольностей Київські митрополити керувались положеннями указу Синоду від 14 липня 1772 р., що скасовував необхідність попереднього листування з Петербургом. Виключення було зроблене за зверненнями до Синоду самого митрополита, який серед підстав для цього називав суттєві відмін-

ності Вольностей як у світському, так і в духовному керівництві [1271, с. 232-233; 1312, с. 47-54].

Після ліквідації Нової Січі архієпископ Євгеній не мав права зберегти порядок отримання дозволу. Адже указ від 14 липня 1772 р., по-перше, був даний не йому, а Київському митрополиту, а по-друге, стосувався володінь запорозького козацтва, сама назва якого тепер уже була заборонена. Отже, Булгаріс був зобов'язаний дотримуватись положень указу Синоду від 10 грудня 1770 р. Так само, як це робили інші його колеги — єпархіальні архієреї.

Згідно з цим документом, спрямованим на запобігання надмірному розширенню мережі церков в імперії, підтверджувалась заборона влаштовувати релігійні споруди без повідомлення Синоду. У „чолобитних”, які надсилались з місць архієреям, мали бути надані докладні відомості про стан парафії і майбутньої церкви. Отримавши такий документ, єпархіальний архієрей зобов'язувався проводити слідство по ньому, перевіряючи достовірність наведених даних. Результати такого слідства разом із самою „чолобитною” та донесенням архієрея мали направлятись до Синоду, після чого треба було чекати синодального указу. Виключення робилось лише стосовно влаштування нових церков на місці згорілих та спорохнявілих. Але і вони не могли зводитись без попереднього узгодження з Синодом у випадках, якщо їхні парафії були меншими за 40 дворів у селах і 20 у містах [919, с. 176-177].

Архієпископ пунктуально виконував указ Синоду [224, арк. 5-10]. Але потреба у спрощенні такого порядку була нагальна. Це розуміла в першу чергу світська влада. За поданням В. Черткова, Г. Потьомкін звернувся до Синоду з донесенням, яким просив дозволу влаштовувати релігійні споруди за попередніми зносинами лише з місцевим архієреєм та Азовським губернатором. Зі свого боку надіслав до Петербурга донесення і Євгеній (Булгаріс). Він наголошував, що регіон заселяється православними різних національностей, відстані між населеними пунктами дуже великі, а осіб, здатних до проведення докладного слідства, він, архієпископ, ще не знає [764, арк. 1-6].

Додамо, що крім заохочення переселенців влаштування храмів мало на меті сприяння вирішенню проблем, пов'язаних із колишніми запорожцями. Адже в цей час Порта створювала умови, аби козацтво не відчувало дискомфорту на землях Османської імперії. Ісламський уряд не став на заваді збереженню переселенцями своєї віри. До самої присяги на вірність султану в Очакові козаки були приведені православним священником. Колишні запорожці мали можливість відвідувати церкви [1207, с. 33]. Все це ставало додатковим аргументом для еміграції і в той же час змушувало російську владу використовувати у своєму арсеналі засобів по боротьбі із переселенням за кордон розширення мережі релігійних споруд на півдні України. Це ж мало створити умови для переселення козаків із зимівників до слобод.

Справа виходила далеко за межі суто релігійних інтересів. Не дивно, що, Синод 27 березня 1777 р. видав указ, яким давався дозвіл на спрощення процедури. Причому давався не лише стосовно земель Азовської губернії, але відносно всієї території Слов'янської та Херсонської єпархії [764, арк. 41; 910, с. 181-182].

Відтепер у загальних рисах процедура влаштування релігійних споруд виглядала таким чином. У поміщицьких слободах поміщик, а в державних — громада складали клопотання із висловленням свого наміру. Чітко визначеного порядку подання таких клопотань не простежується: вони надходили на адресу губернатора, губернської канцелярії, духовного правління чи єпархіального керівництва. У цих документах, як правило, викладалась інформація, яка вимагалась синодальним указом від 10 грудня 1770 р. Незалежно від того, до якої інстанції направлялось клопотання, обов'язковою складовою процедури були подальші зносини губернського та єпархіального керівництва. Так само незалежно від повноти інформації, поданої поміщиком чи громадою, консисторія доручала духовному правлінню провести „указне слідство”, тобто перевірити дані. Після такої перевірки архієрей видавав „благословительну грамоту” на закладення храму. Закладення, як правило, доручалось одному з присутніх правління чи закажчику (благочинному), хоча іноді і сам

архіерей, при нагоді, міг це робити. По завершенні будівництва правління повідомляло про це консисторії, додаючи опис церковного майна, і архіерей видавав грамоту на освячення споруди, що разом із антимінсом передавалась особі, якій доручалось провести відповідну процедуру. Після освячення храму про це повідомлялось консисторії, а звідти — Синоду.

Стосовно порядку влаштування церков Готфійської і Кафійської єпархії, то, згідно з ухвалою Синоду від 18 березня 1779 р., митрополиту Ігнатію було дозволено будувати храми за умови попередніх зносин із світською владою. Отже, Ігнатій отримав такий само привілей не зноситись попередньо з Синодом, який кількома роками раніше був наданий архієпископу Слов'янському і Херсонському. Через маленькі розміри єпархії і вкрай спрощену структуру її керівних органів митрополит особисто брав участь у закладенні, а через деякий час — в освяченні релігійних споруд. Таким чином, митрополит прямо взаємодіяв із парафіяльним духовенством, чого не спостерігалось в інших частинах імперії.

Хоча березневий 1777 р. указ Синоду і створював більш сприятливі умови для церковного будівництва на Півдні, Азовському губернатору цього здалося замало. Адже зберігалась необхідність збирання духовними правліннями докладних відомостей, що вимагало чимало часу. Тому В. Чертков 7 липня 1779 р. подав до Синоду донесення, яким жалівся, що консисторія проведенням „указних слідств” перешкоджає справі зведення церков. Наголос знову було зроблено на необхідності сприяти колонізації Півдня. Чертков нагадав, що і українці, і переселенці інших національностей воліють оселятись там, де вже діє церква, навіть всупереч браку землі та іншим негативним факторам. Тому губернатор пропонував дозволити влаштовувати церкви навіть у тих державних слободах, які ще не мають у своєму складі ста дворів (саме така кількість визнавалась достатньою для влаштування окремої парафії) та поруч з якими вже є населені пункти з церквами. Подібні заходи пропонувались і по відношенню до поміщицьких селищ. Без цього, пояснював Чертков, успіхи переселення можуть бути зведені нанівець. Азовський губе-

рнатор жадав полегшення не лише умов, але й процедури: пропонувалось дати благословення на зведення церков без попереднього слідства.

Синод пішов назустріч Азовському губернатору, хоча і не волів проявляти ініціативи у поширенні такого виключення на іншу частину Південної України. Тому, оскільки Новоросійський губернатор не звернувся до Петербурга з подібним донесенням, для його губернії порядок влаштування релігійних споруд залишався таким, як його визначали попередні синодальні укази. Лише при створенні Катеринославського намісництва його правитель, Тутолмін, з огляду на те, що територія обох губерній надходила під його контроль, попросив Синод поширити правила, запроваджені для Азовської, і на землі Новоросійської губернії. Указом Синоду від 11 вересня 1783 р. це прохання було задоволене [764, арк. 41-46 зв., 125-129]. Запровадження змін, передбачених липневим 1779 р. указом, припало на час приходу на архієрейське місце Никифора (Феотокі). Тому можна було очікувати, що новий архієрей буде залежати від губернатора навіть більше, ніж його попередник. Але такі очікування в повному обсязі не виправдались. Феотокі не дав повністю скасувати слідство, яке проводилось перед видачею „благословительної грамоти” на зведення церкви. Духовні правління продовжували подавати консисторії відомості про стан парафії майбутнього храму. Втім, зміст цих документів впливав на негативне рішення архієрея майже виключно в одному випадку — невідмежування підцерковної землі (докладніше це буде розглянуто в наступному підрозділі).

Наступники Феотокі в цілому зберігали такий режим сприяння будівництву, хоча Бонулеску-Бодоні і намагався дещо посилити контроль.

Завдання задоволення релігійних потреб населення під контролем залежних від єпархіальної влади духовних осіб змушувало архієреїв „легалізувати” споруди, зведені в порушення закону без їхнього відома, переважно у віддалених малозаселених частинах єпархії. Зокрема Феотокі дав згоду на формальне закладення вже збудованого самовільно у військовій слободі Михайлівці будинку „подібного до церкви”. Освячення відбулось уже наступно-

го дня після закладення [396]. Була освячена влаштована без дозволу єпархіального керівництва церква в Збур'ївському ретраншементі [1515, с. 138-139]. Симптоматичною можна назвати ситуацію з Миколаївською церквою Новопетровська: архієрей дозволив освятити храм, про який духовна влада дізналась лише через 3 роки після початку його відвідання парафіянами [394, арк. 1-7]. Про те, що випадки несанкціонованого зведення продовжувались і надалі, свідчить підтвердження в 1800 р. всім священикам Ольвіопольського правління заборони на майбутнє проводити будівництво без попереднього отримання храмозданої грамоти від преосвященного [420, арк. 344 зв.].

Потреба в найшвидшому початку діяльності храму змусила архієпископа Амвросія дозволити освятити споруду під час Великого посту, хоча це не зовсім ув'язувалось із правилами, викладеними в Требнику [1515, с. 216-217].

До 1798 р. суттєво не змінилися показники тривалості часу між видачею грамоти з дозволом будівництва й освяченням храму, які зафіксовані до 1782 р., коли приблизно чверть церков освячувалась уже в рік закладки, 28% — через рік, також близько чверті — через 2 роки, зведення ж решти затягувалось на більш тривалий строк (*див. додаток А*). Велике значення тут мали спроможність парафіян (у тому числі і поміщиків) влаштувати релігійну споруду, а також стадія, на якій знаходились підготовчі роботи на момент освячення місця під храм. Матеріальні можливості парафіян визначали тривалість зведення більшості споруд через те, що держава брала на себе фінансування лише у досить нечисленних випадках. Було визначено, що з казни мають надаватись кошти на влаштування по одній церкві у містах та фортецях, причому мешканці передмість, якщо бажають, повинні самі шукати гроші для будівництва, так само як і поміщики [764, арк. 42].

Пріоритети держави обумовлювали фінансування будівництва церков у першу чергу для військових, деяких категорій іноземних переселенців, а також для мешканців адміністративних центрів (хоча і в мінімально можливій кількості). У деяких населених пунктах будівництво велось спільними внесками парафіян і казни, або ж за рахунок позик, виданих губернськими канце-

ляріями. Поширеною була практика зведення храму спільними коштами кількох поміщиків, маєтності яких планувалось віднести до однієї парафії; мало місце спільне фінансування будівництва поміщиками та їхніми селянами. В єпархіальній ж владі власних коштів на будівництво не було. Тож архієрей міг лише надати архіпастирську грамоту та зашнурну книгу для збирання пожертв на влаштування храму. Як правило, термін дії грамоти встановлювався в 1 рік, набагато рідше — 2 або 3 роки. В разі потреби термін продовжувався. Практика збирання таких коштів була поширеною і до 1775 р., а тому для південного краю це новиною не стало [1269; 1270; 1280].

Не стала новиною і заповзятість у зведенні церков тепер уже колишніх запорожців, коштом і силами яких у краї з'явилась ціла низка релігійних споруд [748, арк. 305; 1341, с. 777; 1361, с. 463; 1515, с. 442, 448, 451; 1572, с. 728]. Знаючи небайдужість козаків до питань віри, російська адміністрація використовувала її для реалізації своїх планів у регіоні [1355, с. 54].

Для розуміння ситуації зі зведенням храмів слід враховувати, що в останній чверті XVIII ст. вимоги стосовно якості релігійних споруд були досить таки простими та демократичними. Основна вимога формулювалась у „благословительних грамотах”. Це — дотримання указу Синоду від 13 вересня 1734 р., який був запроваджений з метою запобігання спорудження непропорційних, занадто високих, престолів, оскільки це могло бути небезпечним для священнослужителів. Указ визначав, якої висоти, ширини та довжини мають влаштовуватись престоли у всіх церквах імперії [916, с. 407].

Отже, всі інші елементи споруди своїми розмірами і матеріалами залежали вже від можливостей парафіян та вміння будівничих. І перші і другі в багатьох випадках залишали бажати кращого. Населення, особливо у віддалених частинах регіону, воліло краще мати непоказне місце, де можна задовольняти релігійні потреби, аніж довго зводити величний храм. Лише коли кількість мешканців ставала такою, що стара споруда була вже занадто тісною, якщо споруда спорохнявіла — розпочиналась справа про зведення на її місце іншої. Стосовно архітектурних характеристик старих храмів, які про-

довжували діяти після 1775 р., деякі відомості знаходимо у Феодосія (Макаревського). Так, у Деріївці, Омельницькій парафіяльній церкві були споруджені „без плану та симетрії”; церква села Калинівського була влаштована „з хмизу і в малому вигляді” [1515, с. 301, 322, 700].

Втім, не лише „спадок” попередніх часів мав інколи непоказний вигляд. І архіереї не особливо вагались перед вибором — дозволити богослужіння у не досить пристосованому для цього приміщенні чи залишати населений пункт без релігійної споруди. У випадку з уже згаданою несанкціонованою спорудою в Новопетровську, хоча єпархіальному архіерею і повідомили, що вона діяла без іконостасу і царських воріт, а престол та жертвник були прибиті до стовпів, Никифор (Феотокі) з огляду на степову безлісу місцевість і віддаленість Новопетровська від інших релігійних споруд дозволив освятити церкву як тільки будуть виправлені престол і жертвник. Чи був проведений ремонт у тому обсязі, що наказувалось, невідомо, але порушення послідовності, передбаченої розпорядженнями архіерея, мало місце: 16 серпня 1780 р. споруда була „закладена”, а вже через два дні освячена. Звичайно, за такий час зробити виправлення було неможливо [394, арк. 1-7].

Швидкоруч зводили свої церкви і приазовські греки. Потьомкін забарився з виділенням обіцяних коштів, але переселенці не стали чекати на них, почавши будівництво власними силами [743, арк. 89-89 зв.]. Отож, у Готфрійській і Кафійській єпархії попервах домінували маленькі церкви, причому матеріали, з яких вони влаштовувались, варіювались від землі, дощок, лози та хмизу до дикого каміння і цегли.

На тлі будівництва досить скромних однопрестольних церков освячення храмів із кількома престолами відбувалось не так часто. Найвеличнішою спорудою краю першого семиріччя після ліквідації Вольностей став трьохпрестольний собор у Самарчику, закладений ще за часів Нової Січі. Храм був зведений без використання цвяхів і мав 9 бань.

Монументальністю відрізнявся Катерининський собор у Херсоні, освячений у 1786 р. Його зведення мало велике політичне значення — храм буду-

вався в пам'ять про приєднання до імперії „Новоросійського краю і Тавриди”, причому будувався на честь святої, ім'я якої носила російська імператриця. Тож Г. Потьомкін попідкувався, аби було виділено достатньо коштів. Як вважає історик архітектури С. Дяченко, вірогідно, Потьомкін передав до Херсона і готовий проект споруди. Цей проект втілював цілу низку архітектурних символів, що розкривали смисл заснування і назву Херсона: вони пов'язували його з Візантією, з хрещенням Русі, „грецьким проектом”; собор наслідував уже майже забуту в XVIII ст. структуру давньоруських храмів домонгольського часу [399, арк. 8; 1178, с. 20-26].

Яскраве політичне забарвлення мала і справа з влаштуванням собору в Катеринославі, закладеного самою імператрицею. Зміни ж політичної ситуації і завадили зведенню запланованої грандіозної споруди.

Вивчення ситуації з храмовим будівництвом дозволяє стверджувати, що по відношенню до церков (особливо сільських) Півдня останньої чверті XVIII ст. ще не була справедливою теза І. Огієнка про те, що Синод забороняв українцям будувати церкви свого стилю, силою накидаючи стиль московський [1399, с. 207]. Відсутність детальної регламентації архітектурних характеристик храмів дала можливість влаштовувати на Півдні релігійні споруди у стилі, притаманному краю та місцевостям, звідки прибули переселенці та майстри. Зокрема низку особливостей мала архітектура храмів переселенців з Балкан, задунайських провінцій Порти, островів Архіпелагу [1355, с. 71].

Абсолютне переважання мали дерев'яні храми (у цьому Південь мало відрізнявся від багатьох інших регіонів) [1197, с. 269; 1206, с. 122; 1215, с. 86]. Тільки Крим становив виключення: природні ресурси тут дозволяли широко використовувати каміння. До того ж, великий відсоток на півострові становили старі міські храми, які свого часу були зведені саме з цього матеріалу. Отож, на початок XIX ст. серед 31 релігійної споруди Таврійської губернії, клірові відомості яких збереглися, 15 позначені як кам'яні, 11 — як дерев'яні (стосовно решти матеріал не вказаний). Причому 10 з 11 дерев'яних

споруд розташовувались у Дніпровському повіті, за межами Криму [31, арк. 1-64].

Виготовлення більшості храмів краю з деревини було однією з причин високого „попиту” на влаштування нових церков. Адже за кілька десятиліть деревина порохнявіла. Бичем для таких будівель були пожежі. Отож, серед новобудов помітну долю продовжували становити ті, які влаштовувались на місці спорохнявілих чи згорілих (*див. додаток А*). Втім, у деяких місцевостях не лише каміння, але й деревина була в дефіциті. Тож дерев’яна споруда виявлялась найбільшим, на що могли спромогтися парафіяни.

Картина церковного будівництва не буде повною, якщо не звернути увагу на назви храмів. Особливістю Запорозьких Вольностей у цьому плані було надзвичайне поширення культу Покрови. Адже він якомога краще відповідав вимогам життя запорожців. С. Плохій свого часу прийшов до висновку, що пік відкриття Покровських храмів на Запорожжі припав на 30 – 50-і рр. XVIII ст., після чого церков у це ім’я з’являлось уже менше [1354, с. 53-54; 1416].

На час заснування Слов’янської та Херсонської єпархії культ Покрови зберігав дуже велику популярність на територіях, що передавались до її складу з кожної з чотирьох єпархій (*див. додаток З*). На такі показники суттєво вплинули, між іншим, релігійні споруди колишніх Вольностей („колишніми” одні з них стали після ліквідації Січі, інші ж — у результаті скорочення кордонів Вольностей при влаштуванні Слов’яносербії, Нової Сербії та інших адміністративно-територіальних утворень, не підпорядкованих Кошу). І все ж більш поширеним тепер уже був культ Миколи. Саме в ім’я цього святого було побудовано церков більше, ніж на честь Покрови у кожній з чотирьох складових нововлаштованої в краї єпархії. Річ у тім, що культ Миколи був значно поширенішим за Покровський і на Україні, і в цілому в Російській імперії. Микола користувався великою повагою і з боку запорозьких козаків. До трійки найбільш популярних святих входив і архістратиг Михаїл. Для мілітаризованого регіону це було цілком логічним. Адже саме Михаїла вважа-

ють захисником слави Божої у війні з сатаною. Тож архістратиг був близький духу не лише запорозьких козаків, які називали його Началоводцем, Предводителем військового товариства, Патроном і заступником війська, але і для військовиків, які знаходились за межами Вольностей.

У 1775 – 1781 рр. було закладено та освячено майже вдвічі більше храмів в ім'я Миколи ніж на честь Покрови. Більше ніж Покровських зводилось і Михайлівських церков. Кількість храмів, що зводились в ім'я Святого Георгія стала не меншою ніж кількість нововлаштованих Покровських церков (*див. додаток А*).

Подальші тенденції в іменуванні храмів можна простежити на матеріалах „Хронологіко-історичного опису...” Розанова (*див. додаток К*). Згідно з ними, у 1782 – 1837 рр. зберігалось переважання заснування Миколаївських церков: 18,9% храмів було названо на честь саме цього святого. Причому ця популярність залишалась стабільною, за виключенням 30-х рр. XIX ст. Відмітимо, що ступінь вшанування Миколи на Півдні і в центральній Росії була близькою: в Костромській єпархії йому було присвячено 18,75% престолів, у Ярославській — 18,79% [1105, с. 26].

Натомість маємо значно більший рівень популярності Покрови на Півдні України (12,1% храмів) аніж у центральній Росії (у Костромській єпархії — 3,4%, у Ярославській — 3,5%). Після певної втрати позицій у перше семиріччя після ліквідації Вольностей свято Покрови вже не сходило нижче другого місця за числом храмів, що називались на його честь, а в деякі десятиріччя виходило і на першу позицію. Традиційно Покрова розглядалась як заступниця від усіляких лих і особливо — від навали іноплеменників, мусульман, що для південного регіону залишалось досить актуальним. З іншого боку, якщо за часів запорожців заступництво Непорочної Діви Марії виступало близьким духу січового товариства, яке дотримувалось безшлюбності, то в останній чверті XVIII – середині XIX ст. на перший план вийшов протилежний аспект культу: в народному Місяцеслові свято Покрови було звичайним

терміном завершення напружених літніх і осінніх сільськогосподарських робіт, „покровителем шлюбів” [1105, с. 28].

Вшанування Богородиці проявлялось і в іменуванні храмів безпосередньо на її честь (5,2%), на честь пов'язаних з нею „дванадесятих свят”, Казанської ікони Божої Матері (0,9%). При тому, що „дванадесятим святам” присвячено близько чверті храмів, 49% з цих свят пов'язані саме з Богородицею.

Особливістю регіону залишалось високе вшанування культу архістратига Михаїла — на його честь названо 8,8% храмів, тоді як у Костромській і Ярославській єпархіях — відповідно 2,7% і 3,2%.

У цілому слід відмітити високий ступінь концентрації культів навколо кількох найвпливовіших образів. Причому храмів, пов'язаних із ім'ям Спасителя, менше ніж із Богородицею чи Миколою. Висока концентрація культу була яскравим проявом загальної уніфікації духовного життя імперії в епоху абсолютизму, що простежується і на матеріалах середньої смуги Росії [1105, с. 33].

Щодо перейменування храмів, то таких випадків у документах зафіксовано лише близько десятка. Річ у тім, що хоча вибір іменування належав самим парафіянам і затверджувався єпархіальним керівництвом, цей вибір обмежувався рішенням Синоду 1742 р., яким наказувалось влаштовувати нові церкви замість спорохнявілих або згорілих „в те ж іменування”.

Важливою складовою церковного будівництва було придбання всього необхідного для функціонування храмів. І тут єпархіальна влада в останній чверті XVIII ст. виявилась досить поблажливою. У „благословительних грамотах” обов'язково містилась вимога дотримуватись положень синодального указу від 9 жовтня 1742 р. Згідно з ним, церковні посудини мали бути виготовлені зі срібла або принаймні зі щирого олова, вівтарні шати та священницьке вбрання принаймні з шовку; мали бути в наявності книги всього церковного кола [917, с. 668-669]. У принципі, це і всі умови стосовно церковного майна. Не дивно, що в описах, які складались на виконання цього ж указу перед направленням єпархіальному архієрею прохання про освячення церкви,

зустрічаємо досить помітні розходження. І при цьому майже неодмінно духовні правління повідомляли, що все необхідне для служіння в церкві виготовлено. Навіть у разі, якщо набір церковного начиння був далеко не повним [1300, с. 149]. У переважній більшості випадків єпархіальне керівництво виходило з того, що відсутність деяких речей на момент освячення могла бути ліквідована пізніше, вже під час функціонування храму, завдяки активності церковних старост та пожертвам парафіян.

У порівнянні зі скромним внутрішнім вбранням більшості релігійних споруд регіону останньої чверті XVIII ст. багатством начиння відрізнялись деякі старі храми. Впродовж десятиліть тут накопичувалось стільки церковних речей, що вони в багато разів перекривали ті мінімальні потреби, що існували для безперешкодного виконання духовенством своїх функцій. Чимало коштовностей було навіть при церкві в Гарді, яка, будучи похідною, в принципі, могла задовольнитись і значно меншою їх кількістю [823, с. 124-126]. Але беззаперечно першість за багатством майна мала Покровська церква, у якої за часів Нової Січі був статус січової, а отже, головної релігійної споруди Запорозьких Вольностей [1313, с. 119, 126-127; 1314, с. 187-188]. Про багатство запорозького храму можна судити з датованого 18 травня 1777 р. опису церковного майна, що зберігається у фонді канцелярії Синоду РДІА [766, арк. 2-7]. Пересилаючи опис Синоду, архієпископ Євгеній просив наказати взяти з Покровської церкви потрібну кількість речей для архієрейської ризниці, підкреслюючи, що і після цього в храмі залишиться достатньо і священницького вбрання, й інших речей [766, арк. 1].

Булгаріс та його наступники на кафедрі не втрачали нагоди вилучати і найкоштовніші речі з інших релігійних споруд на потреби своєї домової церкви. Зокрема саме туди була забрана новокодацька ікона Божої Матері, яка вважалась за чудодійну [770, арк. 2 зв.; 1279]; Никифором (Феотокі) наказувалось вилучити з керченської церкви і передати для архієрейського служіння срібні ріпиди, які присутні консисторії вгледіли в описі церковного майна [28, арк. 20].

Ситуація навколо храмового будівництва на Півдні почала суттєво змінюватись після приходу до влади Павла І, коли вимоги до влаштування церков стали жорсткішими і регіон втратив ті привілеї, які мав за правління Катерини II. Указом Синоду від 6 вересня 1798 р. єпархіальне керівництво зобов'язувалось представляти до Петербурга оригінали слідчих справ по кожному зверненню. Саме слідство мало проводитись духовними правліннями [494, арк. 1-2]. Синодальним указом від 24 вересня 1800 р. був посилений контроль за влаштуванням придільних і домових церков: єпархіальним архієреям наказувалось і в цих випадках отримувати попередню згоду Синоду [926, с. 319]. Такі нововведення в поєднанні з приходом на південноукраїнську кафедру прискіпливого Афанасія (Іванова) дали результатом гальмування розширення мережі релігійних споруд у краї [1271, с. 235-236]. Збільшився не лише термін розгляду справ, але і відсоток відмов. Причому відмов саме з боку єпархіального архієрея. Особливо ретельно стало вивчатись, чи буде достатня кількість дворів у парафії майбутніх церков. Тепер недотримання положень спільного указу Синоду і Сенату 1723 р. про необхідність мати не менше ста дворів стає однією з найбільш уживаних підстав для відмов.

Причина браку парафіян була цілком зрозумілою. Регіон, хоча і активно колонізувався, ще не мав великої кількості населення в новозведених слободах, державних і особливо поміщицьких селищах. І тут ми спостерігаємо ситуацію, коли, з одного боку, держава мала продовжувати курс на уніфікацію і централізацію управління і правничих норм, що поширювались на різні частини імперії, а з іншого, — цей курс ставав на заваді реалізації державної політики щодо залюднення Південної України. Тож у 1806 р. імператор підписав указ про виключення для Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії у вигляді дозволу зводити на її території храми і там, де парафії не мали достатньої кількості дворів [567, арк. 79].

Цей указ відкрив шлях для церковного будівництва в населених пунктах з невеликою кількістю мешканців, якщо тільки громада чи поміщик могли утримувати членів причту. Не було перешкодою те, що внаслідок утво-

рення нової парафії стара ставала нечисленною [525, арк. 20 зв.-21; 528, арк. 27; 567, арк. 79].

Станом на 1859 р. у Катеринославському повіті в населених пунктах, що налічували менше 100 дворів, розміщувалось 25% церковних споруд, в Олександрівському — 9%, Бахмутському — 43%, Верхньодніпровському — 49%, Новомосковському — 40%, Павлоградському — 53%, Слов'яносербському — 42% [1050].

Втім, зняття обмеження мінімальної кількості дворів, які могли перебувати в парафії, не означало, що відтепер задовольнялось будь-яке подання. Єпархіальні архієреї і консисторія продовжували ретельно вивчати обставини кожної справи. Показовою можна назвати відмову мешканцям військового форштадту Херсона. В ній поєдналась чи не більшість підстав, які зазвичай називались керівництвом єпархії при відхиленні клопотань подібного роду: близька відстань до старої церкви; незадоволення священиків тим, що їхня парафія зменшиться; відсутність підписки прохачів про те, що вони своїм коштом збудують церкву, будинки для священно- та церковнослужителів; відсутність у мешканців форштадта грошей для будівництва; відсутність підтримки з боку світської влади, у відомстві якої знаходилась велика частина потенційних парафіян майбутньої церкви; можливість безперешкодно задовольняти духовні потреби в інших церквах [529, арк. 22-23 зв.].

Указ 1806 р. не вносив змін у саму процедуру отримання дозволу на зведення храмів, і вона залишалась такою ж, якою стала в 1798 р.

Разом із тим, деяких змін зазнавали вимоги до самого будівництва. Зокрема центральна влада намагалась збільшити відсоток кам'яних храмів Божих, оскільки дерев'яні були значно вразливішими для пожеж. 22 січня 1801 р. Синод направив єпископу Новоросійському і Дніпровському указ, яким повідомлялось про заборону імператором будівництва дерев'яних церков на місці згорілих [497, арк. 1]. Для регіону з обмеженими природними ресурсами для будівництва це було відчутним ударом. Не дивно, що 11 червня того ж року єпархіальний архієрей у резолюції на зверненні мешканців

Токмака про надання дозволу на зведення ними дерев'яної церкви написав, що оскільки різними прохачами про будівництво церков повідомляється, що немає в них можливості через відсутність у ближніх місцях каменю, землі придатної для цегли і дров для випалювання її, то консисторії з цього предмету слід розсудити, чи не потрібно буде про це звернутись до Синоду. Тоді Новоросійська консисторія не ризикнула звернутись до Петербурга, оскільки згаданим іменним указом заборонялось не лише зведення дерев'яних церков, але і подання Синоду прохань про таке будівництво [259, арк. 261-262 зв.].

І все ж потреби саме в дерев'яному будівництві були настільки нагальними, що маємо відомості про порушення заборони. Так, у 1803 р. управляючий казенними фабриками А. Гусков, Катеринославський цивільний губернатор М. Міклашевський і князь Д. Волконський домоглися таки, аби архієпископ Афанасій звернувся до Синоду з проханням дозволити фабричним селянам влаштувати в слободі Сурсько-Литовській не кам'яну, а дерев'яну церкву. Синод спочатку відмовив, але, як виключення, указом від 3 жовтня 1805 р. все ж дав потрібний дозвіл [1515, с. 286-288].

Для Південної України дія заборони тривалою не була. Вже згаданим жовтневим 1806 р. іменним указом на території Катеринославської єпархії було дозволено зводити дерев'яні церкви [567, арк. 79]. Зауважимо, що положення, аналогічні передбаченим жовтневим 1806 р. указом, були поширені на інші регіони набагато пізніше. Лише 8 березня 1818 р. з'явився синодальний указ, яким у місцевостях із невеликою чисельністю населення дозволялось влаштовувати нові церкви, компенсуючи нестачу дворів грошовими внесками на користь членів причтів [935, с. 336-337]. І аж 28 жовтня 1835 р. був даний дозвіл на зведення дерев'яних церков по всій території держави [963, с. 1054-1055].

Але дозвіл влаштовувати дерев'яні храми не означав заохочення такого будівництва. Навпаки, у подальшому при першій-ліпшій нагоді єпархіальне керівництво намагалось схилити парафіян до використання каміння. Не включались і методи тиску. Тож поступово відсоток кам'яних релігійних спо-

руд зростав [851, с. 20-21; 853, с. 22-23; 854, с. 22-23; 856, с. 22-23; 858, с. 26-27]. Причому, якщо раніше збільшення відбувалось переважно за рахунок міських церков, то тепер усе частіше кам'яні храми влаштовувались на селі. На середину XIX ст. кам'яних храмів у Катеринославській єпархії було вже близько 30% [691, арк. 17-18 зв.]. Більшим ніж у цілому по регіону був відсоток кам'яних храмів у військових поселеннях (на середину XIX ст. у 12 округах Херсонської губернії на 79 дерев'яних припадало 52 кам'яні церкви) [834, Табл. 10], болгарських колоніях (серед 91 релігійної споруди в Херсонській губернії і Бессарабії кам'яними були 35) [1467, с. 103]; кам'яне будівництво продовжувало переважати в Криму [1222, с. 45]. Зведення ж кам'яних храмів зазвичай вимагало значно більше коштів, аніж будівництво храмів дерев'яних.

Ще складнішою перешкодою для динамічного розширення мережі релігійних споруд Півдня було те, що і за Олександра I, і тим більше за Миколи I центральною владою значна увага приділялась регламентації архітектурних особливостей храмів. Контроль за відповідністю вигляду церков існуючим правилам покладался на єпархіальних архієреїв. Разом з тим, через уніфікацію проектів деяких релігійних споруд відповідний обов'язок стосовно них з архієреїв знімався: 30 вересня 1818 р. синодальним указом із компетенції єпархіальної влади був виведений розгляд планів церков полкових штабів, оскільки ці споруди зводились за завіреним імператором планом [935, с. 583-584]. Характерно, що і самі єпархіальні архієреї в ряді випадків виступали в ролі ініціаторів подальшої уніфікації проектів релігійних споруд. Саме так з'явився іменний указ від 14 лютого 1825 р. про видання „Зібрання планів, фасадів та профілів для будівництва кам'яних церков”, яке мало допомагати єпархіальним керівникам всієї імперії в розбудові мережі підлеглих їм релігійних споруд [940, с. 65-66]. Втім, у передмові до самого видання роз'яснювалось, що не передбачено, аби за наведеними планами обов'язково будувались церкви у всіх місцях за будь-яких обставин [402, арк. 76 зв.].

Невдовзі Петербургом був зроблений більш важливий крок у напрямі стандартизації храмів. Приводом для цього стало те, що Олександр I під час відвідання військового поселення не сподобався вигляд тамтешньої церкви. Імператор наказав генералу Аракчєєву з'ясувати, ким затверджувався план цієї споруди. Коли ж було повідомлено, що питання розгляду планів знаходиться в цілковитій компетенції духовної влади, тоді як влада світська не має права втручатись у відповідні розпорядження, Олександр I звелів, аби кожен план церкви передавався на розгляд Міністерства внутрішніх справ. Комітетом Міністрів на виконання монаршої волі було розроблене спеціальне положення про правила влаштування, ремонту і перебудови церков, яке було затверджене вже Миколою I. Відтепер вплив світського відомства на процедуру зведення храмів збільшився. Світська влада мала передавати плани та кошториси єпархіальним архієреям, а ті направляти їх разом із своєю думкою до Синоду. Останній зобов'язувався передавати ці папери Міністерству внутрішніх справ для розгляду в Будівельному комітеті [949, с. 278-284].

Хоча положенням від 9 березня 1826 р. спеціально декларувалось, що запровадження нових правил не повинне стати причиною затягування розгляду справ, при реалізації документа в єпархіях зіштовхнулись із чисельними труднощами, про що архієреї і повідомляли Синоду. Наслідком таких звернень стала доповідь Синоду на ім'я Миколи I. Нею передбачалось, що правила від 9 березня 1826 р. поширюються лише на ті церкви, які будуються на казенний кошт, при зведенні ж, перебудові та ремонті церков зусиллями парафіян плани мають розглядатись не в Міністерстві внутрішніх справ, а губернськими або іншими атестованими архітекторами. Цією ж доповіддю, між іншим, пропонувалось дозволити зведення дерев'яних церков у бідних поселеннях, але кожного разу за спеціальним зверненням єпархіального архієрея до Синоду з роз'ясненнями, чому немає можливості звести церкву кам'яну. Микола I 11 лютого 1828 р. затвердив пропозиції Синоду, щоправда, з одним суттєвим виключенням. Резолюція імператора передбачала, що проекти будівництва нових церков у губернських і повітових містах повинні-таки подава-

тись до Міністерства внутрішніх справ [951, с. 140-143]. Уже наступного, 1829, року імператор був змушений наказати підтвердити чинність положення Комітету Міністрів від 9 березня 1826 р., оскільки побачив нову кам'яну церкву, побудовану людьми, „які не мали ніякого уявлення про архітектуру” [952, с. 383-384].

Пізніше, наприкінці 40-х – на початку 50-х рр., система отримання планів на зведення храмів була переглянута у зв'язку з призначенням до єпархій спеціальних архітекторів, які мали керувати зведенням будівель духовного відомства. Зокрема Херсонська єпархія отримала такого архітектора згідно з іменним указом від 16 грудня 1850 р. [995, с. 294]. Але і цей захід не вирішив проблеми: продовжували з'являтися споруди, які не відповідали архітектурним проектам. Тому у 1854 р. Миколою I був підписаний указ, яким підтверджувалась необхідність будувати храми під наглядом фахівців, за виключенням випадків, коли не було можливості доручити архітектору нагляд за будівництвом дерев'яних церков [1002, с. 5].

При такому особистому опікуванні Миколи I питаннями вигляду релігійних споруд було цілком логічним, що детально регламентувались і правила зведення та плани церков козачих військ [994, с. 600-601].

Особливу увагу приділяв Микола I тому, аби вигляд православних храмів відповідав традиційному. Іменним указом від 25 березня 1841 р. наказувалось при складанні проектів прагнути зберігати дух візантійської архітектури [975, с. 210]; 12 листопада 1842 р., згідно з волею імператора, Синодом було наказано вжити заходів для запобігання проведенню ремонту в старовинних церквах без дозволу вищої духовної влади [980, с. 8]; 31 грудня того ж року за наказом Миколи I було заборонено ремонтувати церковні пам'ятки старовини без детального розгляду справи в Синоді з передачею питання на остаточне вирішення самому імператору [978, с. 288]; 20 квітня 1843 р., за розпорядженням Миколи I, Синод підтвердив чинність цього правила [979, с. 274-275]. Регламентації зазнавало і визначення місць, на яких дозволялось

зводити релігійні споруди [935, с. 621-622; 954, с. 219-227; 964, с. 600; 969, с. 116-136; 996, с. 119].

Отже, правління Миколи I і в питанні церковного будівництва відмічене тими ж тенденціями всеохоплюючого контролю, дріб'язкової регламентації, бюрократизації, які спостерігались і в інших сферах.

У цьому плані вже в перші роки царювання Олександра II була внесена суттєва коректива: іменний указ від 5 червня 1858 р. запроваджував новий порядок влаштування релігійних споруд. Ініціатором змін виступила не духовна, а світська влада. Міністр державного майна звернувся до обер-прокурора Синоду з проханням вжити заходів для сприяння влаштуванню в казенних селищах церков. По розгляді питання Синод передав імператору, а той затвердив ухвалу, згідно з якою положення примітки до ст. 45 „Статуту духовних консисторій” про те, що лише керівникам Сибірських і Закавказьких єпархій дозволяється будівництво церков власним рішенням, мало бути поширене на всі єпархії імперії. Метою нововведення було назване створення більш сприятливих умов для розширення мережі храмів [1010, с. 711-712]. Отже, указом від 5 червня 1858 р. процедура отримання дозволу на зведення церков на півдні України певною мірою знову поверталась до порядку, який існував тут і певний час до ліквідації Вольностей Війська Запорозького, і в останній чверті XVIII ст.: дозвіл на будівництво мала давати місцева влада, а Синод повинен був ставитись до відома про вже прийняте рішення.

Зміни законодавства суттєво вплинули на дії єпархіального керівництва щодо влаштування релігійних споруд, на практику церковного будівництва. Час правління Олександра I і Миколи I став періодом посиленого контролю за благоліпністю вигляду храмів, що, поряд із необхідністю зноситись із Петербургом, збільшувало тривалість терміну, який проходив від подання клопотання про влаштування споруди до її освячення. До того ж, дотримання благоліпності вимагало більших коштів, що також негативно позначилось на темпах розбудови церковної мережі. Спостерігається тенденція зниження ентузіазму мирян у питанні церковного будівництва. Особливо не поспішали

завершувати розпочате влаштування храмів у місцевостях, де щільність мережі релігійних споруд була вже відносно високою.

При збереженні політики обмеженості державного фінансування з цільовим спрямуванням коштів лише на деякі споруди, в першу чергу собори, звичайним явищем стало затягування будівництва міських храмів на десять і більше років. Прикладами таких „довгобудів” можуть служити одеська старокладовищна церква, на закладення якої благословення було дане у 1807 р., закладка відбулася лише у 1816 р., а освячення — у 1820 р. [1528, с. 92-94]; спорудження невеликої Миколаївської церкви в Миколаєві з 1803 по 1817 р. [1522]; зведення Святодухівського храму Херсона, закладеного у 1804 і завершеного лише у 1836 р. [1148, с. 44-45]. Тривалість будівництва значною мірою залежала від можливостей парафіян зібрати необхідну суму грошей, і доля споруди іноді вирішувалась надходженням великої пожертви.

Затягуванню будівництва сприяло збереження можливостей тимчасово відправляти служби в молитовних будинках. Зведення останніх широко практикувалось у краї і в останній чверті XVIII, і на початку XIX ст. Тимчасове нерідко ставало постійним: парафіяни задовольнялись наявністю молитовного будинку, не поспішаючи витратитись на зведення дорогої церкви. Це викликало незадоволення деяких представників південноукраїнської єпархіальної влади, які, зважаючи на загальноімперську ситуацію, стали набагато суворіше ставитись до зовнішнього вигляду підпорядкованих їм релігійних споруд. У 1818 р. за архієпископства Іова (Потьомкіна) консисторія наказала оголосити у всіх населених пунктах, де діяли молитовні будинки, що у випадку, коли парафіяни не почнуть будувати там церкви і не докладуть зусиль до завершення їх зведення, молитовні будинки будуть ліквідовані, а члени причтів переведені на інші місця [1422, с. 774]. У 1822 р. попередження було повторене разом із зобов'язанням благочинних краще дбати про вигляд храмів [574, арк. 1-1 зв.]. Втім, загроза залишалась нереалізованою — молитовні будинки продовжували діяти і там, де не розпочалося будівництво церков, а оздоблення діючих храмів залишало бажати на краще.

Наступник Іова, Феофіл, взявся за справу ще серйозніше. Невдовзі після зайняття кафедри він наклав на справу по клопотанню про влаштування релігійної споруди резолюцію: „На відкриття молитовних будинків я не згоден” [402, арк. 29-32]. Про це, що ця незгода стосувалась не лише конкретного випадку, а була принциповою позицією архієрея, свідчить звернення Феофіла до Синоду. У ньому, доповідаючи, що в єпархії діяло 35 молитовних будинків, причому деякі з них функціонували близько 20 років, архієрей пропонував призупинити на майбутнє відкриття таких споруд. Тут єпископ у своїй заповзятості випередив центральну владу: Синод не погодився з пропозицією, посилаючись на те, що дозвіл влаштовувати молитовні будинки диктувався необхідністю зробити виключення для краю, який тільки заселявся. Тому було лише наказано, аби священики заохочували парафіян до заготівлі матеріалів для „справжніх церков” [579, арк. 2-2 зв.]. Тож надалі Феофіл уже давав дозволи на зведення молитовних будинків [402, арк. 83].

Разом із тим, стан церков краю непокоїв Петербург. О. Голіцин писав, що йому повідомляли: загалом церкви Катеринославської губернії не мають належного вигляду. Тож Голіцин просив Феофіла виправити ситуацію [571, арк. 29-32]. Феофіл, зібравши відомості про стан підлеглих церков, зосередився на перевірці документації, яка передувала наданню згоди на зведення храмів: стали прискіпливіше перевірятись кошториси, дрібні деталі проектів. У цьому Катеринославський архієрей оригінальним не був: у сусідній Кишинівській і Хотинській єпархії архієпископ Димитрій був не менше суворим у питанні дотримання букви указів щодо церковного будівництва. Проявом такої суворості став, між іншим, наказ зупинити зведення Михайлівського храму в Одесі через вади проекту, який мав відхилення від норм [1454, с. 93-94].

Ще більшу, ніж його попередники, увагу до деталей церковного будівництва проявляв Гавриїл (Розанов). Архівні справи рясніють резолюціями архієрея, які свідчать про докладне вивчення ним проектів храмів. Типовими прикладами такої прискіпливості є випадки „забракування” Гавриїлом проекту перебудови Іоаннівської церкви, представленого поміщиком

Л. Скадовським [406, арк. 38], і звернення архієпископом уваги корпусного начальника барона Д. Остен-Сакена на те, що в плані церкви військового поселення Павлиш пічка поміщена праворуч вітваря, тоді як правила вимагають розміщувати її ліворуч. Гавриїл навіть власноруч розробив зразок, як слід влаштувати в стінах храмів каміни [411, арк. 3-3 зв.].

За Гавриїла (Розанова) попри заходи, що вживались, залишало бажати на краще внутрішнє оздоблення храмів, особливо сільських. На цьому тлі вигідно відрізнялись церкви військових поселень, чиє багатство було навіть відмічене архієпископом у звіті Синоду [852, с. 17]. Втім, заслуга єпархіальної влади в цьому була невелика, адже, згідно з „Положенням про церкви, священників, їх причти і благочинних в округах військового поселення кавалерії” кожний храм при його влаштуванні оздоблювався всім начинням за рахунок сум, що виділялись на військові поселення [314, арк. 2].

Як і попередні архієреї, Розанов зіштовхнувся зі зростаючою кількістю повідомлень про байдужість мирян до добудови розпочатих зведень храмів. Як один із засобів переконання архієпископ широко використовував тимчасове запечатування молитовних будинків. Тільки-но парафіяни відновлювали будівництво або хоча б обіцяли розпочати його найближчим часом, Гавриїл давав дозвіл на відчинення тимчасових релігійних споруд.

Заохочення парафіян до влаштування храмів стало обов'язковим елементом промов архієпископа під час об'їздів єпархії. І, звісно ж, під пильним наглядом Гавриїла знаходилося храмове будівництво в містах, де розташовувалась його кафедра — спочатку Катеринославі, пізніше — Одесі [1366, с. 549-551, 555].

Певною мірою продовжив використовувати методи Розанова Інокентій (Борисов). Зокрема зберігалась практика тимчасового запечатування молитовних будинків для підштовхування парафіян до зведення церков. Втім, архієрей уже не так опікувався перевіркою проектів храмів, більше покладаючись у цьому на консисторію. Коли ж остання та Будівельний комітет у своїй за- бюрократизованості стали висувати навіть більші вимоги щодо оформлення

паперів на будівництво, ніж передбачалось законодавством, Інокентій наказав повернутись до загальноприйнятої процедури [1528, с. 96-97]. Стосовно сільських церков Інокентій запровадив правило — обов'язково обсаджувати їх деревами. Духовенству доводилось це робити під загрозою втрати своїх місць [908, с. 198]. Помітивши під час об'їзду єпархії численні недоліки у внутрішньому оздобленні храмів, преосвященний запропонував систему заходів для виправлення цього неподобства і упередження його на майбутнє [1415, с. 40-41]. Об'їзд єпархії дав архієпископу і можливість ознайомитись із сумним станом православних церков Криму. Тому розроблений Інокентієм проект відродження християнських святинь на півострові включав і плани щодо відбудови храмів [738; 1415, с. 43-44].

Реалізацію проекту продовжив Димитрій (Муретов), який діяв уже в умовах спрощеної процедури надання дозволу на влаштування храмів. Активізував діяльність по зведенню храмів і єпископ Катеринославський і Таганрозький Леонід, єпархія якого до того значно відставала в темпах будівництва. Мала місце загальноімперська тенденція посилення уваги до зведення храмів, що була викликана вже досить помітними небезпечними для позицій православ'я тенденціями в настроях населення. Адже збайдужіння частини мирян до державної церкви в уявленні і можновладців, у тому числі і світських, і самого населення прямо пов'язувалось із нестачею релігійних споруд. Міністерство державного майна, зобов'язуючи в 1858 р. підлеглі їй палати подати свої міркування щодо можливостей розширення мережі храмів, писало, що брак церков має досить поганий вплив на моральність селян [342, арк. 4-5]. Мешканці Миколаєва, звертаючись у 1861 р. до міської думи з проханням допомоги в задуманому раніше зведенні трьохпрестольної церкви, писали: оскільки як і раніше частина міста не має пристойного парафіяльного храму, останнім часом у цій частині почали з'являтися різні секти і розкольники [320, арк. 9-12]. Поширене переконання було висловлене в „Матеріалах для географії і статистики...” по Херсонській губернії: через розкиданість сіл і віддаленість парафій релігійна завзятість значно послабла [1062, с. 497].

Втім, проблема була набагато складнішою, ніж нестача церков. Більше того, сама ця нестача певною мірою була викликана значним зниженням ентузіазму парафіян у храмовому будівництві. Як зазначалось у тих же „Матеріалах для географії і статистики...”, більша частина церков зводилась за ініціативи не селян, а влади; парафіяни ж, задовольняючись тимчасовими спорудами, не тільки залишали думки про зведення постійних церков, але навіть коли порохнявіли тимчасові приміщення не підтримували їх [1062, с. 497]. Однією з причин певного охолодження мирян до зведення церков стало те, що тоді як у минулому релігійні споруди були поліфункціональними, поступово духовна влада все більше обмежувала можливості їхнього секулярного використання як місця світських зібрань, зберігання цінних речей парафіян тощо [1316, с. 123-124; 1585, р. 222-223].

Таким чином, на темпи храмового будівництва на півдні України значно вплинули тенденції посилення контролю і регламентації з боку Петербурга та єпархіальної влади. В останній чверті XVIII ст. держава створювала режим найбільшого сприяння розбудові мережі храмів у регіоні, запровадивши низку виключень і делегувавши єпархіальній владі більше повноважень. У діях самого єпархіального керівництва простежувалась акцентованість на створенні умов для влаштування релігійних споруд, що йшло в руслі політики світської влади зі сприяння колонізації краю: держава експлуатувала у своїх інтересах прагнення переселенців оселятись там, де вже діяли релігійні споруди. З кінця XVIII ст. спостерігається посилення централізаторських тенденцій із передачею вирішального голосу від єпархіальних архієреїв Синоду. Незважаючи на деякі поступки, зроблені центром з огляду на специфіку регіону, розбудова мережі храмів тут уже не є пріоритетною. Посилення бюрократизації і вимог до якості храмів призводить до затягування зведення храмів, подорожчання будівництва і певною мірою до охолодження парафіян до справи влаштування церков. Додаткової гостроти проблемі додавала державна політика щодо фінансування, яка передбачала виділення коштів на зведення лише невеликої кількості культових споруд. У середині XIX ст.

влада частково усвідомила вади існуючої політики у сфері храмового будівництва і запровадила нововведення, спрямовані на покращення забезпеченості населення храмами. Втім, самі парафіяни в цілому вже не проявляли такої активності, як це мало місце раніше.

3.3. Проблеми церковного землеволодіння та землекористування

Тенденції, які мали місце в розбудові мережі релігійних споруд, тісно пов'язані зі змінами, які відбувалися з церковним землеволодінням і землекористуванням у регіоні. Разом з тим, ці зміни справляли істотний вплив на матеріальний стан підлеглих духовного відомства, на їхній соціальний статус, характер залежності духовних осіб від мирян. Отже, вивчення проблем, пов'язаних із земельною власністю церкви, із правом духовних осіб користуватись цією власністю, є принципово важливим для адекватної реконструкції не лише церковно-територіального устрою Південної України, але й інших аспектів історії православної церкви в краї. Обумовимось, що під церквою мається на увазі не храм, релігійна споруда, але інституція, тож дослідження церковного землеволодіння та землекористування включає вивчення питань як відмежування та користування підцерковною землею, так і землеволодіння архієрейських будинків і монастирів. Оскільки проблема розглядається в контексті вивчення церковно-територіального устрою Півдня, не доцільно акцентувати увагу на специфіці сільськогосподарського виробництва, агротехніці. Важливіше зосередитись на розгляді змін державної політики і місцевих умов на рівень забезпечення храмів, архієрейських будинків і монастирів Півдня землею, практиці відмежування ділянок, причинах і характері конфліктів, що виникали з приводу землі.

При тому, що проблеми забезпечення духовного відомства землею згадуються в більшості досліджень, які стосуються церкви XVIII – XIX ст. у Російській імперії чи окремих її частинах, як правило, акцент робиться переважно на одному аспекті: чи могла виділена земля задовольняти матеріальні потреби духовенства. Причому оцінки даються діаметрально протилежні: від

підкреслення злиденного стану і приниженості членів причтів, зведених до рівня селян необхідністю обробляти свої невеликі наділи, до наполягання на тезі про процвітання підлеглих духовного відомства, в розпорядженні якого зосередились великі площі землі. До того ж, в історіографії превалюють висновки, зроблені в результаті дослідження церковного землеволодіння та землекористування єпархій центральної Росії. Значно менше праць базується на дослідженні ситуації в українських єпархиях, причому маємо лише поодинокі згадки про специфіку Південної України, яка зводиться головним чином до наявності тут у розпорядженні церков більших, у порівнянні з іншими єпархиями, земельних наділів. Не приділяється належна увага залежності змін особливостей від місця і часу. А ця залежність була досить помітною.

Релігійні споруди, які у 1776 р. увійшли до складу Слов'янської та Херсонської єпархії, в питаннях землеволодіння значно відрізнялись між собою. На утримання храмів колишньої території Вольностей земельні ділянки відведені не були, оскільки за часів Запорожжя споруди та їхнє духовенство утримувались „з ласки військової” [1269]. Не кожна церква мала наділ і за межами колишніх Вольностей. Зберігали чинність положення Межової інструкції, згідно з якою міські церкви не повинні були отримувати землю. Для сільських же храмів мало виділялись по 33 десятини. Церкви, зведені до 1765 р., за певних умов могли зберігати за собою й більші ділянки [1204, с. 771-773].

Уже в перші роки після об'єднання храмів Півдня під зверхністю Слов'янського та Херсонського архієрея в питанні відмежування підцерковної землі відбулась суттєва зміна. У вже згадуваному донесенні В. Черткова Синоду від 7 липня 1779 р. містилось зобов'язання Азовського губернатора бути гарантом відведення кожній церкві в державних слободах по 120 десятин, тобто більше ніж передбачали норми Межової інструкції. Гарантами забезпечення церков поміщицьких сіл такими ж ділянками в 120 десятин мали стати самі поміщики. З огляду на таку пропозицію стає краще зрозумілою згода Синоду на допущення зведення храмів для парафій, які включали мен-

ше 100 дворів. Хоча в цілому в імперії чітко тримався курс на обмеження можливостей збільшення кількості релігійних споруд, головним мотивом такої політики було запобігання погіршенню матеріального стану парафіяльного духовенства. Оскільки ж Азовський губернатор пропонував компенсувати нестачу парафіян наданням більших земельних угідь, духовенство це мало задовольнити. Логічним було і те, що у своїй ухвалі, виданій з приводу донесення В. Черткова, Синод наголосив: відведення землі повинно відбуватись ще до того, як архієрей отримував повідомлення губернатора [764, арк. 41-46 зв.]. Як уже зазначалось, із вересня 1783 р. правила, запроваджені для Азовської, були поширені і на землі Новоросійської губернії.

Зміни у процедурі надання дозволу на влаштування церков, пов'язані з обов'язковістю відведення підцерковної землі, стають зрозумілими з огляду на загальний контекст подій навколо земельних роздач на Півдні. У перші роки після ліквідації Запорозьких Вольностей в очах і місцевої адміністрації, і Петербурга регіон мав необмежені земельні фонди. Особливо різною була різниця у порівнянні з центральноросійськими єпархіями, де внаслідок збільшення щільності населення спостерігався відчутний брак землі [1594, р. 10]. Звідси — і дуже простий механізм отримання ділянок на півдні України, і нескупись обіцянок відмежувати не менше 120 десятин землі під церкву, звідси ж і довіра єпархіального керівництва до таких обіцянок.

Втім, тривало це не довго. Скоро консисторія побачила, що, отримавши дозвіл на влаштування церкви, деякі переселенці вже не особливо переймаються відмежуванням землі для членів причту. Адже завдання виконано — церква будується, і невдовзі переселенці могли отримати можливість безперешкодно задовольняти свої релігійні потреби, а поміщики, до того ж, одержували додатковий козир для заманювання до своїх населених пунктів нових мешканців. З приводу невідведення ділянок першими стали бити на сполох самі члени причтів, які опинились без достатніх джерел існування. Консисторія відреагувала на ці скарги і почала гальмувати задоволення деяких клопотань про закладення церкви доти, доки не відмежовувалась земля. Підкрес-

лимо: лише деяких. В інших випадках консисторія задовольнялась або підпискою поміщика в тому, що після закладення церкви земля все ж буде відведена, або ж підпискою громади, що тимчасово членам причту дозволяється користуватись спільною землею, а пізніше для них буде відмежована указа пропорція у близькому та зручному місці.

За два роки переважна частина наявних земель у регіоні вже була роздана. Це мало наслідком, з одного боку, посилення контролю губернської влади за роздачами, а з іншого, — акцентування поміщиків на наступній стадії освоєння вже отриманих маєтностей — їх заселенні. Адже по одержанні білета на землю треба було платити податки, інакше можна не тільки втратити отримане, а ще і бути оштрафованим. Спостерігається повернення поміщиками частини земель [1103, с. 42-46].

За таких умов, коли більш актуальною стає не проблема розширення або нескорочення отриманих ділянок, але проблема їх освоєння, коли інтерес до влаштування релігійних споруд з боку поміщиків не просто не згасав, але підвищувався, духовна влада могла фактично не ризикуючи запровадити більш жорсткий порядок, за якого вимагалось обов'язкове відмежування підцерковної землі ще до закладення релігійної споруди.

Зрозумілий і інтерес Азовського губернатора, який запропонував зміни процедури влаштування храмів. Формулювання цієї пропозиції припадає на той час, коли посилювався загальний контроль з боку губернського керівництва за земельною роздачею. Якщо в середині 70-х рр. межовик міг сам наділяти поміщиків землею за їх проханням, то у 1777 – 1778 рр. прирізку землі він уже не мав права робити без наявності рішення Межової експедиції. Уже у 1778 р. Межові експедиції відводять землю під церкви переважно за вимогою губернських канцелярій. А в 1779 р. з'являються розпорядження губернських канцелярій, якими Межовим експедиціям забороняється роздавати землі без згоди цих установ. Уже невдовзі право земельної роздачі концентрується виключно в руках губернатора [1103, с. 47]. Тож пропозиція Черткова щодо характеру відповідальності за відмежування 120 десятин підцерковної землі ці-

лком логічна. Пріоритет для губернатора мало спрощення та прискорення процедури, а не покращення матеріального стану духовенства. Зобов'язання відмежовувати землю пропонувалось губернатором саме як компенсація за таке спрощення. Показово, що в самій пропозиції нічого не було сказано про те, що земля повинна була відводитись ще до надання дозволу на закладення церкви. Це вже Синод у своїй ухвалі підкреслив таку обов'язковість.

Феотокі та його наступники дійсно стали прискіпливіше стежити за тим, аби земля відводилась заздалегідь. У роботі Макаревського [1515] наводиться ціла низка фактів гальмування єпархіальним керівництвом процедури влаштування храмів при невідмежуванні ділянки; виключенням були випадки, коли дозвіл на закладення релігійних споруд давався раніше отримання повідомлення про відмежування. Лише в останнє п'ятиріччя XVIII ст. маємо значне збільшення кількості таких дозволів, причому в рішеннях єпархіальної влади зазначається причина цього: більшість землемірів була зайнята складанням атласів та іншими „невідкладними справами”. Але і тепер, як правило, не дозволялось освячувати храми, доки земля не була виділена. Випадки порушення такого порядку були вкрай нечисленними.

Слід обумовитись, що і в останній чверті XVIII, і в XIX ст. продовжувало діяти передбачене Межовою інструкцією положення, згідно з яким земля записувалась не за певними духовними особами, але за церквою. Тож і прибутками з таких ділянок користувались ті, хто належав до причту. Із переходом на інше місце духовна особа втрачала право такого користування, якщо тільки посада при храмі формально не зберігалась за нею спеціальним указом єпархіальної влади. Крім того, духовні особи не мали права закладати, продавати чи дарувати землю: раз відмежована, вона мала залишатись при церкві довіку. Духовенство могло лише здавати ділянки в оренду, або ж обробляти її власними силами чи за допомогою найманих робітників.

Невдала спроба змінити ситуацію була зроблена лише Павлом I, який 11 січня 1798 р. затвердив доповідь Синоду та Сенату про зобов'язання паффіян обробляти церковні землі із щорічним наданням священно- та церков-

нослужителям врожаю з цих ділянок або ж еквівалентної грошової суми. Землю, яка перевищувала наділ в 33 десятини, було дозволено зберігати за церквою і віддавати в оренду з заборонаю причту обробляти її власними силами, оскільки це проголошувалось несумісним зі саном [925, с. 24-26]. Реалізація цього документа наštтовхнулась на цілу низку перешкод: до Новоросійського єпископа пішли скарги як священників на невиконання парафіянами умов договорів, так і мирян на духовних осіб, коли ті починали вимагати більшого, ніж передбачалось договорами [259, арк. 26-26 зв.; 420, арк. 364 зв.-365; 496, арк. 1-1 зв.]. Мешканці Південної України не були поодинокими у своєму незадоволенні. І 3 квітня 1801 р. іменним указом було відновлено старий порядок, згідно з яким парафіяни були звільнені від обов'язкової обробки церковних земель [926, с. 605-606].

У самій затвердженій 11 січня 1798 р. доповіді мова велася про можливість domeжування землі лише до 33 десятин. Кількома указами кінця XVIII – початку XIX ст. такий порядок було підтверджено, причому наголошувалось, що до сільських церков має відмежовуватись не більше зазначеної площі. Тож за храмами краю стали закріплювати вже не по 120, а по 33 десятини. Це порушувало звичний порядок, ставило духовенство новозведених церков у нерівне положення з причтами старих храмів, тож у березні 1802 р. на розгляді Сенату вже знаходилося подання про відновлення відмежування 120-десятинних ділянок [420, арк. 400 зв.-401 зв.].

Тоді як процедура отримання дозволу на влаштування церков мала гарантувати користування землею причтам нових храмів, проблему становило відмежування ділянок для ряду храмів старих, які діяли на території Запорозьких Вольностей до 1775 р. та на землях Криму до 1783 р. Проблемним було і виділення ділянок для деяких із тих церков, освячення яких з тієї чи іншої причини було дозволене до відмежування землі. Про відсоток церков Таврійської губернії, які на час створення цієї адміністративно-територіальної одиниці не мали відведених ділянок, можна судити з „клірової відомості” за 1803 р. Із 31 релігійної споруди, зазначеної в ній, 13 не мали підцерковної

землі, оскільки розташовувались у містах, 11 користувались ділянками в 33 або ж 120 десятин, решта ж, хоча і розташовувалась у слободах, поміщицьких або казенних селищах, землі не мала [31].

Однією з причин, через яку ділянки не відмежовувались, залишались недоліки в роботі землемірів, які або не поспішали, або просто не встигали виконувати розпорядження свого керівництва. Мала місце і певна неузгодженість у діях установ, дотичних до межування [1292, с. 63-64; 1273, с. 32-34]. Але була ще одна причина, яка з роками все відчутніше давала про себе знати — конфлікти з приводу того, яка саме земля повинна бути відведена. Річ у тім, що єпархіальна влада неодноразово підтверджувала необхідність у випадках, коли межування до церкви ще не дійшло, визначати ділянку на основі добровільної згоди причту з поміщиком та поселянами, не очікуючи прибуття землеміра. Розмір ділянки повинен був відповідати загальноприйнятому. Стосовно ж якості і розташування землі використовувалось формулювання Межової інструкції: „у зручному і близькому місці”. Тут-то й виникали конфлікти. І чим менше залишалось вільних „зручних і близьких” земель, тим частішими ставали суперечки. У складених упродовж 1813 – 1817 рр. після появи синодальних указів стосовно обов’язкового відведення до церков необхідної кількості землі [239, арк. 64-65; 928, с. 190-191; 930, с. 1276; 932, с. 730-733] відомостях про храми Херсонського, Єлизаветградського, Олександрійського, Ольвіопольського повітів саме конфлікти названі як головна причина невідмежування. Стосовно цілої низки населених пунктів зазначено, що члени причтів не допускаються поміщиками чи поселянами до обробки землі, межові знаки зіпсовані або ж земля хоча і відмежована, але на великій відстані і в незручному місці [445, арк. 11-67 зв.]. Відсутність при багатьох храмах відмежованих ділянок зафіксована і формулярними відомостями про членів причтів єпархії, складеними в цей же період [530; 556-558]. Незважаючи на вжиті заходи, станом на 1823 р. ситуація з відмежуванням не покращилась: лише по частині Херсонської губернії, яка знаходилась у під-

порядкуванні Катеринославської консисторії, земля не була відмежована до 33 церков [446, арк. 5-6 зв.].

Проблеми відведення землі для храмів були складовою масштабнішої проблеми — генерального розмежування земель у краї. Петербург усвідомлював складності, обумовлені специфікою Півдня. 27 лютого 1820 р. була затверджена думка Державної Ради про правила вирішення казусів, що зустрічаються при проведенні генерального межування в Катеринославській і Херсонській губерніях. Документом підкреслювалось, що „Новоросійський край” знаходиться в зовсім інших умовах, аніж внутрішні губернії імперії, де землі вже були розмежовані раніше; тут „новизна заселення” і неоднорідність підстав, на яких роздавались землі, не давали можливості застосувати правила, які діяли щодо межування в інших регіонах. Тож було передбачено відведення під церкви по 120 десятин, що пояснювалось особливостями ґрунтів Катеринославської та Херсонської губерній [937, с. 75-84].

Цим же документом Сенату доручалась розробка правил щодо межування в Таврійській губернії. Такі правила були затверджені аж через 9 років, 24 січня 1829 р. В них наголошувалось, що в усіх поміщицьких і казенних поселеннях, де православні церкви вже діяли або може бути здійснене їх будівництво, має виділятися підцерковна земля. Щоправда, стосовно її площі чітких вказівок не давалось: лише зазначалось, що це питання має визначатись Межевою комісією [952, с. 50-59].

Але вже наприкінці того ж року змінилися правила щодо відмежування підцерковної землі в усіх губерніях імперії. З приводу того, що велика кількість сільських храмів досі залишалась без достатніх наділів, або ж стосовно виділених ділянок точились суперечки між парафіянами та причтами, у іменному указі від 6 грудня 1829 р. зазначалось, що відмежовані для храмів землі мають назавжди залишатись у церковній власності; спеціально обумовлювалось введення в повному обсязі дії закону від 26 червня 1808 р., згідно з яким угіддя церкви, що ліквідувалась або ставала приписною, не мали повертатись парафіянам, а повинні були передаватись тому храму, до відома якої останні

переходили. Щодо розміру земельних ділянок, то для державних селищ за-
 проваджувалась градація, яка мала на меті краще забезпечення духовенства.
 Віднині для церков селищ, де на одного селянина припадало більше 15 деся-
 тин землі, призначалась потрійна пропорція, тобто замість 33 — 99 десятин.
 Для населених пунктів із селянськими наділами від 12 до 15 десятин така
 пропорція призначалась подвійна — 66 десятин. Там, де казенні селяни мали
 від 8 до 12 десятин, повинна була нарізатись полуторна пропорція — 49 ½
 десятин. Питання ж стосовно прирізки землі церквам населених пунктів, де
 селяни мали ділянки менші за 8 десятин, доручалось розгляду Міністерства
 фінансів. Викладені правила стосувались визначення розміру ділянки на 1
 причт, ділянки ж для кожного причту двох- або трьохпарафіяльних церков
 мали визначатись залежно від можливостей. І ще один важливий момент: у
 тих губерніях, де продовжувалось генеральне чи часткове межкування, поло-
 ження цього указу мали бути виконані негайно. В інших губерніях повітові
 землеміри були повинні відмежовувати підцерковні ділянки в порядку зага-
 льної черги, не відволікаючись від виконання решти завдань [952, с. 833-838].

Таким чином, є некоректним узагальнення О. Дружиніної про те, що
 православні церкви отримували по 120 десятин на кожен парафію [1174, с.
 45].

Указ від 6 грудня 1829 р. спіткала та ж доля, що і багато попередніх
 узаконень стосовно підцерковної землі — на місцях виконувати його не пос-
 пішали. При черговому об'їзді єпархії в 1831 р. Гавриїл (Розанов) відмітив,
 що багато храмів так і не отримали передбачені законодавством ділянки [241,
 арк. 23 зв.]. Не виправив ситуацію і указ Синоду від 15 липня 1832 р., яким
 Розанову наказувалось, аби він через консисторію повторив місцевим казен-
 ним палатам і губернським правлінням вимоги указу від 6 грудня 1829 р.
 [449, арк. 30].

Незважаючи на, здавалось би, цілковиту прозорість і чіткість положень
 указу 1829 р., на місцях неодноразово виникали непорозуміння і суперечки з
 приводу його реалізації. Між іншим, це змусило в 1834 р. Херсонського гу-

бернського землеміра підтвердити Ольвіопольському повітовому землеміру, що імператорський указ 1829 р. стосується лише відведення землі під церкви казенних населених пунктів. Із поміщицьких же дач землю треба відмежовувати згідно з правилами від 27 лютого 1820 р. в розмірі 120 десятин [448, арк. 7].

Розходженням у розмірах ділянок при церквах населених пунктів різного підпорядкування мав покласти край указ Сенату по межовому департаменту від 25 жовтня 1837 р, яким Херсонській казенній палаті наказувалось при відмежуванні землі керуватись не указом від 6 грудня 1829 р., а приміткою на 305 статтю X тому Зводу межових законів, що передбачала відводити в „Новоросійському краї” для церков казенних сіл по 120 десятин [447, арк. 17 зв.].

Мета збільшення в другій чверті XIX ст. норм церковного землеволодіння була досить прозорою: підтримання життєвого рівня духовенства в умовах зростаючої інфляції і неспроможності держави перевести всіх членів причтів на повне забезпечення за рахунок жалування. Суттєвий вплив тут мала позиція Миколи I, який приділяв особливу увагу матеріальному стану православного духовенства.

Але проблема в тім, що тенденція зростання розмірів підцерковної землі наштовхнулася на іншу тенденцію — зменшення кількості десятин, що припадала на одну ревізку душу. Наприкінці XVIII ст. на півдні України державні селяни наділялись землею, виходячи з норми 15 десятин. У межиріччі Бугу і Дністра норма була ще вищою — 30 десятин. Підвищена норма була встановлена і для деяких груп селян, в переселенні яких до регіону держава була особливо зацікавлена. Але, як зазначив О. Коцієвський, активна колонізація краю призвела до того, що з другого десятиліття XIX ст. казенні селяни Півдня стали відчувати нестачу землі. У 1817 р. в державних селах на ревізку душу в середньому припадало 13,9 десятин. Ситуація ускладнювалась тим, що основним напрямом господарювання залишалось екстенсивне скотарство, яке вимагало чималих земельних площ. У наступних роках сере-

дній розмір наділу продовжував зменшуватись, і в 2-й пол. 30-х рр. у Катеринославській губернії на душу припадало 8,5, а в Херсонській — 11,3 десятин. Особливо гостро нестача землі відчувалась у північних, найбільш заселених частинах краю [1238, с. 420-421].

Це стало однією з причин відставання церковного будівництва від темпів зростання населення: при влаштуванні нових населених пунктів, особливо на недалекій відстані від діючих храмів, мешканці не завжди поспішали будувати церкви і відводити їм кращі землі. Разом із тим, коли потреба „заманювати” переселенців наявністю релігійної споруди для багатьох уже відпала, коли можливості переходів селян були обмежені, коли значно відчутніше став брак зручної землі, що лежала поруч із населеними пунктами, зменшилась і зацікавленість поміщиків у влаштуванні церков і відмежуванні землі до вже діючих храмів.

Результатом таких змін стало і значне зростання чисельності конфліктів між священно- і церковнослужителями та парафіянами.

У 1840 – 1850-х рр. в судових установах Півдня розглядалась ціла низка подібних справ [1290]. Оскільки зберігав чинність порядок, згідно з яким земля під релігійну споруду мала відводитись ще до освячення останньої, конфлікти з приводу підцерковної землі для нових храмів виникали досить рідко: в разі небажання парафіян надати ділянку узаконеної пропорції єпархіальний архієрей просто не давав хід клопотанню про влаштування споруди. Однак і тут виникали казуси, пов'язані із визначенням, які саме ділянки мали відводитись. Ще один привід для конфлікту: при наявності відмежованої землі і дозволу на зведення церкви через брак коштів будівництво розтягувалось на невизначений термін. Єпархіальний архієрей у таких випадках повинен був передати відведену ділянку тій церкві, до парафії якої зараховувався населений пункт, де не було релігійної споруди. Але на перешкоді цьому ставав поміщик, який відмовлявся передати ділянку на тій підставі, що нібито при купівлі маєтку не знав про виділення його частини для церкви, а якби і знав, то мав би віддати лише в разі завершення будівництва. Са-

ме така справа велася з приводу відмови поміщика Трибинського передати 33 десятини причту Преображенської церкви села Василівка [405].

Ще складнішою була ситуація навколо вже діючих релігійних споруд, які не мали землі достатньої кількості чи якості [412, арк. 1; 413, арк. 1-1 зв.; 414, арк. 2-2 зв.; 418, арк. 2-2 зв.; 419, арк. 9].

Непорозуміння виникали не лише між поміщиками і священно- та церковнослужителями, але і між останніми та мешканцями державних населених пунктів. Досить типовим був конфлікт, що точився в 40-х рр. навколо підцерковної землі в селі Західні Каїри, де ще до проведення відмежування члени причту користувались ділянкою більше 40 років. Каменем спотикання стали сінокоси у плавнях, на які претендували і духовні особи, і парафіяни. Останні пропонували відвести під церкву землю в іншому місці [450, арк. 3-32]. Казусом, в якому суперечка велася стосовно не розмірів, а місця розташування підцерковної землі, і обидві сторони були готові пожертвувати частиною ділянки заради отримання решти в більш зручному місці, була справа, розпочата за скаргою членів причту Миколаївської церкви казенного селища Станіслава. Поселяни не допускали землеміра до domeжування, згідно з двома указами Херсонського духовного правління, 78 десятин до вже відведених під Миколаївську церкву в 1787 р. 120 десятин землі. Причому поселяни не заперечували проти самого domeжування, але наполягали на тому, щоб церкві було відведено всі 198 десятин в іншому місці, яке члени причту вважали незручним через розташування в безводному степу на далекій відстані від Станіслава. Як зауважив віце-губернатор, який на місці розглядав обставини справи і став на бік парафіян, вимоги останніх були обґрунтованими, оскільки в разі domeжування землі до ділянки, якою здавна користувався причт, поселяни втрачали можливість виганяти свою худобу на водопій до Дніпровського лиману [403, арк. 15-16]. І тут же називалася обставина, яка була глибинною причиною більшості конфліктів навколо підцерковної землі в південноукраїнському регіоні. Віце-губернатор пояснював, що в 1787 р., коли із дачі поселян під церкву відмежовувалось 120 десятин, селище було

ще малолюдним, і тому користування членів причту цією ділянкою не заважало парафіянам. Але тепер, коли населення Станіслава значно зросло, ділянки поселенців оточили підцерковну землю, що стало становити значну незручність.

Те, що загальний брак земельних фондів, і в першу чергу дефіцит зручних ділянок великою мірою обумовлював проблеми, пов'язані з церковним землеволодінням, підтверджується і матеріалами справи, яка велася в 1848 – 1851 рр. за указом Синоду від 15 грудня 1848 р. Синод, доводячи до відома єпископа Херсонського і Таврійського Інокентія зміст відношення Міністра державного майна від 30 вересня 1848 р., писав, що Катеринославське єпархіальне керівництво на підставі статті 389 X тому Зводу межових законів клопотало про додачу до відведених у минулому для деяких парафій 33 десятин землі ще по 87 десятин. Але оскільки на час видання цього закону Катеринославська губернія належала до числа багатоземельних, а тепер у ній є селища, які не мають і 5 десятин на душу, Міністр державного майна знаходить, що передбачений статтею 389 виняток для церков згаданої губернії, який дозволяє відводити для них 120-десятинні наділи, не може більше залишатися в силі. Синод наказав архієпископу Інокентію подати відомості і заключення по визначеній проблемі, оскільки і Херсонська губернія тепер уже не належала до багатоземельних.

На вимогу консисторії Херсонська і Таврійська палати державного майна підтвердили, що в наділі селян Херсонської губернії знаходиться по 8, а в деяких лише по 5 – 6, а то й менше десятин, а в селян губернії Таврійської — по 8 десятин. Незважаючи на це, консисторія висловила протипозиції скасувати статтю 389, обґрунтовуючи свою позицію тим, що „земля по Херсонській єпархії за якістю її і добротою набагато гірше земель інших губерній, так що і в цілісності її і за родючістю не може і наполовину зрівнятися із землею інших єпархій”. Консисторія клопотала про необхідність відведення якщо не 120-десятинної пропорції, визначеної статтею 389, то принаймні про подвійну пропорцію за статтею 387. Враховуючи позицію конси-

сторії, Синод висловив незгоду із пропозицією Міністра державного майна, і зі свого боку сформулював компромісний варіант. З огляду на те, що не можна вимагати від селян, які мали у відводі лише по 8 десятин, відмежування підцерковної землі площею, більшою за 33 десятини, пропонувалось справу про кожну церкву розглядати індивідуально.

У відповідь Міністр навів дані, за якими із загальної кількості парафій Катеринославської і Херсонської губерній (мались на увазі лише парафії казенних населених пунктів) тільки 27 не були наділені 120-десятинною пропорцією, і ще 22 не мали землі взагалі. За тими ж даними, селяни цих 49 парафій не лише не користувались 15 десятинною пропорцією, яка передбачалась для них як для населення багатоземельних губерній на час видання закону про наділення парафій 120 десятинами, але в багатьох випадках не мали навіть 8 десятин. Наведена статистика, за переконанням Міністра, давала всі підстави наполягати на скасуванні статті 389 із тим, аби лише 7 парафій отримали 120-десятинну пропорцію, а стосовно інших були застосовані загальнодержавні правила, передбачені статтею 387. За ними, із решти 42 парафій тільки 16 мали бути наділені $49 \frac{1}{2}$ десятинами, 3 — 33 десятинами (із припустимою додачею ще деякої площі при наявності місцевих можливостей). 6 парафій, які вже мали 33 десятини, також могли б претендувати на додаткові наділи. Стосовно ж 17 парафій Міністр зазначав, що вони вже мають підцерковні землі більших площ, ніж передбачалося статтею 387.

Міністр державного майна був дуже наполегливим у реалізації своїх намірів, про що свідчать як неодноразові вимоги від Синоду надати якомога скоріше відповідь по цій справі, так і винесення останньої на розгляд Державної Ради. Духовна влада не мала можливості не піти на поступки і намагалась лише виторгнути більш прийнятні умови для своїх підлеглих. Для цього були систематизовані дані стосовно землі кожної релігійної споруди. Цифри, наведені по Херсонській губернії стосовно як державних, так і поміщицьких сіл, показували значно гіршу, ніж змальована Міністром державного майна, картину церковного землеволодіння. За цією інформацією, із 58

казенних населених пунктів повну 120-десятинну пропорцію не мали 13, а із 186 поміщицьких — 110. На 100% були забезпечені 120-десятиною пропорцією лише адміралтейські селища та болгарські колонії. Стосовно забезпечення членів причтів казенних селищ Херсонська консисторія пропонувала в разі неможливості доповнення ділянок до 120 десятин компенсувати брак землі видачею зерна чи грошових сум від Палати державного майна. Разом з тим, консисторія висловила побоювання, що скасування статті 389 може потягнути за собою намагання „інших” (тобто поміщиків) вимагати зменшення розмірів підцерковної землі [415, арк. 1-31].

Крім браку земель, причиною напруження в ситуації навколо церковного землеволодіння була неповороткість бюрократичної машини і перевантаження завданнями осіб, які мали проводити відмежування. Переважна більшість справ тягнулась роками. Причому навіть і в тих випадках, коли сторони вже знайшли згоду і були зацікавлені в якомога скорішому завершенні відмежування нової ділянки. Здавалось би, проста справа церкви селища Краснопілля тривала з 1836 по 1852 рік. Згідно із знайденою в цій церкві храмоздатною грамотою під релігійну споруду в 1780 р. було відведено 120 десятин, але на момент перевірки, в 1836 р., за формулярними відомостями значилось лише 33. Безумовно, храм мав усі підстави для поновлення межових знаків 1780 р. Але 16 років цього не робилось через тривалі пошуки плану підцерковної землі [410]. Навіть у виняткових випадках справа тривала рік. Таким випадком було, зокрема, відмежування додаткових 82 десятин для церкви містечка Петрівівки, пожертвуваних поміщиком П. Вульфом. Єпархіальне керівництво було повідомлене про цей дар у липні 1851 р. і розпорядилось вжити необхідні для відмежування заходи. Але землемір повідомив, що „ця справа за старшинством надходження і за чергою справ... знаходиться під № 66-м” [!]. Подіяло лише те, що П. Вульф з'явився до благочинного і заявив, що у випадку невиключення впродовж року зазначеної ділянки з його володіння і з казенних за неї повинностей, а також при неотриманні храмом відповідних документів він, П. Вульф, буде вважати свої

клопоти про церкву зайвими і забере землю у своє розпорядження. Погроза була серйозною, і тоді благочинний та єпархіальний архієрей доклали всіх зусиль, аби не допустити втрати церквою дарованої ділянки. Але і при цьому відмежування відбулося лише в липні наступного року, а справа із видачею духовній владі копії з акту межування тягнулась ще кілька років [417].

Годі й казати про випадки, в яких світська влада не погоджувалась із позицією членів причтів. Архівні справи рясніють вимогами до світських установ та осіб, які мали брати участь у межуванні, прискорити виконання своїх завдань. Втім, такі вимоги виявлялись малоефективними. Завершення межування затягувалось. І далеко не завжди воно відбувалось взагалі. Ціла низка справ була припинена в 1862 р. за рішенням Херсонського губернського правління. Присутнє місце доводило до відома консисторії, що, розглянувши питання про те, яку кількість землі, згідно з існуючими узаконеннями, слід відводити для церков із поміщицьких дач, воно знайшло, що статті 462, 464 та 483 Зводу межових законів треба розуміти таким чином: узаконеною пропорцією є ділянка в 33 десятини, а 120 десятин слід залишити лише за тими церквами Херсонської губернії, до яких така земля вже була відведена [413, арк. 65-66; 418, арк. 20-21]. Отже, висловлене Херсонською консисторією в 1851 р. побоювання виявилось небезпідставним.

Проблема наділення церков землею станом на початок 1860-х рр. вирішена так і не була. Певною мірою вона мала бути послаблена переведенням сільських причтів на жалування. Сам цей захід був покликаний звільнити членів причтів від необхідності обробляти землю і дати їм можливість сконцентруватись на обов'язках з проповідування слова Божого. Але для духовенства Півдня, яке, у порівнянні з колегами з сусідніх регіонів, звикло користуватись більшими ділянками, отримання платні від держави не було однозначно кращою альтернативою [899, с. 296-297].

При розгляді проблем храмового землеволодіння слід звернути увагу ще на два моменти. По-перше, церквам дозволялось збільшувати свої земельні ділянки не лише за рахунок відмежування „законної пропорції”. Перед-

бачалась можливість придбання додаткових ділянок. Височайше затвердженим 4 січня 1819 р. положенням Комітету Міністрів було обумовлено, що така нерухомість не може закріплюватись у володіння без попереднього дозволу імператора [936, с. 7-8]. З 13 лютого 1831 р. порядок контролю за жертвуванням угідь на користь церков був ще більш ускладненим [955, с. 152]. По-друге, від земель, якими володіли храми і тому користувались члени причтів, слід відрізняти ділянки, які знаходились у власності чи користуванні духовенства, не знаходячись у володінні церкви. А наявність ділянок із таким статусом законодавством передбачалась. Зокрема з 1779 р. вступив у силу іменний указ, згідно з яким дозволялось, за наявності бажання священно- та церковнослужителів, відводити їм сусідні з церквою дворові місця безкоштовно, з позбавленням права передачі представникам інших верств [920, с. 819]. 14 травня 1804 р. сенатським указом було повідомлено імператорський дозвіл на купівлю незаселених земель особами духовного звання нарівні з іншими різночинцями [928, с. 312]. Сенатським указом від 12 жовтня 1821 р. було дозволено здійснювати купчі на маєтки духовними особами, яким унаслідок сопричислення до орденів були дані дворянські грамоти [937, с. 885-887]. З приводу помічених порушень 24 лютого 1831 р. Сенатом було наказано всім присутнім місцям, у яких складались купчі, перевіряти, аби нерухомість, яка виставлялась на продаж духовними особами, не належала церкві [955, с. 187-188]. Права білого духовенства на придбання землі були підтверджені Зводом законів 1832 р. і „Статутом духовних консисторій”.

Після проведення секуляризаційної реформи державою була прийнята низка документів, якими обумовлювались розміри та порядок поводження з земельними угіддями, що могли знаходитись у розпорядженні архієрейських будинків і монастирів. Мова йде, зокрема, про іменний указ від 18 грудня 1797 р., згідно з яким при архієрейських будинках мало знаходитись по 60, а при монастирях — по 30 десятин землі, включаючи те, що вони мали раніше і з наданням, крім того, млинів та рибних ловель [924, с. 822]; сенатський указ від 5 квітня 1800 р. про заборону міняти вже відведені землі, млини та

рибні ловлі [926, с. 114-115]; сенатський указ від 8 червня 1805 р., що як виключення дозволив монастирям купувати нерухомість із попереднім отриманням монаршої згоди [928, с. 1077-1078] (за такої ж умови монастирям було дозволене придбання нерухомості за заповітами [1205, с. 103]); сенатський указ від 23 липня 1823 р., що забороняв керівництву губерній і градоначальникам приймати рішення про зайняття монастирських земель без попереднього узгодження з духовною владою, якщо тільки ця земля не передбачалась для влаштування тимчасових карантинів [938, с. 1116-1118]; височайше затверджену 4 червня 1824 р. думку Державної Ради про порядок наділення землями архієрейських будинків і монастирів [939, с. 368]; сенатський указ від 10 листопада 1832 р. і височайше затверджене 6 вересня 1838 р. положення про відведення православним монастирям лісу [957, с. 831-835; 969, с. 109-111]; синодальний указ від 18 листопада 1842 р. стосовно заборони відмежування лісових ділянок монастирям, які не можуть стежити за їх збереженням [980, с. 8].

І все ж закріплення угідь за архієрейськими будинками і монастирями залишалось індивідуальною справою.

Зокрема архієрейському будинку Феодосійського та Маріупольського вікаріатства за єпископа Дорофея було відведено в селі Козах 16 виноградників, за керівництва ж єпископа Мойсея замість цього передбачено видачу 300 відер вина щороку. Незадоволений таким станом речей наступник Мойсея просив у 1794 р. відвести для архієрейського будинку хоча б один виноградник чи сад, млин біля Старого Криму і 120 десятин землі (за прикладом парафіяльних церков) [1253, с. 210].

Для архієрейського будинку іншого південноукраїнського вікаріатства відведення землі і рибних ловель з казенних фондів обумовлювалось височайшим указом від 28 лютого 1853 р. До відведення передбачалась щорічна компенсація в 1150 крб. Визначення самих ділянок було передане на спільний розгляд Палати державного майна і єпархіального керівництва. Вирішення справи затягнулось аж до 1859 р., що пояснювалось намаганнями ду-

ховної влади „виторгувати”, крім запропонованої Херсонською палатою державного майна ділянки за 35 верст від Херсона площею 222 десятини зручної і 16 десятин незручної землі з рибною ловлею, ще й компенсацію за відсутність млина, або ж різниці між прибутками від здачі землі в оренду (385 крб.) і сумою в 1150 крб., що одержувалась із казни. Тут чималу активність проявили і єпископ Полікарп, і сам Інокентій (Борисов), які наполягали на аргументі про низьку родючість земель поблизу Херсона. Але нове керівництво вікаріатства і єпархії в особах єпископа Антонія і архієпископа Дмитрія погодились на пропоновану ділянку без додаткової грошової компенсації: вдалося знайти орендаря, який щороку сплачував суму саме в 1150 крб.

Ділянку архієрейського будинку не оминула доля володінь багатьох церков краю: вона стала предметом суперечок із мирянами. Крім того, що мали місце конфлікти орендаря з сусідніми поміщиками і казенними селянами через зруйнування старих меж, особливих клопотів вікарному будинку спричинили рибні ловлі при Дніпровському лимані, на які пред'являли претензії сусідні ж поміщики. Справа розглядалась у окружному суді, Одеській судовій палаті, звідки за розпорядженням Сенату була передана Харківській судовій палаті, поки не був знайдений компроміс між опонентами [1179, с. 100-121].

Чотири роки тягнулась справа стосовно землі Херсонського архієрейського будинку. У 1845 р. для нього було відведено поблизу Очакова ділянку в 150 десятин. Хоча це і перевищувало норму, яка продовжувала становити 60 десятин, правління будинку в 1849 р. звернулось до архієпископа Інокентія за підтримкою в клопотанні про domeжування від казни ще 500 десятин. Підстава називалась та сама, що і в поданні щодо вікарного архієрейського будинку — відсутність млина і низька родючість земель Херсонської губернії у порівнянні з ґрунтами великоросійських губерній. У результаті тривалого листування духовної влади з Міністерством державного майна врешті-решт було прийняте рішення про domeжування 200 десятин [416, арк. 1-45].

Практика відведення для архієрейських будинків ділянок більших ніж передбачались законодавством не була чимось унікальним: за царювання

Миколи I і Олександра II при влаштуванні нових єпархій та вікаріатств з огляду на місцеві умови використовувались різні схеми [1436, с. 43].

Розмір прибутків, які отримували південноукраїнські архієрейські будинки від здачі в оренду своїх земель, не перевищував середнього по імперії — близько 2000 крб. Загалом володіння архієрейських будинків становили мізерну частину земельних площ Південної України, не даючи можливості утримувати навіть штат прислуги архієреїв і покривати витрати останніх.

Сумарна площа земель південноукраїнських монастирів хоча і перевищувала в десятки разів площу маєтностей архієрейських будинків, також не становила помітного відсотку від загальних земельних фондів регіону.

Згідно з підрахунками Н. Полонської-Василенко, зробленими на основі матеріалів Атласу Катеринославського намісництва 1787 р. [755], монастирі володіли лише 0,6% земельних площ. Причому монастирські угіддя розміщувались вкрай нерівномірно: 35,7% знаходились у межах Слов'янського; 27,0% — Олександрівського; 24,4% — Новомосковського; 8,6% — Костянтинівського; 4,3% — Херсонського повітів [1421, с. 122, 126]. Слід обумовитись, що ці показники не досить адекватно відбивають ситуацію у Катеринославському намісництві в цілому, оскільки ними не враховані Кременчуцький і Полтавський повіти, де ще не було проведено межкування; але саме ці повіти, і передусім Полтавський, були місцем розташування земельних угідь кількох монастирів. Про це свідчать, між іншим, матеріали того ж Атласу 1787 р. Згідно з ними, 1,2% всього населення намісництва становили монастирські селяни. 29,3% від їхньої кількості мешкало в Слов'янському повіті; 26,6% — в Полтавському; 15,6% — Новомосковському; 15,0% — Олександрівському; 8% — Кременчуцькому; 5,2% — Костянтинівському; 0,3% — Херсонському (зауважимо, що Н. Полонська-Василенко, викладаючи підрахунки, переплутала показники по Костянтинівському і Кременчуцькому повітах, переставивши їх місцями) [1421, с. 146, 150].

Неповнота даних по північних повітах Катеринославського намісництва не заважає скласти уявлення про розміри монастирського землеволодіння

в регіоні, що традиційно визначається як Південна Україна, адже і Полтавський, і Кременчуцький повіти знаходились поза його межами.

Для оцінки даних Атласу слід мати на увазі і той факт, що документ складався в період між підписанням іменних указів від 10 квітня 1786 р. і 25 квітня 1788 р., якими мала бути кардинально перекроєна карта монастирських володінь намісництва. Внаслідок першого зі згаданих указів реальна загроза закриття нависла над Самарським монастирем, і Катеринославська казенна палата в серпні 1787 р. конфіскувала його угіддя. А саме вони становили значний відсоток від тих, що були зазначені в Атласі [914, с. 81-83].

Конфіскація відбулась внаслідок неповороткості бюрократичної машини, адже настоятель обителі отримав і згоду Г. Потьомкіна на існування монастиря в подальшому і дозвіл Синоду на те, щоб обитель разом із усіма своїми угіддями залишилась у складі Катеринославської єпархії. Вже невдовзі Г. Потьомкін наказав казенній палаті залишити нерухомість за монастирем.

Внаслідок підписання іменного указу від 25 квітня 1788 р. загроза нависла вже не над одним Самарським, але і над іншими монастирями намісництва, які могли бути перетворені на парафіяльні церкви із конфіскацією їхніх земельних володінь. Самарській же обителі знову вдалось зберегти свої угіддя завдяки допомозі Г. Потьомкіна: тепер ці землі мали використовуватись архієрейським будинком, місцем знаходження якого і повинен був стати Самарський монастир. Але після смерті Потьомкіна його наступник, П. Зубов, подав Сенату думку, наслідком якої стала передача казні більшої частини нерухомості обителі. Із 18697 десятин 615 кв. сажнів монастирської землі за Самарською обителлю було залишено лише 1632 десятини 1630 кв. сажнів. Такий розмір угідь залишався за обителлю і надалі. Разом із землею в монастиря були відібрані селяни. Згідно з іменним указом від 28 серпня 1794 р., селяни, які до того були записані за монастирями Катеринославського намісництва, приписувались до поселян, що поповнювали склад Катеринославської кінноти. Пізніше для обробки монастирських земель при обителі знаходилось 44 селянські сім'ї [1514, с. 62-67, 76-77, 85, 92-93].

Визначення розмірів земельних угідь Григоріївського Бізюкова монастиря було обумовлене іменним указом від 4 грудня 1803 р., який передбачав зміну статусу Новогригоріївської пустині. Зазначалось, що при монастирі залишались усі ті угіддя, що були затверджені за ним у 1792 р. [1166, с. 506-507] (земля для пустині в розмірі 3245 десятин була виділена ще згідно з розпорядженням Г. Потьомкіна від 1781 р., крім того, було відведено більше 2000 десятин плавнів, а в 1787 р. відмежовано ділянку в 20718 десятин) [1156, с. 3; 1392, с. 10-11, 28]. Георгіївська обитель і надалі володіла угіддями, які значно перевищували розміри угідь Самарського монастиря [688]. За повідомленням настоятеля Бізюкова монастиря архімандрита Діонісія, у 1861 р. при його обителі знаходилось 25963 десятин землі [1166, с. 515].

3000 десятин отримав при своєму влаштуванні Корсунський єдиновірський монастир. Така ж ділянка зручної землі була виділена йому з височайшого дозволу в 1797 р. при облаштуванні на новому місці. Крім того, було вимежовано і 2447 десятин незручної землі. Ці угіддя виділялись з огляду на значення монастиря у справі навернення старообрядців до офіційної церкви. Відмежування не утискало інтересів місцевого населення, оскільки відводились „пустопорожні землі”. Відмітимо, що самé переведення обителі на нове місце відбулось великою мірою через неможливість прирізати 120 десятин лісу, оскільки ним користувались мешканці Нікополя [1237, с. 963-964]. У 1808 р. Корсунський монастир за клопотанням єпархіального керівництва й ігумена одержав у користування два Кінбурнські соляні озера. Через 3 роки замість цього обитель стала отримувати сіль із казенних запасів [1365, с. 311-312]. З 1848 р. монастир був приписаний до Одеського архієрейського будинку і завдяки своїм угіддям надавав суттєву допомогу в утриманні останнього.

У поданні до Синоду Гавриїла, митрополита Кишинівського, про влаштування Свято-Успенського монастиря пропонувалось закріпити за ним 25 десятин під садом і виноградником та 25 десятин сінокісної та рільної землі, пожертвованої дворянином Теутулом і закріпленої в 1815 р. за Кишинівсь-

ким архієрейським будинком [1156, с. 33-34] (для самого будинку вона виявилась малокорисною: у віддаленні від Кишинєва, відділене Дністровськими карантинами подвір'я поступово приходило в запустіння). Архієпископ Кишинівський Дмитрій, який продовжив справу Гавриїла по влаштуванню монастиря, у доповіді Синоду повідомляв, що до пожертвованої Теутулом землі для майбутньої обителі придбано ще 33 десятини [939, с. 432; 1156, с. 36]. А в 1837 р. монастирю належало вже 158 десятин 1610 сажнів [1528, с. 14].

Більшими за мінімальні розміри, визначені законодавством, були і угіддя Архангело-Михайлівського монастиря. Вже при його влаштуванні обумовлювалось, що замість передбачених штатами земель за монастирем мають бути закріплені куплена у чиновника Чижевича та пожертвована купцем Ростовцевим ділянки [1156, с. 63].

Суттєво різнилися розміри угідь кримських обителей. Землі Балаклавського Георгіївського монастиря складали більше 900 десятин, причому до них включались і ділянки, які надійшли як пожертви [1504, с. 73]. Переважну частину володінь не можна було використовувати для сільського господарства: вони являли собою кручі, скелі і кам'янистий степ [1543, с. 57-58]. Угіддя Бахчисарайському Успенському скиту та кримським кіновіям були виділені з державних фондів спеціальними імператорськими указами, ініційованими архієпископом Інокентієм. Зокрема скит отримав 32, а Катерлезька кіновія — 21 десятину [1223, с. 57; 1504, с. 49, 85]. Крім того, розміри угідь обителей розширювались за рахунок пожертв. Між іншим, сам Інокентій придбав 150 десятин для Кизилташської кіновії. 50 десятин були пожертвовані Успенському скиту надвірним радником Кашкадамовим і купцем Гушціним, а під час Кримської війни володіння скиту розширились завдяки придбанням від караїма і татарина [1504, с. 49, 85].

Отже, обителі регіону значно відрізнялись між собою розмірами ділянок, які знаходились у їхньому розпорядженні. Це не означало, що Петербург не тримав під контролем питання виділення землі монастирям. Визна-

чаючи розміри угідь, які мають надаватись державою, центральна влада не випускала із поля зору й отримання монастирями землі як пожертви. Між іншим, 8 червня 1805 р. на виконання волі Олександра I з'явився сенатський указ, яким керівництво монастирів зобов'язувалось при купівлі землі попередньо отримувати згоду імператора [928, с. 1077-1078]. Височайше затвердженим 4 січня 1819 р. положенням Комітету Міністрів цей обов'язок був підтверджений [936, с. 7-8]. Згідно з волею Миколи I, 13 лютого 1831 р. побачив світ указ Синоду, яким наказувалось додавати до повідомлень про пожертвувану нерухомість відповідні плани для клопотання перед монархом про укріплення угідь у власність обителів і храмів [955, с. 152]. Після того, як у томі X Зводу законів не досить чітко було виписано порядок отримання дозволу на заповідання монастирям і церквам нерухомості, згідно з волею імператора з'явився сенатський указ, яким передбачалась зміна статті 648 із зазначенням: хоча заповідати ненаселене нерухоме майно монастирям і церквам не забороняється, але таке майно затверджується за ними у власність не інакше, як після отримання на те через Синод височайшого дозволу [972, с. 208-209]. Таким чином, свого часу підірвавши економічну могутність монастирів секуляризацією, Петербург уже не випускав з-під контролю кожне земельне придбання обителів. Загалом на середину XIX ст. монастирські володіння, за нашими підрахунками, становили лише близько 0,2% земельних площ трьох південноукраїнських губерній.

При тому, що більшість монастирських земель здавалась в оренду, частина площ не використовувалась через непридатність для господарської діяльності, а частина оброблялась самим чернецтвом (переважно — послушниками і послушницями), а також найманими робітниками.

Таким чином, політика щодо забезпечення землею південноукраїнських церков, що проводилась в останній чверті XVIII ст., в умовах наявності вільних земельних фондів була сприятливою і для храмового будівництва в регіоні, і для заохочення духовенства. Але у першій половині XIX ст. державній владі довелось розв'язувати вже значно складнішу задачу: з одного боку, за-

безпечити утримання духовенства великою мірою за рахунок підцерковних земель, хоча і з поступовим переходом на жалування, а з іншого, — враховувати зростаючий брак зручних і близьких до населених пунктів ділянок. Численні зміни норм церковного землеволодіння, чергування заходів щодо диференціації та уніфікації стали виявом намагань вирішити це завдання. Втім, це лише посилювало напруженість між членами причтів і мирянами, збільшуючи кількість конфліктів між ними щодо межування, що стало однією з причин більш обережного ставлення мирян до влаштування нових релігійних споруд. Додатковими перешкодами церковному будівництву стали недоліки та неузгодженість у діях установ, причетних до межування.

Проведена наприкінці XVIII ст. секуляризація підірвала монастирське землеволодіння, після чого кожне нове придбання обителів і архієрейських будинків мало узгоджуватись із державною владою. В результаті, незважаючи на розширення мережі монастирів у регіоні, відсоток їхніх володінь у загальних земельних фондах на середину XIX ст. був утричі меншим аніж у 80-х рр. XVIII ст. Станом на 1861 р. монастирі та архієрейські будинки Півдня значно відрізнялись між собою розмірами закріпленої за ними землі, що обумовлювалось часом їхнього влаштування, статусом, місцем розташування, рівнем зацікавленості центральної влади у їхньому функціонуванні, а також увагою з боку жертвувачів.

3.4. Становлення мережі духовних навчальних закладів і проблеми освіти священно- та церковнослужителів і їхніх дітей

Складовими системи установ, підпорядкованих духовній владі, закладами, які були покликані підвищувати освітній рівень духовенства, виховувати духовних осіб, краще підготованих до виконання своїх функцій, постачати кадрами органи єпархіальної влади і до певної міри — світські структури, виступали семінарії, повітові і парафіяльні училища. Формування їхньої мережі на півдні України слід розглядати в загальному контексті змін, які відбувались із духовними навчальними закладами Російської імперії: коливання по-

літики Петербурга в освітній сфері значною мірою визначали етапи і напрями трансформацій у краї. Разом із тим, характер цієї ж політики зумовив залежність змін, які відбувались із мережею духовних освітніх установ, і від ступеня бажання та можливостей органів єпархіальної влади, місцевого духовенства. Тож важливо простежити основні тенденції в розвитку духовних навчальних закладів Півдня, ступінь обумовленості цих тенденцій загальноімперськими процесами і ситуацією в самому регіоні.

На жаль, цьому аспекту дослідниками не приділено належної уваги. Адже історіографія питання представлена переважно працями, що розглядають духовну освіту на одному з двох рівнів узагальнення: загальноімперському і рівні окремих освітніх установ. І дослідники, які вивчали проблему в масштабах держави, спирались переважно на дані по російських єпархіях, не зосереджуючись на ситуації в південному краї. Автори ж робіт з історії конкретних семінарій та училищ розглядали явище на мікрорівні, часто як унікальне, або ж роблячи узагальнення лише на основі даних по одній установі.

Станом на 1775 р. система духовної освіти, яка почала формуватись за часів петровських реформ, все ще залишалась досить нерозгалуженою. Не в кожній єпархії діяла семінарія. Тож не дивно, що при влаштуванні архієрейської кафедри в Полтаві не йшла мова про необхідність наявності такої установи в структурі єпархіальної влади. Втім, Євгеній (Булгаріс), „учений чернець”, не міг бути задоволеним тим рівнем підготовки, який виявляли кандидати на отримання місць при церквах під час розгляду їхніх справ у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі. Лише мізерна частина духовенства з'являлась до парафій, маючи за плечима спеціальну освіту. Слід було шукати способи вирішення проблеми незадовільної підготовки осіб, які служили при церквах. Шлях, до якого підштовхувала центральна влада, наголошуючи на необхідності при призначенні до парафій віддавати перевагу особам із духовною освітою, був важко здійсненим в умовах і нестачі самих священно- та церковнослужителів, і відсутності в єпархії семінарії.

Малоефективною виявилась і зроблена спроба примусити підлеглих духовного відомства отримати хоча б мінімум знань, необхідних для служіння, шляхом запровадження іспиту з катехізису [420, арк. 224; 674; 1515, с. 1021].

Паралельно з такою перевіркою знань єпархіальна влада взялася за значно масштабнішу справу — влаштування духовної семінарії. Початок проекту був скромним. Булгаріс наказав влаштувати при Хрестовоздвиженському монастирі з архієрейських півчих школу з десятком учнів, які вже володіли читанням та письмом. У школі мали викладатись латина, короткий катехізис, арифметика, географія та історія. Майже одночасно Євгеній зробив ще два важливі кроки — направив до Синоду подання щодо дозволу на влаштування в єпархії семінарії і умовив К. Розумовського передати його будинок навчальному закладу. Для добудови споруди, крім позики в монастиря, коштів, отриманих від штрафування духовенства єпархії, були використані гроші, зібрані як цільова пожертва від дворянства, купецтва та духовенства.

З листопада 1778 р. запроваджена раніше школа діяла вже як єпархіальне училище (Ю. Катунін помилково приписує справу заснування училища Гавриїлу (Бонулеску-Бодоні), який прибув до єпархії значно пізніше) [1222, с. 14]. Через консисторію всім духовним правлінням було наказано скласти списки дітей священнослужителів віком від 8 до 14 років, які не мали хвороб і вміли писати і читати. Списки складались на перспективу: поки що училище не могло вмістити всіх, хто відповідав зазначеним критеріям. Передбачалось, що ці діти будуть викликані пізніше. Поки ж наказувалось негайно з'явитись лише тим з них, які мали добрі високі голоси і не були старшими за 10 років.

Важливо, що Євгеній не передбачав обмеження контингенту учнів лише підлеглими духовного відомства. Звертаючись до дворянства та купецтва за матеріальною допомогою, архієпископ запропонував представникам цих верств віддавати своїх дітей на навчання до училища. Тут проглядає не лише бажання Євгенія зацікавити світських осіб у жертвах на духовний заклад.

Тісно спілкуючись із місцевим світським керівництвом, архієпископ добре знав про нестачу в освічених кадрах у губернських установах. Євгеній діяв згідно з традицією, притаманною Російській імперії в цілому — традиції, згідно з якою духовні заклади освіти готували поповнення контингенту світської бюрократії [1125, с. 106-111; 1235, с. 42-43; 1372, с. 401-403; 1565, с. 141-142].

Дозвіл на відкриття в Слов'янській та Херсонській єпархії семінарії був отриманий уже наступником архієпископа Євгенія. 22 вересня 1779 р. з'явився іменний указ Колегії економії, яким передбачалось виділення на утримання закладу 2000 крб. на рік [920, с. 868]. Прийняття такого рішення не було чимось екстраординарним для імперії. Слід сказати, що коли дослідники, які звертаються до історії семінарії в Полтаві, пишуть про указ від 22 вересня 1779 р., вони не згадують важливу деталь: такі ж суми цим же документом виділялись на утримання семінарій в Іркутській, Тамбовській і Олонецькій єпархіях, а низкою указів 1778 – 1780 рр. по 2000 крб. на рік було призначено для виплати іншим семінаріям. Тому не досить коректним є акцент, зроблений П. Знаменським, коли він писав, що гроші виділені завдяки Никифору (Феотокі), який скористався своїм перебуванням у Петербурзі при посвяті в архієреї [1202, с. 513]. Указ Синоду від 27 вересня 1779 р., складений на виконання волі Катерини II, теж стосувався одразу чотирьох семінарій. Обумовлювалось, що єпархіальні архієреї мають на власний розсуд підібрати пристойні місця для влаштування закладів. Для Слов'янської єпархії було зроблене виключення в тому плані, що тоді як Іркутська, Тамбовська та Олонецька семінарії через нестачу „вчених людей” мали постачатись кадрами з інших єпархій, семінарія в Полтаві доручалась віданню місцевого архієрея [910, с. 242].

При формуванні керівного та викладацького складу семінарії були дотримані принципи, які мали місце і в кадровій політиці інших навчальних закладів імперії відповідного рівня: ректором призначався присутній консисторії (або навпаки, ректор ставав таким присутнім), а викладачі були представ-

лені як духовними, так і світськими особами. Причому останні не обов'язково мали сповідувати православ'я. Так, до викладацького складу, сформованого під керівництвом новопризначеного ректора І. Яновського, увійшли кафедральний ключар І. Світайло, священник Г. Богуновський, француз П. Атон, німецький професор Шаль, відставний поручик фон Роткірх [1125, с. 120; 1565, с. 142]. Відповідна кадрова політика проводилась і пізніше [819, с. 7-10, 82-83; 1332, с. 129-131; 1484, с. 290-292].

Змішаним був і склад вихованців. До нього увійшли як особи, переведені з Київської академії, Харківського колегіуму та Переяславської семінарії, так і направлені сюди на навчання діти місцевого духовенства, а також сини дворян і купців Новоросійської та Азовської губерній. У 1788 р. з 259 учнів навчального закладу 59 мали походження не з духовного відомства, а в 1792 р. це співвідношення становило 327 і 81 [819, с. 1].

При врахуванні, що на початок 1790-х рр. в імперії одержувало освіту 13312 семінаристів, у Катеринославській і Херсонеса-Таврійської єпархії навчалось більше осіб, ніж у середньому припадало на кожну єпархію держави. Разом із тим, чисельність семінаристів тут була меншою, ніж у більшості семінарій центральноросійських єпархій. Для порівняння, у 1790 р. у Ростовській семінарії навчалось 694, Коломенській — 645, Суздальській — 622, Рязанській — 532 особи [1594, р. 88].

Контингент вихованців поповнювався не так безпроблемно, як було бажано. Хоча, доводячи до духовенства єпархії звістку про дозвіл на влаштування семінарії, архієпископ Никифор і наказав негайно направити дітей священнослужителів до цього навчального закладу [676], не всі особи, яких стосувалось це розпорядження, поспішали його виконувати. Проблема не була знята і в наступні роки. Зокрема І. Яновський звернувся до Феотокі наприкінці вересня 1781 р. повідомляючи, що в єпархії діти духовенства перебувають при батьках бездіяльно і не готують себе до отримання священства. Тому ректор просив архієпископа в черговий раз розпорядитись про направлення дітей на навчання [888, с. 3]. Єпархіальне та семінарське керівництво і не пі-

дозрівало, що розпочало боротьбу, яка ще десятки років не приносила в повному обсязі потрібних результатів. Боротьбу за те, аби духовні особи не залишали дітей вдома, прагнучи якомога скоріше влаштувати їх до парафії, але йшли на витрати і віддавали їх у навчання [1272; 1289].

Зобов'язуючи підлеглих духовного відомства вчитись, єпархіальна влада мала на увазі навчання саме в семінарії: діти духовенства не були такими вільними в обранні закладу, як представники дворянства чи купецтва. У 1787 р. указом Катеринославської консисторії священник І. Єлчинський був підданий штрафуванню за те, що віддав сина у навчання не до семінарії, а купцю, який обіцяв вивчити його ремесла годинникаря [475, арк. 1-1 зв.]. За правління Павла I можливість підлеглих духовного відомства отримувати освіту не в духовних установах була ще більш обмежена: синодальним указом від 31 жовтня 1798 р. заборонялось направляти учнів семінарії в інші навчальні заклади та у світське відомство без згоди Синоду [925, с. 426-431]. Вже 7 березня 1799 р. були внесені зміни в порядок отримання відповідного дозволу. Відтепер без згоди Синоду не могли звільнитись у світське відомство лише студенти богослов'я і філософії [925, с. 579]. Втім, Павлу I здалося, що поступка зроблена занадто велика, і 27 травня 1800 р. ним було заборонено звільняти семінаристів з духовного відомства без попередньої передачі кожної справи на особистий розгляд імператора [926, с. 165]. У тому ж 1800 р. Синодом було підготовлено указ про перебування учнів у семінаріях до тих пір, доки вони не знайдуть місця при церкві [926, с. 277-278].

Створення семінарії далеко не одразу суттєво вплинуло на стан освіченості священно- та церковнослужителів регіону. Феодосій (Макаревський), вивчивши формулярні списки 143 священників за 1789 р., підрахував, що 122 особи відмічені такими, які не навчались взагалі, 17 довчилися до риторики, філософії або просто „небагато”, і лише декілька були випускниками Київської академії та Харківського колегіуму [1484, с. 294]. Отже, лише 2 – 3% священників були випускниками, а 12% пройшли неповний курс навчання. Жоден із синів духовних осіб Феодосійської і Маріупольської вікарної єпар-

хії не був семінаристом ні на час проведення 4-ї ревізії, ані в 1795 р. [29, арк. 85 зв.-86 зв.].

Низький відсоток осіб, які завершили повний курс навчання, як і небажання багатьох духовних осіб віддавати дітей до семінарії значною мірою обумовлювався фінансовими проблемами, які спіткали і навчальний заклад, і самих священно- та церковнослужителів. Єпархіальному керівництву доводилось шукати шляхи покриття різниці між фінансуванням з казни і реальними потребами навчального закладу. Адже вже іменним указом від 22 вересня 1779 р. передбачалось, що утримання самої семінарії, вчителів і бідних учнів повинно здійснюватись із казенної суми, тоді як інші учні мали вчитись на батьківський кошт. Але і на декларовані потреби суми в 2000 крб. не вистачало. Тож одним із перевірених методів поповнення бюджету залишалось збирання пожертв у карнавки. Воно було запроваджене Феотокі, стосовно розпорядження якого в указі консисторії зазначалось: хоча для фінансування семінарії і призначена сума, але оскільки на неї вже утримується 50 учнів-сиріт, виплачується жалування десятиєм вчителям, купуються книжки та інші речі, керівництво не має можливості приймати тих багатьох сиріт, які висловлюють бажання вчитись [472, арк. 1]. Продовжували направлятись на користь семінарії штрафні гроші. Ще одним засобом, який застосовувався, було приписування семінарських вихованців до парафій на дияконські та церковнослужительські місця із виплатою певної частки відповідного утримання. З одного боку, це давало можливість фінансувати перебування учня в навчальному закладі, а з іншого, — вже під час навчання закріплювало за ним вакансію при церкві. У той же час вадами такої системи було недоукомплектування причту до моменту випуску учня із перекладанням його обов'язків на осіб, які реально знаходились при парафії.

Утримання в 2000 крб. на рік було збільшене на 1500 крб. згідно з іменним указом від 18 грудня 1797 р. Цим не робилось виключення для південноукраїнської єпархії — таку ж надбавку отримали ще 10 семінарій; 7 навчальних закладів стали отримувати на 2000 крб. більше ніж раніше, а 4 — на

1000 крб. [924, с. 821-823; 947, с. 59]. Сама надбавка не вирішила проблеми — вона лише частково покрила різницю між реальними потребами навчальних закладів і сумою, яка не змінювалась, незважаючи на інфляцію, впродовж більше 30 років.

До нестачі коштів додалися і проблеми, пов'язані з переїздом семінарії слідом за єпархіальною владою до Новомиргорода [1484, с. 285].

Серйозним недоліком південноукраїнської, як й інших семінарій імперії, залишалась недосконалість програм навчання. А ці програми в Полтавській (Новомиргородській) семінарії оригінальними не були. Як не була оригінальною і методика викладання. Зокрема відомо, що в 1787 р. архієпископ Амвросій передав префекту семінарії „порядок навчання” з рекомендаціями щодо читання базових дисциплін. Ці рекомендації були подібними до тих, що діяли в Московській академії, а також у семінарії Новгородської єпархії, де Амвросій раніше був ректором і вчителем богослов'я [819, с. 18-30]. Не вдаючись у деталі, зазначимо, що головною вадю виступала відірваність семінарського курсу від вимог, що висувало служіння при парафіях, до якого, врешті-решт, і мало готувати навчання. Латина, до спілкування якою вчителям рекомендувалось схилити семінаристів, мало допомагала духовним особам у взаєминах із парафіянами. Читанню ж і складанню проповідей, вмінню вести диспути навчали переважно у класах богослов'я та філософії, до яких „добирався” далеко не кожен з тих, хто вступав до семінарії.

Як відмічає Г. Фріз, певною проблемою була велика залежність семінарій імперії від персон єпархіальних архієреїв, більшість з яких були занадто перевантажені справами, щоб виконувати функцію, більшу за формальний нагляд, а тому фактично залишали навчальні заклади наодинці з їхніми проблемами; деякі ж архієреї просто не підходили до керівництва семінаріями [1592, р. 105]. Для південноукраїнської єпархії останньої чверті XVIII ст. така проблема актуальною не була: перші архієреї краю були тісно пов'язані з семінарією, вважаючи її своїм дітищем, до того ж, як „вчені ченці” вони досить близько сприймали освітні проблеми.

Не можна сказати, що Петербург не усвідомлював вад, які мала структура духовних навчальних закладів імперії. Іменним указом від 18 грудня 1797 р. передбачалось збільшити вдвічі (з 2 до 4) кількість духовних академій в імперії [924, с. 821-823]. На початку наступного, 1798, року указом Синоду єпархіальні архієреї були зобов'язані надіслати до Петербурга докладні відомості про кожен семінарію [819, с. 61-62]. Базуючись на отриманих з єпархій даних 31 жовтня 1798 р. вийшов синодальний указ про порядок навчання в духовних академіях і семінаріях. Згідно з ним, кожна єпархія прикріплялась до однієї з чотирьох академій, і єпархіальний архієрей мав кожні два роки направляти двох кращих учнів із місцевої семінарії до відповідної академії (Новоросійський архієрей повинен був у цьому питанні взаємодіяти з Києвом). Кожна семінарія зобов'язувалась „мати відомості про порядок навчання” в тій академії, куди направлялись її вихованці, а на ректора цієї академії покладался обов'язок у разі потреби допомагати семінаріям своїми порадами. Як бачимо, ці вимоги передбачали певне узгодження програм духовних навчальних закладів двох рівнів. Разом з тим, цим указом посилювався контроль за системою освіти з боку центральної влади, і єпархіальні архієреї зобов'язувались давати Синодові докладний звіт про навчальні заклади [925, с. 426-431]. У 1800 р. указом Синоду обумовлювалась обов'язковість наявності при кожній семінарії так званої „російської школи”, де мали навчатись ті особи, які за браком здібностей не могли проходити курс навчання в семінарії і чекали призначення [926, с. 277-278]. У певному сенсі „російські школи” стали прототипом духовних училищ, заснованих у ході реформ 1808 – 1814 рр. [1475, с. 397].

Олександр I пішов у реформуванні системи духовної освіти набагато далі, ніж Павло I. Причому кожна окрема реформа не стільки мала на меті вдосконалення духовної освіти, скільки віддзеркалювала домінуючі політичні погляди, що мало наслідком недостатній рівень врахування потреб самої духовної школи. Ці реформи не ініціювались Синодом; він їх лише впрова-

джував, діючи під тиском панівного напряму політичної думки або державної влади, представленої синодальним обер-прокурором [1475, с. 418-419].

У 1808 р. створений роком раніше Комітет із вдосконалення духовних училищ подав імператору проект реформування системи духовної освіти. На цей проект значний вплив справили реформи освіти світської, розпочаті кількома роками раніше. У той же час у деяких питаннях він став продовженням нововведень Павла I. На чолі системи духовних закладів стала Комісія духовних училищ, підпорядкована Синоду (пізніше це підпорядкування зберегло лише номінальний характер). Мережа залежних від Комісії закладів мала створити систему „парафіяльне училище - повітове училище - семінарія - академія”. Систему з великою долею централізації та уніфікації [930, с. 368-395]. Наступним важливим кроком реформи стало складення проектів статутів кожної з чотирьох ланок системи. 27 серпня 1814 р. імператором було затверджено доповідь Комісії духовних училищ про додаткові правила до статуту духовних училищ, а 30 серпня проекти 4-х статутів: духовних академій, семінарій, духовних повітових училищ і духовних парафіяльних училищ [932, с. 910-1002]. Вони стали логічним продовженням документів, підписаних імператором у 1808 р., і мали бути створені і конфірмовані кількома роками раніше, але цьому стали на заваді події, пов'язані із наполеонівською навалою.

Крім цих базових документів, до 1814 р. з'явилась ще ціла низка рішень вищих органів влади, які стосувались духовної освіти. Зокрема у 1801 – 1813 рр. було підготовлено 7 указів, які обмежували соціальну мобільність у першу чергу освічених представників духовної верстви, що обумовлювалось, між іншим, нестачею в державі кваліфікованих парафіяльних священиків.

Попри зміни в законодавстві, стан духовної освіти на півдні України на початку XIX ст. суттєво не поліпшився. Відсоток освічених членів причтів залишався низьким. Зокрема у 1814 р. по Олександрівському повіту маємо такі показники: серед священиків завершили повний курс лише 4%, пройшли неповний курс навчання 17%, решта в семінарії ніколи не навчалась. Не на-

вчався там і жоден із дияконів. Серед дячків не завершили навчання 7%, а 93% ніколи і не відвідували духовних навчальних закладів. Серед паламарів відповідні показники становили 10% і 90% [1391, с. 725-726]. Серед 81 священно- та церковнослужителя, підлеглого Херсонському духовному правлінню, стосовно яких у формулярних відомостях 1815 р. є записи про рівень освіти, свого часу навчались у семінарії лише 6 [530; 556-558]. Тож для півдня України не є справедливим висновок Г. Фриза про те, що до 1800 р. наявність освіти стала передумовою для отримання священства [1585, р. 213].

Єдина в краї семінарія потерпала від тих же негараздів, що і в останній чверті XVIII ст. Єпархіальні архієреї продовжували вести малоефективну боротьбу за направлення дітей духовних осіб на навчання [518, арк. 8; 521, арк. 1-24 зв.; 535, арк. 1; 555, арк. 1; 559, арк. 1-1 зв.]. Проблемним залишалось фінансування. Була продовжена практика закріплення семінарських учнів за парафіями з передачею на семінарію частини прибутків осіб, які реально діяли при церкві. Зрозуміло, що такі заходи не завжди знаходили підтримку серед останніх, і архієпископ Платон був змушений зобов'язати консисторію взяти під особливий контроль осіб, які висловлювали незадоволення і незгоду з такою системою [420, арк. 438]. У 1808 – 1810 рр. на державному рівні було запроваджене нововведення, яке мало позитивно вплинути на покращення фінансування духовних навчальних заходів, але відчутно вдарило по матеріальному забезпеченню церков і правах причтів використовувати наявні кошти. Йдеться про направлення в розпорядження Комісії духовних училищ грошей від продажу свічок [930, с. 552-554; 1048, с. 172-177; 1289; 1291; 1292].

У 1815 р. єпархіальній владі довелось поновити таку, що існувала до 1799 р., практику збирання коштів на користь семінаристів у спеціально влаштовані карнавки: інфляція вже давно „з’їла” додаткове державне фінансування, яке отримувалось навчальним закладом після 1798 р. Тепер архієпископ наполягав, щоб члени причтів не лише переконували своїх парафіян до пожертв, але і самі вносили гроші в карнавки [256, арк. 3 – 3 зв.; 420, арк. 84-

84 зв.]. Таким чином, виникала ситуація, коли духовна особа не лише оплачувала навчання сина в семінарії, але і мала жертвувати на користь цього ж навчального закладу.

Єпархіальній владі не вдалось захистити семінарію і від проблем, пов'язаних із тривалою невизначеністю з місцем її постійного перебування. Після переїзду разом із єпархіальним керівництвом до Катеринослава семінарія зазнала поневірянь у зв'язку з неодноразовими переміщеннями з одного малопристосованого приміщення до іншого [815, с. 17-21; 1484, с. 285-286].

Мережа навчальних закладів краю стала розширюватись лише після того, як у вересні 1816 р. до відома Комісії духовних училищ було доведено, що імператор висловив бажання розпочати перетворення в третьому, після Петербурзького і Московського, окрузі — Київському [1495, с. 91]. Першою була реформована сама Катеринославська семінарія. Від неї були відділені нижні класи, які стали функціонувати вже у форматі парафіяльного та повітового училищ [1330, с. 337]. 1 вересня наступного року відкрились подібні училища в Херсоні [1219, с. 1]. У 1820 р. почали функціонувати Єлизаветградські училища [1419, с. 597-616]. Через 5 років було відкрите парафіяльне училище в Сартані [1342, с. 205].

Показово, що Комісія духовних училищ виступила ініціатором влаштування, крім катеринославських, лише херсонських училищ та ще навчальних закладів у Катеринодарі. Справу ж організації училищ у Єлизаветграді розпочав архієпископ Іов, а ініціатива влаштування духовного училища в Маріупольському повіті виходила від священника села Сартани отця Мурафу. Оскільки Петербургом не планувалось створення училищ в Єлизаветградському та Маріупольському повітах, кошти на них мало збирати саме місцеве духовенство. При самому збиранні коштів виявилось досить неоднозначне ставлення членів причтів до ідеї заснування навчальних закладів. Хоча протоієрей К. Павловський, якого планувалось призначити керівником Єлизаветградського повітового училища і який виступав головною рушійною силою у його створенні, і доповів у 1818 р. архієпископу Іову, що духо-

венство повіту готове пожертвувати суму, необхідну для купівлі училищного будинку, справа зі збиранням коштів затягнулась на багато років. Довелося залучити до жертвування духовенство не лише Єлисаветградського, але й Ольвіопольського, а пізніше — Олександрійського повітів. Причому дуже низьку активність в організації збирання пожертв проявили і деякі благочинні, і присутні духовних правлінь [1419, с. 607-616, 13-26, 45-49]. Справа зі збиранням грошей затягнулась і в Маріупольському повіті: 7 років, поки тривав цей процес, училище діяло у власному будинку священика Мурафу. Як і в ситуації зі створенням училища в Єлисаветграді, хвиля ентузіазму місцевого духовенства схлинула досить швидко, і особам, які опікувались матеріальним станом закладу, довелось неодноразово скаржитись духовному керівництву на ігнорування членами причтів звернень із проханнями про пожертви [1342, с. 205-206].

Незважаючи на те, що Катеринославські та Херсонські училища фінансувались із казни, через недостатній розмір утримання в питанні невлаштованості будівель, у яких вони перебували, ці заклади мало відрізнялись від елисаветградських та сартанських (пізніше — маріупольських) [1219, с. 1-2; 1235, с. 75-76].

Функціонування училищ Півдня організовувалось згідно зі статутами 1814 р., хоча мали місце і деякі відходження від цих документів.

Управління повітовими училищами мало здійснюватись за допомогою інспекторів ректорами, яких повинно було призначати академічне правління за поданням правління семінарського і за згодою єпархіального архієрея. Причому на ректорській посаді міг перебувати лише представник духовенства, тоді як викладацький склад включав і світських осіб (щоправда, відсоток таких в училищах регіону був невеликим). У разі наявності кількох кандидатів на посаду ректор, при їх рівному званні і здібностях, віддавав перевагу саме духовним особам.

Згідно зі статутом, парафіяльні училища, якщо розташовувались окремо від повітових, управлялись наглядачами, в іншому ж випадку керівництво

ними доручалось ректорам відповідних повітових закладів, що і мало місце на Півдні. Наглядачі повинні були, як і ректори, належати до духовного звання; призначення мало здійснюватись семінарським правлінням за поданням єпархіального архієрея. Втім, у Маріупольському повіті було допущено недотримання цієї норми: перших за хронологією двох наглядачів тут обирало саме духовенство. У цьому, напевно, зіграла роль та обставина, що навчальні заклади влаштовувались за ініціативи і силами самих місцевих членів причтів — недарма першим наглядачем став отець Мурафу. Як бачимо, можна казати про своєрідну збереженість виборного начала серед грецького духовенства, яке продовжувало становити значну частину священно- та церковнослужителів повіту. Звернемо увагу на ще одну, більш формальну, відмінність від норм статутів 1814 р.: Херсонським і Сартанським (Маріупольським) повітовими училищами керували не ректори, а наглядачі.

Управління училищами регіону здійснювалось за участю Катеринославської семінарії, яка залишалась на Півдні єдиним навчальним закладом цього щабля. Семінарське правління, до якого входили ректор, інспектор і економ, знаходилось у подвійному підпорядкуванні: воно залежало від Київської академії і Комісії духовних училищ, але в той же час зберігалась певна ступінь підпорядкування єпархіальному архієрею: саме за його поданням академічним правлінням призначався ректор. І все ж тепер справа освіти духовенства перестала бути турботою самих єпархіальних архієреїв, зайнявши одне з перших місць серед пріоритетів церкви. Щоправда, сама церква не мала достатніх можливостей для фінансування цього пріоритету.

Утримання південноукраїнських навчальних закладів здійснювалось згідно із штатами, складеними ще в 1808 р. Ними передбачалось, що розмір фінансування семінарій та училищ залежить від розряду, до якого віднесена єпархія. Катеринославська, як і всі інші українські, єпархія належала до останнього, третього, розряду, і таким чином отримувала менше коштів ніж кожна з 20 єпархій 1-го і 2-го розрядів. Сума, що виділялась на рік, для семі-

нарії становила 12850 крб., повітового училища — 950 крб., парафіяльного училища — лише 400 крб. [947, с. 77-78].

При оцінці матеріального стану керівництва навчальними закладами слід враховувати, що ректори та інспектори, крім посадового жалування відповідно в 1100 і 800 крб., отримували ще і 250 – 350 крб. за вчений ступінь. Ректорами Катеринославської семінарії були архімандрити, які, таким чином, одержували платню ще й за зайняття цієї посади. Мало місце і суміщення обов'язків у навчальних закладах різних рівнів. Зокрема інспектор семінарії Р. Кутузов був одночасно і ректором повітового та парафіяльного училищ, отримуючи додатково 200 крб., до того ж, не доводилось платити за квартиру, опалення та освітлення.

Гіршим було положення інших семінарських викладачів: у більшості випадків вони заробляли 750 – 800 крб. на рік, не маючи можливостей підробітку. Проведені у 1820 і 1836 рр. підвищення окладів мало покращили матеріальний стан викладачів, зважаючи на інфляцію і запровадження обов'язку самостійно утримувати житло [1235, с. 95-102]. З 1837 до 1867 р. жалування уже не підвищувалось. Як наслідок, мала місце велика плінність кадрів.

Ще скрутнішим був матеріальний стан викладачів училищ, яким штатами 1808 р. передбачалось жалування в розмірі 75 – 150 крб.

На утримання вихованців цих навчальних закладів кошти не передбачались взагалі, тоді як на 100 семінаристів виділялось по 70 крб. [947, с. 77-78]. Тож єпархіальне керівництво було змушене ініціювати збирання пожертв у карнавки на користь вихованців училищ, а згодом, зважаючи на ліквідації карнавок на користь семінарії у зв'язку із запровадженням статутів 1814 р., організувати збирання натуральних пожертв для утримання семінаристів [562, арк. 1; 872, с. 151]. І все ж головним „джерелом” утримання вихованців залишались їхні батьки. На державний же кошт утримувались переважно семінаристи-сироти. Випадки, коли такий спосіб фінансування за-

стосовувався щодо дітей діючих членів причтів, були виключеннями: кожна таку справу розглядав особисто єпархіальний архієрей.

Зважаючи на матеріальний стан парафіяльного духовенства і на те, що в родинях духовних осіб, як правило, було по кілька синів, зрозуміло, чому керівництво навчальних закладів і після реформування освітньої системи зіштовхнулось із старою проблемою ненаправлення батьками дітей на навчання. Так, очікувалось, що до нововлаштованих Єлизаветградських училищ прийде 226 вихованців, але при тому, що заняття мали розпочатись у вересні, до листопада з'явилося лише 112. Після погроз і нагадувань на навчання прибуло ще 48 дітей, але 66 осіб все ж залишились при батьках [1419, с. 534]. У 1828 р. ректор Катеринославських училищ доповідав правлінню семінарії: станом на 11 вересня на навчання після канікул не з'явилося 180 осіб [670].

Єпархіальному керівництву доводилось маневрувати, чергуючи в різні роки суворі зобов'язання віддавати дітей по досягненні 8-річного віку на навчання із дозволом залишатись при батьках до 10-ти років при дорученні самим членам причтів навчати дітей читанню, співу, писанню і початкам арифметики, готуючи їх до вступу безпосередньо в повітове училище [420, арк. 123; 1272, с. 20-22].

І все ж розширення мережі духовних навчальних закладів поступово стало давати свої плоди. У 1824 р. серед священників Олександрівського повіту 2% мали академічну освіту, 3% закінчили семінарію, 18% мали незакінчену семінарську освіту. Вчилися, але не мали повної семінарської освіти 42% дияконів, 26% дячків і 15% паламарів [1391, с. 725-726].

Наявність серед вихованців вихідців не з духовної верстви було вже рідким явищем. Так, є відомості про перебування лише одного міщанського сина у складі учнів Єлизаветградських училищ у 1820 р. [1419, с. 350].

Спільними для навчальних закладів Півдня, як і в цілому для семінарій і училищ імперії, залишались проблеми невлаштованості побуту вихованців. І тих, які мешкали в приміщеннях самих навчальних закладів, і тих, хто ви-

наймав квартири. Спільним було і широке використання в педагогічній практиці фізичних покарань. Навіть ті автори, які із беззаперечною симпатією описували порядки, які панували в період запровадження олександрівських реформ, або ж дії окремих педагогів, не заперечували цього факту. Вони лише намагались пояснити та виправдати його. Показовими є розмірковування автора біографічних відомостей про викладача Єлизаветградських училищ священика А. Белецького, складених у 1874 р. Він писав, що покарання, з точки зору педагогічної науки другої половини ХІХ ст., можуть зда-тись занадто суворими, але був час, коли дисциплінарна суворість панувала у всіх школах, і тому не можна засуджувати людину, яка виконувала свій обов'язок згідно із духом часу. Якщо кожен із тих, хто навчався в першій половині ХІХ ст. згадає своє шкільне виховання, основою якого була суворая дисципліна, і порівняє його з пізнішим, гуманним напрямом, то побачить, що колишня суворість краще гуманізму і скоріше досягала мети [1180, с. 207-208].

Щодо програм навчання, то в порівнянні з програмами останньої чверті ХVІІІ – початку ХІХ ст. вони стали краще впорядкованими та узгодженими між собою. Разом із тим, зберігались латинізація освіти, акцент на класичних дисциплінах. Нові предмети додалися, але на них відводилось не так багато часу, їм приділяли менше уваги і викладачі, і вихованці [1180, с. 203-204; 1219, с. 14; 1419, с. 348-350; 1592, р. 120-121].

Система, сформована в результаті олександрівських реформ у галузі освіти, зберегла свої базові елементи за правління і Миколи І, і його наступників. Микола не прагнув докорінно змінити систему, запроваджену за Олександра І, втім, він поставив на меті трансформувати її і прилаштувати до виконання більш утилітарних завдань. Така політика знайшла відображення в іменному указі від 6 грудня 1829 р., у якому, зокрема, наказувалось прийнявши за основу правила для духовних училищ 1808 і 1814 рр. переглянути статути цих закладів, доповнити і виправити їх [952, с. 834]. 1 березня 1839 р. було затверджено Положення, яким справи Комісії духовних училищ переда-

вались під юрисдикцію синодального обер-прокурора [970, с. 179-183]. З цього часу саме йому належав беззаперечний пріоритет у сфері духовної освіти.

Зміни, проведені Протасовим, мали одним із лейтмотивів спрощення навчальних програм і підручників з метою забезпечення учнів мінімумом необхідних знань (цей мінімум визначався залежно від типу навчального закладу). Зрозуміло, що такий курс відштовхував деяких „вчених ченців” і мав низку недоліків, за що справедливо критикувався в 60 – 70-х рр. XIX ст. Але в той же час у ньому було і раціональне зерно, оскільки він мав скоротити прірву між абстрактними знаннями, які давалися духовною школою, і утилітарними потребами учнів, майбутніх пастирів. Інша справа, що втілення в життя цього плану з огляду на загальний контекст державної політики мало результати, які важко розцінювати як позитивні.

На час проведення реформ мережа закладів духовної освіти на Півдні розширилась. У зв'язку з влаштуванням у регіоні нової, Херсонської і Таврійської, єпархії в 1838 р. в її центрі, Одесі, було відкрито бажані для церковно-територіальної одиниці такого рівня заклади — семінарію, повітове і парафіяльне училища [1043, с. 42; 1330, с. 338; 1461, с. 846-849; 1508, с. 202-208]. У результаті в новосформованій єпархії виявилось духовних освітніх закладів більше, ніж в єпархії Катеринославській і Таганрозькій (*див. додаток Л*). Співвідношення урівнялось у 1841 р., коли повітове і парафіяльне училища були влаштовані в Бахмуті [1330, с. 337] (раніше духовенство Бахмутського повіту віддавало своїх дітей до училищ Маріуполя) [257, арк. 1-2; 258, арк. 19-19 зв.].

Через 3 роки (укладачі „Військово-статистичного огляду Російської імперії” помилково відносять цю подію до 1841 р.) [834, с. 178] в Одесі було відкрито заклад, який не готував священно- та церковнослужителів, але все ж займався освітою та вихованням саме підлеглих духовного відомства. Йдеться про дівоче училище при Архангело-Михайлівському монастирі, яке стало улюбленим дітищем архієпископа Гавриїла (Розанова). Ідея запровадження єпархіальних жіночих училищ у загальнодержавному масштабі почала втілю-

ватись лише в 60-і рр. XIX ст. Тож Синод визнав, що заклад був „цілковито новим для Росії” [1454, с. 102-103]. Втім, є відомості про кілька закладів подібного роду, влаштованих при монастирях ще в 30-і рр. [1426, с. 211].

Завдання училища було подвійне: по-перше, надати черницям можливість виконувати обов'язки духовних матерів, а по-друге, забезпечити догляд за близько 60-ма дівчатами духовного звання, переважно сиротами, виховуючи їх як майбутніх дружин тих семінаристів, що мали право на отримання священства. Відповідною до цього була програма, яка включала закон Божий, тлумачення літургії, церковний спів, російську граматику, загальну і російську історію, географію, арифметику, рукоділля, домашнє господарство і малювання (останнє відмінено в 1848 р.).

Важливо, що на утримання училища не передбачалось статті в державному бюджеті, і воно мало здійснюватись переважно за рахунок пожертв, прибутків монастиря, плати за „своєкоштных” вихованок, допомоги попечительства про бідних духовного звання. Відповідно і викладачі, наставниці та наглядачі працювали з дівчатами безкоштовно. Завдяки особливій опіці з боку єпархіального керівництва і одеських мешканців у побутовому відношенні дівчата були забезпечені краще, аніж хлопці, які навчались у більшості духовних училищ та семінаріях краю [1210].

У першій половині 50-х рр. XIX ст. чисельність духовних училищ на півдні України зменшилась, що було обумовлене реалізацією протасівських заходів щодо реорганізації нижньої ланки вертикалі духовних навчальних закладів. Річ у тім, що через цілий комплекс причин у 40-х рр. і на Півдні, і в цілому в імперії кількість випускників духовних навчальних закладів уже перевищувала кількість вакантних місць при церквах. Важливою складовою цього комплексу була політика поповнення лав вихованців училищ і семінарій, що проводилась з часів реформ Олександра I. Вагомий вплив мало і підвищення зацікавленості духовних осіб у направленні синів на навчання у зв'язку з посиленням вимог щодо освітнього рівня членів причтів. У цілому

ж зазначена наявність надлишку вихованців була часткою більш широкої проблеми перенасиченості духовної верстви в державі.

За таких умов у 1850 р. за ініціативи уряду від єпархіальних архієреїв зібрані відомості про співвідношення числа вакансій при церквах і кількості невлаштованих вихованців духовно-навчальних закладів. Аналіз єпархіальних звітів показав, що проблема в більшості єпархій дійсно стоїть досить гостро. Тому Микола I дав Синоду розпорядження вжити заходів для виправлення ситуації, тобто зменшення кількості підлеглих духовного відомства.

За рішенням Синоду був сформований дорадчий комітет, очолений архієпископом Херсонським і Таврійським Інокентієм. До комплексу запропонованих цим комітетом заходів, крім традиційного розбору, увійшло і звільнення духовенства від підтвердженого статутами олександрівської доби обов'язку направляти дітей підлеглих духовного відомства до училищ. Крім того, передбачалось запровадження так званої „нормальної кількості” вихованців духовних училищ і семінарій, із влаштуванням причетницьких класів і ліквідацією зайвих парафіяльних училищ.

Уже в тому ж 1850 р. проект комітету почав втілюватись у життя [1494, с. 36-37]. Запровадження „нормальної кількості” вихованців на першому етапі було вжите по відношенню до найбільш „переповнених” особами духовного відомства регіонів, до числа яких єпархії Півдня не належали. Разом з тим, вже у 1851 р. правлінню Херсонської семінарії було запропоновано подати пропозиції щодо застосування нових правил і по відношенню до духовних парафіяльних училищ Херсонської єпархії [341, арк. 4 зв.]. Південна Україна не потрапила ні до першої, ні до другої хвилі запровадження „нормальної кількості” учнів. Але в 1853 р. до числа чергової групи єпархій, на які поширилась реформа, увійшли і єпархії Катеринославська та Херсонська.

У результаті у звіті по відомству православного сповідання за 1855 р. вже була відмічена відсутність парафіяльних училищ у південноукраїнських, як і в більшості інших, єпархіях [856, с. 54-55]. Відмічено і скорочення числа повітових училищ у Катеринославській єпархії. Тут причиною стали події

Кримської війни: через загрозу Маріуполлю з боку ворожої ескадри тамтешнє училище було переведене до Карані, де близько року існувало лише номінально, поки за розпорядженням обер-прокурора Синоду не було закрито [1342, с. 206-207]. Учні тимчасово перевели до Катеринослава [1235, с. 81].

Коли йдеться про ліквідацію парафіяльних училищ, мається на увазі їх приєднання до училищ повітових. Відтепер останні мали три відділення з дворічним курсом кожне. Оскільки і раніше було поширеним розташування обох училищ в одній будівлі і під керівництвом одного наглядача (ректора), така реорганізація здебільше носила формальний характер.

Запроваджені заходи не виправдали в повному обсязі сподівань, які на них покладались. Зокрема духовні навчальні заклади продовжували готувати набагато більше осіб, ніж було вакансій (*див. додатки М, Н*). Тож на початку 1860 р. за пропозицією обер-прокурора Синоду в Петербурзі був сформований комітет, який мав розглянути звіти єпархіальних архієреїв та семінарських ректорів про стан духовної освіти на місцях. Головою комітету став присутній Синоду, архієпископ Херсонський Дмитрій. Крім Муретова, до комітету входили представники ректорського корпусу, архімандрити, протоієреї, а також світські чиновники. Вони мали колективно випрацювати проект реформи. Втім, як зауважив митрополит Московський Філарет, дізнавшись про призначення архієпископа Херсонського головою комітету, „у преосвященного Дмитрія є деякі особливі ідеї, які він, як президент, і буде проводити”. Отже, на формування поглядів Дмитрія щодо напряму змін справив вплив не зміст звітів, які мав розглянути його комітет, але власний досвід, зокрема з керівництва Херсонською єпархією.

До суттєвих недоліків сучасної йому духовної школи Дмитрій відносив недостатню спрямованість освіти на посилення ревності духовенства до виконання своїх обов'язків, невирішеність проблеми влаштування випускників, централізацію фінансування навчальних закладів. Стосовно необхідності підвищення рівня виховання учнів архієпископ Херсонський зауважував, що воно тим більше стоїть наразі, чим складнішими стають часи: пара-

фіяльний священик може виявитись невідповідним перед лицем посилення впливу інших конфесій.

Для виправлення ситуації Димитрій запропонував проект, згідно з яким повний курс семінарського навчання мав охоплювати 12 років, 8 з яких вихованці навчались у духовній гімназії (трансформованій з повітового училища), а 4 — власне в семінарії (причому і семінарія, і гімназія складали єдиний навчальний заклад). Першу ступінь освіти пропонувалось зробити досить демократичною, даючи можливість вихованцям отримувати знання переважно із загальних дисциплін і після завершення 8-го року навчання користуватись правами осіб, які закінчили світські середні навчальні заклади. Після цього випускники могли б ставати викладачами народних училищ, виходити з духовного відомства або ж вступити до семінарії. Причому, якщо в гімназії могли навчатись усі бажаючі діти духовних осіб, то кількість місць у семінарії залежала від потреб єпархії в парафіяльному духовенстві, підготовка якого і була безпосереднім завданням останніх чотирьох років навчання.

Таким чином, мав бути ліквідований дисбаланс між кількістю випускників і вакантних місць при парафіях. Для більш ефективного впливу на „еліту”, яка продовжувала навчання, Димитрій пропонував обмежити спілкування майбутніх священиків із мирянами, перетворивши семінарії на закриті навчальні заклади, у яких вихованці перебуватимуть весь час під контролем спеціальних наглядачів, духівників, відвідуючи власну церкву.

Фінансування освіти архієпископ планував передати самим єпархіям, дозволивши спрямувати на ці цілі прибутки від продажу свічок. Таку пропозицію Димитрій аргументував тим, що тепер духовенство приховувало реальні суми свічних прибутків (напевно таке твердження було небезпідставним), але коли побачить, що ці кошти будуть витрачені безпосередньо на виховання дітей, гроші приховуватись перестануть. Втім, за таким доволі наївним аргументом вірогідно приховувалось більш прагматичне прагнення — вивести одне з головних джерел церковного прибутку з-під повного контролю

лю і розпорядження центральної влади і її бюрократії, надавши більшу фінансову самостійність самій єпархії.

Далеко не всі пропозиції Димитрія були сприйняті членами комітету із розумінням. Пізніше був затверджений компромісний варіант, який, втім, так і не набрав сили закону. Пропозиції залишились на папері [1494, с. 234-245; 1592, р. 220-224].

За перші роки правління Олександра II кількість духовних навчальних закладів у південноукраїнському регіоні дещо змінилась. На 1860 р. Катеринославська єпархія мала одне парафіяльне училище і відновила склад училищ повітових, що діяли до 1855 р. Кількість же духовних навчальних закладів Херсонської єпархії, як і раніше, становила 4 [858, с. 70]. Таврійська єпархія не мала жодної семінарії, повітового чи парафіяльного училища.

У 1859 р. архієпископ Димитрій звернувся до Синоду з клопотанням про влаштування в Криму першого повітового училища, причому запропонував, аби в ньому крім предметів, які є традиційними для подібних навчальних закладів, було запроваджене викладання татарської і поглиблений курс грецької мови (напевно, це робилось, зважаючи на приклад Херсонської семінарії, яка була єдиним в державі закладом цього щабля, де викладались новогрецька та кримсько-татарська мови) [857, с. 84]. До того ж, пропонувалось, аби в училищі могли навчатись, крім дітей духовних осіб, і діти хрещених татар. Цими заходами Димитрій сподівався підготувати пастирів, які б мали можливість більшого впливу на неросійське населення Криму.

Сам Синод не поспішав розширювати мережу духовних навчальних закладів. І причиною тому був не лише брак коштів. Давалася взнаки все та ж загальноросійська проблема перенасиченості випускниками, не забезпеченими місцями. Не випадково в самому поданні Олександру II про відкриття Таврійської єпархії Синод передбачав, щоб запровадження в Сімферополі семінарії було відкладено до того часу, коли відкриється нагальніша в ній потреба і будуть у наявності достатні для її влаштування й утримання кошти; щоб священнослужительські вакансії в Таврійській єпархії заступались

до того часу вихованцями Одеської семінарії, а в разі нестачі і вихованцями інших семінарій [1117, с. 145]. За таких умов було цілком вірогідним, що якби не ініціатива Дмитрія, питання про влаштування в Криму духовного навчального закладу було б відкладене на невизначений термін.

Після відокремлення Таврійської єпархії справа з училищем на деякий час призупинилась, що було пов'язано із відсутністю в єпархії новопризначеного архієпископа Єлпідіфора. Енергійно взявся за справу лише наступник Єлпідіфора, Олексій, за розпорядженням якого були зібрані відомості, які підтверджували потребу єпархії в навчальному закладі. Цікаво, що в питанні фінансування Олексій запропонував ту саму схему, яку виклав членам очолюваного ним комітету Дмитрій: у доповіді Синоду Таврійський архієрей писав, що на влаштування училища можуть бути направлені свічні прибутки єпархії. Показово, що така пропозиція, як і проект Дмитрія, не знайшла схвалення в Петербурзі. Коли синодальний обер-прокурор Толстой повідомив Олексія про затвердження імператором 10 червня 1861 р. штату Сімферопольського училища, він зазначив, що кошти на утримання закладу будуть виділятися із духовно-навчальних капіталів, тобто централізовано, за повним контролем Петербурга [1117].

Від уваги, яка приділялась єпархіальними архієреями конкретним духовним навчальним закладам, великою мірою продовжувала залежати ситуація в останніх. При всіх фінансових проблемах Катеринославська семінарія за архієпископа Гавриїла, який по кілька разів на місяць відвідував її і робив залежне від нього для покращення рівня та умов навчання [1456, с. 220-224], знаходилась у кращому стані, аніж за наступників цього архієрея [1484, с. 287]. Після переїзду до нового єпархіального центру Розанов переніс свою турботу на Одеську семінарію. У дусі протасовських реформ саме він ініціював влаштування тут „практичного класу” новогрецької мови, враховуючи специфіку етнічного складу населення регіону. З цих же міркувань практичності і користі було організоване вивчення німецької та французької мов, для викладання яких були призначені іноземці [1043, с. 42-45; 1415, с. 16-17;

1456, с. 937-939]. Близько сприймав проблеми Одеської семінарії і Інокентій (Борисов), який використовував свій вплив для повернення до закладу уваги світських можновладців. Значною мірою саме Інокентію семінарія завдячує за послаблення формалізму у викладанні [908, с. 118-125]. На рівень турботи архієреїв про навчальні заклади впливали і попередній досвід цих осіб по управлінню академіями чи семінаріями, і коло наукових інтересів „вчених ченців” [1521, с. 196-199, 219-220].

Отже, станом на початок 60-х рр. XIX ст. на півдні України діяла мережа навчальних установ, сформована в контексті загальноросійської політики у сфері освіти, яка, у свою чергу, не може розглядатись як незалежна від державного регулювання інших сфер життя імперії. Заклади духовної освіти продовжували потерпати від тих самих негараздів, які мали місце і десятки років раніше — браку фінансування, недосконалості навчальних програм, переповненості учнями тощо. Тож зміна системи стояла на часі.

Разом з тим, при всій своїй недосконалості ця система впродовж останньої чверті XVIII – середині XIX ст. багато в чому доволі успішно виконувала функцію нівелювання рис окремішності як Південної, так і України в цілому по відношенню до рис загальноімперських. При всій різноманітності напрямів, які приймали реформи освітньої системи в той чи інший історичний момент, пріоритетним завданням для закладів духовної освіти залишалося виховання осіб, якими дії в інтересах пастви вважались би і обов'язком і в той же час чеснотою лише тоді, коли така активність не суперечила інтересам держави.

Таким чином, реконструкція церковно-територіального устрою Південної України дозволяє виокремити основні віхи в розбудові єпархій краю. Остання чверть XVIII ст. стала якісно новим у порівнянні з часами Запорозьких Вольностей етапом інкорпорації регіону в церковну систему Російської імперії. Зі створенням Слов'янської та Херсонської єпархії під зверхністю одного архієрея на деякий час було об'єднано території, які до того мали різний ступінь фактичної залежності від Синоду і координація розвитку яких

була ускладнена через підпорядкування різним єпархіальним архіереям. Відтепер церковно-територіальний устрій Півдня був набагато краще пристосований до забезпечення реалізації пов'язаних із краєм геополітичних планів Петербурга. Інтереси великої політики обумовили збереження впродовж перших років існування Слов'янської та Херсонської єпархії деяких елементів церковного устрою Запорозьких Вольностей. Ці ж інтереси зумовили і влаштування в Північному Приазов'ї Готфійської і Кафійської єпархії, безпрецедентної для Російської імперії за малими розмірами, кількістю релігійних споруд і парафіян. Продовженням відповідної політики стало створення Федосійської та Маріупольської вікарної єпархії зі складнішою, ніж у Готфійської і Кафійської, структурою управління і з великим ступенем залежності безпосередньо від Петербурга.

Прихід до влади Павла I і пов'язана з цим зміна пріоритетів державної політики обумовили низку трансформацій церковно-територіального устрою Півдня, призвели не лише до змін територіальних меж компетенції єпархіальної влади, але і стали наступним кроком нівелювання специфіки краю.

Продовженням наміченої раніше тенденції слідування церковно-територіальних змін за змінами адміністративно-територіальними стало створення на початку XIX ст. Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії з поширенням її влади на території трьох відповідних новосформованих губерній. Невдовзі зміни кордонів держави призвели до розподілу земель Південної України між двома єпархіями: із приєднанням Бессарабії і творенням Кишинівської кафедри частина церков краю увійшла до складу Кишинівської і Хотинської єпархії.

Черговим кроком на шляху розукрупнення єпархій імперії стало прийняття рішення про виведення з-під юрисдикції кафедри в Катеринославі земель Херсонської і Таврійської губерній. Відтепер територія Півдня знову була поділена між двома єпархіями, але тепер уже Катеринославською і Таганрозькою та Херсонською і Таврійською. Порівняння ситуації з розбудовою їхніх структур упродовж 1837 – 1859 рр. дозволяє зробити висновок про

більш динамічний розвиток єпархії з центром в Одесі. В обох єпархіях дещо змінюється структура вертикалі влади: в рамках загальнодержавної політики з неї виключається ланка духовних правлінь, місце якої заступають благочинні. У цей період майже втричі збільшилась мережа монастирів південноукраїнського регіону. Таке збільшення стало не тільки проявом загальноімперської тенденції, яка прийшла на зміну дуже обережному ставленню до створення нових обителів після проведення секуляризаційної реформи катерининських часів, але і віддзеркалювало повернення частини південноукраїнського краю в сферу пріоритетів Петербурга. Адже більшість нових монастирів була влаштована в Криму, який повернувся в орбіту великої державної політики у зв'язку з ситуацією на міжнародній арені. Першочергова увага до Таврійської губернії знайшла вияв і в створенні вікаріатства, і в прийнятті в 1859 р. рішення про влаштування окремої єпархії з кафедрою в Сімферополі.

В історії будівництва храмів, які виступали базовою складовою церковно-територіального устрою, можна виділити наступні віхові моменти. В останній чверті XVIII ст. простежується своєрідний бум церковного будівництва в краї. Петербург зробив для Півдня низку виключень і спростив процедуру та умови отримання дозволу на зведення храмів, скасувавши необхідність попередніх зносин із Синодом і передавши право дозволу на будівництво єпархіальній владі, дозволивши зводити храми в малолюдних населених пунктах. Єпархіальні ж архіереї з готовністю йшли назустріч парафіянам, не зупиняючись перед порушеннями і без того спрощеного порядку. У результаті темпи збільшення кількості храмів навіть суттєво перевищили надзвичайно високі темпи приросту населення.

Але, починаючи з 1798 р., ця тенденція поступово змінюється. Регіон втратив привілеї, які отримав за Катерини II. Невдовзі, як і в інших частинах імперії, тут забороняється зведення дерев'яних церков. Єпархіальна влада стала більш прискіпливою при розгляді обставин кожної справи. Незважаючи на те, що в 1806 р. було поновлено дозвіл влаштування храмів з деревини і можливість зведення релігійних споруд у малолюдних парафіях посилення

бюрократизації не дало можливості відновити попередні темпи будівництва. У 10 – 20-х рр. ХІХ ст. стали суворішими вимоги Петербурга до архітектурних характеристик храмів. До цього додалися заходи єпархіальної влади щодо витіснення тимчасових молитовних будинків. Все це значною мірою зумовило ситуацію, коли парафіяни вже не проявляли високого рівня ініціативи в храмовому будівництві, більше задовольняючись мережею вже існуючих релігійних споруд. Темпи збільшення кількості храмів уже набагато відстали від зростання чисельності мешканців краю.

Заходи, вжиті в 30-50-х рр. єпархіальною владою, обмеженої в можливостях впливу на парафіян, не могли переломити цієї тенденції. На загальнодержавному рівні звернули увагу на проблему і вжили заходи для її розв'язання лише з приходом до влади Олександра ІІ, коли були прийняті рішення, спрямовані на створення умов для розширення церковної мережі.

Значною мірою вплинула на церковне будівництво ситуація із забезпеченням храмів земельними наділами. Зважаючи на розміри вільних земельних фондів в останній чверті ХVІІІ ст. світська влада змогла в цілому безболісно для парафіян гарантувати відведення під церкви по 120, а не по 33, десятин, як в інших регіонах. Це стало своєрідною компенсацією за спрощення умов і процедури храмового будівництва. В контексті політики уніфікації останніх років ХVІІІ ст. була відновлена практика відмежування 33-десятинної пропорції, що ставило причти нових і старих храмів у нерівні умови, так само як і створило проблеми для храмів, які не змогли отримати ділянки до 1798 р. лише в 1820 р. проблеми, що виникали при генеральному межуванні, змусили уряд повернутись до відмежування в Катеринославській і Херсонській губерніях по 120 десятин на церкву.

Якщо раніше головними причинами конфліктів навколо підцерковної землі були неузгодженість у діях осіб і установ, причетних до межування, і низькі темпи роботи межовиків, то поступово на перший план виходять суперечки духовних осіб та мирян стосовно якості та розташування землі.

За Миколи I владі доводилось маневрувати в умовах скорочення кількості десятин, що припадала на ревізьку душу, і необхідності проводити курс на покращення матеріального стану духовенства. Одним із механізмів такого маневрування стала низка змін стосовно розмірів підцерковних ділянок. Втім, проблема вирішена так і не була. Дефіцит зручних земельних площ став не лише причиною конфліктів стосовно землеволодіння вже діючих церков, але й утримував багатьох мирян від влаштування нових храмів.

Мали місце і конфлікти з приводу землеволодіння земельних будинків і монастирів. Втім, сам загальний розмір наділів цих закладів не складав помітного відсотку в земельних фондах краю: після секуляризаційних заходів 1780-х рр. центральна влада вже дуже дозовано допускала збільшення площ ділянок, прибутки з яких ішли на потреби служителів архієрейських будинків і ченців. Як результат, на початок 1860-х рр. ділянки ряду південноукраїнських монастирів і архієрейських будинків ненабагато перевищували наділи більшості церков краю, а в деяких випадках були і меншими за них.

Етапи становлення мережі духовно-навчальних закладів як складової церковно-територіального устрою Південної України визначались переважно змінами політики Петербурга у сфері духовної освіти і трансформаціями в системі південноукраїнських єпархій. Тривалий час єдиним навчальним закладом єпархії, в якому духовенство могло отримувати спеціальну освіту, залишалась семінарія, розташована в Полтаві, потім — у Новомиргороді, а з 1804 р. — у Катеринославі. Її ректорам та єпархіальному керівництву доводилось мати справу з браком фінансування, недосконалістю навчальних програм, небажанням багатьох батьків віддавати синів у навчання, іншими проблемами, які спіткали й інші навчальні заклади держави цього рівня. Мало покращили ситуацію заходи зі збільшення витрат на освіту і створення зв'язки „семінарія – духовна академія”.

Реформа духовної школи, проведена за Олександра I, почала впроваджуватись на Півдні лише в 1816 р. В її ході регіон на додачу до Катеринославської семінарії отримав по 4 повітових і парафіяльних училищ. Причому

створення половини з них було ініційоване не Петербургом, але місцевим духовенством. Це дало підстави для допущення, як виключення, застосування виборного принципу формування керівництва Сартанських (Маріупольських) училищ. У результаті впровадження реформ навчальні заклади краю були підпорядковані Київській духовній академії, хоча зберігся і значний рівень їхньої залежності від єпархіального архієрея.

Мережа духовних навчальних закладів краю була розширена в результаті влаштування Херсонської і Таврійської єпархії. Відтепер на Півдні діяло вже 2 семінарії, по 5 повітових і парафіяльних училищ, до яких у 1841 р. додалися ще й Бахмутські навчальні заклади. Таке розширення припало на час запровадження протасівських реформ, спрямованих на пристосування освітньої системи до виконання більш утилітарних, ніж раніше, завдань. Одним із наступних кроків цієї реформи стало запровадження в межах імперії розробленої під керівництвом Херсонського архієпископа Інокентія програми скорочення мережі духовних училищ, що мало на меті вирішення проблеми дисбалансу між кількістю випускників і вакантних місць при парафіях. У результаті в середині 50-х рр. у всьому південноукраїнському краї залишилось тільки 7 духовних навчальних закладів. Пізніше в Катеринославській єпархії до них додалося по одному повітовому і парафіяльному училищу. Після створення Таврійської єпархії повітове училище стало діяти і в Сімферополі. Запроваджені у 50-х рр. заходи не вирішили проблеми „зайвих” випускників. Для її розв’язання в 1860 р. у Петербурзі був сформований спеціальний комітет під головуванням Херсонського архієпископа Димитрія, який звернув увагу і на цілу низку інших вад, які мала духовна школа. Втім, ліквідувати ці вади комітету не вдалося.

РОЗДІЛ 4

СТРУКТУРА ДУХОВЕНСТВА РЕГІОНУ

4.1. Парафіяльні священно- та церковнослужителі

Більшість дослідників церковної історії синодального періоду сходяться в тому, що реформами Петра I було започатковано виокремлення духовенства в особливу верству (стан), що стало складовою більш широкого процесу реорганізації суспільства. Разом із тим, поширеним є ототожнення з верствою лише парафіяльного духовенства [1475, с. 317; 1594, р. VII]. Такий підхід не є коректним. Адже склад духовної верстви не був однорідним, і, крім парафіяльного духовенства, включав духовенство чорне, військове, придворне та закордонне. Включав він і членів родин духовних осіб. Ці групи були пов'язані між собою, хоча і дещо відрізнялись порядком формування, управлінням, матеріальним забезпеченням, соціальним статусом. Відрізнялись вони і чисельністю представників, що обумовлювалось, зокрема, функціями, які покладались на кожную групу. Ці ж функції обумовили і нерівномірність територіального розподілу представників груп. У силу своєї специфічності придворне та закордонне духовенство в південноукраїнському регіоні було представлене лише окремими особами, які опинялись тут у той чи інший історичний момент. У той же час духовенство парафіяльне, військове і чорне відіграло помітну роль у житті цієї частини імперії.

Парафіяльне духовенство, яке залишалось на Півдні найчисельнішою групою духовних осіб (*див. додаток II*), традиційно поділялось на священно- та церковнослужителів (причетників). Опрацьовані нами масиви джерел останньої чверті XVIII – середини XIX ст. зафіксували розуміння на півдні України під першими протоієреїв, ієреїв (священиків) та дияконів, а під другими — дячків і паламарів (з часом дячки і паламарі стали записуватись як псаломщики). Лише у небагатьох документах зустрічається згадка про іподияконів (осіб, що виконували відповідні обов'язки без посвяти в дияконський сан), які належали до церковнослужителів. Стосовно північної частини Слов'янської та Херсонсь-

кої єпархії другої половини 70 – початку 80-х рр. XVIII ст. документами зафіксована наявність вікаріїв (вікарних священиків), які призначались для допомоги в служінні самим парафіяльним священиком або вдовою священика до досягнення її сином повноліття. Зауважимо, що стосовно поділу священно- та церковнослужителів в історичній літературі побутують суперечливі твердження, що пояснюється як базуванням дослідників на матеріалах різних частин імперії і різного датування, так і елементарною неуважністю при використанні термінів. Прикладами першого можуть служити розподіл І. Смоличем причетників на псаломщиків і дячків [1475, с. 655], а О. Крижанівським — на псаломщиків і паламарів [1247, с. 109]; прикладом другого — теза В. Познанського про належність дячків до священнослужителів [1417, с. 32].

Для розуміння статусу парафіяльного духовенства, його місця в суспільстві, рівня взаємодії цієї групи духовної верстви з мирянами принципово важливо дослідити порядок і принципи формування лав південноукраїнських священно- та церковнослужителів, ступінь можливостей соціальної мобільності.

Істориками церкви Російської імперії вже давно відмічена тенденція занепаду „виборного начала” формування духовної верстви. М. Никольський взагалі стверджував, що постанови „Духовного регламенту” стосовно парафіяльного духовенства остаточно звели нанівець парафіяльні вибори, залишивши на їхньому місці лише фікцію [1384, с. 212]. Тенденція дійсно мала місце. Але процес обмеження „виборного начала” був досить тривалим, і його темпи визначались не тільки рішеннями вищих органів влади, але й місцевими традиціями, характером взаємин архієреїв зі світськими особами, рівнем потреби в повненні лав священно- та церковнослужителів.

Підставою для існування точки зору про фіктивність права вибору членів причтів стала передбачена „Духовним регламентом” необхідність затверджувати запропоновану парафіянами кандидатуру рішенням єпархіального архієрея (тому ми і вживаємо термін „призначення”). Проте, саме таке повноваження керівника єпархії на півдні України тривалий час мало значною мірою номінальний характер. Якщо за часів Нової Січі архієреї затверджували фактично ко-

жну „пропозицію” запорожців з огляду на роль Коша в управлінні церквою [1308, с. 56-59], то після влаштування Слов'янської та Херсонської єпархії значне чисельне переважання справ, у яких архієреї погоджувались із представленими їм громадами чи поміщиками кандидатурами на зайняття місць при південноукраїнських церквах, обумовлювалось передусім міркуваннями необхідності сприяти колонізації, йти назустріч побажанням переселенців і зважати на нестачу духовних осіб у південному краї.

До того ж, парафіяльне духовенство мало відігравати доволі важливу роль у впровадженні на місцях державної політики. Тож від того, наскільки парафіяни будуть сприймати духовних осіб як „своїх”, наскільки глибокою буде довіра до них, значною мірою залежала успішність реалізації наміченого. У поміщицьких маєтках духовенство мало стати одним із важелів впливу власників населених пунктів на їх мешканців, і в цьому плані обрання найбільш прийняттого кандидата самим поміщиком також цілковито відповідало інтересам дворянської держави.

Крім того, при надзвичайно поширеній у Південному краї практиці направлення духовних осіб до парафій ще до того, як була зведена церква (такі особи мали статус указних, тобто призначені указом, який діяв „до розгляду” і не давав право на довічне перебування при парафії), саме від порозуміння священно- чи церковнослужителя з місцевими мешканцями певною мірою залежало, як швидко буде зведена релігійна споруда і чи відбудеться це взагалі.

Не слід забувати, що виборні традиції ще залишались глибоко вкоріненими і в сусідніх українських єпархіях, де на затвердження архієрея представлялись обрані мирянами священнослужителі, а влаштування церковнослужителів взагалі було справою парафії (на відміну від російських єпархій, у яких ці посади заміщались згідно з волею єпархіальної влади) [1475, с. 319-320].

Виборність духовенства була одним із важелів, завдяки якому зберігалась залежність членів причтів від мирян. Громади та поміщики мали можливість (при наявності кількох кандидатур) залишати в себе того, хто більше відповідав їхнім інтересам. Інша справа, що в умовах нестачі бажаючих йти у

віддалені не освоєні місцевості парафіяни не завжди мали з кого обирати. У випадках, коли громада або поміщик не мали кандидатури для заміщення вакансії, вони просили єпархіальне керівництво направити до них гідну особу.

Виборність розглядалась місцевою владою як невід'ємне право, а тому у разі планування направлення духовної особи до причту робилось застереження, що це допускається в разі згоди парафіян. Навіть у тому випадку, коли місце мало бути передане спадково, вимагалась згода на це громади.

З кінця XVIII ст. при влаштуванні до парафій єпархіальні архіереї мали керуватись зміненими правилами, які об'єктивно обмежували виборність. Згідно з синодальним указом від 7 травня 1797 р., парафіяни повинні були подавати не прохання про посвяту, але ухвалу про чесну поведінку кандидата. Навіть при наявності такого документа аколїт мав призначатись лише при засвідченні його порядної поведінки духовним правлінням або благочинним. Крім того, обумовлювалось, що архіереї мають віддавати перевагу випускникам семінарій навіть перед тими особами, про призначення яких проситимуть парафіяни [924, с. 606-608, 635-636]. Наступними кроками в обмеженні „виборного начала” і посилення вимог з боку єпархіального керівництва до кандидатів стали іменний указ від 11 липня 1816 р. [933, с. 930], височайше затверджена 22 грудня 1823 р. доповідь Синоду [938, с. 1337-1341], іменний указ від 17 червня 1826 р. [949, с. 590-591], синодальний указ від 31 липня 1833 р. [958, с. 447-448].

Ці документи, втім, не передбачали ліквідації виборності, і вона на Півдні зберігалась [1079, с. 289; 1153, с. 62; 1286]. Зокрема продовжувала діяти практика подання парафіянами ухвал про поведінку кандидатів. Тому особи, які бажали отримати місце при церкві, шукали способи для маніпулювання парафіянами й отримання від них потрібних документів. Скарги мирян про ошукування їх аколїтами ставали підставою для перевірки і для усунення новопризначених. Так, мешканці Олександрівки пояснювали Херсонському духовному правлінню, що підписи за багатьох із них на ухвалі стосовно прийняття до Миколаївської церкви на місце третього священика Любисткова були поставлені

без їхнього відома і згоди. Через це аколиту було наказано шукати інше місце [527, арк. 12-17]. У 1824 р. мешканці села Шестерні скаржились на диякона Севастьяна Ямчецького, який схилив деяких парафіян підписати ухвалу, запрошуючи їх до своєї хати і „пригощаючи доп'яна”. Миряни зазначали, що вони відмовляли Ямчецькому навіть коли в їхньому селі 2 роки не було священика, а батьки Севастьяна намагались переконати проханнями через сільську поліцію, щоб їхньому синові дали ухвалу про порядну поведінку [580, арк. 1-25].

Як і призначення, усунення духовних осіб від церкви не мало здійснюватися мирянами самостійно. Продовжували діяти умови заборони, запровадженої за пропозицією Синоду ще в 1743 р. [1594, р. 162]. Тоді як з території Запорозьких Вольностей відповідні справи далеко не завжди доходили до єпархіальної влади (у тому числі через служіння при багатьох храмах ченців, підпорядкованих ставропігійному монастирю), після 1775 р. саме єпархіальні архієреї приймали рішення про переміщення. Парафіяни ж чи поміщики могли лише ініціювати це питання, якщо їм була не до вподоби та чи інша духовна особа. Втім, це „лише” в умовах фінансової залежності духовенства від мирян часто мало вирішальне значення. Якщо архієрей і відмовляв, у разі наявності серйозного конфлікту парафіяни могли створити нестерпні умови для неугодного члена причту, так що той невдовзі сам просив про переміщення.

Попри те, що в XVIII ст. при зайнятті місця при парафії священнослужителі зобов'язувались не проситись до іншої церкви до смерті, переміщення духовних осіб і в останній чверті XVIII, і в першій половині XIX ст. було досить поширеним явищем. Найчастіше причинами звернень про переведення ставали конфлікти з парафіянами та бажання отримати місце, яке приносило більше прибутків. У результаті рівень такої мобільності був досить високим. За формулярними відомостями 1805 р. серед членів причтів, підлеглих Херсонському духовному правлінню, 46% були позначені такими, що раніше служили при інших церквах. У 1815 р. цей показник становив 44% [515-517; 530; 556; 558]. Ця цифра є близькою до тієї, що відбивала стан справ в імперії в цілому: за пі-

драхунками Г. Фріза, на 1830 р. майже половина священників свого часу була переведена з інших парафій [1592, р. 59].

Паралельно з обмеженням виборності членів причтів відбувалось посилення спадковості при зайнятті місць. Спадковості, яка, за формулюванням П. Знаменського, мала як широке значення (спадковість права на духовне служіння), так і значення вузьке (спадковість прав служіння при певній родовій церкві і на певному місці) [1204, с. 81]. Такий порядок заміщення місць розвився ще в XVII ст., а низкою законодавчих документів, прийнятих до 1775 р., він набув підкріплення. Як у цей період, так і в останній чверті XVIII – середині XIX ст. при регулюванні можливостей поповнення складу підлеглих духовного відомства вихідцями з інших верств центральна влада була змушена враховувати фінансовий (фіскальний) аспект, рівень наповненості парафій, цілу низку інших обставин. Вимоги до кандидатів на зайняття посад при парафіях, які підтверджувались і доповнювались, були основним засобом обмеження можливостей поповнення духовного відомства ззовні. І все ж ці вимоги в деяких випадках були дещо розпливчатими, що давало можливість єпархіальним архієреям на власний розсуд вирішувати питання про допуск тієї чи іншої особи до служіння при парафії [1286].

При тому, що тенденція посилення спадковості простежувалась і на Півдні, для цього регіону не була справедливою висловлена П. Знаменським і повторена І. Смоличем по відношенню до Російської імперії в цілому теза про те, що XVIII ст. застало спадковість у широкому значенні „достатньо розвиненою та міцною, так що подальший її розвиток прямо вів уже до усунення від церковного служіння всіх сторонніх кандидатів недуховного походження і до повної замкненості самого духовного звання” [1204, с. 81; 1475, с. 322]. Не підтверджується на матеріалах південноукраїнських парафій і висновок Г. Фріза про те, що вже в останніх десятиріччях XVIII ст. зникла навіть потенційна можливість мобільності в духовний стан [1594, р. 204].

На землях Запорозьких Вольностей спадковість прижилась у досить обмежених обсягах. Більш глибоко проникло спадкове начало в порядок за-

повнення причтів церков, які знаходилися в інших частинах регіону, що був переданий під владу Слов'янського та Херсонського єпархіального архієрея. У відомостях, складених у 1776 р. Переяславською, Воронежською та Білгородською консисторіями, знаходимо чимало „династій” духовних осіб, що були передані під управління архієпископа Євгенія (стосовно осіб, переведених із Київської єпархії таких даних не маємо, оскільки у відповідній відомості не подано прізвищ членів причтів). Через те, що бракує даних про характер родинних зв'язків осіб, які носили однакові прізвища, немає можливості скласти точну статистику, але все ж можна констатувати, що „династії” не тільки не переважали, але і становили відносно невеликий відсоток серед загальної кількості духовенства [758, арк. 308-324, 342-352, 358-362].

В останній чверті XVIII ст. для півдня України, в порівнянні з іншими регіонами, було зроблене виключення, яке об'єктивно зберігало традицію зайняття місць при парафіях вихідцями не з духовної верстви. У донесенні Синоду Євгеній (Булгаріс) писав про необхідність висвячувати в священнослужителі таких, що виходили до Російської імперії, православних „козацького та посполитого звання”. Підставою для цього архієпископ називав нестачу в єпархії священників і гідних посвяти дітей священно- та церковнослужителів, а також побажання парафіян і вимоги губернаторів. Ухвалою Синоду від 25 лютого 1779 р. такий дозвіл був даний. Причому відносно заповнення вакансій не лише при парафіях переселенців із-за кордону, але і при так званих „російських церквах”, тобто спорудах, при яких знаходилося автохтонне населення або вихідці з інших частин імперії [910, с. 219-220].

На кінець XVIII ст. спадковість зайняття місць при парафіях домінуючою на Півдні ще не стала. Вивчивши матеріали ревізій і формулярні відомості ряду церков Придніпров'я кінця XVIII ст., Я. Новицький прийшов до висновку, що лише 1/3 духовенства тут походила з духовної верстви [1388, с. 19]. Серед документів ДАДонО за 1801 р. зберігається „Список про моральний стан священно- та церковнослужителів, які знаходяться у відомстві Маріупольського духовного правління”. У ньому позначено соціальне похо-

дження кожного підлеглого духовного відомства на підконтрольних правлінню землях. Як впливає із „Списку”, серед цих осіб лише 20 були синами священників і 1 — дячка. Стосовно 29 осіб позначено „з поселян”, 4 — „з малоросіян”, 3 — „з міщан”, 2 — „із звільнених поміщицьких селян”. Крім того, було по одному запису „звільнений з казенних поселян”, „син купецький”, „з козацького звання”, „з губернських реєстраторів”, „польський виходець з малоросіян”, „з грузинів”, „з дворян”. Отже, з 66 членів причтів менше третини походило з духовної верстви. Не підтверджується і тенденція, помічена Г. Фрізом стосовно центральноросійських єпархій — поповнення лав священників майже виключно за рахунок дітей священнослужителів, із всіляким обмеженням можливостей зайняття цих посад дітьми не тільки світських осіб, але і церковнослужителів. Згідно з матеріалами того ж „Списку”, із 45 осіб, які мали походження не з духовної верстви, лише 5 були церковнослужителями, решта ж 40 — священниками та дяконами. Переважна ж більшість священницьких дітей займали посади церковнослужителів [259, арк. 80-102].

Показники церков Маріупольського правління не були винятковими для Південної України. Як впливає з формулярних відомостей перших двох десятиліть XIX ст., великим був відсоток вихідців із інших верств і серед священно- та церковнослужителів багатьох інших південноукраїнських парафій. Серед головних причин такої ситуації — більш пізнє поширення на регіон загальноімперської системи формування духовного відомства, відчутна нестача тут духовенства, викликана швидким зростанням мережі релігійних споруд, брак в останній чверті XVIII ст. в краї світських закладів освіти, і, як наслідок, значний відсоток вихідців не з духовної верстви серед вихованців семінарії. З роками, разом з тим, як ішли з життя ті особи, що зайняли свої посади при парафіях у XVIII ст., відсоток вихідців із духовного відомства серед духовенства Півдня збільшувався, і регіон у цьому плані немов би „наздоганяв” центральноросійські єпархії, у яких відповідні показники були досягнуті набагато раніше. І все ж лави членів причтів так і не

стали остаточно закритими для вихідців із інших верств, хоча кількість осіб, які приймалися до духовного відомства, і була дуже невеликою [588, арк. 9; 850, с. 105].

Стосовно спадковості у вузькому значенні зауважимо, що норми законодавства щодо нього не були узгодженими між собою. Це давало єпархіальним архієреям можливість на власний розсуд розглядати ту чи іншу справу. Річ у тім, що перебування родичів при одній церкві заборонялось „Духовним регламентом” [1066, с. 75]. Але, за висловом А. Карташева, Петро I однією рукою підписав „Духовний регламент”, а іншою видав височайший указ 1722 р., яким фактично дозволив синам священиків знаходитись дячками і паламарями при церквах, де служили їхні батьки [1221, с. 734-735]. Тож у рішеннях архієреїв Півдня з відмовою в зайнятті спадкових місць зустрічаємо посилення на „Духовний регламент”, а в рішеннях зі згодою — на указ 1722 р. Причому відсоток відмов на зазначеній підставі був невеликим. Тут можна погодитися з твердженням І. Смолича, що в імперії і саме парафіяльне духовенство, і єпархіальна влада були зацікавлені в спадковому заміщенні вакансій [1475, с. 322]. Щоправда, на півдні України в умовах, коли відбувались активна колонізація і, внаслідок цього, — неперервна трансформація мережі церков, коли відчувалась нестача духовних осіб у нововлаштованих населених пунктах, у єпархіальній владі не було такої суворої акцентованості на сприянні спадковості, як у їхніх колег із інших єпархій.

Одним із мотивів закріплення спадковості була необхідність піклуватись про сиріт духовного звання — доньок священнослужителів. Єпархіальною владою Півдня докладалось чимало зусиль, аби на таких особах одружувались священно- та церковнослужителі і таким чином перебирали піклування про них на себе. Серед таких заходів згадаємо практику, згідно з якою причетники, які одружувались з жінками світського звання, могли ставати дияконами через 8 років, а ті, хто одружувався з доньками духовних осіб — через 4 роки; обмеження в праві отримання священства тих дияконів, чії дружини походили зі світських верств; штрафування священиків, які вінчали духовних осіб зі світсь-

кими; обіцянки „вигідних місць” тим семінаристам, які одружувались із сиротами духовного звання [242, арк. 18-18 зв.; 420, арк. 129; 566]. До цього ж ряду слід поставити і закріплення місця при церкві, яке звільнилось через смерть священнослужителя, як приданого за донькою померлого [257, арк. 20-21].

Зрозуміло, що при такому підході питання наявності любові між майбутнім священнослужителем і спадкоємницею духовної особи не було актуальним. Як не було воно актуальним і в тих випадках, коли аколіт поспіхом шукав наречену перед отриманням сану, навіть якщо його вже чекало місце при певному храмі чи установі і не треба було дбати про пошук молодої зі звільненим батьківським місцем. Типовим був факт біографії К. Павловського: менше ніж за три тижні до висвячення в диякони він одружився з 14-річною дівчиною, яку незадовго до того „намітив собі в наречені”, пробувши кілька днів у Новомиргороді [811, с. 116]. Яскраво описує свої пошуки „подруги життя” перед призначенням до Херсона М. Соколов. Коли в нього через „забракування” кількох кандидаток за їхнє малолітство залишилась лише одна, Соколов звернувся за порадою до протоієрея і той сказав: щоб не втратити місця, треба скоріше одружитись. На зауваження ж Соколова, що хоча наречена і „є під рукою”, але не дуже подобається, протоієрей відповів: „Та хто одружується з любові? Після злюбляються і звикають один до одного. Одружуйся на тій, яку Бог посилає”. Майбутній священник так і зробив [835, с. 572].

Обмежуючи доступ до складу підлеглих духовного відомства представників інших верств, розширюючи права архієреїв і одночасно звужуючи права парафіян в обранні собі священно- та церковнослужителів центральна влада розглядала ці заходи, між іншим, як засоби контролю за чисельністю „духовної верстви”. На це ж були направлені і встановлення штатів, проведення розборів — виключення невлаштованих церковнослужителів і дітей духовенства в армію та податні верстви.

Початок відповідним заходам був покладений ще реформами Петра I, продовження ж цієї політики знайшло втілення в цілій низці указів наступних монархів. Для контролю за чисельністю духовного відомства імперська

влада мала кілька аргументів. По-перше, це мало підняти життєвий рівень самих осіб, які залишились при парафіях, оскільки парафіяни часто не мали можливостей утримувати багато духовних осіб. По-друге, виключені з духовного відомства поповнювали інші верстви, і таким чином мали частково задовольняти потреби держави в поповненні складу збройних сил і податного населення. По-третє, скорочення кількості „безмісних” осіб було спрямоване проти існування небажаного для держави маргінального елемента, який знаходився поза суворим контролем центру і тому міг сіяти небезпечні для влади погляди і збільшувати статистику злочинів.

Визначенням штатів окремих церков і встановленням параметрів, яким мала відповідати парафія, центральна влада прагнула привести кількість духовних осіб у систему. Етапним на шляху реалізації цього прагнення став синодальний указ від 8 жовтня 1778 р., яким обумовлювалось: 1) при однопарафіяльних церквах, при яких знаходиться до 150 дворів, має бути один священик; 2) один священик має залишатись і у випадку, якщо при церкві є до 200 дворів, але вони розташовані поблизу релігійної споруди і парафіяни не просять про посвяту другого священика; 3) другий священик у церкву, при якій знаходиться 200 дворів, може призначатись лише в разі нагальної необхідності; 4) по два священики повинні знаходитись у парафіях, які налічують від 250 до 300 дворів; 5) по три священики мають знаходитись при церквах, причти яких і раніше налічували таку кількість кліриків і при яких є не менше 300 дворів [920, с. 752]. Кількість дияконів, як і раніше, мала визначатись згідно з указами від 10 серпня 1722 і 4 червня 1768 р.: при трьох священиках могло знаходитись 2 диякони, при двох — по одному, а при одному священику диякон мав знаходитись лише в „знатних місцях”. Таким чином, за Катерини II були значно скорочені штати, запроваджені Петром I.

Зміни до штатів були внесені за Миколи I. Згідно зі „Статутом духовних консисторій”, при церквах, штат яких не визначався окремими розпорядженнями, мав продовжувати діяти такий же склад причтів, що і раніше, але за умови, що при сільських церквах із парафією меншою за 800 душ чолові-

чої статі мало діяти не більше одного священика, а при церквах, при яких знаходилось не більше 400 душ, причт мав включати одного священика та двох церковнослужителів [975, с. 231].

У 1842 р. були затверджені нові штати, запровадження яких почалось із Західних епархій. Тепер парафії були поділені на 6 класів, належність до яких обумовлювала необхідну кількість членів причтів. Парафії 1-го класу, маючи більше 2000 парафіян, повинні були користуватись послугами 2 священиків, 1 диякона, 3 церковнослужителів; парафії 2-го класу (1500 – 2000 парафіян) — 2 священиків, 1 диякона, 2 церковнослужителів; парафії 3 – 5 класів (відповідно 1000 – 1500, 700 – 1000, 400 – 700 парафіян) — 1 священика, 1 диякона, 1 церковнослужителя; нарешті, парафії 6-го класу з чисельністю парафіян меншою за 400 осіб мали задовольнятись послугами 1 священика і 1 церковнослужителя [1475, с. 334]. Ці штати поступово були поширені на інші епархії імперії і протримались до 1869 р.

Вивчення законодавчих документів останньої чверті XVIII – середини XIX ст. дозволяє простежити пошуки оптимального варіанту коригування чисельності підлеглих духовного відомства. Цей пошук фактично за кожного імператора вівся не лише в напрямі зменшення можливостей переходу до інших верств [1262, с. 80-85].

Таким чином, духовне відомство не було і не могло бути таким закритим, яким його вважає Г. Фріз, у монографіях якого кастовість духовної верстви проходить червоною стрічкою. У той час як поповнення лав парафіяльного духовенства представниками інших верств дійсно мало тенденцію обмеження (хоча і це обмеження не було абсолютним, і С. Римський перебільшує, беззастережно пишучи: „Якщо в Європі XIX ст. в католицькому і протестантському світі тільки 20 – 30% походили з духовного стану, то в Росії — всі 100!” [1436, с. 81-82]), з духовного відомства вийшла велика кількість осіб. Адже при традиційній багатодітності родин священно- та церковнослужителів впродовж 1775 – 1861 рр. темпи зростання чисельності духовних осіб аж ніяк не відповідали темпам приросту населення.

Під час влаштування Слов'янської та Херсонської єпархії при її церквах знаходився 39221 парафіяльний двір [758, арк. 368], тобто 156884 парафіянина чоловічої статі (із розрахунку 4 парафіянина на 1 двір). За даними ж на 1859 р. у Херсонській і Катеринославській єпархіях мешкало 1027099 чоловіків православного сповідання [858, с. 44]. Отже, впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. православне чоловіче населення єпархій Півдня збільшилось у 6,5 разів. За цей же час чисельність чорного духовенства, послушників, священно- та церковнослужителів тут збільшилась з 1535 [758, арк. 368] до 3808 [858, с. 2, 6, 18-19], тобто лише в 2,5 рази. Така різниця не може бути пояснена збільшенням загальної чисельності духовної верстви за рахунок членів родин діючих священно- та церковнослужителів. За підрахунками Б. Миронова, з 1783 по 1858 р. чисельність штатного духовенства зросла на 33%, а чисельність усієї православної духовної верстви за 1795 – 1858 рр. по 38 губерніях Європейської Росії зросла на 30%. Отже, обтяженість діючого духовенства утриманнями залишалась приблизно на тому ж рівні [1352, с. 154]. Суттєво не змінилось і співвідношення між чоловічим і жіночим населенням краю. Не лише для Південної України (населення якої зростало не тільки а до 20-х рр. XIX ст. і не стільки завдяки природному приросту, а й через переселення сюди вихідців із інших регіонів та з-за кордону), але і для Російської імперії в цілому темпи збільшення кількості підлеглих духовного відомства значно відставали від змін чисельності православних парафіян [1352, с. 154-155]. Отже, духовенство в умовах стримування державою розширення церковних штатів продукувало для себе набагато менше поповнення, ніж для інших верств.

Для православної церкви на Півдні збереження можливостей залишення духовної верстви становило проблему через те, що в краї хронічно не вистачало церковнослужителів навіть для заповнення обмежених штатів.

Такий брак підкреслювався місцевою владою наприкінці XVIII ст. [29, арк. 35 зв.]; 4-а ревізія показала, що при 24 церквах Маріуполя та його повіту не було жодного з передбачених штатами 7 дияконів [29, арк. 85 зв.-87].

Нестача церковнослужителів обумовлювалась не тільки зростанням кількості парафій, але й суб'єктивними факторами, пов'язаними, зокрема, із своєрідним баченням деякими єпархіальними архієреями пріоритетів політики заповнення вакансій при церквах. Ті межі свободи дій, які були визначені духом і буквою законів для єпархіальної влади, дали змогу архієпископу Платону у 1807 – 1811 рр. власними резолюціями звести до мінімуму можливості заповнення дияконських місць навіть при двох- та трьохпарафіяльних храмах. Лише наступник Платона, архієпископ Іов, відновив реальну дію на території єпархії загальнодержавних правил щодо заповнення вакансій священно- та церковнослужителів [244, арк. 143-146].

Але і після цього для самого парафіяльного духовенства поняття про відповідність чисельності причетників штатам залишалось розпливчатим. У 1836 р. Розанов у результаті об'їзду церков єпархії зробив зауваження, що багато священнослужителів не могли дати відповідь на питання, чи наповнені штати їхніх причтів [257, арк. 55]. Не дивно, що в 1836 р. у підлеглий Гавриїлу єпархії було в наявності лише 72,6% священників, 49% дияконів, 54,2% церковнослужителів від передбачених штатами [855, с. 108-109].

Після відокремлення Херсонської єпархії ці показники дещо покращились і в 1839 р. для Катеринославської єпархії становили відповідно 91,7%, 60,3% і 73,2%, а для Херсонської — 86,6%, 52,1% і 68,3% [851, с. 14-15].

У подальшому наповненість штатів двох єпархій Півдня була кращою (*див. додаток М*). Але це відбулось не завдяки заповненню всіх вакантних місць священно- та церковнослужителями, а через перегляд самих штатів.

Заходи щодо стримування зростання чисельності духовних осіб великою мірою диктувались тим, що держава не поспішала брати на себе всі витрати по утриманню духовної верстви. Основний тягар фінансування довгий час несли самі парафіяни. Щоб цей тягар не був занадто важким, центральна влада і пішла шляхом обмеження кількості священно- та церковнослужителів.

На час заснування Слов'янської та Херсонської єпархії члени причтів користувались традиційними джерелами прибутків: 1) платою за треби; 2)

пожертвами; 3) ругою, тобто субсидією натурою або грошима; 4) прибутками від церковних земель. Впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. система фінансування зазнала змін, але вказані вище джерела збереглися.

До 1801 р. діяли розцінки на треби, встановлені на користь церковного духовенства указом 1765 р.: за молитву рожениці — 2 коп., хрещення немовля — 3 коп., вінчання — 10 коп., поховання дорослого — 10 коп., поховання немовлят — 3 коп. Передбачалось, що за сповідування та причащення плата не повинна була стягуватись взагалі. Дозволялося, аби парафіяни давали за власним бажанням більше, ніж визначало законодавство, але за умови, що священнослужителі не будуть їх до цього примушувати [918, с. 117].

Зазначені суми були занадто малі, і тому порушення указу 1765 р. було ординарним явищем. Запорозьке козацтво, яке мало зважало на регламентацію духовного життя з боку центральної влади, саме визначало норму винагороди, що повинна була сплачуватись на території Вольностей [1515, с. 82]. У Слов'янській і Херсонській єпархії і архієпископу Євгенію, і його наступникам довелося підписати не один указ, яким духовенству підтверджувалась заборона примушувати парафіян до надання більшої платні за треби. Втім, незважаючи на погрози покарання, зловживання не припинялись [476; 673]. Мали місце стягнення за треби в розмірі 3, 4, 5 крб. [673]. Залишались можливості приховування грошей. До таких заходів парафіяльне духовенство підштовхували як первісно низькі суми платні, передбачені законодавством, так і інфляція, яка мала місце після підписання указу 1765 р.

Покращити ситуацію був покликаний іменний указ від 3 квітня 1801 р., яким плата за треби, встановлена раніше, подвоювалась із підтвердженням, що члени причтів не мають права вимагати гроші [926, с. 605-606]. Але зловживання не припинились. Єпархіальна влада Півдня була змушена знов і знов доводити до відома підлеглих зміст указів 1765 і 1801 рр., погрожуючи вжити суворих заходів до порушників [420, арк. 91-91 зв.; 872, с. 137-139].

З огляду на розуміння того, що причина такої ситуації полягала не стільки в зіпсованості парафіяльного духовенства, скільки в недосконалому і-

нуючої системи фінансування, у першій половині XIX ст. у Петербурзі неодноразово піднімалось питання про заміну плати за треби стягненням з парафіян певної суми щорічно або ж призначенням духовенству державного жалування. Втім, до середини XIX ст. перша пропозиція не була реалізована взагалі, а друга втілена в життя лише частково, не на всій території Півдня.

Зважаючи на залежність статків членів причтів від кількості парафіян, релігійні потреби яких вони задовольняли, зрозуміле ревне ставлення священників до влаштування на території їхніх парафій похідних полкових церков, прагнення духовних осіб мати в парафіях більше дворів, якщо тільки вони не розташовані на далекій відстані один від одного. В архівних зібраннях знаходимо чимало клопотань священників про більш справедливий розподіл дворів, що знаходились у населених пунктах з кількома церквами, або ж при двох- чи трьохпарафіяльній церкві. Священниками складались підписки, що вони не будуть входити до дворів не своєї парафії і відправляти там треби, хіба що при наявності відповідного розпорядження духовного правління або ж загрози життю парафіян. І все ж, попри такі підписки, маємо доволі багато скарг на втручання у справи чужих парафій.

Важливим джерелом утримання так само, як і за часів Нової Січі, залишались пожертви парафіян. Зважаючи на велике значення пожертв для забезпечення діяльності церкви, духовне керівництво тримало під контролем їх збирання. Причому простежувалась тенденція посилення такого контролю [1280]. Центральна влада не могла регламентувати розмір пожертв, але вона мала можливості маніпулювати кількістю та видами карнавок і гаманців, у які збирались гроші, а також порядком їх зберігання та використання.

Розподіл прибутків між членами причту кожної парафії був нерівномірним. У 1788 р. архієпископ Амвросій затвердив думку консисторії, згідно з якою плата за требу мала належати тому, хто здійснив обряд. Карнаковий же збір ділився за такою схемою: при парафіях, де знаходилося по 1 священнику і диякону та 2 причетника, з кожного карбованця священник одержував 50 коп., диякон — 25 коп., дячок — 15 коп., паламар — 10 коп.; де перебува-

ло 2 священики, 1 диякон і 4 причетники, кожен священик одержував по 25 коп., диякон — 14 коп., дячки — по 11 коп., паламарі — по 7 коп.; при соборах, де діяли протопоп, по два священики і диякони, 4 причетники, протопоп отримував 20 коп., священики — по 15 коп., диякони — по 10 коп., дячки — по 8 ½ коп., паламарі — по 6 ½ коп.; в разі наявності по 1 протопопу, священику і диякону і 4 причетників, протопопу виділялось 30 коп., священику — 25 коп., диякону — 12 коп., дячкам — по 10 коп., паламарям — по 6 коп.; де ж при церкві були 1 священик і 2 причетники, священик одержував 60 коп., дячок — 25 коп., паламар — 15 коп. [420, арк. 4 зв.]. Чинність такого порядку розподілу грошей була підтверджена у 1810 р. [537, арк. 1-3]. У грудні 1813 р. архієпископ Іов запровадив нову схему: відтепер у разі, коли дячок і паламар отримували 1 крб., диякон мав одержувати 1 крб. 50 коп., священик — 2 крб., протоієрей — 3 крб. [312, арк. 1]. А в 1822 р. з огляду на чисельні скарги причетників було внесене роз'яснення, що такий порядок діє лише стосовно соборних церков, тоді як в інших протоієреї мають отримувати долю, рівну зі священицькою, а диякони можуть одержувати гроші з карнавок лише якщо будуть співати і читати на криласі [420, арк. 109].

Зберігався порядок, згідно з яким у разі незаповненості штатів прибутки, які передбачались на відсутню особу, мали одержуватись тим, хто реально виконував відповідні функції. Це, між іншим, спричинило намагання священиків не допускати церковнослужителів до причтів, масові масштаби чого відмічались консисторією [420, арк. 348].

Прибутки, які передбачались на незаповнені штатні місця, широко використовувались для утримання підлеглих духовного відомства, які самі себе прогодувати не мали можливостей: вдів, дружин священиків, які знаходились під слідством і тому були усунені від служіння, дітей недіючих духовних осіб. Відсоток, що мала одержувати особа, яка реально виконувала обов'язки при церкві, в кожному випадку визначався диференційовано.

Для утримання вдів практикувалось і доручення їм виготовлення проскур із виділенням з церковних прибутків спеціального жалування за це. При

багатьох церквах ці функції традиційно виконували парафіянки, і єпархіальній владі в першій половині XIX ст. довелося докласти чимало зусиль, аби не допускати до виготовлення проскур не лише осіб не духовного звання, але, в разі наявності здібних вдів, які потребували допомоги, і дружин діючих священиків [259, арк. 251; 420, арк. 370; 421, арк. 44 зв.-45; 581].

З самого початку існування на півдні України окремої єпархії ще до освячення церкви громада або поміщик мали давати зобов'язання утримувати її та її причт [764, арк. 41 зв.-42]. Умови утримання могли бути і відмінними, залежно від характеру домовленості з причтом і єпархіальною владою. Практикувалось і спільне утримання поміщиком та громадою [914, с. 111].

Щодо державної руги, то вона застосовувалась далеко не до кожного причту, тривалий час поширюючись лише на міські церкви і кафедральні собори. Сільське духовенство в цьому плані було обійдене. До того ж, і не всі члени міських причтів отримували гроші від держави. Влада диференційовано підходила до питання про призначення руги кожній церкві, не поспішаючи виділяти кошти [1066, с. 198-199; 1548, с. 432-433; 923, с. 719-724]. Причти лише лічених храмів Півдня в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. знаходились на державній рузі. У сенатському указі від 24 жовтня 1786 р., яким передбачалась заміна для ружних церков імперії натуральної допомоги (хлібного жалування) виплатою грошей, згадувався причт лише однієї релігійної споруди, підпорядкованої південноукраїнській єпархіальній владі — бахмутської Троїцької церкви [922, с. 691-701].

Указом Павла I від 18 грудня 1797 р. штатні оклади священно- та церковнослужителів були підвищені [924, с. 821-823]. Хоча коло церков, причти яких мали право на отримання таких грошей, залишалось вузьким, до нього увійшла низка нових релігійних споруд, серед яких були храми Одеси, Овідіюполя, Очакова, Єнікале, Карасубазара, Бахчисарая [925, с. 750-754].

За Олександра I жалування почали отримувати клірики низки інших храмів Півдня, хоча і тепер призначення утримання не носило масового характеру.

З початком царювання Миколи I з казни стало виділяти набагато більше коштів на утримання підлеглих духовного відомства. І тут простежувалось прагнення імператора уніфікувати систему.

З 1842 р. почалося переведення парафій на штати, причому це означало не лише визначення кількості членів причту кожній церкві, але і встановлення жалювання цим особам. У 1846 р. було призначено жалювання сільським причтам Херсонської і 6 повітів Катеринославської єпархії [1154, с. 89-90]. Іменним указом від 1 березня 1848 р. штати були поширені на решту повітів Катеринославської єпархії — Бахмутський, Слов'яносербський і Маріупольський [990, с. 154]. Жалювання духовним особам Херсона та повітових міст Херсонської губернії було призначено вже за Олександра II, у 1860 р. [1017, с. 114]. Станом на той рік з державного казначейства отримували жалювання 268 причтів Херсонської єпархії (загальний обсяг — 42340 крб. 20 коп.), 87 причтів Таврійської єпархії (21409 крб. 8 коп.), 325 причтів Катеринославської єпархії (60420 крб. 94 коп.). До того ж, один причт Херсонської єпархії отримував жалювання з духовно-навчальних капіталів [858, с. 118-119].

Залежно від класу сільської церкви жалювання священика становило від 70 крб. 56 коп. до 141 крб. 12 коп., дячка — від 23 крб. 52 коп. до 35 крб. 28 коп. Диякони одержували по 52 крб. 92 коп., паламарі — по 23 крб. 52 коп. [1051, с. 10-11]. Для членів причтів міських храмів передбачались дещо більші суми [836].

За царювання Миколи I і в перші роки правління Олександра II були розширені й інші види фінансування державою парафіяльного духовенства: виплата квартирних грошей, пенсій, одноразової допомоги тощо.

Стосовно підцерковної землі, якою користувались духовні особи краю, мова вже велася, тому тут лише звернемо увагу, що, як і до інших прибутків, до неї члени причту не завжди мали рівні можливості доступу. У 1788 р. архієпископ Амвросій затвердив порядок, згідно з яким із 120 десятин священик, диякон, дячок і паламар мали користуватись ділянками по 20 (якщо при храмі перебувало більше 1 священика — по 15) десятин кожний, решта ж

землі повинна була йти на потреби самої церкви, вдів і сиріт [420, арк. 4 зв.]. Втім, надалі, у зв'язку із запровадженням нових правил відмежування, цей порядок пішов у небуття, і земля вже ділилась залежно від сану. Причому, як правило, ділилась священиками, які, зрозуміло, кращі ділянки залишали за собою. Тож зустрічаємо чисельні скарги причетників на несправедливість, яка мала місце при такому розподілі.

Від прибутків з підцерковної землі слід відрізнити надходження від церковних крамниць, постійних дворів, які знаходились у власності деяких священнослужителів [34, арк. 2; 35, арк. 6-57; 1491, с. 255-257], а також із землі, якою члени причту володіли особисто [1421, с. 132-133].

Таким чином, впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. порядок утримання парафіяльного духовенства зазнав низки трансформацій, і до початку 1860-х рр. матеріальний стан членів причтів покращився, але все ж таки він залишався далеким від бажаного, що викликало хвилю критики в друкованих виданнях початку періоду так званих „великих реформ”.

Зміни порядку фінансування посилювали залежність духовенства від держави і в той же час зменшили залежність від парафіян, що значною мірою впливало на характер взаємин членів причтів та мирян.

Система утримання зумовлювала великий ступінь нерівності фінансового стану духовних осіб. Причому нерівності не лише між членами одного причту, які мали різні посади, але і між особами, рівними за саном, що служили в різних населених пунктах. Серед духовенства панувало переконання, що найбільші прибутки одержувались причтами соборних церков, інших храмів процвітаючих приморських міст, єпархіальних і губернських центрів. Тож отримання місць при таких храмах було жаданим.

Однією з підстав для такого переконання була наявність серед міських парафіян більшого відсотку заможних осіб, аніж серед парафіян сільських. Відповідно, були більшими і пожертви, а звідси — і статки самих духовних осіб. З іншого боку, якщо храм знаходився на державній рузі, духовенство мало гарантію стабільного і відносно високого утримання. Прибутки осіб, які

працювали у сільських церквах, значно відрізнялись між собою і залежали від складного комплексу факторів, який включав рівень заможності парафіян і ступінь їхньої готовності жертвувати, вміння і бажання духовних осіб примушувати мирян надавати передбачене колись утримання; площу і якість підцерковної землі; кількість парафіян тощо.

Значною мірою статки залежали від того, наскільки глибокою була повага до членів причтів з боку поміщиків та членів громади. Тут, крім персоналій, певну роль відігравав соціальний статус духовенства, на який, у свою чергу, впливала державна політика по наданню священно- та церковнослужителям привілеїв.

Довіра до священників з боку мирян, підірвана радикальними заходами Петра I і Анни Іоаннівни, була дещо відновлена за Катерини II, політика якої була більш гнучкою. Покращили соціальний статус духовенства заходи Павла I і Олександра I, серед яких звернемо увагу на запроваджену, з метою запобігання поширенню серед населення зневаги до духовних осіб, заміну тілесного покарання священників і дияконів за кримінальні злочини позбавленням сану і направленням на примусові роботи. Не одразу це правило було поширено і на дружин та вдів священнослужителів, ще пізніше — на церковнослужителів. Збереження певний час тілесного покарання для дячків і паламарів посилювало стратифікацію духовної верстви, впливало на характер ставлення парафіян до підлеглих духовного відомства різних щаблів.

У цілому ж впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. духовенство отримало такий обсяг прав і привілеїв, який сприяв зміцненню грані між ним і податними непривілейованими верствами. Сприяти цьому мали і заходи єпархіального керівництва, спрямовані на досягнення парафіяльним духовенством шанобливого положення в суспільстві. Втім, єпархіальна влада не могла кардинально змінити умови життя своїх підлеглих, що дало б можливість чітко виокремитись своєрідній „матеріальній культурі” [1594, р. 210] парафіяльного духовенства, яка продовжувала мало відрізнятись від відповідної культури інших верств. Точніше, визначальною була не верстова належність,

а місце перебування і рівень заможності того чи іншого представника парафіяльного духовенства. Так, у сільській місцевості побутові умови проживання духовенства були подібними до умов проживання селян (інше питання, що сільські священики, як і селяни, мали не однаковий рівень заможності). Побут бідного сільського священика початку 1830-х рр. досить яскраво описаний у спогадах М. Соколова. Випускник Київської академії, який лише недавно прибув на Південь, зупинився у ніч перед Різдвом у священика села Тягинка, за 15 верст від Херсона, і був вражений тісністю і бідністю, побаченими там. Двір був огорожений гноєм і не мав інших будівель, крім хати. В останній знаходились лише піч, стіл і лави. Підлога була глиняною і мокрою. На вечерю у тягинського священика подали сірий прісний хліб і квашену капусту без олії. Як відмітив Соколов, якому пізніше довелося чимало подорожувати краєм, не набагато кращими були умови життя і в інших сільських священиків Херсонського повіту [835, с. 577].

Так само як і побутові умови, у багатьох духовних осіб і культурний рівень, моральність, спосіб життя мало відрізнялись від тих, що спостерігались у їхніх парафіян. Особливо випукло це давало про себе знати в останній чверті XVIII ст., коли великий відсоток членів причтів являли собою вчорашні світські особи, а система духовної освіти в регіоні ще не поширила свого впливу. Тож владі довелося докладати чимало зусиль, аби досягти змін у цій сфері.

Для того, аби підняти рівень поваги до священно- та церковнослужителів, без чого пастирська діяльність була б малоефективною, єпархіальне керівництво перш за все мало викорінити серед духовенства вади, якими страждали парафіяни. Безумовно, найбільш поширеною серед цих вад і такою, боротьбі з якою приділялась найбільша увага, було пияцтво. Описи справ, що розглядались в останній чверті XVIII – середині XIX ст. південноукраїнськими консисторіями і правліннями, містять чимало формулювань „про пияцтво”. Так, за описом 1 фонду „Херсонська духовна консисторія” ДАОО серед справ про проступки духовенства саме таку позначку мають 7%, за описом фонду „Херсонське духовне правління” ДАХО — 4%, фонду „Катеринославська ду-

ховна консисторія” ДАДО — 7%, фонду „Таврійська духовна консисторія” ДААРК — 12%. При ознайомленні ж із справами, які розпочинались за обвинуваченнями представників парафіяльного духовенства в інших проступках чи злочинах, з’ясовується, що чи не більшу частину цих порушень супроводжувало все те ж пияцтво. Чимало позначок про цю хворобу знаходимо й у формулярних відомостях духовенства. І це при тому, що далеко не завжди укладачі цих документів робили відповідні записи навіть при наявності фактів пияцтва.

Боротьба велася як на загальнодержавному, так і на єпархіальному рівні. Вищою державною владою була видана ціла низка указів із регламентацією заходів проти поширення хвороби серед підлеглих духовного відомства [674; 926, с. 92-98; 237, арк. 55; 936, с. 324-325; 937, с. 406-408; 940, с. 200-201; 958, с. 447-448].

Для впровадження цих заходів у життя залучались усі рівні єпархіальної влади. По відношенню до пияків застосовувався весь арсенал можливих рішень духовного суду, який включав зауваження, догану, уклони, штрафи, посилення нагляду, виключення зі штату, усунення від посади, тілесні покарання (до їхньої заборони), направлення на виправлення до архієрейських будинків і монастирів, тимчасову заборону священнослужіння з накладенням єпитимії без усунення від посади, тимчасову заборону священнослужіння із усуненням від посади з переведенням у причетники, позбавлення сану із залишенням в духовному відомстві на нижчих посадах, нарешті, позбавлення сану та виключення з духовного відомства.

Але справи розпочинались стосовно далеко не кожного пияка, і не кожна справа надходила на розгляд єпархіального архієрея. А від того, як він розцінював ситуацію, суттєво залежала активність підлеглих у боротьбі проти хвороби. Про те, що такі оцінки могли бути протилежними стосовно однієї єпархії майже у той самий час, красномовно свідчить такий факт. Перед від’їздом до Тверської єпархії Гавриїл (Розанов) писав про „спокійну поведінку” духовенства і радив йому дотримуватись такого життя і надалі [421, арк. 48 зв.]. А Інокентій (Борисов), який невдовзі зайняв кафедру в Одесі, у 1849 р. наказав акти-

вно взятись за викорінення пияцтва та буйства серед духовенства, яке, згідно з ним, „в цьому відношенні, на жаль, чи не гірше духовенства всіх єпархій” [421, арк. 59 зв.].

Як метод профілактики пияцтва використовувалась заборона духовним особам брати участь у застіллях мирян. Разом із тим, ця заборона, поряд із заборонаю танцювати, грати в карти, навіть спостерігати, як це роблять інші [816, с. 38-39; 1594, р. 213], була спрямована на формування специфічної субкультури духовенства.

Дистанціюванню від мирян мала служити і регламентація зовнішнього вигляду та одягу духовних осіб. У справах, що велися духовним судом, непристойне вбрання священно- чи церковнослужителів розглядалось як особлива обставина, яка з негативного боку характеризувала підсудного. У 1793 р. митрополит Гавриїл (Бонулеску-Бодоні) зазначив резолюцією: незважаючи на те, що всі кандидати на посади священнослужителів перед посвятою дають зобов'язання носити пристойний одяг, йому відомо, що деякі протопопи і багато хто зі священників і дияконів забувають про це і ходять в громадські місця без ряс, у самих каптанах, та ще й із заплетеними косами. Тож було наказано підтвердити по єпархії, що в такому вигляді священнослужитель може знаходитись лише в себе вдома [480, арк. 1].

Було звернуто увагу на зовнішній вигляд священнослужителів при проведенні богослужінь. Афанасій (Іванов), помітивши, що священник служив ввечерню в кожусі нарозхрист і лише з надітою на шию єпитрахиллю, що в церкві підризники зшиті з білого полотна на кшталт жіночих сорочок із збірними воротами та рукавами і з обшивками на них, повідомив по єпархії, що проведення служб без верхнього священницького вбрання суперечить церковній благопристойності і означає неуцтво та недбальство. Архієрей наказав знищити або перекроїти на рушники неправильно пошиті підризники, залишивши лише шиті шовком або сріблом. Цим Афанасій повторив розпорядження одного зі своїх попередників, Амвросія (Серебренікова) [889, с. 121-123].

У 1820 р. було видано указ про заборону носити світський одяг учням семінарій і духовних училищ [570]. Інокентій (Борисов) після першої ознайомчої поїздки по єпархії у 1848 р. розпорядився, аби причетники ходили в напівкаптанах із поясом і в капелюхах, але не в картузах набакир і не в куцях казакінах [1415, с. 41]. А в 1852 р. Херсонська консисторія видала указ про підтвердження священнослужителям заборони носити капелюхи іншого, ніж чорного, кольору [589, арк. 4].

Відомі і приклади незадоволення єпархіального керівництва надмірною, на їхню думку, розкішшю, якою обзаводились їхні підлеглі. Так, архієпископ Феофіл сварив ректора семінарії за утримання „жениховського екіпажу” [816, с. 38].

Запроваджувались заходи проти паління духовними особами тютюну. Так, архієпископ Інокентій з приводу звісток про поширення паління серед випускників семінарії наказав благочинним доповісти про винних, об'явити всім із підписками, що паління суворо забороняється, і уважно стежити, аби ці підписки не порушувались [316, арк. 258].

Але вже самі ці підтвердження заборони та інші заходи свідчили, що духовенство не вдавалось ізолювати, і вплив світського суспільства був досить помітним. Важливим чинником, який не давав „відірватись від народу”, були самі побутові та господарські умови життя священно- та церковнослужителів. Про тісне спілкування в побутовій та господарській сферах із мирянами, так само як і про характер такого спілкування, певною мірою свідчать справи південноукраїнських духовних правлінь і консисторій, які розглядались за взаємними скаргами мирян і членів причтів.

Таким чином, при наявності на півдні України тенденцій обмеження виборного начала і посилення спадковості, що спостерігались і в інших регіонах імперії, замкненість духовного відомства в краї формувалась із значним відставанням, так і не ставши абсолютною. Свою роль зіграли традиції краю і сусідніх українських єпархій, більш пізній початок активної розбудови храмової мережі, нестача духовних осіб, закладів духовної освіти, який спостерігався в

останній чверті XVIII – в перші десятиліття XIX ст. Світське суспільство продовжувало мати могутній вплив і на матеріальне, і на реальне соціальне становище священно- та церковнослужителів, на їхню культуру. Саме парафіяльне духовенство не сформувалось у монолітну групу і певною мірою являло конгломерат осіб із досить різними умовами існування, що визначались не лише наявністю певного сану чи посади, але й місцем служіння.

4.2. Специфіка статусу духовенства, що задовольняло релігійні потреби військових

З огляду на геополітичні особливості південноукраїнського краю збройним силам, розташованим тут, відводилась важлива роль як у забезпеченні безпеки держави, виконанні зовнішньополітичних завдань, так і в колонізації земель. Зважаючи на це, стає зрозумілою та велика увага, яка приділялась забезпеченню військових формувань усім необхідним, у тому числі і в духовній сфері. Створенню умов для задоволення релігійних потреб військових мало сприяти формування мережі церковних споруд та забезпечення збройних сил достатньою кількістю духовних осіб. Останні мали особливий статус, відрізняючись від парафіяльного духовенства і того чернецтва, яке не було залучене до справи „окормлення” військових. Звернемо увагу, що, з огляду на участь рядових ченців у задоволенні релігійних потреб особового складу збройних сил, викликає сумнів коректність розгляду Т. Барсовим військового духовенства як підрозділу духовенства білого [1087, с. 1].

Представники військового духовенства мали значні відмінності між собою в ступені залежності від духовних правлінь, єпархіального та військового керівництва, обер-священника. Тому недоречно розглядати слідом за історіографічною традицією всіх осіб, які задовольняли духовні потреби військових, як монолітну групу. Слід розрізняти статус духовних осіб, які служили на суднах, при військових шпиталях, у полках, фортецях, адміралтейських, військових поселеннях, у військових навчальних закладах, козацьких військах тощо. Важли-

во простежити зміни, які відбувались із характером підпорядкування цих категорій, із порядком їхнього формування, матеріального забезпечення.

Хоча виокремлення військового духовенства розпочалося ще на початку XVIII ст., до часів Павла I представники цієї групи лише у воєнний час не знаходились у підпорядкуванні місцевим єпархіальним архієреям [484, арк. 2 зв.]. У компетенції останніх продовжувало залишатись призначення духовенства до збройних формувань, а також влаштування звільнених від служби. У цих питаннях архієреї взаємодіяли з керівниками відповідних військових підрозділів, функція яких нагадувала ту, що виконували громади та поміщики при влаштуванні духовних осіб до парафіяльних церков.

В одних випадках архієрею пропонувались конкретні кандидати, в інших єпархіальна влада мала сама підбирати кадри. Те, який із двох шляхів використовувався, залежало і від традицій, і від наявності гідних кандидатів, що, у свою чергу, значною мірою обумовлювалось рівнем привабливості духовної служби в тому чи іншому військовому формуванні.

Тоді як козацькі війська традиційно самі опікувались кадровими питаннями, і, зокрема, в докубанський період своєї історії військова старшина Чорноморського війська обирала кандидатів на вакансію [825; 1444, с. 38], флотське духовенство формувалось іншим шляхом. Напевно, служба на флоті була не особливо привабливою, тож відчувалась нестача духовних осіб, мала місце велика плінність кадрів [914, с. 108-109]. Флотське керівництво не воліло входити із пропозиціями щодо заповнення вакансій, натомість покладаючи вибір на органи єпархіальної влади. Звертаючись у 1778 р. до Булгаріса, виконуючий обов'язки головного командира Азовської флотилії і Таганрозького порту П. Каслівцев писав, що коли порт знаходився в складі Воронежської єпархії, передбачені штатами 8 священницьких місць заповнювались саме звідти; тепер же військова влада просила зробити відповідні призначення священників чи ієромонахів архієпископа Слов'янського та Херсонського. Булгаріс, у свою чергу, доручив вибір кандидатів Бахмутському духовному правлінню [391, арк. 1, 10 зв.]. У консисторському указі херсонському протопопу І. Богдановичу від 12

лютого 1793 р. зазначалось, що імператриця запропонувала обер-прокурору направити на Чорноморський флот 13 ієромонахів, і з приводу цього Синод наказав надіслати до Катеринославської консисторії указ із розпорядженням обрати з-поміж заштатних або штатних ієромонахів гідних для виконання на судах богослужіння осіб [478, арк. 1-2]. Надалі в разі звільнення місць питання призначення ініціювало вже флотське керівництво.

Ініціаторами ж звільнення з лав військового духовенства виступали, як правило, самі духовні особи, які звертались до військових командирів з клопотаннями про повернення до парафій за станом здоров'я.

З приходом до влади Павла I характер субординації військового духовенства та єпархіальної влади змінився. Були підписані „Інструкція польовому обер-священику” [924, с. 700-702], синодальні укази про порядок звільнення полкових священиків [925, с. 90-91], про заборону парафіяльним священикам вінчати військових [925, с. 246-247], про порядок нагородження військових священиків [925, с. 611-612], іменний указ про перебування армійських священиків у підпорядкуванні обер-священику [926, с. 114], указ про зносини всіх військових чинів по справах, що стосуються духовного відомства, не з консисторіями, а з обер-священиком [926, с. 155].

Іменним указом від 8 квітня 1804 р. було внесено зміну до процедури призначення полкового духовенства: якщо раніше полкове керівництво зносилося із питання заповнення священицьких вакансій із Військовою колегією, то відтепер такі зносини мали відбуватись безпосередньо з обер-священиком, який повинен був негайно робити подання з цього питання Синоду [928, с. 241]. Умови щодо підлеглих духовного відомства, які мали право служити в полках, дещо змінились у 1806 р.: затвердженою Олександром I 10 серпня доповіддю Синоду передбачалось, що причетники можуть призначатись не лише із здібних нижніх військових чинів, але і з єпархіальних церковнослужителів, вихованців армійської семінарії та з дітей полкових священнослужителів [929, с. 687-688].

За обер-священства І. Державіна (1807 – 1826 рр.) вертикаль управління військовим духовенством отримала подальший розвиток і доповнилась польовими і корпусними обер-священниками та головними польовими священниками; набуло поширення призначення корпусних і дивізійних благочинних.

Одним із наслідків усіх цих нововведень кінця XVIII – початку XIX ст. став умовний розподіл духовенства, яке задовольняло духовні потреби військових, на дві категорії. Перша в більшості питань зберігала ту залежність від місцевої єпархіальної влади, яку мала і раніше. Друга ж категорія відтепер мала справу з новими структурами, влаштованими у духовному відомстві, і обсяги її взаємодії з місцевими консисторіями та архієреями значно скоротились. Склад і статус категорій до середини XIX ст. неодноразово корегувався.

Як і наприкінці XVIII ст., на початку XIX ст. Чорноморські адміралтейські поселення, що облаштовувались у регіоні під зверхністю Морського відомства [1465], продовжували отримувати духовенство за рішенням єпархіального архієрея. Тут процедура була подібною до тієї, що діяла при заповненні вакансій у населених пунктах із цивільним населенням. Зокрема в травні 1800 – лютому 1801 р. розглядалась справа про вибори священника до адміралтейського селища Воскресенське. Два кандидати на цю посаду, висунуті самими парадфіянами, були направлені до єпископа Новоросійського і Дніпровського Афанасія для хіротонії [495, арк. 5-5 зв.].

У перше десятиліття XIX ст., як і раніше, єпархіальна влада контролювала заповнення місць при шпитальних церквах, на власний розсуд виносячи рішення про задоволення чи незадоволення відповідних клопотань [500, арк. 1-1 зв.; 531, арк. 1-1 зв.]. Хоча іменним указом від 28 лютого 1801 р. і передбачалось, що на священницькі посади при шпиталях у фортецях та інших місцях, де знаходяться військові і фінансування яких здійснюється з військових коштів, не мали призначатись інші особи крім армійських священників, які кілька років служили у військах і „тому заслужили ці спокійні місця”, а синодальним указом від 15 березня того ж року наказувалось перевести священників, які не відповідають зазначеним вище умовам, до інших місць, це мало вплинуло на

склад шпитального духовенства Півдня. Лише в 1811 р. розпочалась справа про призначення до шпитальної церкви звільненого з армійського духовенства в Катеринославську єпархію священика Я. Грушецького. Як зазначалось у консисторському рішенні з цього приводу, при перебуваючих у єпархії херсонській, богоявленській, таганрозькій і севастопольській шпитальних церквах священицькі місця були зайняті. Причому священики Іоаким Кохановський, Сава Камінський, Федір Друзякін та Іоанн Курковський в армійському духовенстві службу не проходили, а були призначені до згаданих церков відповідно в 1807, 1801, 1793 та 1806 рр. [539, арк. 1-1 зв., 8].

Проте, у тому ж 1811 р. всі шпитальні церкви були виведені з-під влади єпархіального керівництва. За відношенням І. Державіна, в якому згадувались положення імператорського указу, всі церкви єпархії, які знаходились при шпиталях і в парафіях яких перебували виключно військові, а священики одержували платню з армійської суми, були виключені з єпархіального відомства і передані під зверхність обер-священика. Через це з-під юрисдикції архієрея вийшли питання призначення до севастопольської, миколаївської, херсонської, одеської, таганрозької та тираспольської шпитальних церков [540, арк. 1, 7].

Після початку заходів щодо зменшення залежності військового духовенства від єпархіальної влади продовжував залишатись майже без змін порядок призначення духовенства на флот. У червні 1801 р. у відповідь на синодальний указ, яким єпископ Афанасій зобов'язувався обрати в своїй єпархії 11 священиків або ієромонахів для перебування на кораблях Чорноморського флоту, архієрей розпорядився вислати до консисторії для відправки на флот благочинного і священика селища Медерівка І. Аврамова. Згоди самого священика ніхто не питав, більше того, в консисторському указі наголошувалось, що ніякі відмовки Аврамова взяті до уваги не будуть. По завершенні кампанії священик повернувся до Медерівки і рішенням консисторії був поновлений на посаді благочинного [499, арк. 1-1 зв., 12].

Для того, щоб безперебійно постачати флот духовенством, височайше затвердженою 23 березня 1806 р. доповіддю Синоду було наказано мати в

штаті Балаклавського Георгіївського монастиря 13 ієромонахів, які мали служити на кораблях [361, арк. 37]. Оскільки ж сам монастир знаходився в підпорядкуванні єпархіальному керівництву, то останнє й опікувалось тим, аби відповідну кількість ієромонахів обитель мала. Для цього, зокрема, використовувалась практика звернення до духовенства регіону з пропозицією погодитись на переведення до Балаклави. При цьому обумовлювалось, що ієродиякони можуть бути рукопокладені в ієромонашество [583, арк. 1-14 зв.; 670]. Коли ж духовні особи вже поступили під керівництво настоятеля Балаклавського Георгіївського монастиря, то саме до нього флотська влада зверталась у міру виникнення потреби в призначенні ієромонаха на той чи інший корабель [362, арк. 132]. Після повернення останніх до портів духовні особи відсилались назад до монастиря [362, арк. 219-219 зв.]. Керівництво монастиря направляло духовних осіб, крім кораблів, до фортець, укріплень і гарнізонів Кавказу, шпитальних і полкових церков Півдня [1543, с. 63; 1542, с. 287-288]. Причому в 40 – 50 рр. XIX ст. в управлінні ієромонахами Балаклавського монастиря склалась ситуація, коли ті з них, хто направлявся до кавказьких укріплень, підпорядковувались через обер-священника Кавказького корпусу обер-священнику армії і флотів і звільнялись указами Синоду за його поданням, тоді як флотські ієромонахи підпорядковувались єпархіальному керівництву [1244, с. 111].

Сказане вище стосувалось не тільки ієромонахів, а й вдових священників, які з'явилися у Георгіївському монастирі в 1822 р., у зв'язку з нестачею ієромонахів [1245, с. 116].

Як і в останній чверті XVIII ст., плинність кадрів духовенства, яке служило на флоті, була високою. Так, станом на 1807 р. замість 13 ієромонахів в наявності був лише 1 [361, арк. 37]; у 1820 р. — 6 [362, арк. 85]. Не вистачало кадрів і після затвердження в 1834 р. нових штатів Балаклавського монастиря, якими передбачалось перебування в ньому настоятеля, 22 ієромонахів, 2 ієродияконів і 2 послушників [364, арк. 55], і після призначення в 1839 р. у зв'язку з будівництвом укріплень на східному березі Чорного моря додаткового штату

в 12 осіб [363]. Із 19 духовних осіб, направлених до монастиря з Херсонської, Калузької, Воронежської, Харківської, Курської єпархій та Києво-Печерської Лаври напередодні Кримської війни, вже в рік прибуття вибуло 7 [1244, с. 113].

Призначення осіб, які задовольняли духовні потреби контингенту військових поселень, також знаходилося у юрисдикції єпархіального керівництва. Згідно з інструкцією дивізіонного благочинного в округах військового поселення кавалерії, ця особа в разі виникнення вакансії мала доповідати єпархіальному архієрею, чи потрібне призначення на це місце іншого. Причому подання стосовно кандидатів мав робити саме дивізіонний благочинний, узгодивши це з місцевим військовим керівництвом [1412, с. 748-749].

На духовенство військових поселень поширювались правила, передбачені височайше затвердженою 27 грудня 1819 р. доповіддю генерала Аракчеєва: священники під час перебування в округах військового поселення підпорядковувались благочинним поселених військ, а ті — єпархіальному архієрею. Але під час походів такий порядок не діяв, і всі духовні особи перебували під командою обер-священника [420, арк. 103 зв.].

Духовенство Окремого Запорозького війська, сформованого з поверненням задунайських козаків до території Російської імперії, попервах поступило під зверхність обер-священника армії і флотів. Але коли після кількарічних скитань по військових квартирах бойова одиниця була переформована в Азовське козацьке військо і осіла на землях Катеринославської губернії, місцеве єпархіальне керівництво почало клопотатись перед Синодом про перепідпорядкування церковних справ азовців саме Катеринославу. З огляду на те, що духовенство всіх козачих, як й інших поселених військ, знаходилося у залежності саме від єпархіальних керівників, Синод у 1833 р. дав такий дозвіл [1355, с. 77-81]. Дослідниця історії Азовського козачого війська Л. Маленко вбачає в прагненні консисторії одержати під управління духовенство цього військового формування піклування про отримання церквою більших прибутків, оскільки щедрість козаків до храмів була добре відома [1355, с. 78-79]. Але була принаймні ще одна причина — помітне небажання

місцевого духовного керівництва мати на території єпархії духовенство і парафіян, не підпорядкованих саме йому.

Не були виключені з підпорядкування єпархіальним архієреям священно- та церковнослужителі кадетських корпусів. Височайше затвердженим положенням про обов'язки церковного причту кадетських корпусів обумовлювалось, що такі особи, крім залежності від керівництва військово-навчальних закладів, перебували в підпорядкуванні благочинним, а через них — єпархіальному керівництву [1000, с. 335-336].

Що стосується призначення полкового духовенства, то при формальній безумовній зверхності в цьому питанні обер-священника та Синоду єпархіальні архієреї зберігали реальну можливість не направляти на ці посади тих чи інших осіб.

Про те, що Синод своїм рішенням міг вимагати направлення конкретних священників до полків, свідчить указ консисторії від 24 серпня 1806 р., в якому передавалось синодальне розпорядження про призначення на місце священника Севського мушкетерського полку священника села Улянівки Ф. Шульженкова [519, арк. 1-2]. Але оскільки парафіяльні священники звертались із клопотаннями про направлення в полки не лише до Синоду, а й до єпархіальної влади, остання могла відмовляти в таких клопотаннях. Саме таке рішення було прийняте в 1807 р. Платоном (Любарським) стосовно священника села Березняговатого В. Світайлова, який просив про призначення до одного з піхотних полків [510, арк. 1]. Через 3 роки той самий єпархіальний архієрей Платон знову відмовив в аналогічному проханні, тепер уже переданому через обер-священника І. Державіна. Останній звертався до єпархіальної влади з повідомленням про звільнення в полк на священницьке місце дячка селища Юріївки А. Косовського. Резолюція Платона була більш ніж красномовною і прозоро висвітлила ставлення архієрея до поповнення лав полкових священників за рахунок його підлеглих: „Дячка цього як і віку неправильного і малописьменного, але безумно того священства побажавшого, не тільки не звільняти, але і покарати на три місяці в Самарському монастирі

роботою! А для припинення подібних безпутності і зухвальств, послати в єпархію укази, щоб такими проханнями як обер-священника обтяжувати, так і нас турбувати провадженням не наважувались під загрозою... покарання. Та й взагалі причетникам до полкового священства проситись через значну в тутешній єпархії нестачу заборонити!” [534, арк. 1-1 зв.].

На початку 1820-х рр. (російський дослідник історії військового духовенства С. Чимаров помилково відносить це до початку 30-х рр. [1539, с. 59]) знову було поставлене на порядок денний питання про підпорядкування причтів церков фортець, шпиталів, батальйонів. Думки членів Синоду з цього приводу розійшлися. Як впливає з аргументів, що наводились, перебування стаціонарних церков під зверхністю обер-священника чітко визначено законодавством не було. Це дало членам Синоду підстави запропонувати повернути релігійні споруди в єпархіальне відомство. Втім, іменним указом від 14 квітня 1826 р. був покладений край таким намаганням: імператор наказав залишити церкви в підпорядкуванні обер-священнику [949, с. 358-354].

У 1852 р. це розпорядження було знову підтвержене Миколою I, який наказав „до місцевих військових і морських соборів і церков завжди призначати заслужених полкових священників”. Цим завершився діалог єпархіального та військового духовенства з приводу підпорядкування стаціонарних церков, у яких військові задовольняли свої релігійні потреби [1539, с. 59].

Стосовно ж порядку призначення духовенства до цих церков, то вже наступного, 1853, року в контексті загальної кампанії по скороченню листування при розгляді справ по духовному відомству обер-священники отримали право призначати, переміщати та звільняти священнослужителів військового відомства, не питаючи, як раніше, кожного разу згоди на це Синоду. Але і тепер обер-священники мали призначати та звільняти священників не інакше, як після попередніх зносин з єпархіальним керівництвом [1183, с. 8-9].

Питання створення та ліквідації штатних місць при церквах, які знаходились у військовому відомстві, залишались поза компетенцією єпархіальних архієреїв і залежали від Петербурга. Коли приймалось рішення про вла-

штування релігійної споруди для задоволення релігійних потреб військових або про зміни штатів уже існуючих таких церков, вступав у силу порядок заміщення вакантних посад, передбачений для відповідних духовних закладів військового відомства. Але при переведенні таких споруд із військового до єпархіального підпорядкування єпархіальні архієреї поширювали свою компетенцію і на кадрові питання щодо них. Прикладом неодноразової зміни підпорядкування може служити очаківський Миколаївський собор. Перебудований із турецької мечеті, яка діяла до взяття Очакова російськими військами в 1788 р., храм до 1827 р. знаходився в залежності від єпархіальної влади, поки не поступив у військово-морське відомство і не був перейменований на очаківську фортечну церкву. У 1851 р., коли фортеця була ліквідована, храм було повернено до єпархіального відомства. У зв'язку з початком Кримської війни і відновленням Очаківської фортеці, церква перейшла до військового відомства, по завершенні ж війни знову повернена під юрисдикцію єпархіального архієрея [314-316; 1433, с. 55-56; 1485, с. 763-765].

Переважна більшість військових знаходилась на утриманні держави, і це утримання передбачало оплату праці духовних осіб. Як і в інших сферах, у питанні визначення платні військовому духовенству у XVIII – середині XIX ст. простежується тенденція уніфікації. Разом із тим, неоднорідний характер як самого складу збройних сил, так і духовенства, яке служило треби військовим, обумовили те, що повної уніфікації так і не відбулося.

Найменш уніфікованою система утримання була до призначення обер-священиком армії та флоту Озерецьковського. Загальнодержавні положення, якими б визначалось матеріальне забезпечення військового духовенства та його родин, ще не сформувалось, як не сформувалось остаточно і саме військове духовенство. Тому не те що для кожного роду військ, але і для кожного бойового з'єднання, а то й для кожної духовної особи, яка в ньому працювала, утримання призначалось диференційовано [616, арк. 2379; 735, арк. 4-4 зв.; 1145, с. 21-22; 1343, с. 109; 1373, с. 766-767; 1444, с. 38; 1445, с. 150, 166]. Показовою для того часу була формула, яка застосовувалась в Азов-

ській флотилії: „Для кампанії в мореплавстві передбачено мати священників вісім, їм кожному жалування видавати дивлячись на їхню поведінку і послуги від шістдесяти до ста двадцяти карбованців на рік, і крім того видається їм за весь час перебування їх у морі кожному ж порціонів не менше чотирьох карбованців п'ятдесяти копійок, а іноді й більше на місяць” [391, арк. 1].

Зі створенням інституту обер-священника армії та флоту з'явилась людина, яка за своєю посадою мала опікуватись визначенням сум матеріально-го забезпечення військового духовенства та форм їхнього соціального захисту на загальнодержавному рівні. Вже 28 лютого 1801 р. імператором була конфірмована доповідь Озерецьковського, якою на військове духовенство та їхні родини поширювались запроваджені раніше для настоятелів та настоятельниць монастирів, на біле духовенство штатних соборів і церков правила визначення розмірів пенсій [926, с. 589-590]. У 1806 р. ця доповідь була доповнена положенням про видачу одноразової допомоги сім'ям священників, які не вислужили пенсійного строку [1183, с. 23].

Визначене штатами військових одиниць жалування священникам не могло задовольнити потреб військового духовенства, і тому в 1806 р. Озерецьковський запропонував дозволити видавати додаткове жалування за рахунок церковних сум. Імператор з цим погодився [929, с. 687-689].

У 1808 р., за обер-священника армії та флоту І. Державіна, було прийнято рішення про виплату священнослужителям, які направлялись на службу, крім прогонних ще й кормових грошей [930, с. 425]. Війна 1812 р. примусила владу зробити чергові кроки в напрямі покращення становища військового духовенства. За пропозицією І. Державіна було дозволено видавати священникам, які виступали в похід, підйомні в розмірі 400 крб. Після завершення війни обер-священник виклопотав грошову допомогу священникам і їхнім родинам, а також право на виплату їм пенсій за скороченою процедурою. Для розширення можливостей дітей військового духовенства в отриманні освіти, за пропозицією І. Державіна, таким особам було дозволено навчатись у єпархіальних семінаріях, які знаходились найближче до місць розташування

полків [1183, с. 24-25]. Височайше затвердженою 27 грудня 1819 р. доповіддю генерала Аракчєєва були передбачені виплати старшим священикам військових поселень в розмірі 500 крб., молодшим — по 400 крб. із додачею провіанту на денщиків; передбачалось, що помешкання для таких духовних осіб мали будуватись на військовий кошт, а свічні прибутки залишались у розпорядженні самих церков [420, арк. 104-104 зв.].

Підкреслимо, що заходи, які згадуються, були додатковими до тих, які запроваджувались стосовно духовенства імперії в цілому.

З воцарінням Миколи I увага до військового духовенства зростає ще більше, що було логічним наслідком посилення уваги до самих збройних сил. За обер-священика Г. Мансветова (1827 – 1832 рр.) було вирішено в інтересах військового духовенства питання про виховання дітей за державний кошт; іменним указом від 6 грудня 1829 р. було збільшене жалування не тільки самого обер-священика армії та флотів, а й обер-священиків армії та окремих корпусів, полкових священиків і священиків, які знаходились з військами у закордонних походах. У цьому указі, між іншим, зазначалась причина його прийняття — невідповідність обмеженості розмірів утримання важливості функцій військового духовенства [952, с. 838-839].

Невдовзі було вирішене питання про порядок забезпечення квартирами духовних осіб, які перебували в поході [953, с. 214-215]; встановлено розмір жалування священиків, які знаходились при військових шпиталях [955, с. 357]; переглянуто умови пенсійного забезпечення та отримання одноразової допомоги військовими священиками і членами їхніх родин [957, с. 219-222].

За наступника Г. Мансветова, В. Кутневіча (1832 – 1865 рр.), було запроваджено цілу низку нових заходів, які мали покращити матеріальний стан військового духовенства в умовах поступового „збільшення дороговизни життя”. І в цей період указів, які запроваджували нові розміри жалування та нові правила утримання всіх осіб, що задовольняли релігійні потреби військових, було прийнято лише декілька. Переважна ж більшість документів, які визначали матеріальне забезпечення, стосувалась або священно- та цер-

ковнослужителів конкретних релігійних споруд чи військових одиниць, або ж передбачала поширення вже існуючих стосовно деяких груп військового духовенства правил на інші групи.

Між іншими, у цей період було прийнято і низку указів стосовно безпосередньо Південної України. Було визначено жалування священику Балаклавського грецького батальйону, ієромонахам, які перебували в Балаклавському Георгіївському монастирі, членам причтів церков селищ Дунайського козачого війська, священнослужителю, приписаному до миколаївського Адміралтейського собору, який мав викладати у Чорноморській штурманській роті, іншим членам причту цього собору, очаківським священно- та церковнослужителям, духовним особам севастопольського Адміралтейського собору тощо.

Імперською владою була приділена увага і забезпеченню духовенства військових поселень. Причому спостерігалась тенденція поступового зрівняння цих осіб із військовим духовенством. Уже сам перелік законодавчих документів дозволяє простежити процес пошуку владою оптимальної моделі. Сенатським указом від 2 листопада 1839 р. на духовенство округів військового поселення та ролейних солдатів була поширена дія положення від 27 квітня 1832 р. про пенсії та матеріальну допомогу військовому духовенству; 21 жовтня 1840 р. запроваджено безоплатне лікування священиків округів військового поселення та ролейних солдатів у військових шпиталях; штатами 1840 р. було визначено розмір жалування священно- та церковнослужителів Новоросійського військового поселення; іменним указом від 11 червня 1841 р. розписувались суми платні за виконання священиками округів військового поселення треб; іменним указом від 30 листопада 1842 р. обумовлювалось утримання причетників (указом від 28 серпня 1844 р. порядок одержання такого утримання був уточнений); 6 вересня 1845 р. із капіталу військових поселень на утримання священиків були виділені додаткові кошти; синодальним указом від 19 березня 1846 р. обумовлювалось, що всі священнослужителі військових поселень, які не отримували жалування, мали право

на пенсію та одноразову допомогу нарівні з військовим духовенством; іменним указом від 23 лютого 1847 р. передбачалось, що причетники єдиновірських церков Новоросійського військового поселення мали отримувати таке ж жалування, що й православні причетники; височайше затвердженим 8 липня 1847 р. положенням про кондукторські школи в округах військового поселення було визначено жалування священикам, які викладали Закон Божий; іменним указом від 16 жовтня 1852 р. було змінено, а 9 лютого 1854 р. уточнено регламентацію способів утримання священно- та церковнослужителів округів військового поселення кавалерії [1262, с. 100-101; 1295].

За часів обер-священства Кутневича було більш детально регламентовано й оплату праці парафіяльного духовенства, яке додатково до виконання своїх основних обов'язків обслуговувало військових: побачили світ укази, якими визначався розмір плати таким священикам за роботу в військових шпиталях і військово-навчальних закладах, за виконання треб під час тимчасових відряджень до військ.

Отже, впродовж 1775 – 1861 рр. відбувалось не лише поступове виокремлення групи військового духовенства, але й деталізація порядку її матеріального забезпечення. Найбільш широких обсягів ця деталізація набула за Миколи I, що стало одним із виявів неусипної уваги імператора до збройних сил. Адже, за влучним висловом М. Геллера, Микола I хотів усе знати і все контролювати, а армія була ідеальною моделлю чітко контрольованого, а тому слухняного і точно працюючого механізму [1137, с. 343].

Звернемо увагу, що в ПЗЗРІ кількість указів, що стосувались статусу духовних осіб, які працювали з військовими, є не набагато меншою, ніж кількість законодавчих документів стосовно парафіяльного духовенства. Чисельність же самого військового духовенства, підпорядкованого обер-священнику армії і флотів, у порівнянні з кількістю парафіяльного духовенства залишалась вкрай незначною. Зокрема у 1839 р. під його керівництвом на всій території імперії перебувало лише 9 протоієреїв, 330 священиків, 17 дияконів і 74 причетника [851, с. 16-17]. Станом на 1849 р. ці показники суттє-

во не змінилися і становили 9, 347, 19 і 73 [854, с. 18-19]. У 1859 р. цих осіб налічувалось відповідно 9, 281, 20 і 60 [858, с. 22-23]. Отже, загальноімперська кількість підлеглих обер-священику армії та флотів була значно меншою, ніж кількість підлеглих кожного з архієреїв єпархій Півдня. Разом із тим, загальна кількість духовенства, яке задовольняло духовні потреби військових, була набагато більшою за чисельність підлеглих обер-священику. Лише у військових поселеннях Херсонської єпархії діяли причти близько 150 церков [1051, с. 12].

Строкатість військових формувань, дислокованих на півдні України, зумовлювала неоднакові умови, в яких опинялись духовні особи, направлені для задоволення релігійних потреб їхнього особового складу. При деяких військових формуваннях та об'єктах священнослужителі залишались на тривалий час, тоді як при інших служили недовго і прагнули якомога скоріше повернутись до цивільних парафіян. Безумовно, певну роль тут відігравала і вдача самих духовних осіб, їхній психологічний стан, так само як і стан фізичний: не кожен міг витримати перебування в походах, тоді як існувала альтернатива осілого життя в якій-небудь слободі чи поміщицькому маєтку. Зрозуміло, що задоволення духовних потреб військових не обов'язково передбачало переміщення і життя в похідних умовах. Коли військові формування не брали участь у кампаніях, священики могли досить тривалий час залишатись на місці. Тож маємо приклади, з одного боку, кількадесятилітнього перебування в лавах військового духовенства і блискучої кар'єри на цій ниві [313; 914, с. 108; 1374; 1412, с. 471, 750-752], а з іншого, — втеч і намагань уникнути необхідності працювати з військовими [914, с. 108-110].

У силу специфіки свого статусу військове духовенство знаходилося у досить напружених стосунках із духовенством парафіяльним [1275, с. 149-150, 152-153]. Особливо багато конфліктів виникало навколо полкових священнослужителів. Через часту зміну дислокації полки не мали можливості влаштовувати стаціонарні храми і тому користувались похідними церквами, які не завжди мали умови для задоволення релігійних потреб. Тож полкові

священики були змушені або безпосередньо, або через військових командирів просити духовне керівництво дати дозвіл на користування парафіяльними храмами [88; 111; 142; 536; 564]. В одних випадках підставою для звернення називались морози, в інших — відсутність приміщення для облаштування похідної церкви.

Єпархіальні архієреї мали створювати умови для задоволення духовних потреб військових у парафіяльних храмах, тому дозволяли полковим священикам відправляти треби по черзі з парафіяльним духовенством. Зрозуміло, що з боку останнього це викликало незадоволення, негативно відбиваючись на його прибутках. Як спроби протидії стали використовуватись недопущення до служб, чисельні скарги на втручання полкових священиків у справи не своєї парафії, інші утиски духовних осіб, які задовольняли духовні потреби військових.

Зі свого боку скаржилось і військове духовенство. Для залагодження конфліктів єпархіальна влада регулювала чергу служіння парафіяльних і військових священиків. Одна з найбільш детальних регламентацій користування парафіяльними церквами міститься в указі консисторії 1820 р., який став реакцією на чергові скарги священиків розквартированих у Катеринославській єпархії полків польовому обер-священику І. Яновицькому. Наголошувалось, що оскільки ніякої різниці в богослужіннях, які відправлялись полковими і парафіяльними священиками, немає, військові можуть безперешкодно відвідувати у недільні та святкові дні служби, що проводяться духовенством стаціонарних церков. У однопрестольних церквах у разі необхідності полковий священик міг служити за узгодженням із парафіяльним колегою разом або по черзі. У двопрестольних храмах полковим священикам мали відводити приділи; дозволялось надавати можливість служити у церквах на кладовищах. Крім того, підтверджувалась заборона втручатись у справи не своєї парафії, за виключенням випадків хвороби або відпустки парафіяльного священика. Під час постів представникам двох груп духовенства дозволялось служити разом або по черзі. Але першість у цьому все ж мала належати

парафіяльному священику, за виключенням випадків, коли полковий священик був старшим за чином або ж першість йому була передана добровільно. Обумовлювалось, що ці правила поширюються переважно на зимовий період, в інші ж сезони військові мали відвідувати полкові церкви [420, арк. 106-108 зв.; 568, арк. 1-7 зв.; 569, арк. 1-3 зв.].

Навіть цей детальний указ залишав низку нерегульованих питань, і взаємні скарги полкового та єпархіального керівництва не припинились. Претензії щодо порушення заборони втручатись у справи не своєї парафії супроводжували і взаємини парафіяльних священно- та церковнослужителів із іншими, крім полкового, категоріями військового духовенства.

Напруженість стосунків підігрівалась дещо зверхнім ставленням з боку представників військового духовенства до своїх парафіяльних колег, навіть коли ті були представниками нижніх щаблів єпархіальної влади. Грунтом для такого ставлення було переконання військових священиків, що вони заслужили на краще до себе ставлення пролиттям крові за батьківщину та похідними умовами життя, які протиставлялись спокійному життю парафіяльного духовенства. Давалось визнавати і розуміння своєї більшої залежності від військового, аніж від духовного, керівництва. Показовим щодо ставлення до місцевої духовної влади було поведження священика О. Полонського, обвинуваченого у вчиненні незаконного шлюбу на прохання артилерійської команди. Військовий священик наполягав, що Херсонське духовне правління може викликати його для розгляду справи лише через Херсонську артилерійську команду, у підпорядкуванні якій він знаходився. Пізніше Полонський заявив, що присутні правління ворогують з ним, тому він і не вважає їх неупередженими суддями і побоюється, що вони спричинять йому утиски й образи, а тому просив про присутність військового депутата при розгляді його справи. Показовою є і позиція в цьому питанні військових: артилерійська команда визнала побоювання священика цілком справедливими і відправила його до правління в супроводі свого депутата [490, арк. 10-10 зв., 17].

Відмовляючись коритись Херсонському правлінню і його першоприсутньому протоієрею Саражиновичу, звільнений з піхотного полку протоієрей С. Якубович по-військовому прямо писав консисторії: „Духовне правління, ніякої справи до мене не маючи, на майбутнє щоб ніяких паперів не надси- лало... Саражинович... на мої труди лаючись, за батьківщину не маючи знаки військові, не поважаючи високоурочисті дні, перше місце займаючи, і хоче себе перед публікою показати, заслуживши знаки на спокійному місці; а я знаки заслужив у полі, під ворожим вогнем життя втрачав; я не буду себе вихвалити, і я завжди по моїх заслугах на батьківщині знаками відмічений більше ніж протоієрей Саражинович, а для мене спокійне місце приємне, то прошу більше мене не турбувати”. Відповіддю на таке зухвальство стала скарга консисторії обер-священнику з проханням пояснити Якубовичу безпідставність його претензій на першість, що ображало єпархіальне духовенство і присутніх у духовному правлінні протоієреїв [554, арк. 6, 8-8 зв.].

Особливо зухвалою була поведінка деяких із тих військових священників, які мали права дворянства. Призначений до шпитальної церкви вдовий священник І. Грушецький утримував при собі молоду жінку, яка виявилась збіглою. Коли ж благочинний І. Глобачев нагадав йому, що вдовому священнику забороняється мати в будинку інших жінок, крім матері, сестри чи тітки, Грушецький грубо заявив, що „він дворянин і має право утримувати при собі їх і десять” [541, арк. 5 зв.].

Певною мірою потурало виявам непокори місцевим органам єпархіальної влади військове керівництво, яке вважало себе в повному праві втручатись у справи духовенства, яке задовольняло потреби його підлеглих. Рівень такого втручання залежав і від персоналій, і від реального статусу окремих категорій військового духовенства. Зокрема, незважаючи на залишення духовенства військових поселень під зверхністю не обер-священника, а місцевої єпархіальної влади, саме військове керівництво в багатьох аспектах мало зверхність над причтами і в церковно-богословській, і в побутовій сферах [1199, с. 630-631; 1326, с. 326-328]. Військове керівництво попіклува-

лось, аби духовенство військових поселень навіть зовнішнім виглядом відрізнялось від їхніх колег, які служили при цивільних парафіях: священники поселених військ мали носити рясу темно-зеленого сукна, колір підбою якої мав залежати від посади і від того, чи духовна особа служила в гренадерському, карабінерному, піхотному, егерському або уланському полку [573].

Священники, незалежно від їх моральних та ділових якостей, якщо були не до вподоби військовій владі, довго при парафіях не затримувались [1326, с. 711]. На Півдні сформувався переконання, що навіть архієпископ Інокентій (Борисов) не бажав зіштовхуватись із військово-поселенським керівництвом, яке надто ревно відстоювало свої квазі-права, тримало у себе лише угідне духовенство, через що й останнє намагалось дистанціюватись від духовенства парафіяльного [1351, с. LXII].

Небезпроблемний характер ставлення військових властей до підпорядкованих їм пастирів спостерігався не лише у військових поселеннях і не лише на Півдні. Проблема була актуальною для всієї території імперії [1371, с. 77-81; 1540, с. 7-8].

Таким чином, незважаючи на те, що впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. і спостерігалась тенденція структурування військового духовенства в окрему групу, склад духовних осіб, які задовольняли духовні потреби військових на півдні України, залишався строкатим за статусом і матеріальним положенням. Попри те, що обсяг повноважень Синоду, оберсвящеників і єпархіального керівництва у питаннях призначення, переміщення та звільнення військового духовенства змінювався в напрямі звуження компетенції єпархіальних архієреїв, у руках останніх залишалося чимало важелів впливу на ротацію кадрів. Військовий характер держави став причиною того, що військове відомство не було обмежене в спілкуванні з відомством духовним отриманням послуг лише від осіб, підпорядкованих оберсвященику; до справи „окормлення” особового складу збройних сил залучались і єпархіальні священно- та церковнослужителі.

4.3. **Склад, порядок формування, правовий і матеріальний статус чернецтва**

Секуляризаційні процеси, посилення впливу держави на внутрішньоцерковне життя, особливості історичного розвитку і традиції південноукраїнського регіону значною мірою вплинули на положення чорного духовенства, яке знаходилось на Півдні. Незважаючи на те, що за своєю природою чернече життя передбачало відстороненість від світу, замкненість, чернецтво не просто відчувало на собі трансформації суспільно-політичної, економічної і духовної ситуації, але й саме виступало і суб'єктом, і об'єктом змін. Місце, яке відводилось державою церкві, передбачало активне включення святих обителів та їхніх насельників у справу духовного „окормлення” віруючих, що, у свою чергу, передбачало чисельні напрями взаємодії монастирів із зовнішнім світом. У той же час, інтереси тієї ж державної політики не мали на увазі нівелювання окремішності чернецтва не лише по відношенню до мирян, але і по відношенню до інших груп духовенства. Державна влада усвідомлювала, що без підтримання ореолу корпоративності, замкненості, без селективності складу, специфічності статусу чорне духовенство не буде мати авторитету серед мирян і не зможе ефективно виконувати функції, які на нього покладались. Тож держава свідомо йшла на збереження рис окремішності чернецтва.

Історіографічна традиція тривалий час стояла на заваді вивченню чернецтва як окремої групи духовенства півдня України, члени якої, з одного боку, мали між собою чимало спільного, обумовленого саме корпоративністю групи, а з іншого, — не становили монолітної маси, відрізняючись статусом залежно не тільки від посади, але і від місця перебування та цілої низки інших факторів. Адже більшість досліджень, які стосувались чорного духовенства, належали до однієї з двох протилежних за своїми підходами груп. Роботи першої групи являють собою нариси з історії окремих південноукраїнських монастирів, у яких життя обителів розглядається переважно як унікальне явище, без співвідношення із ситуацією в інших монастирях регіону. Позиція ж авторів праць, що належать до другої групи, прозора відбита у твердженні Г. Прошина, згідно з

яким для того, щоб розібратись у православному чернецтві, зовсім не потрібно вивчати цілі бібліотеки праць, адже будь-який більш чи менш великий монастир увібрав у себе все, що характерне для інших [1428, с. 9]. Тож узагальнення робились без застережень, без глибокого дослідження положення чернецтва в окремих обителях. Вадою багатьох робіт цієї групи є і те, що статус чорного духовенства подається стало, без звернення уваги на зміни, які відбувались у ньому впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Тож доцільно проследити зміни державного регулювання поповнення лав чернецтва, позбавлення сану, правового і майнового статусу осіб, які перебували в монастирях, і співвіднести їх із реальною ситуацією, яка складалась на півдні України.

Як і інші групи, чорне духовенство не було однорідним, законодавчо поділяючись на духовне керівництво і рядових. До перших були віднесені митрополити, архієпископи, єпископи, архімандрити, ігумени, ігумені та настоятельниці монастирів. До других — схимномонахи, ченці та послушники, схимномонахині, черниці та послушниці [1436, с. 71]. Пишучи про склад духовенства, дослідники часто випускають з уваги наявність специфічних категорій — ієромонахів (ченців у священницькому сані) та ієродияконів (ченців, висвячених у дияконський сан), які, належачи до чорного духовенства, за функціями були близькими до духовенства парафіяльного [914, с. 87-90]. Послідовними шаблями просування особи, яка вирішила жити за монастирським статутом, були послушник (білець, послушниця), чернець (черниця), схимномонах (схимномонахиня).

Належність особи до тієї чи іншої підгрупи духовного керівництва залежала від того, яку посаду мала ця особа. Сан митрополитів, архієпископів і єпископів мали керівники єпархій. Причому клас єпархій впливав на визначення сану їхніх архієреїв, але суворо встановленою ця залежність не була. Так, Бонулеску-Бодоні очолював кафедру в сані митрополита, хоча підпорядкована йому єпархія не належала до першого класу; деякі особи, які приходили на місце єпархіального архієрея, певний час перебували в єпископському сані, і лише згодом отримували сан архієпископа. Саме як єпископи

очолили південноукраїнські кафедри Афанасій (Іванов), Феofil (Татарський), Онісіфор (Боровик), Гавриїл (Розанов), Димитрій (Муретов). Разом із тим, третьокласність Катеринославської і Таганрозької єпархії зумовила те, що всі її керівники були саме в єпископському сані.

Те, який сан носив керівник монастиря, великою мірою залежало від класу останнього, але і тут безумовної залежності не існувало. Як правило, в імперії монастирі першого класу очолювались архімандритами, а другого та третього — ігуменами. У той же час, настоятелі другокласних монастирів могли розраховувати на отримання більш почесного сану архімандрита [1428, с. 12]. Зокрема в такий сан був висвячений ігумен Молчанівської Софроніївської пустині і засновник Софроніївського подвір'я Феодосій. Цьому сприяло особисте знайомство ченця з Катериною II і протегування Г. Потьомкіна [1392, с. 22-28]. І після перетворення Новогригоріївської пустині на другокласний монастир обителлю керували саме архімандрити [1392, с. 32-41]. З огляду на особисте піклування О. Голіцина була започаткована практика отримання архімандритського сану настоятелями другокласного Одеського Успенського монастиря. Керівники цієї обителі користувались і такими правами у священнослужінні, які надавались архімандритам ставропігійних монастирів: служити з дикіріями і трикіріями, на великому вході приймати дискос і потир по-архіерейськи в царських воротах [1454, с. 31]. Архімандрити ж керували і Бахчисарайським Успенським скитом [1407, с. 21]. До 1850 р., тобто до переведення в перший клас, мав архімандритів серед своїх настоятелів і Балаклавський Георгіївський монастир [1504, с. 66]. Так що некоректними є твердження ігумені Серафіми про унікальність у цьому плані Одеського монастиря, про те, що носити сан архімандрита могли лише керівники лавр і першокласних монастирів [1454, с. 31].

Згідно ще зі статутом Василя Великого, керівник монастиря мав обиратись з-поміж братії і затверджуватись єпархіальним архіереєм. Якщо ж гідного кандидата не було, архіерей мав призначати настоятеля. У синодальний період рішення про призначення мало затверджуватись Синодом, який,

до того ж, і сам мав право призначати свого кандидата [1504, с. 121]. У призначенні настоятелів монастирів Півдня простежуються тенденції, подібні до тенденцій у формуванні контингенту керівників єпархій краю. Головною причиною, з якої настоятелі залишали свою посаду, було переведення на інше місце. Причому з цієї причини керівники низки обителей Південної України йшли частіше, аніж з причини звільнення на покой або смерті. Показники плинності кадрів у цій ланці значно коливались від монастиря до монастиря. В Одеській Успенській обителі з 1824 по 1861 р. змінилося 9 керівників [1454, с. 31-37]; з 1791 по 1848 р. у Корсунському монастирі змінилося 6 керівників [1237, с. 977-979]; з 1791 по 1861 р. у Балаклавському Георгіївському монастирі — принаймні 10 [1504, с. 66]; у Хрестовоздвиженському Бізюкову монастирі з 1804 по 1861 р. — 10 [1166, с. 507-512; 1241, с. 548-551]; у Бахчисарайському Успенському скиті з 1850 по 1861 р. керувало 4 архімандрити [1408, с. 21]; з 1844 по 1861 р. Одеську Михайлівську обитель очолювали 4 особи [1454, с. 103-121].

При ротації кадрів керівники монастирів краю переводились найчастіше на місця до інших обителей, ставали ректорами семінарій або ж очолювали єпархії.

Порядок призначення до деяких монастирів мав свою специфіку. Так, до 1794 р. керівники Балаклавського монастиря призначались Константинопольським патріархом, а з того року це повноваження перейшло до Синоду. З 1827 по 1849 р. настоятельство в Бізюковому монастирі було закріплене за ректорами Катеринославської семінарії. Пізніше ж, за клопотанням архієпископа Інокентія, Синод передав право призначення керівництва обителі Херсонським єпархіальним архієреям. Останні з 1848 р. керували через своїх намісників Корсунським монастирем, який втратив статус єдиновірського.

На посади керівників обителей єпархіальні архієреї воліли розміщувати осіб, з якими були особисто знайомі. Тож поширеною була практика переведення настоятелів і настоятельниць з тих єпархій, де раніше працювали єпархіальні архієреї Півдня. Логіка зрозуміла: архієреї прагнули відчувати

себе господарями своїх єпархій і тому бажали бачити на посадах у підлеглих структурах перевірених людей, яким можна довіряти. Обрання ж кандидатури керівника монастиря Синодом могло викликати проблеми. Саме так сталося у випадку із заміщенням вакантної посади настоятельниці Одеського Михайлівського монастиря. Після смерті ігумені Віталії, переведеної сюди з Орловського монастиря, який знаходився у складі єпархії, очолюваної раніше Гавриїлом (Розановим), архієпископ не мав гідної кандидатури серед черниць, що було обумовлене дуже обмеженим колом потенційних кандидаток. Тож у 1847 р. кандидатуру визначив сам Синод, направивши на Південь черницю Тверської єпархії Євсею [1454, с. 115], яка не догодила ані архієпископу Гавриїлу, ані його наступнику Інокентію. Невдовзі після переїзду Розанова до Твері Борисов запропонував йому забрати туди і Євсею. Відповідь архієпископа Гавриїла була більш ніж красномовною: „О, *me miserum!* Чи професор часом провиниться? В Орел, до мене його. Чи хто, йому подібний, проштрафиться? В Орел його, до мене. Подальше не описую. Теперішня ваша ігуменя призначена до Одеси Святішим Синодом, і я знаю, чия тут особлива була дія, і яка саме” [813, с. 16-17]. І все ж Гавриїлу довелося знову прийняти до себе небажану черницю, яка в 1850 р. повернулася до Твері. На її ж місце Борисов призначив черницю Філарету, добре йому відому з часів ректорства в Київській духовній академії [1454, с. 116].

Вирішальною була роль єпархіальних архієреїв при призначенні осіб, які мали допомагати керівникам монастирів в управлінні — духівників, економів, казначеїв, благочинних, ризничих.

Державне регулювання великою мірою обумовило те, що відсоток чорного духовенства серед підлеглих духовного відомства залишався невеликим. Під час формування Слов'янської та Херсонської єпархії під керівництво Євгенія (Булгаріса) було переведено 77 „монастирських настоятелів, монашествуючих з більцями” і стільки ж „ігумень, казначей і черниць” [758, арк. 368]. Таким чином, вони склали тоді лише 9,4% духовних осіб, перепідпорядкованих з Київської, Переяславської, Воронежської та Білгородської

епархій епархії Слов'янській і Херсонській. У Самарському монастирі, який не увійшов до цих підрахунків через підпорядкування ставропігійній Києво-Межигірській обителі [1301; 1304], у 1775 р. знаходились, крім настоятеля і казначея, 5 ієромонахів, 2 ієродиякона і 13 ченців [1369, с. 27].

Надалі кількість представників чорного духовенства монастирів Півдня стала ще меншою внаслідок виведення зі складу епархії територій, на яких були розташовані деякі обителі. Зміни, які відбулись із мережею монастирів у подальшому, обумовили те, що станом на 1835 р. Катеринославська, Херсонська й Таврійська епархія мала лише 38 ченців і 8 послушників у штатних і 29 ченців у заштатних обителях [855, с. 96]. І наприкінці 30-х – у 50-х рр. не простежувалось стійкої тенденції зростання лав чернецтва в епархіях регіону (*див. додаток Р*). Станом на 1859 р., перед відокремленням Таврійської епархії, до чорного духовенства відносилось лише 8,9% осіб, підпорядкованих архієпископу Херсонському й Таврійському, і 1,7% осіб, залежних від єпископа Катеринославського й Таганрозького.

Документи, які були прийняті в останній чверті XVIII – середині XIX ст. щодо статусу чернецтва мали на меті, з одного боку, перешкоджання значному збільшенню кількості чорного духовенства, а з іншого, — обмеження можливостей виходу зі складу останнього. Перший пріоритет пояснювався, зокрема, прагненням уникнути безконтрольного поповнення чернецтва як привілейованої групи за рахунок представників податних верств. Другий пріоритет обумовлювався опікуванням держави про те, аби чернецтво являло собою своєрідну еліту духовної верстви, так само як монастирі були оплотом православ'я. Саме тому законодавчі норми створювали простіші умови для залишення лав чернецтва за проступки та злочини, аніж за власним бажанням. У цілому ж законодавче регулювання поповнення та залишення складу чорного духовенства здійснювалось у контексті державної політики щодо посилення замкненості духовної верстви.

Хоча норми, які визначали порядок входження до складу чорного духовенства, і передбачали можливість поповнення останнього представника-

ми будь-якої верстви, далеко не кожний бажаючий міг таким способом змінити свій статус. Адже, по-перше, існував віковий ценз, який для чоловіків становив 30, а для жінок — 40 років. Тут законодавці мали на меті не лише запобігання прийняттю важливого рішення про залишення мирського життя особами, які не мали достатнього досвіду, — брались до уваги і міркування щодо обмеження можливостей виходу в монастирі молодих жінок, які мали народжувати дітей і таким чином поповнювати народонаселення країни. Для порівняння, сеймовою ухвалою 1768 р. на Правобережжі постриг у католицькі ченці заборонявся раніше 24-річного, а в черниці — раніше 16-річного віку [1247, с. 141]. По-друге, захищаючи свої фіскальні інтереси, держава зобов'язувала осіб, які бажали йти до монастирів, отримувати звільнення: ті, хто служив у державних закладах, мав подавати відповідну письмову згоду свого керівництва, державні селяни — громади, кріпосні — відпускні свідчення поміщиків тощо. Лише після цього справа передавалась по інстанціях духовній владі. Причому рішення про постриг послушника (послушниці) в ченці (черниці) приймалось самим Синодом.

Особи зі статусом послушників виконували переважно важкі і брудні роботи, доручені монастирським керівництвом. Послушенство ще не передбачало обов'язковості постригу. Зберігалась можливість відмовитись від наміру і повернутись до мирського життя, не будучи за це підданим покаранню. Дозвіл на залишення монастиря послушниками мав на меті як упередження поповнення складу ченців випадковими людьми, недостатньо готовими відмовитись від спокус світу, так і регулювання чисельності чорного духовенства: постриг усіх послушників міг призвести до значного зростання кількості ченців, що було небажано.

Коли ж Петербург давав дозвіл на постриг, особа, яка пішла до монастиря, втрачала як належність до верстви, у якій раніше перебувала, так і майнові права, якими володіла. Замість того вона отримувала привілеї, у тому числі й майнові, якими користувалось чернецтво. На неї відтепер поширювався і порядок судочинства, передбачений для духовенства. Між іншим,

цей порядок передбачав і процедуру виверження з сану за вчинки, несумісні із чернечим статусом. Перелік таких вчинків у цілому відповідав тому, що діяв стосовно білого духовенства.

Щодо добровільного складення сану, то тут передбачалась ціла низка перешкод, яка включала своєрідний випробувальний термін, умовляння духовного керівництва, розгляд справи Синодом, єпитимію та позбавлення привілеїв [1436, с. 71-74].

Впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. побачили світ документи, які підтверджували, конкретизували або коригували загальні положення щодо статусу чорного духовенства, викладені в церковних статутах, „Духовному регламенті” та інших документах, прийнятих до 1775 р.

4 липня 1777 р. синодальним указом єпархіальним архієреям було підтверджено обов’язок суворого дотримання положень „Духовного регламенту” та указу Синоду від 2 жовтня 1764 р. стосовно надання центральній духовній владі відомостей про бажаючих піти до монастирів [920, с. 535-536]. Іменним указом від 15 липня 1778 р. підтверджувалась заборона постригу дівчат і молодих жінок [920, с. 728]. Синодальним указом від 21 липня 1804 р. єпархіальним архієреям підтверджувалась необхідність стежити за збереженням відмінностей статусу послушників і ченців; підкреслювалось, що постриг послушників у рясофор, який міг здійснюватись місцевою духовною владою, ще не означав набуття статусу ченця, а постриг у ченці не міг відбуватись без згоди Синоду. Тому наголошувалось, що єпархіальна влада повинна робити подання до Петербурга про постриг у ченці із обов’язковим зазначенням світських імен послушників, їх походження і відсутність перешкод для зміни статусу. У цьому ж документі підтверджувалось, що постриг у ченці забороняється без попереднього трирічного перебування в монастирі послушником [928, с. 463-464]. 24 червня 1812 р. було підтверджено заборону ченцям вступати у володіння нерухомістю [932, с. 373].

Указом Синоду від 14 грудня 1817 р. обумовлювалось збереження низки прав священнослужителями, які переходили до складу чорного духовенс-

тва. Цей указ не йшов у розріз із практикою позбавлення ченців майнових прав, якими вони володіли до постригу. Синодом лише роз'яснювалось, що колишні представники білого духовенства зберігають право носити отримані раніше відзнаки — скуфії, камилавки, хрести та митри [934, с. 916].

Даючи такі права, центральна влада не бажала залишати право на збереження відзнак тими, хто мав намір покинути лави чорного духовенства. Позиція Сенату, Державної Ради та імператора досить чітко проявилась при розгляді справи колишнього настоятеля Катеринославської єпархії архімандрита Іоасафа (Лебединського), який після добровільного складення сану звернувся до губернського правління, де служив до постригу, з проханням поновити його в чині колезького реєстратора, даному свого часу Сенатом. Більшістю голосів Загальні збори Сенату постановили відмовити в цьому проханні, а на майбутнє запровадити правило, аби особи, які порушують обітницю і складають з себе чернече звання, мали б право обрання стану, але без повернення їм попередніх чинів, відзнак і маєтків. Державна Рада з цим погодилась, додавши, що чернець, повертаючись у свою колишню верству, може зберегти лише ті права, які належали йому за народженням. Тільки один голос був поданий проти цього: було запропоновано, за деякими виключеннями, повертати маєтки та чини. Аргументація була красномовною: „оскільки порушення даної... духовної обітниці є предмет, для світського уряду зовсім сторонній”. Але імператор на цей голос не зважав, і 10 квітня 1823 р. наклав резолюцію: „Бути за думкою більшості голосів” [938, с. 902-903].

22 грудня 1823 р. доповіддю Синоду було регламентовано порядок покарання представників чорного духовенства, причому однією з форм покарання називалось позбавлення сану. Обумовлювалось, що у випадку, коли ієромонах чи ієродиякон, засуджений до такого покарання, буде просити про залишення його в монастирі для каяття, можна залишити його в чернецтві, але з позбавленням священства [938, с. 1341].

Указом Миколи I від 1 жовтня 1831 р. було підтверджено заборону заповідати майно постриженим у ченці [956, с. 98-102].

Обмеження, встановлені для осіб, які приймали постриг, значно звузили коло тих, хто висловлював бажання йти до монастирів. Ситуація ставала загрозливою, оскільки „оплоти православ'я” могли залишитись без достатньої кількості насельників. Не бажаючи допустити „невідповідне потребам церкви зменшення в числі чернецтва” Микола I 29 травня 1832 р. затвердив уточнені правила прийняття до монастирів і постригу. Відтепер, при збереженні загальних правил, передбачених церковними статутами, „Духовним регламентом” та іншими узаконеннями, дозволялось робити деякі виключення. Так, віковий ценз для постригу осіб, які завершили курс богослов'я і готувались до зайняття вчительських посад, знижувався до 25 років. Постриг же вдових священнослужителів дозволявся „без особливого розгляду віку”. Для обох категорій ставало не обов'язковим і попереднє трирічне перебування в монастирі на послушенстві. Хоча кількість послушників і послушниць у чоловічих та жіночих монастирях і мала відповідати кількості ченців та черниць, для деяких обителів дозволялось робити виключення й збільшувати кількість послушників та послушниць, але з тим, аби це робилось за рахунок інших монастирів, і в цілому в державі баланс зберігався [957, с. 339-341]. Статистика свідчить, що для єпархій Півдня цей баланс так і не був досягнутий, і, за невеликими виключеннями, кількість ченців у монастирях перевищувала чисельність послушників.

Затвердженими 29 травня 1832 р. правилами передбачалась і можливість прийняття до монастирів зверх штату старих і німецьких священно- та церковнослужителів, дітей і вдів бідних осіб духовного звання, старих дівиць духовного звання для догляду та харчування.

У тому ж році з метою запобігання зменшенню кількості ченців були підтверджені старі та запровадженні деякі нові заходи щодо осіб, які складали з себе сан або позбавлялись його рішенням духовної влади. Миколаю I була затверджена думка Державної Ради, якою особа, що просила дозвіл на

залишення чернецтва, мала переконуватись у необхідності дотримання обіт-ниці, по-перше, монастирським настоятелем із старшою братією, по-друге, спеціально призначеними для цього єпархіальним керівництвом особами, по-третє, повним присутствием консисторії. На це відводилось шість місяців. Якщо ж особа залишалась непохитною у своєму бажанні, після звільнення на неї поширювались правила, передбачені положенням від 10 квітня 1823 р. Крім того, вона піддавалась 7-річній єпитимії, під час проходження якої не могла мешкати чи приписуватись до громад у тій губернії, де жила в чернецтві, а також у Петербурзі та Москві. Такі ж обмеження поширювались на осіб, які просили про зняття сану після того, як скоїли проступки або несхвально характеризувались монастирським керівництвом [957, с. 802-803].

Проблеми, пов'язані з переобтяженням штатів монастирів старими та немічними ченцями, було покликано зняти або принаймні пом'якшити затверджене імператором 28 лютого 1834 р. положення, згідно з яким старими ченцями мали вважатись особи, які досягли 60 років. Вони, а також хворі ченці, після відповідного обстеження мали виключатись із штату з правом залишення в монастирі для нагляду. Їхні місця в штаті повинні були зайняти інші особи [960, с. 293-294].

Дотримання лінії на запобігання значному збільшенню чисельності чорного духовенства, так само як і прагнення центру тримати під своїм контролем усі зміни в складі останнього проявились і в питанні прийняття до Російської імперії закордонних ченців, яке і до 1775 р. тримався під особливим контролем Петербурга. Крім релігійних факторів, тут велике значення мав фактор політичний: регулюючи в'їзд до імперії православних ченців, російська влада не тільки реагувала на зміни внутрішніх потреб у ченцях, але й використовувала це в політиці по відношенню до земель з православним населенням, які були під владою не православних урядів. Розгляд справи кожного іноземного ченця, який бажав перебратися до Російської імперії, мав і військове значення: використовуючи представників православного духовенства як розвідників за кордоном, російська влада прагнула запобігти таким

же діям іноземних ченців на території імперії. В'їзд до держави іноземних ченців обмежувався і з міркувань економічних: метою багатьох візитерів було збирання пожертв на свої монастирі, і Петербург не міг допустити неконтрольованого вивозу грошей з країни.

Тому і в законодавчих документах, що приймались в останній чверті XVIII ст., підтверджувалась чинність іменного указу 1718 р., синодальних указів 1723, 1733, 1768 рр., якими визначались обмеження прав іноземних ченців щодо перебування в імперії [483, арк. 11-12 зв.].

Звернемо увагу, що не тільки закордонне, але й місцеве чорне духовенство обмежувалось у праві задовольняти духовні потреби в парафіях, тобто виконувати функції духовенства білого. Але нестача священно- та церковнослужителів могла служити підставою для відходу від цього правила. Невдовзі після прибуття до Слов'янської та Херсонської єпархії Булгаріс звернувся до Синоду з доповіддю, якою, між іншим, просив дозволити приймати до регіону для задоволення релігійних потреб його населення представників не лише іноземного білого, але і чорного духовенства. 27 березня 1777 р. такий дозвіл був даний. Роблячи ставку на колишніх закордонних ченців, Євгеній (який і сам належав до них) пояснював, що їм зручніше задовольняти потреби іноземних переселенців до регіону, оскільки вони знайомі з мовою та звичаями останніх [764, арк. 5-6].

За Феотокі порядок допуску закордонного чорного духовенства до єпархії був скоригований. Указом Синоду передбачалось, що ієромонахи мали прийматись до парафій лише в тих випадках, коли не знаходилося представників білого духовенства, які володіли грецькою чи іншою іноземною мовою. Прийняття мало відбуватись після зносин зі світською адміністрацією і перевірки на предмет відсутності перешкод для виконання священницьких функцій. Причому вже після призначення Синод мав інформуватись, у який саме населений пункт направлялась духовна особа, скільки там дворів і душ, яка була потреба в такому призначенні тощо. Слов'янський та Херсонський архієпископ зобов'язувався попідкуватись, аби до парафій не прийма-

ли іноземних ієромонахів у більшій за потребу кількості. Разом із тим, Никифору заборонялось призначати таких осіб до парафій, підлеглих митрополиту Готфійському і Кафійському. Нарешті, була підкреслена заборона приймати іноземних ченців до монастирів без відома Синоду [910, с. 259-261].

Роблячи поступки по відношенню до південноукраїнського регіону, Петербург не відійшов від основної лінії — контроль Синоду за переміщенням іноземних ченців був збережений і тут. А 7 грудня 1785 р., згідно з волею Катерини II, указом Синоду, надісланим до всіх єпархій, наказувалось: архієреям не допускати до просування вглиб імперії іноземних православних ченців, а затримувати їх, направляючи докладні відомості світській владі та Синоду, і очікувати вирішення справи кожного з них Петербургом. Виключення дозволялось робити лише для тих ченців, які приїжджали для збирання милостині, маючи на руках жалувані грамоти, свідоцтва, видані Константинопольським патріархом, і паспорти [483, арк. 12]. 20 ж січня 1802 р. керівникам прикордонних єпархій, у тому числі й Новоросійської, було підтверджено заборону приймати до монастирів пострижених за кордоном ченців без попередніх зносин з Синодом [927, с. 22-23].

Лише іменним указом від 30 грудня 1825 р. було зроблене деяке послаблення: дозвіл на переміщення допущеного до імперії іноземного духовенства (у першу чергу народжених у Бессарабії та „Південному краї”) у межах прикордонних єпархій відтепер міг даватись місцевою владою без попереднього узгодження з Петербургом, але з подальшим обов’язковим доведенням цього до відома центру. Цей же указ передбачав, що іноземні архієреї могли допускатись до переселення в Російську імперію лише після узгодження цього з імператором. Інші ж іноземні духовні особи могли в’їжджати до країни та пересуватись тут за попереднім узгодженням із Синодом та доведенням рішень останнього до відома монарха [949, с. 35-36].

За Миколи I побачила світ і низка указів, якими підтверджувалась заборона іноземцям збирати в імперії пожертви на користь закордонних мона-

стирів без отримання від Синоду документів про дозвіл на це [979, с. 539; 981, с. 530; 985, с. 668].

Коли йдеться про південноукраїнські монастирі останньої чверті XVIII – середини XIX ст. слід мати на увазі, що переважна більшість із них не „успадковувалась” від попередніх часів, але була створена наново. Тож, для оцінки можливостей чернецтва зберігати традиції регіону, розуміти потреби місцевого населення, потрібно враховувати, що при формуванні обителів до них переводились особи з інших монастирів. Оскільки ж край мав обмаль обителів, то переважна більшість контингенту прибувала з-поза його меж. Зокрема після відкриття Бахчисарайського Успенського скиту тут знаходились колишні насельники з Орловської губернії, Харкова, Москви, інших місць Російської імперії [1504, с. 81]. При формуванні Одеської Михайлівської обителі сюди були переведені жінки з інших монастирів. Зрозуміло, що оскільки це була єдина жіноча обитель у краї, то і всі черниці прибули до неї з інших регіонів [1454, с. 103]. У свою чергу, і монастирі Півдня втрачали частину своїх контингентів, переводячи своїх насельників до православних обителів в інших частинах імперії. Так, при влаштуванні Чорноморської Катерино-Лебязької пустині туди разом із архімандритом переселилась частина ченців Самарського монастиря [1466, с. 243].

Після того, як контингент того чи іншого монастиря сформувався, його поповнення надходило і з території Півдня, і з-поза меж краю — чіткої закономірності тут не простежується. На жаль, стан збереженості монастирських документів регіону не дозволяє зробити більш-менш узагальнюючі статистичні викладки щодо складу послушників, послушниць, ченців і черниць. Разом із тим, дані, які наявні в нашому розпорядженні, дозволяють зробити висновок, що, як і дозволяло правове поле, до монастирів йшли вихідці фактично з усіх верств. Після ліквідації Запорозьких Вольностей, як і за часів Нової Січі, послушниками ставало чимало вихідців як із рядових запорозьких козаків, так і зі старшини [815, с. 72; 914, с. 85-86; 1369, с. 18; 1393, с. 4]. До обителів ішли колишні члени причтів [467; 533; 575; 1515, с. 629, 1013].

Між іншими, під кінець життя оселився в Самарському монастирі і славнозвісний серед запорожців „дикий піп” Кирило Тарловський [1249; 1310; 1347; 1559]. Серед шести осіб, які перебували в 1820 р. у Балаклавському Георгіївському монастирі під керівництвом настоятеля Хрисанфа, 1 походив із козацької родини, 1 був сином австрійського солдата, 2 — з духовного відомства, 1 — з сім’ї кріпака, 1 був вихідцем із дворян [1543, с. 111-113].

Серед умов, за яких дозволявся прийом до монастирів, не було обов’язкової наявності освіти, тож рівень писемності чернецтва Півдня залишав бажати на краще. Зокрема відсутність освічених черниць при влаштуванні Одеського Михайлівського монастиря поставила під загрозу проект відкриття при обителі училища [1454, с. 104]. А перший настоятель Кизилташської кіновії Арсеній повідомляв консисторії, що серед підвідомчої йому братії жоден достатньо не вміє не читати, ні співати по-церковному [1169, с. 512; 1504, с. 99].

Це дисонувало із рівнем освіченості єпархіальних архієреїв і настоятелів монастирів — „вчених ченців”, які закінчили семінарії і духовні академії. Відсутність належної духовної освіти перекривала рядовим ченцям і черницям шлях до більш високих щаблів церковної ієрархії.

Звичайно, освітній рівень ченців не може бути самостійним критерієм у справі поширення і захисту православ’я [1215, с. 310-311]. Тут важливе значення мають і особисті моральні якості. Стосовно них слід зауважити, що при впровадженні передбачених законодавством заходів, спрямованих на покращення моральності чернецтва, на розгляд єпархіального керівництва час від часу передавались справи про проступки та злочини насельників монастирів Півдня. Обителям не вдалося повністю ізолюватись від хвороб, якими страждало суспільство. Не стали надійним заслоном від цього ані проходження послушенства як випробувального терміну, ані суворість монастирських статутів. Постриг не вимагав суворого богоугодного життя в минулому. Потрібне було каяття. І згодом деякі з колишніх мирян не могли устояти перед тими спокусами, яким колись віддавались. Цьому, як справед-

ливо вважав Г. Надхін, певною мірою сприяло і перебування в монастирях чисельних єпитимійців, які мали виправлятися, але замість того самі негативно впливали на братію [1369, с. 29-30]. Не дивно, що піклуючись і про моральний стан ченців, і про їхнє матеріальне забезпечення ігумен Кизилташської кіновії Парфеній висловлював незадоволення направленням до обителі все нових партій „нетверезих і нездібних людей”, „конокрадів та інших покидьків” [1169, с. 519-520].

У деяких випадках серед причин низької моральності ченців були вади кадрової політики. Зокрема архієпископ Інокентій (Борисов) вважав, що порядок, за якого Бізюковим монастирем керували ректори Катеринославської семінарії, яка знаходилась на далекій відстані, зумовив те, що обитель була „при останньому подиху”, збідніла благочестям і являла собою руїну і в матеріальному, і в моральному відношеннях, чим викликала в окрузі зневагу до духовної честі [1415, с. 44-45].

При характеристиці чорного духовенства Півдня слід звернути увагу, що його відсоток у населенні краю був набагато нижчим, аніж у середньому по імперії. Навіть наприкінці 1850-х рр., коли завдяки активності архієпископа Інокентія чисельність чернецтва в краї значно зросла, співвідношення кількості насельників монастирів із загальною чисельністю православного населення краю становило 1 до 9080, тоді як у цілому по державі показник становив 1 до 2459 [858, с. 2-4, 6-7, 44-45].

Отже, мала кількість чернецтва не може бути пояснена лише процесами, які спостерігались у всій імперії, лише державними заходами щодо обмеження можливостей зростання чисельності цієї групи духовенства. Причини треба шукати і в ситуації, яка складалась у самому Південному краї. Нестача чернецтва була прямо пов'язана з малою чисельністю самих монастирів. Тут зіграв важливу роль той фактор, що бурхливе зростання народонаселення регіону припало на період, коли умови для відкриття нових обителей були вже несприятливими. До 1775 р. для потреб південноукраїнської частини Російської імперії з малою щільністю населення цілком вистачало

Самарського монастиря і обителей, які розташовувались неподалік, у сусідніх регіонах. Активна колонізація краю проводилась уже в умовах поширення колонізаційних процесів, і все ж Петербург розумів необхідність обителей у справі колонізації краю. Тоді був обраний шлях включення Півдня до церковно-територіальної одиниці, єпархії, в інших частинах якої обителі вже існували. Петербург не заперечував і проти планів влаштування нових монастирів у краї, але і не поспішав брати на себе клопоти щодо цього, переклавши справу на плечі самих ініціаторів таких проєктів. Тож вирішального значення набув персональний фактор: проєкти не доводились до кінця, йшли в небуття разом із смертю чи переведенням на інші місця осіб, які їх започаткували [1342, с. 96-97; 1433, с. 1, 14; 1496, с. 162-163; 1515, с. 284]. Надалі і Петербург, і єпархіальна влада вже воліли задовольнитись наявністю мінімальної кількості обителей у краї: до очолення кафедри Інокентієм (Борисовим) чернецтво регіону складали насельники 3 штатних чоловічих (з них одного флотського), 1 штатного жіночого, 2 позаштатних (1 з них єдиновірський) монастирів. Тут зіграли роль і упередженість центру проти розширення мережі обителей в імперії, і пасивність архієреїв, вихованих в умовах панування такої політики.

Звернемо увагу і на низьку зацікавленість населення Півдня у переході до лав чернецтва, особливо помітну в першій половині XIX ст. Мова йде і про мирян, і про біле духовенство краю. Маємо принаймні кілька підстав для такого твердження. По-перше, у цей час якщо і з'являлись задуми стосовно влаштування обителей, то вони виходили від єпархіальної влади, якій доводилось проводити роз'яснювальну роботу стосовно того, що в новому монастирі є потреба. По-друге, спостерігалась хронічна незаповненість штатів навіть тих небагатьох штатних обителей, які були в наявності. Кількість послухників, як правило, була меншою ніж кількість осіб, які прийняли постриг. Причини такої ситуації слід шукати, між іншим, і в негативному іміджі монастирів в очах білого духовенства, представники якого мали справу з обителями, переважно відбуваючи там єпитимію, і в тенденції послаблення

релігійності населення, і у взаємопов'язаному з цим зниженні поваги до насельників монастирів.

Певний вплив на формування уявлення про непривабливість ідеї постригу мали умови матеріального забезпечення чернецтва. Державна політика в цій сфері мала тенденцію надання дозованих привілеїв із посиленням контролю з боку Петербурга. Оскільки самі представники чернецтва були позбавлені багатьох майнових прав, якими володіли миряни, держава регулювала їхній матеріальний стан переважно маніпулюючи джерелами прибутків монастирів. Останні головним чином складались із грошової допомоги держави, прибутків від земельних володінь, пожертв та інших форм допомоги від населення, плати за послуги віруючим, відсотків із капіталів у банківських установах.

Державне грошове утримання монастирів було чітко регламентованим.

Після проведення секуляризаційної реформи і поділу монастирів на заштатні і штатні право на одержання щорічних виплат з казни як компенсації за конфісковану нерухомість отримали лише штатні обителі. У Катеринославському намісництві, згідно з іменним указом від 25 квітня 1788 р., Полтавський Хрестовоздвиженський монастир отримував 1511 крб. 90 коп., Великобудиський Преображенський — 675 крб. плюс на кожного монастирського служителя виділялось по 6 крб. 22 $\frac{1}{2}$ коп. У 1797 р. монастир у рамках збільшення витрат на духовне відомство став додатково одержувати 483 крб. Передбачалось, що гроші на монастир поблизу Катеринослава мали відпускатись після його влаштування [1066, с. 199-200, 498]. Таким чином, на території безпосередньо Південної України в останній чверті XVIII ст. на державному утриманні не перебував жоден монастир.

Разом із тим, насельники заштатних обителей не залишались зовсім без державної допомоги. З 1788 р. на вимогу єпархіального архієрея на ігуменів таких монастирів виділялось по 50, на ієромонахів — 13, ченців — 8, ігумень і черниць — по 10 крб. [1066, с. 200, 328]. Отже, помилковими є твердження Д. Ростиславова, що заштатні монастирі мали задовольнятися своїми

власними силами, і лише в 1795 [!]р. імператор Павло постановив видавати їм грошову допомогу [1440, с. 88].

Розрізнялось між собою державне утримання, що почало видаватись деяким монастирям краю у першій половині XIX ст. Сенатським указом про влаштування в Херсонському повіті другокласного Григоріївського Бізюкова монастиря передбачалось, що йому передається штатне жалування ліквідованого ставропігійного Хрестовоздвиженського Бізюкова монастиря [928, с. 142], і південноукраїнська обитель на утримання, жалування братії і служителям стала одержувати 758 крб. 51 коп. сріблом [1392, с. 45]. Утримання другокласного Одеського Успенського монастиря при його заснуванні було встановлене в розмірі 2585 крб. 21 $\frac{1}{4}$ коп. на рік [947, с. 87-88], тоді як при заснуванні Одеського ж третьокласного Архангело-Михайлівського монастиря було призначено утримання в 1610 крб. 2 коп. на рік [976, с. 113]. У чоловічому монастирі архімандрит мав одержувати 370 крб., казначей — 35, ієромонахи та ієродиякони — по 24, паламар, ключник, чашник, служителі — по 20, піддячий — 31 крб. 21 $\frac{1}{4}$ коп. У жіночій же обителі на ігуменю виділялось лише 160 крб. 2 коп., натомість на казначею — 60, черницям і причетникам — по 30, священикам — по 100, диякону — 50, служителям — по 40 крб.

Але не лише від класу залежала сума, яку монастирі одержували з казни. Брався до уваги цілий комплекс обставин. Незалежно від класності монастиря виділялось утримання особам, які мали знаходитись в обителях для виконання спеціальних функцій, визначених державою. Зокрема спеціально призначалось жалування по 6 крб. 86 коп. на рік і щоденне утримання в 19 $\frac{1}{3}$ коп. ієромонахам, які перебували в Балаклавському монастирі для задоволення духовних потреб військових. Настоятель обителі одержував 57 крб. 28 коп. (з 1808 р. — 200 крб.) на рік, а загалом на монастир виділялось 3000 крб. Згодом до цієї суми Синод додав ще 1323 крб. 45 коп., а ієромонахи стали одержувати по 24 крб. На утримання братії в різні часи відпускалось від 540 крб. 91 коп. до 945 крб. асигнаціями [1490, с. 393; 1543, с. 65]. Для

одного з керівників обителі, митрополита Агафангела, було призначено жалування в 2000 крб. і одноразова допомога в 5000 крб. Це було виявом особливої прихильності Олександра I до вченого ченця, колишнього екзарха Молдавії і Валахії, який у 1824 р. емігрував із Венеції до Росії [1504, с. 68-69].

Штатами 1842 р. для монастирів Західних єпархій передбачалась видача з державного казначейства більших сум, ніж були передбачені раніше для інших монастирів імперії. Цим мали бути частково компенсовані втрати, які понесли обителі внаслідок нещодавно проведеної конфіскації їхніх населених маєтностей. Відтепер, якщо якомусь монастирю іншого, ніж західного, регіону планувалось виділити більше утримання, спеціальним указом обумовлювалось, що він зводиться в той чи інший клас „за окладом Західних єпархій”. Саме таке формулювання містилось в іменному указі від 18 березня 1861 р., яким визначався новий статус Херсонеської обителі [1019, с. 469].

У тому ж 1861 р. державне утримання монастирів було значно збільшене на підставі затвердженого імператором 14 квітня положення, яким у вигляді компенсації за монастирських служителів, категорія яких мала бути поступово ліквідована у зв'язку з проведенням селянської реформи, на всі монастирі та архієрейські будинки імперії відтепер мало щорічно відпускатись загалом 307850 крб. [1019, с. 627-628].

До виходу ж цього документа саме завдяки праці монастирських служителів обителі мали можливості навіть при невеликих штатах і незначній кількості послушників обробляти записані за ними угіддя, утримувати свою нерухомість. Д. Ростиславов писав стосовно монастирських служителів, що їх служба в очах уряду була дещо подібна до солдатської, а їх самих можна було назвати денщиками, або тимчасово зобов'язаними монастирськими лакеями та чорноробочими [1440, с. 89]. У деяких випадках кількість монастирських служителів значно перевищувала чисельність самої братії, хоча її не можна було порівняти з тією, що мали обителі до проведення секуляризаційної реформи. Тому важливим способом регулювання матеріального стану

монастирів було визначення і коригування державою статусу монастирських служителів, обсягу їхніх прав і обов'язків, пільг. І Петербург широко використовував цей спосіб. Документів, які з'явилися з приводу монастирських служителів упродовж у 1775 – 1861 рр. і увійшли до ПЗЗРІ, нараховується більше, ніж законодавчих документів, що регулювали багато інших аспектів матеріального забезпечення монастирів імперії [1262, с. 110]. Така увага до монастирських служителів з боку держави великою мірою обумовлювалась тим, що ці особи були виключені з числа тих, хто підлягав оподаткуванню. Саме ж це виключення було одним із способів підтримання державою монастирів.

Спеціально обумовлювалось і жалування окремих представників чорного духовенства, які перебували поза монастирськими стінами. Переважно це були представники закордонної церковної ієрархії, у знаходженні яких у межах Російської імперії держава виказувала зацікавленість. Ще до заснування Слов'янської та Херсонської єпархії, 28 березня 1775 р., в іменному указі про дозвіл оселитись у Керчі та Єнікале грекам, які служили на флоті під керівництвом графа Орлова, серед пільг було назване обрання для цих переселенців грецького архієпископа, який мав бути посвячений Синодом і отримувати жалування з казни [920, с. 103]. 9 травня 1776 р. з'явився іменний указ, яким Колегії економії наказувалось виділяти кожному з чотирьох митрополитів, які перебрались з греками до Керчі та Єнікале, по 500 крб. щороку, і, до того ж, видати одноразово на одяг для кожного по 200 крб. [652]. На тій підставі, що утримання було виділене митрополитам, Г. Потьомкін звернувся до імператриці з доповіддю, якою пропонував призначити жалування і грецьким архієпископам, єпископам, архімандриту та ієромонахам [653; 654]. Жалування греки продовжували отримувати принаймні до 1799 р. [1066, с. 350, 384-385, 444-445, 499].

Вище вже розглядалось таке джерело прибутків монастирів, як земельні угіддя. Звернемо увагу, що ним користувались як штатні, так і позаштатні обителі, одержуючи ділянки і від держави, і від приватних жертвувачів.

Що стосується пожертв, то вони у всій сукупності своїх видів становили основу матеріального забезпечення багатьох монастирів краю. Крім подарованих земель, як пожертви надходили худоба, будівлі, продовольство, гроші, речі тощо. Специфіка цього джерела обумовила те, що обсяги пожертв значно відрізнялись і в різних монастирях, і в різні роки. Але населенники обителей, і в першу чергу їхні керівники, не покладались лише на сліпий випадок: вони улещували багатих потенційних жертвувачів, шукали способи привернути увагу до своїх монастирів.

У цілому обителі Півдня програвали монастирям багатьох інших єпархій України в можливостях збирання пожертв у тому плані, що переважна частина монастирів краю не мала давньої історії, а отже, і авторитету, що посилювався з кожним поколінням. Разом із тим, цей же фактор у деяких випадках відігравав позитивну роль: населення з ентузіазмом приймало ідею матеріальної допомоги облаштуванню монастиря в місцевості, віддаленій від інших „оплотів православ'я”. Важливим фактором було і те, в якому саме населеному пункті засновувався і діяв монастир. У цьому плані в особливо вигідному положенні перебувала Одеса, як крупний адміністративний і торговельний центр із великою кількістю багатого населення і місто, у розбудові якого були зацікавлені і єпархіальні архієреї, і Петербург. Не дивно, що серед щедрих жертвувачів на влаштування Одеського Михайлівського монастиря зустрічаємо імена членів імператорської родини, багатьох представників південноукраїнської аристократії і торговельно-промислової еліти. Немало зробив для налагодження збирання подаянь і особисто Гавриїл (Розанов), захоплений ідеєю влаштування цього монастиря у своєму кафедральному місті. Певну специфіку складу жертвувачів надало те, що обитель влаштовувалась саме жіноча: кошти були внесені імператрицею, графинею Едлінг, яка була головною попечителькою монастиря, графинями Орловою-Чесменською, Ланжерон, багатьма іншими аристократками [1213, с. 517-520; 1454, с. 102].

Специфіка складу жертвувачів на Балаклавський монастир обумовлювалась тим, що обитель за своїми функціями була тісно пов'язаною з військовими. Представники останніх і поповнювали значною мірою прибуткову статтю бюджету. Серед офіцерів, які не просто внесли одноразову пожертву, але постійно піклувались про обитель, був і адмірал М. Лазарєв, який навіть мав свій будинок на території монастиря [1504, с. 69-70].

Серед інших обителей Криму найбільшою увагою жертвувачів користувався Успенський скит, який був облаштований переважно саме за рахунок кількох великих пожертв [32, арк. 47-292]. Більш проблемною була ситуація з жертвами на кримські кіновії [1488, с. 215-217]. Певну роль тут відіграли і Кримська війна, і невисокий статус обителей, і наявність у Криму ще кількох „оплотів православ'я”.

Для „приваблення” більшої кількості жертвувачів монастирі Півдня використовували проведення хресної ходи, знаходження в обителях часток мощів святих, поширення чуток про чудодійні властивості джерел, біля яких були влаштовані монастирі. Керівництво Балаклавського монастиря намагалось домогтися повернення чудодійної ікони святого Георгія, вивезеної з обители греками, які перебрались до Північного Приазов'я. Як зазначав у одному з рапортів до консисторії ігумен Анфім, без ікони монастир терпів чималі збитки, оскільки хоча і мав прибуток від жертвувачів, але вельми малий, а не такий, який слід мати при справжній чудодійній іконі [360, арк. 77].

Як засіб для збільшення прибутків, у тому числі й у формі пожертв, монастирі краю використовували і храми, які або отримувались монастирями в розпорядження, або ж влаштовувались на їхній території, причому, знову ж таки, переважно за рахунок пожертв [356, арк. 9-9 зв.; 1156, с. 62; 1241, с. 549; 1369, с. 18-19; 1427, с. 40; 1454, с. 31, 106; 1488, с. 214, 216; 1504, с. 66-67, 104; 1528, с. 16]. Завдяки цим храмам, а також обслуговуючи віруючих поза їх стінами і стінами монастирів, чернецтво отримувало гаманцеві, свічні, карнашкові гроші. Як спосіб покращення добробуту Одеського Михайлівського монастиря архієпископом Інокентієм було дане благословення

на виготовлення сестрами та вихованками монастирського училища проскур спочатку для найближчих церков, а пізніше і для всіх православних храмів Одеси [1454, с. 116].

Із пожертвами тісно пов'язане отримання монастирями Півдня відсотків із капіталів у банківських установах. Адже самі ці капітали в багатьох випадках являли собою не що інше як кошти, передані обителям благодійниками. Такий шлях поповнення бюджету сформувався не одразу, поступово витісняючи тримання коштів без руху в самих обителях або надання їх у позику під відсотки. На середину ХІХ ст. практика зберігання грошей у банківських установах уже глибоко вкоренилась. Більше того, зберігання великих грошових сум у монастирях уже розглядалось як порушення. З приводу крадіжки з Корсунського монастиря 44000 крб. Синод наказав Херсонському єпархіальному керівництву розслідувати, чому гроші не знаходились у кредитній установі для одержання відсотків [460, арк. 247].

Багато зробив для отримання підвідомчими йому монастирями цінних паперів особисто Інокентій (Борисов). У 1857 р. він сам пожертвував на Херсонську кіновію три білети Одеського комерційного банку на загальну суму 2100 крб. Тоді ж завдяки його старанням до Херсонської консисторії Одеською головною конторою Російського товариства пароплавства і торгівлі були передані квитанції на акції цього товариства, які планувалось розподілити між п'ятьма кримськими монастирями [32, арк. 242; 1488, с. 217]. Така активність архієпископа зрозуміла: обителі були влаштовані за його ініціативою, а їхнє матеріальне забезпечення залишалось проблематичним. Адже до 1861 р. жодна з них не знаходилась на державному фінансуванні, маючи статус позаштатних. Загалом же у регіоні в цей час у штаті, тобто на частковому державному утриманні (саме частковому, оскільки цих коштів далеко не вистачало для покриття витрат) перебувало лише 4 з 14 монастирів.

Ще раз підкреслимо, що значна частина монастирських прибутків лише опосередковано впливала на матеріальний стан чорного духовенства, і

кошти та майно обителів не слід ототожнювати з власністю самих ченців. Адже останні, зрікаючись мирського життя, тим самим мали зрікатися і свого майна, а також більшості прав володіти ним у майбутньому. І все ж і при такій опосередкованості розмір прибутків монастиря значною мірою визначав і чисельність його насельників, і тим більше їхні умови існування. Прикладом такого впливу може служити нестабільність складу братії Самарського монастиря, викликана невмілим розпорядженням наявною нерухомістю і суттєвим зменшенням пожертв [1466, с. 251-252].

Таким чином, характер державного регулювання поповнення та залишення лав чорного духовенства, правового та майнового статусу чернецтва у поєднанні з реаліями впровадження правових норм на єпархіальному рівні, обставинами зміни кількості обителів у регіоні і характером ставлення населення до ідеї постригу мали наслідком те, що відсоток насельників монастирів серед підлеглих духовного відомства на півдні України до середини ХІХ ст. залишався вкрай незначним, а на одного представника чорного духовенства припадало православного населення в 3,7 рази більше, ніж у середньому по імперії. Стан чернецтва виступав своєрідним лакмусовим папером духовної ситуації в краї. Єпархіальній владі доводилось діяти в умовах, коли державна політика мала акцентованість на обмеження чисельності чорного духовенства, на дозування витрат із бюджету на монастирі, але в той же час не могла допустити руйнації цієї ланки церковного устрою, на яку покладались важливі функції.

Узагальнюючи, слід відзначити, що процес обмеження „виборного начала” у формуванні найчисельнішої групи духовних осіб краю — парафіяльного духовенства — був досить тривалим, і його темпи визначались не тільки рішеннями вищих органів влади, але і місцевими традиціями, характером взаємин архієреїв зі світськими особами, рівнем потреби в поповненні лав священно- та церковнослужителів. Паралельно з обмеженням виборності відбувалось посилення спадковості при зайнятті місць. У першій половині ХІХ ст. разом з тим, як йшли з життя ті члени причтів, що зайняли свої посади при парафіях у

XVIII ст., відсоток вихідців із духовного відомства серед південноукраїнського духовенства збільшувався, і південний край у цьому плані немов би „наздоганяв” центральноросійські єпархії, у яких відповідні показники були досягнуті набагато раніше. І все ж лави священно- та церковнослужителів так і не стали остаточно закритими для вихідців із інших верств, хоча кількість осіб, які приймалися до духовного відомства, і була дуже невеликою.

Розташування на Півдні чисельних збройних формувань, військовий характер імперії зумовили високий рівень уваги з боку Петербурга до групи духовенства, яке задовольняло духовні потреби особового складу збройних сил у краї: священно- та церковнослужителів, ієромонахів та ієродияконів, які служили на судах, при військових шпиталях, у полках, фортецях, адміралтейських, військових поселеннях, у військових навчальних закладах, козацьких військах тощо. Причому статус складових цієї групи був диференційованим. Упродовж 1775 – 1861 рр. відбувались поступове виокремлення групи військового духовенства зі складу духовенства парафіяльного та чорного, деталізація порядку матеріального забезпечення духовних осіб, які до неї входили. Найбільш широких обсягів ця деталізація набула за Миколи I. В силу специфіки свого статусу військове духовенство знаходилося у досить напружених стосунках із духовенством парафіяльним.

На відміну від військового духовенства, чисельність чернецтва на Півдні була меншою, ніж у більшості інших регіонів. При формуванні Слов'янської та Херсонської єпархії чорне духовенство склало лише 9,4% духовних осіб, які опинилися на її території. А станом на 1859 р. до чорного духовенства відносилось лише 8,9% осіб, залежних від Херсонського і Таврійського архієпископа, і 1,7% осіб, підпорядкованих Катеринославському і Таганрозькому єпископу. Відсоток чернецтва в складі населення краю був набагато нижчим, аніж у середньому по Російській імперії. При облаштуванні нових обителів переважна більшість насельників до них прибувала з-поза меж південного краю. Як і дозволяло правове поле, до монастирів Півдня йшли вихідці фактично із усіх верств. Обителям не вдалося повністю

ізолюватись від хвороб, якими страждало суспільство; не стали надійним заслоном від цього ані проходження послушенства як випробувального терміну, ані суворість монастирських статутів.

Порівняння політики фінансування трьох груп духовенства приводить до висновку, що частка державного забезпечення була найбільшою в прибутках військового духовенства, тоді як витрати на парафіяльних священно- та церковнослужителів і чернецтво були більш дозованими: більшість представників парафіяльного духовенства довгий час утримувались за рахунок парафіян, і лише за Миколи I розпочався широкомасштабний процес переведення причтів на жалування; за рахунок мирян надходила і більша частина прибутків, які йшли на утримання чернецтва, тоді як казна покривала лише частину витрат населенників навіть штатних монастирів.

РОЗДІЛ 5

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І МИРЯНИ

5.1. Державна регламентація функцій духовенства щодо парафіян і практика пастирської діяльності на півдні України

Ліквідація Запорозьких Вольностей відкрила нову сторінку у взаєминах офіційної церкви та мирян на півдні України. За часів Нової Січі лише не підпорядковані Кошу частини регіону повною мірою зазнали на собі заходи Петербурга, спрямовані на трансформацію церкви на „централізовану, раціоналізовану і професіоналізовану” організацію [1585, р. 210]. Церква ж на землях самих Вольностей до 1775 р., знаходячись у значно більшій залежності від місцевої світської влади в особі Коша, аніж від вищих державних органів, зберігала зорієнтованість на інтереси парафіян, а не Російської держави. Руйнування Січі знаменувало для краю початок переходу до якісно нового рівня інтеграції його церкви в загальноімперські структури, а отже, і до орієнтації місцевого духовенства на нові для нього пріоритети.

У регулюванні імперською владою функцій православного духовенства знайшли вияв ті тенденції, які спостерігались у взаєминах держави з церквою: посилення бюрократизації, централізації, уніфікації, русифікації, закріплення за церквою ролі інституції, яка першочерговим завданням мала обслуговування потреб центральної російської влади. Тим самим Петербург прагнув перетворити духовенство всіх частин імперії, у тому числі і Південної України, на пастирів, домінантою в діях яких було чітке слідування розпорядженням центру. Система була спрямована на створення умов, аби підлеглі духовного відомства усвідомлювали: держава в особі вищих органів влади краще розуміє, що саме відповідає інтересам пастви.

Закріпленню такого усвідомлення повинно було сприяти те, що центральна світська влада мала законне право (що правда, нею самою і взяте) своїми документами коригувати і доповнювати канонічне церковне регулювання обов'язків духовних осіб. Законодавство передбачало широкі можливості для

залучення світською владою духовенства до реалізації планів і участі у сферах, прямо не пов'язаними з релігійним життям.

Зазначені тенденції мали місце, з певною специфікою, при регламентації всіх функцій духовенства, які слідом за І. Смоличем можна умовно поділити на внутрішню місію, що включала заходи церкви по відношенню до православного населення, і місію зовнішню [1476, с. 5], якщо розуміти під останньою взаємини православної церкви не лише з особами, які відпали від „панівної” віри, але і з представниками всіх інших конфесій.

Звернемо увагу, що до виконання більшості функцій, які розглядаються нижче, залучались представники і парафіяльного, і військового духовенства, і чернецтва (останні переважно в особах ієромонахів та ієродияконів).

Будучи найбільш впливовою ідеологічною інституцією, церква використовувалась для насадження серед населення вірнопідданських почуттів, що досить рельєфно проявилось, між іншим, у регламентації проведення церковних служб. При всіх змінах і доповненнях, які були запроваджені стосовно порядку проведення таких служб, неодмінно продовжували діяти положення, згідно з якими в релігійних спорудах мали проводитись служіння з нагоди народження та хрещення, обручення, вінчання, днів тезоіменитства, коронації, смерті не лише російських монархів, але і членів імператорської родини. У так звані „дарські” дні богослужіння мало супроводжуватись особливими молитвами, акафістами та канонами. Вже самі форми проголошення імен членів імператорської родини, які систематично слухали парафіяни, служили могутнім засобом впливу на свідомість останніх у дусі виховання переконання, що монархічна влада і влада Бога нерозривні, і тому непокора першій автоматично означатиме непокору другій.

І духовні особи Півдня старанно виконували служби, що вимагались, причому не лише з огляду на ризик бути підданими покаранню за порушення: ідеологічна машина змогла вкорінити й у свідомості самого духовенства ті ж вірнопідданські почуття. Тож серед слідчих справ південноукраїнських консисторій і духовних правлінь знаходимо небагато випадків порушень при

вшануванні в церквах імен членів імператорської родини. Причому і в них духовна влада знаходила не ідеологічне підґрунтя, а звичайне недбальство. Варто зважати, що проголошення імен вінценосних осіб не стало абсолютною новиною і для території Запорозьких Вольностей: після повернення козацтва в 1734 р. „під руку” російської імператриці в церквах Запорожжя також практикувалось вшанування православних монархів держави, якій офіційно служило Військо. Але якщо раніше імператорські імена проголошувались поряд з іменами кошового керівництва [823, с. 114-118; 1338, с. 173; 1515, с. 348], то після скасування Січі церква вшановувала імена російських світських можновладців. Запорозькі священики, які не бажали пристосовуватись до нових умов, скористались можливістю піти разом із своїми парафіянами за кордон або ж просто залишити служіння. Ті ж, хто зробив вибір на користь російської влади, намагався прислужитись їй, перш за все вбачали можливість робити це саме, вшановуючи керівництво імперії. Одним із таких священиків був Ф. Фомич, колишній запорожець і запорозький ієрей. Після ліквідації Вольностей він отримав кілька документів, які засвідчували його лояльність до нової адміністрації. Тому, проводячи слідство про відсутність Фомича у високоурочистий день на молебні та всенощній, консисторія навряд чи могла запідозрити в діях священнослужителя неповагу до верховної влади. Отож, навіть не маючи достатніх свідчень про правдивість слів духовної особи про те, що він пропустив службу через геморой, єпархіальна влада обмежилась накладенням штрафу в розмірі 10 крб. [388, арк. 27-28]. Коли ж Ф. Фомич звернувся до архієпископа з проханням звільнити від такого покарання, оскільки його відсутність у церкві не спричинила затримку у відправленні служб, а до того протопоп не штрафувався, Булгаріс погодився і скасував штраф [1372, с. 414-415].

Зрозуміло, що виказуючи повагу до монаршої персони заочно, при відданні вінценосними особами Півдня духовні особи були тим більше завзятими. Ми не маємо свідчень про інциденти, пов'язані із цим. Тут розстарались і єпархіальні архієреї, які, перестраховуючись, перед приїздом монархів

детально інструктували підлеглих про правила поведження [420, арк. 126 зв.-127; 889, с. 117-118].

Важливим засобом впливу на парафіян було проведення вдячних молебнів з нагоди перемог російської зброї [148, с. 112, 377]. За розпорядженням Петербурга такі молебні служились у всіх церквах імперії незалежно від того, наскільки віддалений фронт бойових дій від регіону. Це мало створювати відчуття належності кожного до єдиної Росії, всякий успіх якої неодмінно є благом для всіх її громадян. Зауважимо, що в багатьох випадках до таких перемог були прямо причетні і самі мешканці Південної України, оскільки державна політика комплектації військових з'єднань передбачала участь у бойових діях формувань з різних регіонів. Приблизно таке ж ідеологічне навантаження, як і молитви з нагоди військових перемог, носили й молитви про відвернення небезпеки з боку противника.

Світська влада зберігала за собою і широко використовувала право давати „пропозиції” щодо проведення південноукраїнським духовенством молитов про припинення неврожаю, посухи і викликаного цим голоду, епідемії, про знищення шкідників [242; 464; 827]. Причому іноді мали місце „пропозиції” із регламентацією суто релігійних аспектів проведення таких молитов, що в принципі мало знаходитись поза юрисдикцією світської адміністрації, але вважалось припустимим з огляду на реальний баланс сил світського і духовного відомств. Тож маємо циркуляр управляючого Катеринославською палатою державного майна, яким передбачалось „запрошення” духовенства та селян на Великдень після богослужіння вийти в поле і відслужити, згідно з „Великим Требником”, молебень про знищення ховрашків. Після молебню, згідно з циркуляром, слід було промовити заклинання святого мученика Трифона і розговітись безпосередньо в полі [1162, с. 195-196].

Духовні особи залучались до заходів, що проводились світською владою: відкриття адміністративних установ, спуск на воду кораблів, освячення військових прапорів тощо, демонструючи підтримку небесними силами дій в інтересах держави [469; 1059, с. 217; 1148, с. 53; 1228, с. 208-210]. Брало уч-

асть духовенство і в процедурах складання присяги у широкому спектрі варіацій останньої — від присяги у в'язницях, у карантинах, при виборах і до присяги на вірність монарху. Присяга містила формулювання „перед лицем Господа”, а отже, її порушення мало розглядатись не просто як брехня чи недотримання слова, даного світській владі, але як провини перед Богом.

У релігійно-моральному вихованні населення важливе місце відводилось проповідям і повчанням. З огляду на недостатній рівень підготовленості духовенства, в першу чергу сільського, хоча більшість архієреїв Півдня останньої чверті XVIII ст. і намагались поширити складання проповідей підлеглими, заохочуючи їх до цього, великих успіхів такі заходи не мали.

Одним із кроків на шляху залучення духовенства до складання проповідей та повчань став указ Катеринославської консисторії від 26 лютого 1787 р., яким передавалось розпорядження Амвросія (Серебренникова), аби всі „вчені” протопопи, священники і диякони єпархії не лише читали повчання, надіслані з Синоду, але і самі їх складали, проголошуючи не менше шести на рік, причому „чим більше скажуть, тим більше доведуть радіння і ревність по посаді своїй”. Тексти проповідей і повчань наказувалось надсилати на розгляд архієрея. Втім, через рік з'ясувалось, що повчання зі всієї єпархії надіслали лише 5 протопопів і 11 священників. Тож архієпископ наказав духовним особам обирати: або дати підписку про заборону користуватись пільгами, передбаченими для „вчених”, або ж, як і передбачалось раніше, проголошувати не менше 6 проповідей на рік [468]. Але і така погроза не мала бажаних наслідків. Духовенство і надалі обмежувалось переважно читанням того, що надсилалось із Петербурга [481, арк. 24 зв.; 486, арк. 2-24].

Показово, що ідея складання проповідей в останній чверті XVIII ст. підтримувалась не всіма представниками церковної ієрархії краю. Іов (Потьомкін), очолюючи вікарну єпархію, суворо наказав усім підлеглим священникам, аби вони проповідей не складали і не промовляли, а натомість читали з богослужбних книг. Як відмітив з цього приводу протоієрей А. Лебединцев, таке розпорядження було викликане низьким освітнім рівнем

грецького духовенства [1252, с. 54-55]. Ситуація стала змінюватись лише з розвитком системи духовної освіти. Звернемо увагу, що в цьому плані кінець XVIII ст. став навіть деякою мірою кроком назад, оскільки за часів Нової Січі запорозьке козацтво віддавало перевагу таким духовним особам, які промовляли „не по писаному”.

Однією з причин такого стану речей було проведення на всіх рівнях курсу на „купночиніє”, тобто приведення церковного життя і практики богослужіння до єдиного чину, в основу якого були покладені московсько-візантійські традиції [1215, с. 217]. Причому „купночиніє” запроваджувалось при суворому контролі за тим, аби священники не висловлювали думок, які не відповідали інтересам держави. Засобом такого контролю і була попередня цензура проповідей і повчань, яка полягала, зокрема, у вже згадуваній перевірці з боку єпархіальних архієреїв. За Миколи I перевірка була посилена в рамках загальних заходів щодо запровадження більш жорстких правил духовної цензури [975, с. 222]. З приходом до влади Олександра II тиск цензури було послаблено, що дало духовним особам можливість висловлюватись вільніше.

Рамки, у які ставились проповіді та повчання законодавством, робили їх переважно безликими та загальними. Виключення становили проповіді та повчання деяких єпархіальних архієреїв, які належали до „вчених ченців”, інтелектуальної еліти духовної верстви і держави в цілому. Серед архієреїв Півдня найбільше визнання на цій ниві заслужили Інокентій (Борисов) і Дмитрій (Муретов). Хоча і ці особи мали бути обережними у своїх висловлюваннях. На тому ж Інокентію довго лежало тавро особи, запідозреної в неправильному тлумаченні православ'я через те, що на початку кар'єри він припустився деяких вільних висловлювань своїх поглядів.

Петербург міг визначати залежно від ситуації в державі тематику проповідей і повчань, які мали читатись у всіх частинах імперії. Між іншим, неодноразово давались розпорядження щодо наставляння селян у дусі покори поміщикам, про переконання мирян не противитись щепленню.

Одним із приводів для складання проповідей і повчань була та чи інша політична подія, і тому проповідники виступали в ролі осіб, які доносять до населення ставлення церкви до конкретних дій світської влади. Не дивно, що остання, з одного боку, була зацікавлена в читанні священниками проповідей і повчань, а з іншого, — прагнула тримати їхній зміст під контролем.

З огляду на формалізацію і контроль за проповідями і повчаннями вони часто не мали належного впливу на парафіян, не підвищували авторитет священників. Вельми показовим у цьому сенсі є той факт, що парафіяни селища Возсятського у другій половині 1880-х рр. з найбільшою теплотою згадували про священника Онуфрія Феодорова, який служив при храмі до 1846 р. Отець Онуфрій ніколи не промовляв, не читав вчених проповідей. Натомість, як згадували старожили, він казав про Бога і віру просто, ясно і голосно, „так що ми його розуміли, слухали, і слово його лягало прямо в душу”. Про тих же трьох священників, які служили після смерті Феодорова, в народній пам’яті згадок не залишилось [1422, с. 778].

Крім доведення до відома населення інформації в опосередкованій формі проповідей і повчань, духовенство мало подавати таку інформацію і безпосередньо, оприлюднюючи документи органів влади. Якщо такі документи включали формулювання „об’явити всенародно”, вони обов’язково повинні зачитуватись при храмах. Байдуже, що ця інформація далеко не завжди стосувалась релігійних питань. Духовне відомство виступало тут лише як канал передачі повідомлення. Але канал, який своїм авторитетом мав освячувати дії світських можновладців. Типовою для свого часу була схема передачі інформації, застосована у випадку з оприлюдненням повідомлення про пробачення впродовж року збіглих військових: Г. Потьомкін дав розпорядження правителю Катеринославського намісництва, а той, крім доведення повідомлення через систему світських установ, звернувся до південноукраїнського єпархіального архієрея з вимогою публікації в усіх церквах у недільні і святкові дні „для кращого успіху у справі цій, яка містить казенну користь” [463, арк. 1-1 зв.]. У подальшому, у зв’язку з трансформаціями у вертикалі світсь-

кої влади, змінювались учасники цієї схеми, але в цілому вона зберігалась, діючи паралельно з централізованою передачею розпоряджень через укази Синоду.

Проголошуючи державні документи, священники могли супроводжувати це поясненнями в тій же формі проповіді або повчання, але знову ж таки під пильним наглядом. Причому послаблення останнього могло спричинити небажані для влади наслідки, навіть якщо священник і не мав „злого” наміру. У 1807 р. в Катеринославській консисторії розглядалась справа священника М. Штенки, який при обнародуванні маніфесту про формування міліції „внушив” селянам, що імператор дає волю тим, хто висловить бажання ввійти до складу відповідних воєнізованих структур, з приводу чого земському ісправнику довелося заспокоювати парафіян. Як з'ясувалось, священник неправильно розтлумачив зміст маніфесту, оскільки в надісланій йому копії замість „всіх станів здібних [способных] людей” помилково було написано „всіх станів вільних [свободных] людей”. І все ж М. Штенка був суворо попереджений консисторією за те, що приступив до тлумачення маніфесту без потреби і в неправильному розумінні [511, арк. 3-4].

Особливо ретельною була підготовка світської та духовної влади до оприлюднення в церквах документів, які могли викликати хвилювання населення. Одним із таких документів, безумовно, був маніфест 19 лютого 1861 р. Ще 24 листопада 1860 р. Міністр юстиції В. Панін звернувся спеціальним відношенням до обер-прокурора Синоду Д. Толстого, підкреслюючи необхідність вжити заходів для збереження спокою при оголошенні монаршої волі. Толстой доручив митрополиту Філарету написати для розсилки священникам „коротке і наскільки можливо ясне наставляння”. За два дні до підписання Олександром II маніфесту про скасування кріпацтва обер-прокурор розіслав циркуляр, яким вимагалось, аби священники надавали „повне і всіляке сприяння владі” в справі упередження заворушень. Священнослужителі мали роз'яснити селянам необхідність виконання ними обов'язків по відношенню до поміщиків, а в разі виникнення непорозумінь чекати роз-

поряджень керівництва [1443, с. 170-171]. У Таврійській єпархії разом із текстом маніфесту було розіслано указ консисторії та „Причтам Таврійської єпархії окружне наставляння”, у 8 пунктах якого роз’яснювались положення підписаного імператором документа. Спеціально обумовлювалось, що перший член причту зобов’язаний доповісти єпархіальному архієрею як про отримання цього наставляння, так і про поведінку парафіян після оприлюднення волі імператора, а в разі виникнення в майбутньому якихось „випадків особливої важності” негайно повідомляти про це [366, арк. 1-9].

З приводу маніфесту духовними особами Південної України була складена низка „слів” і „промов”, проголошених після оприлюднення документа. Деякі з них невдовзі були надруковані в „Херсонських єпархіальних відомостях” [1023; 1024; 1046]. Через 50 років після ліквідації кріпацтва „Катеринославські єпархіальні відомості” писали, що 13 березня 1861 р. маніфест був прочитаний у всіх церквах Катеринослава після вдячного молебню, з колінопреклонінням, і, згідно із заявою місцевої влади, це не супроводжувалось ніякими інцидентами та випадками порушення громадського спокою [1067]. Загалом небагато, у порівнянні з іншими українськими регіонами, було селянських виступів і в цілому на Півдні. Втім, навряд чи це пояснювалось у першу чергу ефективністю роз’яснювальної роботи духовенства. Має рацію О. Герасименко, згідно з якою насамперед це було пов’язано з меншим ступенем розвитку в краї кріпосницьких відносин і відносно кращим станом забезпечення селян землею та заробітками [1139, с. 96].

Під контролем знаходились не лише зміст, але і форма проведення богослужінь. Єпархіальній владі довелось докласти чимало зусиль, добиваючись уніфікації відповідних дій своїх підлеглих. Особливо помітними були розходження в практиці богослужіння в останній чверті XVIII ст., коли контингент духовних осіб Півдня був своєрідною збірною колишніх підлеглих різних єпархій, у тому числі і закордонних, із неоднаковим ступенем уніфікації богослужбової практики. Тож не дивно, що архієпископом Амвросієм було відмічено поширення таких порушень передбачених „Служебниками”

правил, як входження в церкву в супроводі дзвоніння в усі дзвони, не зачи- няючи царських воріт до причастя, служіння на килимах, сходження з вів- таря з посохом із поданням священикам руки для цілування, вихід після від- правлення літургії через царські ворота тощо. Архієпископ заборонив відп- равляти служби не за „Служебником” і привносити в них щось зайве, за вла- сним розсудом [471, арк. 1-1 зв.].

І все ж порушення фіксувались і надалі. Сама форма проведення бого- служінь значною мірою залежала від того, якою її воліли бачити єпархіальні архієреї. Показовими є відмінності вимог, які висувались Іовом (Потьомкі- ним) та Інокентієм (Борисовим). За спогадами сучасників, при архієпископі Іові богослужіння здійснювались найтривалішим способом, без скорочень і яких-небудь послаблень, причому саме читання виконувалось дуже голосно і повільно [1351, с. XXXIX]. Натомість звичайне напучення, яке давав при об'їзді єпархії архієпископ Інокентій, формулювалось так: „Пам'ятайте, па- рафіяльна церква не монастир; тут і вагітна жінка стоїть, в іншої на руках грудне немовля, а цей цілий тиждень не розгинав спину, ходячи за плугом. А тому я не вимагаю, щоб ви все читали, передбачене Уставом, але вимагаю суворо, в ім'я Бога і користі пасомих вами, щоб ви читали врозумливо і з душею” [908, с. 197]. Сам Інокентій промовляв молитви розмовною інтона- цією, і завдяки йому подібний стиль читання за богослужбними книгами поширився по всій Херсонській і Таврійській єпархії [1351, с. LXI].

Уніфікаторські заходи у сфері богослужіння мали сприяти насадженню російської мови. Читання проповідей, повчань, надісланих із Петербурга за- конодавчих документів, контроль за змістом промов служили засобами де- націоналізації православної церкви. Разом із тим, процес не був миттєвим і всеохоплюючим. Інтереси колонізації вимагали більш гнучкої мовної полі- тики по відношенню до іноземних переселенців. Так, зберігалось право від- правляти богослужіння рідною мовою для греків, що обумовилось, зокрема, і особливою роллю, яка відводилась цьому етносу в заселенні південного краю, і прагненням російської влади демонструвати спадкоємність візантій-

ської моделі православ'я (згадаймо тут і велику роль, яка відводилась грецькій мові в програмах духовних навчальних закладів). Тож у грецьких поселеннях, влаштованих у Північному Приазов'ї, і в останній чверті XVIII, і на початку XIX ст. служби продовжували відправлятися грецькою мовою і за грецькими богослужбними книгами [655-660]. Причому навіть у тих населених пунктах, чії мешканці у побуті традиційно продовжували користуватись татарською чи турецькою: селяни, не розуміючи змісту, заявляли, що їм „приємний тон” богослужінь [1165, с. 127]. Як зазначив священник Ф. Васильєв, у селі Карані турецькою, більш зрозумілою для парафіян, мовою священники промовляли лише іноді, „відповідно до випадку й обставин” [1114, с. 38]. З великою долею вірогідності можна припустити, що такі „випадок і обставини” виникали тоді, коли до відома парафіян треба було донести важливу інформацію, упередити їх від небажаних для влади дій.

Грецькою мовою проводились богослужіння і за межами Маріупольського повіту, в храмах, парафії яких складались із греків [1070, с. 29; 1153, с. 62; 1445, с. 120]. Втім, згодом російська мова поступово посилила свої позиції. Ще за часів існування Феодосійського та Маріупольського вікаріатства грецька Магдалинівська церква в Маріуполі вікарним єпископом Дорофеєм була передана росіянам [1342, с. 104-105]. Хоча в самому Криму більшість православних парафіян становили греки, було поширене перебування при тамтешніх церквах російських священників (переважна частина грецького духовенства залишили півострів разом із митрополитом Ігнатієм). Зокрема в Сімферополі, де не було жодної грецької церкви, греки були приписані до російського храму, чий причт не володів їхньою мовою [85, арк. 18]. Із влаштуванням у Маріуполі духовного правління у підпорядковані йому церкви грецькі і російські священники призначались уже по черзі, причому другі проводили служби російською мовою [1136, с. 83; 1342, с. 105]. У 30-х рр. XIX ст. припинилось служіння грецькою в ряді храмів за межами Маріупольського повіту [1070, с. 29; 1445, с. 121].

Відповідна мовна політика поширювалась і на таку сферу взаємин духовенства з парафіянами, як участь у таїнствах. Ця церковна справа також піддавалась регламентації державою. Світська влада, крім того, забезпечувала умови для прийняття таїнств парафіянами, законодавчо розписуючи прийняття таких із них: 1) хрещення; 2) причастя; 3) сповіді; 4) шлюбу [1476, с. 62].

Суто стосовно порядку хрещення немовлят узаконень з'явилося небагато [1300, с. 277]. При цьому на півдні України, особливо в місцевостях, які лише нещодавно почали активно колонізуватись, здійснення контролю за дотриманням правил хрещення було досить проблематичним. Так само, як і самé їхнє точне дотримання в умовах нестачі релігійних споруд. Для самих же парафіян було набагато важливіше аби їхні новонароджені діти найшвидше охрестились і тим самим сприйняли Божу благодать, аніж щоб це відбулось точно згідно з літерою законів, про які більшість з них мала досить приблизне уявлення. Характер цього уявлення певною мірою визначався традиціями тієї місцевості, звідки прибули такі парафіяни, а у випадку з автохтонним населенням — традиціями самого Півдня, зокрема, тими, що склались за запорожців. Духовенство ж, зацікавлене в отриманні платні за потребу і в підтриманні добрих стосунків з парафіянами, а в той же час у витраті меншої кількості часу на відповідну процедуру, часто свідомо йшло на порушення, тим більше в умовах, коли через ті ж далекі відстані і ще не чітку налагодженість контролю існувала велика вірогідність, що про таке порушення не дізнається духовне керівництво. Це ж керівництво, коли й отримувало відповідні відомості, в умовах поширеності таких „неподобств”, як головний засіб їх упередження, могло використовувати лише чергове підтвердження духовенству неприпустимості робити подібне в подальшому. Серед найбільш поширених порушень в єпархії архієпископом Никифором (Феотокі) називались присутність при хрещенні великої кількості восприємників (хрещених батьків і матерів), проведення таїнства не в церквах, а в хатах, хрещення не зануренням у воду, а обливанням. Тому в 1780 р. до церков

епархії був розісланий консисторський указ про необхідність припинити таку практику. Але вже на початку 1782 р. архієпископу довелось через духовні правління та заказчиків зобов'язати духовенство, яке знаходилось при парафіях, розшукати в себе указ 1780 р., перечитувати його і неодмінно діяти саме згідно з цим документом, а не так, як вони продовжували вчиняти [675]. Звернемо увагу, що заборона хрестити обливанням, на якій наполягав Никифор, не була сприйнята багатьма духовними особами через те, що вони звикли вважати за правильний саме цей спосіб. Як зазначав І. Огієнко, „в хрещенні Москва вимагала від нас тільки погруження (занурення), тоді як у нашій [українській] церкві широко знане й обливання” [1399, с. 206]. Традиція була дуже живучою, і в 1839 р. архієпископ Гавриїл (Розанов) затвердив указ по боротьбі з тим, що в його епархії одні священники при хрещенні немовлят занурювали в воду, а інші обливали. В указі зазначалось, що оскільки занурення є давній православний звичай, і більшість священників саме таким способом здійснюють таїнство, всі особи, які будуть хрестити обливанням, мають штрафуватись [421, арк. 18 зв.-19]. І це при тому, що джерелами церковного права хрещення обливанням визнавалось дійсним [1425, с. 9].

Заплутанішою була регламентація хрещення представників інших конфесій, і центральна влада, у тому числі і світська, приділяла цьому значно більше уваги. Докладніше це буде розглянуто в підрозділі про місіонерську діяльність парафіяльного духовенства.

Держава поставила під свій контроль прийняття таїнств каяття (сповіді) та причастя. Піклування про те, аби парафіяни періодично були присутні на сповіді, покладалось не лише на духовних осіб, але й на світську владу: в Петербурзі чудово розуміли, що священники самотійно не впораються з цим завданням, не маючи достатніх важелів впливу. Тому, зокрема, нагляд за проходженням сповіді нижніми військовими чинами покладался на військово-ж керівництво [923, 871], а за сповідуванням та причащенням мешканців казенних поселень — на волосних голів і сільських виборних [924, с. 672-677].

Запроваджені Петром I штрафи за пропуск сповіді діяли до 1801 р., хоча в порядок та умови їхнього стягнення вносились певні зміни [920, с. 20-21, 1022-1023]. Січневим 1801 р. синодальним указом, який з'явився внаслідок затвердження Павлом I відповідної доповіді, практика накладення штрафів припинялась, і замість неї передбачалось осудження парафіяльними священиками та накладення церковної єпитимії [926, с. 521-523]. За Миколи I було підписано низку указів, якими запроваджувались заходи для уникнення причащення православних за обрядами інших християнських церков і, навпаки, проти допуску до сповіді та причастя осіб, які не приєднались до православ'я [240, арк. 16; 592, арк. 40 зв., 46-46 зв.; 955, с. 145-146; 960, с. 54-55]. Виключення було зроблене тільки стосовно уніатів. 14 серпня 1836 р., під час активних дій щодо переходу представників цієї конфесії в „панівну” віру з'явився секретний указ Синоду, яким священикам наказувалось допускати до сповіді та причастя уніатів з тим, аби після цього останнім заборонялось залишатись в уніатстві [453, арк. 8 зв.-9].

10 лютого 1833 р. з приводу того, що світською владою подавалось багато справ, які передбачали накладення єпитимії за непроходження сповіді та причастя, а зі сповідних відомостей впливало, що велика кількість населення ухилялась від прийняття цих таїнств, Синод видав указ, що зобов'язував єпархіальне керівництво вжити додаткових заходів для виправлення ситуації. Між іншим, до цих заходів мало входити і читання в церквах повчань, „які виховують поняття народу” [958, с. 90-91]. Напевно, указ не дав бажаних результатів, і 8 грудня 1835 р. вийшов новий указ Синоду, яким передбачались нові заходи щодо контролю за проходженням парафіянами сповідання та причастя [240, арк. 3].

Не були обійдені увагою обов'язки щодо причастя та сповіді і в „Статуті духовних консисторій”, де обумовлювалось, що єпархіальна влада повинна мати „особливе” піклування, аби парафіяни щорічно приймали ці таїнства [975, с. 223].

Сповідування мало аспект, важливий для світської влади і в той же час небезпечний для самих парафіян, що відштовхувало деяких із них від прийняття цього таїнства. Хоча, згідно зі 147 правилом Карфагенського Помісного собору, духівник був зобов'язаний зберігати таємницю сповіді, у 1722 р. Синод від імені Петра I видав указ, яким священники під загрозою суворого покарання зобов'язувались доводити зміст сповіді владі в разі, якщо той, хто сповідувався, задумав дії проти держави або монарха. Це було відвертим втручанням у сферу церковних канонів, але відповідний порядок діяв і був підтверджений, зокрема, Зводом законів 1832 р. [1476, с. 61-62].

Певною мірою несумлінне дотримання деякими парафіянами обов'язку сповідуватись було викликане недбалістю самих священників при здійсненні цього таїнства. Наприкінці XVIII ст. Гавриїл, митрополит Новоросійський і Дніпровський, в ухвалі консисторії писав, що до його відома доходила інформація про багатьох священників, які при сповіді парафіян „вчиняють необачно”: перед усім присутнім у церкві народом дуже швидко і без належного випробування гріхів та наставляння сповідують, чим викликають справедливі нарікання парафіян. Тому було наказано суворо підтвердити всім священникам єпархії заборону проводити сповідь таким чином, і необхідність дотримуватись правил, згідно з якими після підготовчої до сповіді молитви парафіяни повинні виводитись із церкви, і вже по одному сповідуватись [493, арк. 1]. Інокентій (Борисов) був змушений роз'яснювати підлеглим, що сповідь має проводитись із „належним сумлінням, благоговінням і розсудливістю духовною”, пам'ятаючи, що це один із найсильніших засобів впливу на моральність населення і в той же час завоювання поваги і любові з боку парафіян [1415, с. 41]. Втім, порушення, відмічені свого часу митрополитом Гавриїлом, і надалі мали місце як на півдні України, так і в інших регіонах. У четвертому виданні „Практичного викладення церковно-цивільних постанов...”, яке побачило світ у 1870 р., наводились подібні ж приклади, і священники знову застерігались проти таких дій [1425, с. 91-93]. Та й самі священники не завжди були гідним прикладом для парафіян у проходженні сповіді:

незважаючи на те, що вони були зобов'язані сповідуватись спеціально обраним духівникам, не всі духовні особи сумлінно виконували цей обов'язок, з чим теж боролась єпархіальна влада [409, арк. 42-47].

Попри детально розроблені заходи по фіксації проходження таїнства у сповідних розписах, знаходимо чимало дорікань єпархіального керівництва підлеглим за недбале ведення таких документів, внесення до них неправильних даних, виправлень або взагалі не ведення відповідних записів. На півдні України і в цьому давався взнаки процес активної колонізації та перекроєння церковно-територіальних кордонів. У грудні 1777 р. священник каплиці слободи Великі Бучки С. Дараган на допиті в Самарському духовному правлінні показав, що не подавав сповідних розписів, оскільки свого часу просив Володазьке (Катерининське) правління, під юрисдикцією якого він знаходився, роз'яснити правила складання цих документів, але ні пояснень, ні форм не отримав. Потім же, коли слобода була причислена до відомства Самарського правління, Дараган навіть не знав про своє перепідпорядкування, не отримавши про це ні усного, ані письмового повідомлення, а тому і не міг надіслати новому керівництву сповідних розписів [1066, с. 90-92]. Не відсилались розписи і з тих населених пунктів, про існування в яких релігійних споруд духовна влада впродовж ряду років взагалі не мала відомостей, оскільки храми були влаштовані без узгодження з єпархіальним архієреєм [394, арк. 1-4]. До зайняття посади вікарія Іовом (Потьомкіним) не складали сповідних розписів грецькі священники краю [1252, с. 54].

Найбільшої регламентації з боку центру зазнало таїнство шлюбу. На це вплинув комплекс факторів, серед яких важне місце займали міркування упередження неконтрольованої зміни соціального статусу громадян.

Церковне шлюбне право зазнало на собі великого впливу російського цивільного шлюбного права. Причому цей вплив мав місце у сфері визначення умов і укладення шлюбу, і його розірвання.

Норми права, які регулювали порядок укладення шлюбу, були настільки заплутаними і в багатьох аспектах неузгодженими, що парафіяльному ду-

ховенству орієнтуватись у них було досить важко [1296, с. 10-11; 1300, с. 282].

Упродовж 1775 – 1861 рр. вийшла низка указів, якими визначався мінімальний вік осіб, які могли брати шлюб. Сама поява підтверджень необхідності дотримання правил стосовно заборони шлюбів тих, чий вік не відповідав передбаченому нормами права, свідчить, що ця заборона порушувалась. Порушувалась і з причини матеріальної зацікавленості, і через незнання законів, і під тиском [1300, с. 282-284].

Низка указів вищих органів влади спеціально регламентувала заборону вінчання парафіян без отримання згоди на це від осіб, у підпорядкуванні яких знаходились останні. Зокрема указом 1783 р. Синод підтвердив заборону вінчати військових без отримання письмових свідоцтв полкових командирів [465, арк. 1-1 зв.]. Це потягло за собою законодавче розмежування компетенції парафіяльного та військового духовенства у справі вінчання. 13 травня 1798 р. синодальним указом обумовлювалось, що навіть при наявності письмових свідоцтв командирів військових можуть вінчати лише полкові, але не парафіяльні, священники [925, с. 246-247].

З приводу того, що деякі полкові командири сприйняли обов'язок видавати письмові свідоцтва як право віддавати накази про вінчання нижніх чинів, Синод указом від 18 червня 1806 р. розтлумачив, що такого права командири не мають, а повинні лише перевіряти відсутність перешкод для укладення шлюбу [919, с. 378-379]. А наступного року Синод наказав посилити контроль за покаранням кожної світської особи, яка давала неправдиві свідчення про відсутність перешкод для вінчання [244, арк. 21-22].

Черговий указ стосовно порядку вінчання військових з'явився у 1824 р. Синодом була передбачена заборона вінчання без попередніх зносин з командуванням нижніх військових чинів, які перебували у відпустці [939, с. 321-322]. Хоча приводом для такої заборони було вінчання військового, який знаходився в тимчасовій відпустці, згідно з буквою закону дія указу поширилась і на тих нижніх чинів, які звільнялись у відпустку безстрокову. Лише

в 1834 р. імператор наказав скасувати такий порядок, оскільки при звільненні військові отримували від полків білети, у яких зазначався їх сімейний стан; відтепер священики при вінчанні повинні були лише позначати на цих білетах, коли і з ким укладено шлюб [960, с. 421]. Типовий для миколаївського правління порядок, при якому певні правові норми запроваджувались спочатку для обмеженої групи, а потім поширювались на інші, був застосований і при впровадженні в життя указу 1834 р. 22 липня 1836 р. Миколою I було затверджене положення про звільнення нижніх чинів морського відомства в безстрокову відпустку, яким передбачався такий само порядок відмітки священиками на білетах і отримання дозволу на вінчання, який уже 2 роки діяв для звільнених із полків [964, с. 815-830]. А в 1842 р. необхідність робити позначки про вінчання на паспортах та інших документах була запроваджена стосовно всіх осіб [643; 977, с. 266]. Лише в 1861 р. без отримання попередньої згоди керівництва було дозволено вступати в шлюб і тим нижнім військовим чинам, які перебували в тимчасових відпустках. При цьому священики, які здійснювали вінчання, мали робити відповідні відмітки на відпускових білетах [1019, с. 817-818].

Крім указів стосовно нижніх військових чинів, центральною владою приймалися і рішення щодо вінчання інших груп населення. Зокрема наказом Павла I від 26 січня 1800 р. генералітет, штаб- і обер-офіцери зобов'язувались отримувати згоду імператора для того, щоб взяти шлюб, причому мали подавати монарху відомості про наречених [926, с. 18]. У червні того ж року Синод видав указ, яким священикам заборонялось вінчати удільних вдів і дівок, які не пред'являли видані сільськими старшинами листи про звільнення [926, с. 172-173]. 9 березня 1808 р. іменним указом було передбачено, що шлюби генералів, штаб- і обер-офіцерів можуть укладатись лише при наявності свідоцтв про дозвіл, виданих командуючими генералами [930, с. 114]. Значно раніше почала діяти заборона вінчати кріпаків без дозволу поміщиків. Останні мали видавати свідоцтва, якщо не заперечували проти таких шлюбів [663; 664]. Лише після скасування кріпацтва, 9 серпня

1861 р. указом Синоду було наказано при вінчанні селян і дворових людей, які вийшли з кріпосної залежності, не вимагати надання дозволу колишніх власників цих осіб [1020, с. 234-235].

Кілька документів вищих органів влади визначали характер заборони шлюбів між особами, які перебували в певних ступенях спорідненості або свояцтва [931, с. 40-41; 940, с. 8-9]. Система цих ступенів була досить складною, і часто самі молодий і наречена навіть не підозрювали, що вони мають відповідні перешкоди для вінчання. Далеко не завжди спрацьовувало передбачене для упередження таких незаконних шлюбів обов'язкове оголошення членом причту в церкві прилюдно про те, що певні особи бажають вінчатись, із запитанням від імені причту, чи не знає хто про які-небудь перешкоди для шлюбу. Не був запорукою законності шлюбу і обшук, тобто попереднє з'ясування через розпитування самих молодого та нареченої, їх родичів і поручителів, вивчення письмових документів на предмет перешкод для вінчання. У південноукраїнських архівах зберігається чимало справ про незаконність шлюбів, порушених через багато років після їх укладення через випадкове з'ясування, що подружжя ще до вінчання перебували в якійсь спорідненості або свояцтві. З'ясувати такі обставини заздалегідь, особливо якщо особи, які планували взяти шлюб, приховували їх, духовним особам було важко. Для Південної України періоду її інтенсивного заселення та колонізації ця проблема набула ще більшої актуальності, ніж для багатьох інших регіонів, оскільки через новизну населених пунктів і поповнення мешканців новими переселенцями члени причтів у багатьох випадках не були так добре знайомі зі своїми парафіянами, як їхні колеги з центральноросійських єпархій.

Якщо додати до розглянутих вище норм укази, які регламентували умови укладення шлюбів православних з іновірцями, регулювали право на повторний шлюб чоловіків і дружин засуджених на довічне ув'язнення і осіб, які повернулись із заслання, солдаток, дружин скопців, визначали право поміщиків одружуватись на своїх кріпачках, забороняли вінчання казен-

них вихованців до завершення ними навчання і солдатських дітей до їх вступу на військову службу; документи, які обумовлювали необхідність проведення вінчання в церквах, визначали дні, у які можна було здійснити таїнство; а також норми, які стосувались визначення всього комплексу питань, пов'язаних із шлюбним правом, — ми отримаємо приблизну уяву про ті складності, які мало духовенство у зв'язку з процедурою укладення шлюбів.

І все ж не лише заплутаність законодавства була причиною його порушень. Відбувалася трансформація релігійної свідомості самих парафіян, особливо представників привілейованих верств, на що вплинула, зокрема, політика самої держави щодо підпорядкування духовної влади світській. Вільніше, ніж у допетровські часи, почували себе у взаєминах із духовенством і представники нижніх верств. Для Півдня після ліквідації Січі в цьому зіграла певну роль і традиція запорозьких козаків, які розглядали духовенство як рівне, а то й підпорядковане собі. До того ж, усталене у свідомості переселенців уявлення про Південну Україну, як про вільний край, давало їм підстави бути більш вільними в питанні дотримання деяких формальностей при укладенні шлюбу. Як наслідок, парафіяни, які згідно із чинними нормами церковного та цивільного шлюбного права не могли вступати в подружні стосунки з певними особами, вважали за можливе тиснути на священників або ж спокушати їх винагородою за незаконні дії. В умовах недостатнього матеріального забезпечення духовенства такі спроби мали шанси завершитись вдало.

Деякі з духовних осіб зробили укладення незаконних шлюбів чи не одним із головних джерел своїх прибутків, поставивши справу, що називається, „на потік”. Чутки про таких священників поширювались досить швидко, і до них тягнулись миряни з інших парафій, які бажали залагодити свої справи в обхід закону. Коли ж порушення викривалось і починалось слідство, з'ясовувалось, що священники встигали незаконно обвінчати вже чимало пар [226, арк. 50-51; 227; 228; 409, арк. 16-19; 482, арк. 1-8; 914, с. 119].

Єпархіальні архієреї Півдня неодноразово наголошували на неприпустимості проведення незаконних вінчань [244, арк. 80 – 80 зв.; 340, арк. 26;

455, арк. 39 – 39 зв., 43; 461, арк. 210-214; 492, арк. 7; 512, арк. 1-1 зв.; 565, арк. 6 зв.; 578, арк. 1-1 зв.]. І все ж справи про такі шлюби становили значний відсоток серед справ про порушення духовенства, що розглядались консисторіями та духовними правліннями краю. Так, за описом 1 фонду „Херсонська духовна консисторія” ДАОО серед справ останньої чверті XVIII ст., які стосувались порушень, справи про незаконні шлюби складають 33,3%, першої чверті XIX ст. — 31,9%, 1825 – 1861 рр. — 19,0%. Серед справ фонду „Херсонське духовне правління” ДАХО відповідні показники становлять 34,6%, 21,7%, 15,4%. За справами фонду „Катеринославська духовна консисторія” ДАДО останньої чверті XVIII ст. показник дорівнює 16,7%, за матеріалами фонду „Таврійська духовна консисторія” ДААРК 1800 – 1824 рр. — 19,0%. Маємо факти порушень фактично кожної заборони та обмеження, передбачених нормами права.

Складність регулювання умов, за яких могло відбутись вінчання, великою мірою визначила значну кількість документів, якими мало керуватись духовенство в питанні розірвання шлюбів [1300, с. 287-291]. Церква та держава апріорно були налаштовані проти розлучень. Саме в цьому і полягала головна причина тих складностей, які встановлювались церковним і цивільним правом [1267].

Статистика свідчить, що позитивне вирішення справ про розлучення було винятком, а не правилом. Так, у Катеринославській, Херсонській і Таврійській єпархії в 1836 р. було розірвано лише 5 шлюбів (4 — з причини наявності в одного з подружжя іншого чоловіка чи дружини, і 1 — через спорідненість [855, с. 134]. І в наступних роках кількість розлучень залишалась мізерною в порівнянні з чисельністю населення краю (*див. додаток С*).

Єпархії регіону не були в цьому плані якимсь виключенням: і в сусідніх українських єпархіях, і в цілому по державі кількість розлучень була незначною. Так, у 1840 р. по імперії було розірвано 198, у 1845 — 82, 1850 і 1855 — по 68, 1860 — 80 шлюбів [851, с. 45; 853, с. 51; 854, с. 51; 856, с. 51; 858, с. 67]. Але специфіка Півдня все ж давалась взнаки: тут, на відміну від

ситуації в імперії в цілому, переважна більшість шлюбів розривалась з причини наявності у одного з подружжя іншого, законного, чоловіка або дружини.

Невелика кількість розлучень не означала непоширеність явища вінчання священиками Півдня таких пар. Зважаючи на всі складності, які зустрічали на своєму шляху позивачі про розлучення, цілком зрозуміло, чому і деякі з таких осіб, й інші мешканці Південного краю, які розуміли невеликий шанс бути задоволеними в позові і тому не подавали його, обирали набагато ефективніший спосіб позбавлення небажаних зв'язків — утечу. Оскільки ж нове вінчання відбувалось не в тому населеному пункті, де мешкали законні чоловік або дружина, регіон значно ускладнював пошук втікачів і в той же час давав досить великий шанс довго жити в незаконних подружніх стосунках: сприяло цьому і заснування нових населених пунктів, і переселення сюди із-за кордону та інших частин імперії, і внутрішня міграція, деякий час не обмежена кріпосним правом, знаходження в краї великої кількості військових команд, які змінювали місце постійної дислокації. Особливо сприятливими такі умови були в останній чверті XVIII ст. З початку ж XIX ст. маємо вже тенденції зростання кількості викриття незаконних шлюбів світськими установами, передусім поліцією, оскільки саме в її компетенції знаходився розшук втікачів від поміщиків, а незаконні шлюби впливали на поверхню в ході розслідування випадків переховування збіглих.

Ще одним відповідальним обов'язком духовенства, необхідною церковною потребою, крім здійснення таїнств, було проведення обряду поховання. Причому вища влада і цей аспект регламентувала досить докладно. Розписувались не лише правила здійснення треби, обумовлені необхідністю дотримання церковного благочестя, але й деталі, важливі з міркувань, які виходили за релігійну площину [1262, с. 124]. Враховувалась необхідність дотримання заходів, які б запобігали поширенню епідемій, забезпечували можливість з'ясувати причини смерті тощо.

Стосовно дотримання правил, передбачених документами вищих органів влади і церковними правилами щодо регламентації поховання, звернемо увагу на те, що і тут священики дозволяли собі порушення. І знову причиною виступала матеріальна залежність духовенства від світських осіб. Наведемо лише два приклади. Незважаючи на застереження щодо ховання померлих у межах церковної огорожі, у 1810 р. криворізький священик В. Соколовський саме там поховав генерала М. Христофоровича. Коли ж духовна влада зажадала від священнослужителя пояснень, той повідомив, що зробив це, оскільки генерал так побажав у заповіті і, до того ж, дав церкві 100 крб. і деякі речі [538, арк. 9-16]. А в 1820 р. до відома Синоду дійшло, що поміщик Бахмутського повіту І. Смольянінов наказав поховати дружину в самій церкві свого селища, внаслідок чого в релігійній споруді кілька тижнів стояв сморід, який унеможлилював її відвідання парафіянами [1100, с. 286].

При похованні, так само як і при хрещенні та вінчанні, духовні особи мали дотримуватись вимог стосовно ведення записів у метричних книгах, регламентації чого центральна влада приділяла неабияку увагу. Маючи на меті контроль за громадянським станом підлеглих, світська влада логічно саме духовенству доручила функцію фіксації народжень, шлюбів і смертей, таким чином знову використовуючи духовне відомство для своїх потреб. Метричні книги були визнані основними документами, які містили відомості про осіб. Тому влада тримала під постійним контролем їх ведення, шукала оптимальніших форм обліку, запроваджувала заходи для упередження внесення до метрик неточної інформації [1262, с. 124].

І на самі формуляри метрик, і на регламентацію ведення духовенством записів визначальний вплив мали все ті ж уніфікаційні, русифікаторські, бюрократичні тенденції, які мали місце в політиці централізованої Російської імперії. І все ж досягти зразкового порядку при виконанні духовними особами функції ведення метрик так і не вдалося [1088, с. 31-38; 1277; 1291]. Ознайомлення з метричними книгами дає підстави стверджувати, що запов-

нення книг парафіяльним духовенством не те що в різних частинах імперії, але і в межах самої Південної України мало ряд розбіжностей, і ніякі заходи центру не змогли змусити парафіяльне духовенство не відступати від існуючих форм.

Особливо проблемною була справа одноманітного складання метричних книг в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. І річ тут не стільки в тому, що саме нормативне регулювання відповідної функції духовенства ще не було достатньо регламентованим, скільки в невідповідності членів причтів, далеко не всі з яких мали практику заповнення подібних документів у минулому. Так, не мали відповідного досвіду духовенство новоприєднаних до Російської імперії земель і переселенці із-за кордону. Дослідники історії кримських і приазовських греків зазначають, що православні священики, які знаходились на території Феодосійської і Маріупольської єпархії, не вели метричних записів до зайняття посади вікарія Іовом (Потьомкіним) [1252, с. 54; 1253, с. 210; 1342, с. 104]. Не було знайомим із веденням метрик і бессарабське та молдаво-влахійське православне духовенство, з якого надходило чимале поповнення до причтів Півдня. Тільки у 1808 р. зусиллями Бонулеску-Бодоні духовні особи цього краю почали призвичаюватись до ведення подібної документації [1370, с. 293-294]. Деякі духовні особи відверто спекулювали на своїй необізнаності з правилами російської православної церкви, прикриваючи цим власні порушення. Так, коли ієромонах херсонської грецької церкви Веніамін був обвинувачений у 1794 р. у вінчанні шістьох шлюбів не своєї парафії і у зв'язку з цим з'ясувалось, що ним не ведуться метричні книги, ця духовна особа виправдовувалась, що про необхідність мати такі книги йому ніхто не повідомляв. Втім, духовне правління зауважило, що інший ієромонах цієї ж церкви метричні книги вів, а отже, заява Веніаміна обумовлена лише бажанням приховати свої проступки і уникнути покарання [482, арк. 6-6 зв.].

Порушення, у тому числі свідомі, були поширеними і в XIX ст., на що неодноразово звертала увагу єпархіальна влада. Так що переоцінював

об'єктивність метричних записів Р. Петров, коли стверджував, що „тут не може бути місця особистій фантазії, а повідомляються голі і правдиві факти місцевого соціального життя” [1413, с. 75]. Анекдотичним і в той же час симптоматичним є випадок із внесенням до метричної книги запису про смерть у 1811 р. 200-річного старця в станиці Новогригорівці Ольвіопольського повіту. Насправді померлому було 90 років, і саме таку цифру наказав внести до метричної книги парафіяльний священник, який здійснював потребу. Але стихарний дячок, не знаючи твердо правил написання цифр, помилково записав „200” замість „90”. Парафіяльний священник підписав метрику не читаючи і передав до духовного правління, чий колезький реєстратор вніс відповідну цифру в екстракт, який разом із книгою передав до консисторії. Відомість про кількість народжень, шлюбів і смертей у Катеринославській єпархії була доставлена Синоду, і лише тут обер-прокурор О. Голіцин звернув увагу на запис про довголіття і надіслав архієпископу Іову прохання зібрати інформацію про „це чудне явище в загальному ході Природи”. Дані про кількість довгожителів у Катеринославській єпархії були надруковані в „Московських відомостях”, після чого Е. Рішельє також надіслав архієпископу Іову прохання дізнатись про подробиці життя 200-річного „феномена”. Після цього і були наведені довідки, які викрили помилку стихарного дячка і недбалість духовних осіб та чиновників єпархії [820].

Серед сфер взаємодії духовенства з парафіянами особливе місце посідала участь підлеглих духовного відомства у релігійному вихованні у світських навчальних закладах. Цю сферу не слід розглядати виключно в аспекті використання державою духовного відомства для ідеологічного впливу на мирян. Разом із тим, хоча духовні особи широко залучались до викладання предметів нерелігійного змісту, у багатьох випадках виступаючи єдиними вчителями, від яких мирянин одержував більш-менш систематизовані знання з читання, письма, арифметики, вже саме викладання дисциплін служителем культу накладало відбиток на сприйняття світських предметів, на формування світогляду парафіян. При всіх коливаннях державної політики, у тому чи-

слі і в освітній сфері, акцентація на вихованні християнського благочестя і „страху Божого”, як на важливому завданні навчального процесу, давалась взнаки на кожному з етапів становлення системи світських навчальних закладів Півдня. Тож динаміка трансформації мережі освітніх установ у краї поряд з динамікою розширення мережі релігійних споруд значною мірою визначала зміни умов для впливу офіційної церкви на своїх adeptів. Ці ж умови визначались і коригуванням навчальних програм, змінами долі релігійних предметів у загальному навантаженні. Ступінь же реалізації цих умов залежав від складного комплексу факторів, у якому помітну роль відігравали рівень підготовки і зацікавленості самих духовних осіб і бажання та можливості мирян навчатись [1299; 1300, с. 322-347; 1303; 1309].

Важливою сферою взаємин духовного відомства та мирян був духовний суд, якому особи світського звання підлягали не лише по справах про незаконні шлюби, про припинення і розірвання шлюбів, підтвердження фактів вінчань і народжень від законних шлюбів, але і в цілому по справах про проступки та злочини, за які передбачалось накладення церковної єпитимії. Порядок такого покарання базувався на правилах Святих Отців, постановках церковних Соборів, „Духовному регламенті”, а також документах вищих органів влади останньої чверті XVII – середини XIX ст. [1300, с. 295].

Варто звернути увагу, що тісний зв'язок держави і церкви проявлявся не лише в тому, що духовному суду підлягав ряд діянь, які прямо не стосувались релігійної сфери, але і в праві держави переслідувати за злочини проти віри. В останній чверті XVIII – середині XIX ст. з'явилась ціла низка рішень вищих органів державної влади, які регламентували права світського суду на розгляд релігійних злочинів [1476, с. 60-61].

У судовій практиці на півдні України застосовувався широкий спектр форм єпитимії, передбачений церковним правом [1265, с. 28] — відлучення від причастя святих тайн, піст, милостиня, молитви, заслання до монастиря, відлучення від церкви (останнє знаходилось у виключній компетенції Синоду і застосовувалось лише як крайня міра). Правове поле давало єпархіальній владі

певний люфт у визначенні міри покарання, яким архієреї та консисторії широко користувались. Прикладом можуть служити рішення, що виносились консисторіями Півдня по справах, пов'язаних із перелюбом. Найчастіше вирок формулювався так: „встановити церковне каяття на сім років...” Але 7-річна епитимія за перелюб присуджувалась далеко не у всіх випадках. Коли крім неї застосовувалось тілесне покарання чи ув'язнення, хоча б і нетривале, часто призначалось так зване „церковне каяття в половину”, тобто на 3,5 роки. Саме ця міра була використана відносно М. Іванової, оскільки жінка перебувала 1 місяць під вартою [508, арк. 2 зв.]; до О. Акільмазової, яка цивільним судом була піддана 40-а ударами батоном у присутності громади за те, що кинула незаконнароджене немовля в колодязь [543, арк. 1]. У рішенні Слов'янської консисторії 1786 р., яке стосувалось „кровозмішувального перелюбу”, визначено іншу міру покарання: чоловік отримав 15-річну епитимію, а жінка, яка народила від нього дитину і втопила її — 7-річну. Причина та ж, що і в наведених вище випадках: вбивця була засуджена світським судом, на цей раз на покарання батогами і довічну каторгу [474]. А в 1809 р. за вбивство незаконнародженого була визначена епитимія в 5 років [548, арк. 1].

Саме призначення покарання консисторія іноді передавала священику, до парафії якого належав винний. На цю ж духовну особу покладався контроль за сумлінним проходженням епитимії. Залежно від обставин, повідомлених з парафії, єпархіальне керівництво могло або достроково припинити проходження покарання, або ж, навпаки, продовжити його термін. До контролю залучались і представники світських установ; поліція зобов'язувалась сприяти священикам у примушенні епитимійців до відвідування церкви.

Певною проблемою впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. залишалась участь церкви і, зокрема, місцевого духовенства в боротьбі проти пияцтва мирян. З одного боку, складність полягала в тому, що самі духовні особи не відзначались байдужістю до вживання спиртних напоїв. З іншого боку, церква у своїх діях мала зважати на могутні позиції винних відкупників, оскільки надходження від них становили помітну частку в державних прибут-

ках. Коливання конкретного рівня впливу відкупників, який мав місце в той чи інший історичний момент, відбивались на законодавстві, яке неодноразово змінювалось у питаннях регламентації відстані від храмів, на якій можуть влаштовуватись шинки, заборони функціонування цих закладів під час проведення в церквах богослужінь тощо [1585, р. 224-225]. Тиск з боку відкупників особливо відкрито проявився в середині XIX ст., у зв'язку з діяльністю товариств тверезості, що стали виникати в низці міст і сіл, у тому числі і південноукраїнських, і до участі в діяльності яких Синод указом 1859 р. благословив духовенство [1300, с. 297-298].

Не набагато результативнішою була боротьба церкви за обмеження функціонування ярмарок і базарів у недільні та святкові дні.

Поряд з іншими сферами взаємодії духовенства з парафіянами Петербургом регламентувалась організація збирання пожертв. Останнє мало неабияку важливість, оскільки саме добровільні подаяння населення були одним із джерел фінансування багатьох сфер і проектів, у тому числі і таких, які прямо церкви не стосувались. Держава розраховувала на такі гроші, а тому поступово ставила їх збирання під неусипний контроль. Причому контролювалось збирання пожертв як поза стінами храмів Божих, так і в самих релігійних спорудах.

Ще з попередніх часів діяла, а в останній чверті XVIII – середині XIX ст. вдосконалювалась система заходів для упередження зловживань при нестационарному збиранні грошей і внесенні записів про них у так звані „зашнурні книги”. Зазнавав змін і порядок збирання пожертв у самих храмах — у карнавки, гаманці тощо: тоді як у період Нової Січі запорозьке духовенство не звітувало центру про такі пожертви, тепер надходження останніх зазнавало все більшого контролю.

Сам спектр призначення пожертв, які запроваджувались і регламентувались, був досить широким. Крім зведення та підтримання установ духовного відомства, релігійних споруд, утримання духовенства, було визначено цілу низку інших адресатів допомоги. Як список цих адресатів, так і порядок

збирання грошей не залишались сталими. Так, стосовно карнавкового збору з'явився синодальний указ від 30 березня 1812 р. про влаштування його на користь людей, які вийшли з окупованих територій. Положенням Комітету Міністрів від 14 грудня 1818 р. карнавки для збирання пожертв на користь розорених війною 1812 р. були ліквідовані. Але вже 14 січня 1819 р., згідно з волею Олександра I, попереднє положення Комітету Міністрів було скасоване, а збирання грошей у відповідні карнавки відновлене. У 1824 р. було внесено зміни до порядку збирання пожертв у карнавки на користь розорених від нещасних випадків осіб. Через 5 років цей порядок був у черговий раз змінений. Височайше затвердженим 30 березня 1834 р. положенням про управління будинку нагляду за бідними в Одесі було передбачене влаштування карнавки для збору пожертв на користь цієї установи. Затвердженим Миколою I 27 серпня 1846 р. положенням Комітету Міністрів наказувалось влаштувати карнавки на користь осіб, які перебували в закладах приказів громадського нагляду, а 10 січня 1847 р. були височайше затверджені правила збору грошей у ці карнавки. Наступного року було роз'яснено порядок запечаткування останніх. 30 червня 1853 р. Микола I затвердив положення про церковного старосту й церковні суми по військово-навчальних закладах. Було визначено, що в церквах останніх дозволялося мати 3 карнавки: 1) на прикрашання самих цих церков; 2) на користь бідних, влаштовані Імператорським людинолюбним товариством або Приказом громадського нагляду; 3) від попечительства про бідних духовного звання. У 1858 р., згідно з волею Олександра II, був запроваджений карнавковий збір на влаштування богоугодних закладів у Палестині. Через два роки в церквах Херсонської, Катеринославської й Таврійської єпархій, так само як і в релігійних спорудах інших регіонів, збирались гроші на користь самих церков, гроба Господня, на допомогу духовенству, допомогу розореним тощо [1262, с. 126].

Для контролю за дотриманням правил збирання коштів центром залучались представники різних щаблів єпархіальної ієрархії, починаючи з архі-

ереїв і закінчуючи благочинними. У той же час керівники єпархій мали певну свободу дій при влаштуванні цільових зборів [1280].

Сфера благодійництва мала два протилежні і в той же час взаємопов'язані аспекти взаємодії духовенства і парафіян: з одного боку, духовні особи повинні були заохочувати парафіян до жертвування і здійснювали організаційне забезпечення зборів, з іншого, — самі підлегли духовного відомства широко залучались до внесення коштів на користь проектів, які стосувались мирян.

Яскравим прикладом поєднання зусиль духовного і світського відомств у сфері збирання пожертв є діяльність Російського Біблійного товариства, утвореного у 1812 р. під президентством О. Голіцина [1577]. Мета товариства повністю відповідала містичним поглядам Олександра I, який і сам став його членом. Тому воно дуже швидко переросло межі звичайної місіонерської громадської організації, що поставила за мету видання різними мовами Святого Писання. Це товариство об'єднало і світських сановників, і православних ієрархів, і представників інших конфесій. Ставши чи не найвпливовішою ланкою в ланцюзі подібних організацій, що діяли в Європі, Російське Біблійне товариство своєю мережею охопило всю імперію [797, s. 52; 1167, с. 34].

Не залишилася осторонь і південноукраїнська єпархія, де, як і в інших регіонах держави не тільки розповсюджували Біблію, але й збирали пожертви на її перевидання. Завдяки адміністративному ресурсу, запрошення до збирання пожертв перетворились на своєрідну кампанію, у якій посадовці всіх рівнів зобов'язувались докладати старань, аби гроші були зібрані. Причому такі „запрошення” передавались зазвичай не через комітети та відділення самого товариства, а через єпархіальні структури. Типовим у цьому плані був указ Олександрівського духовного правління, даний у 1816 р. благочинному третьої частини: повідомлялось, що Катеринославським, Херсонським і Таврійським архієпископом іменем імператора доручено запрошувати „панів поміщиків і всякого чину та стану мешканців, так само як і свя-

щенно- та церковнослужителів до пожертвування на Біблійне товариство одноразово і особливо щорічно, переконуючи при цьому, що це пожертвування потрібно для поширення Слова Божого в повчання і користь ближніх наших для отримання тимчасової та вічної благодаті” [256, арк. 22].

При розгляді функцій духовенства щодо парафіян треба мати на увазі, що „духовне окормленіє” віруючі мали отримувати і в умовах відносного спокою та стабільності, і в критичних ситуаціях, які служили випробуванням як для мирян, так і для самих пастирів. Саме такі ситуації, в яких духовні особи при виконанні обов’язків ризикували своїм життям, найтісніше зближували їх із парафіянами, служили підвищенню авторитету церкви, яка не залишала своїх духовних чад у скрутну хвилину. Тож з метою гідного виконання місії держава, з одного боку, передбачала наявність духовних осіб, які за посадою мали бути готові до здійснення функцій в умовах ризику для життя, а з іншого, — регламентувала порядок дій духовенства за надзвичайних обставин. Зокрема з’явилась ціла низка узаконень, якими визначались повноваження і обумовлювалось заохочення для осіб, які служать у карантинах, а також функції духовенства під час епідемій і запровадження карантину [1300, с. 301, 442].

Частина цих узаконень поширювалась на всю Російську імперію, інші ж стосувались виключно Південної України, розташування на території якої морських портів, через які велась зовнішня торгівля, змушувало звертати особливу увагу на протиепідемічні заходи. Прикладом дій духовенства під час епідемій можуть служити події 1837 – 1838 рр. в Одесі, коли там спалахнула чума. Гавриїл (Розанов) тоді зробив усе від нього залежне, аби підняти занепалий дух одеситів, укріпити віру в Бога. Після одержання від керівництва міста повідомлення про необхідність зачинити храми архієпископ звернувся до мирян з відозвою, якою закликав їх коритись розпорядженням влади як самому Господу, смиритись із стражданнями, очистити душі постом і каяттям. Розанов закликав духовенство надавати всіляку допомогу і розраду парафіянам, відкликаючись на першу їхню вимогу. Архієпископ дозволив

причащатись у будинках після проходження посту, скороченого для здорових до трьох днів. Одеситам була запропонована бесіда про необхідність посиленої молитви та про спосіб її здійснення. Храми Одеси були зачинені з жовтня по лютий, але весь цей час спеціально призначені священники невідкладно задовольняли релігійні потреби мешканців. Причому помираючих сповідував священник, який, після переконання Розановим, погодився зачинитись у карантині на весь час епідемії. Сам архієпископ не один раз особисто відвідував карантин [1415, с. 10-12].

В умовах загрози для життя духовенство виконувало свої функції і під час бойових дій. Тож держава, крім регламентації статусу військового духовенства, в разі потреби давала додаткові розпорядження щодо діяльності усіх підлеглих духовного відомства, які знаходились у зоні бойових дій. Щодо військового духовенства півдня України, то в останній чверті XVIII – середині XIX ст. воно ризикувало життям переважно за межами краю. Але під час Кримської війни, коли театром бойових дій був уже сам Південь, при задоволенні релігійних потреб мирян проявляли героїзм уже не лише представники південноукраїнського військового духовенства, але і парафіяльні священно- та церковнослужителі і ченці [849; 1082; 1144].

Таким чином, в регламентації функцій духовенства чітко простежуються тенденції посилення бюрократизації, централізації, уніфікації, русифікації, закріплення за церквою ролі інституції, яка першочерговим завданням мала обслуговування потреб центральної російської влади. Будучи найбільш впливовою ідеологічною інституцією, церква використовувалась для насадження серед населення віропідданських почуттів, що досить рельєфно виявилось, між іншим, у регламентації проведення церковних служб. Важливим засобом впливу на парафіян було проведення вдячних молебнів з нагоди перемог російської зброї. Світська влада зберігала за собою і широко використовувала право давати „пропозиції” щодо проведення південноукраїнським духовенством молитов про припинення неврожаю, посухи і викликаного цим голоду, епідемій, про знищення шкідників. Духовні особи залучались до

заходів, що проводились світською владою. При тому, що у релігійно-моральному вихованні населення важливе місце відводилось проповідям і повчанням, з огляду на формалізацію і контроль вони часто не мали належного впливу. Духовне відомство виступало як канал доведення до населення повідомлень. Канал, який своїм авторитетом мав освячувати дії світських можновладців. Попри заходи держави щодо регламентації проведення релігійних таїнств і обрядів, практика дій південноукраїнського духовенства в цій сфері нерідко виходила за межі правового поля.

При всіх коливаннях державної політики зберігалась акцентація на вихованні християнського благочестя і „страху Божого” як на завданні діяльності духовенства у світських освітніх установах.

Важливою сферою взаємин духовного відомства та парафіян був духовний суд. Тісний зв'язок держави і церкви виявлявся не лише в тому, що духовному суду підлягала низка діянь, які прямо не стосувались релігійної сфери, але і в праві держави переслідувати за злочини проти віри.

Регуляторні функції держави проявились і в регламентації боротьби духовенства за тверезість, збирання пожертв, здійснення духовними особами своїх функцій в умовах ризику для життя.

5.2. Місіонерська діяльність і заходи проти відпадиння від офіційної церкви

Регулювання взаємин „панівної” віри з представниками інших конфесій займало особливе місце в державній політиці. Для церкви на півдні України таке регулювання набувало більшого значення, ніж для багатьох інших регіонів імперії, оскільки при залюдненні цих земель імперська влада свідомо робила ставку не лише на православних, внаслідок чого конфесійний склад населення краю набув такої строкатості, якої не було за часів Нової Січі [1319].

У період активної колонізації краю збереження релігійної належності було важливою умовою, яка сприяла переселенню на Південь adeptів різних сповідань. Влада йшла на це, у багатьох випадках обіцяючи і великою мірою за-

безпечуючи іновірцям права навіть ширші, ніж православним. Разом з тим, така політика не залишалась незмінною, і нові часи вносили в неї корективи. До того ж, не всі представлені в краї конфесійні групи отримували однакові права. Російський варіант релігійної толерантності також не передбачав, щоб держава відходила від традиційного курсу упередження відпадиння від офіційної церкви: впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. центральна влада неодноразово підкреслювала заборону таких дій, змінюючи лише регламентацію контролю і покарання порушників [1300, с. 303, 443].

Офіційна церква відчувала деякі незручності: з одного боку, у коло її обов'язків завжди входила діяльність по наверненню іновірців на православ'я, а з іншого, — така діяльність мала узгоджуватись із реаліями державної політики щодо кожної конфесії. Духовна влада і тут була змушена йти у фарватері політики влади світської.

Важливе місце в місіонерській діяльності православної церкви посідали взаємини зі старообрядцями [1293] (зауважимо, що останні теж належать до православних, але для уникнення плутанини ми, використовуючи термін „православна церква”, ведемо мову виключно про церкву офіційну).

У XVIII ст. південноукраїнські землі почали заселятись старообрядцями ще з 50-х рр. Політика Катерини II щодо старовірів була вже набагато сприятливішою, ніж політика попередніх монархів. На ставлення духовної влади до старообрядців Південної України в період після ліквідації тут Нової Січі значно вплинула позиція в цьому питанні Г. Потьомкіна [833, с. 119-120; 1355, с. 209-210; 1554, с. 111-112]. В ієрархії пріоритетів можновладця інтереси заселення підпорядкованого йому краю стояли вище міркувань безумовного панування офіційного православ'я. Утім, модель поведінки щодо старообрядців була випрацювана не одразу.

Саме старообрядництво не являло собою монолітну групу з тотожними поглядами на характер взаємин із офіційною церквою. У той час як певна його частина свідомо ізолювалась від структур, підпорядкованих Синоду, інші докладали зусиль для того, аби старообрядницьких священників визнавали ієрархи

„панівної” церкви. Результатом таких зусиль стало виникнення єдиновірства. І одні з перших паростків такого компромісу з’явилися саме на півдні України. Старообрядці селища Знаменка звернулись до Євгенія (Булгаріса) з проханням дозволити їм збудувати церкву, мати священика з власного середовища і використовувати при богослужінні стародруки. Але ставленик Катерини II не був готовий відійти від офіційної лінії церкви, яка на той час ще не передбачала подібного компромісу. Архієпископ не вважав для себе за можливе порушити букву закону, адже, згідно з синодальним рішенням від 22 грудня 1765 р., єпархіальним архієреям заборонялось за всіма старообрядницькими справами вирішувати щось самостійно, не зносячись попередньо з Синодом. Євгеній зажадав від знаменців, аби вони попередньо зреклися розколу і сповідували офіційну релігію. Як наслідок, справа „зависла у повітрі” [1152, с. 142-143].

Наступник Булгаріса на архієрейській кафедрі виявився більш прозорливим у цьому питанні, зумівши випередити, вгадати наперед політику, яка пізніше почала заохочуватись Петербургом. Никифор (Феотокі), до якого знаменські старообрядці звернулись із тим же проханням, що раніше до Євгенія (Булгаріса), розумів, що відмова буде не в інтересах політики залюднення Південного краю, спричинивши, можливо, не лише повернення знаменців до Молдавії, але і відлякавши інших переселенців. Впевненості єпархіальному архієрею надало те, що старообрядці подали йому рекомендаційного листа, підписаного Г. Потьомкіним. Никифор задовольнив прохання, поклавши тим самим початок єдиновірству (хоча деякі зародки цього явища з’являлись і раніше, зокрема в Астраханській єпархії [1476, с. 136]).

Архієпископ наказав приєднати знаменців до православ’я, освятити місце для будівництва церкви, призначив до її парафії православного священика, давши йому благословення відправляти служби за стародруками і використовувати старі обряди [1397, с. 783]. З ентузіазмом приступивши до справи, яку вважав корисною для держави та церкви, Никифор не зупинився на цьому, виступив із посланням старообрядцям і доклав зусиль для поширення заходів, розпочатих у Знаменці [694, арк. 1-4]. Ці дії, як і саме приєднання знаменців, він

не узгодив із Синодом, будучи впевненим, що той охоче схвалить його активність. Втім, Петербург не сприйняв такого самоуправства, яке йшло врозріз із політикою контролю з боку центру, і не тільки несхвально зустрів відомості про зроблене в Слов'янській і Херсонській єпархії, але навіть мав намір скасувати рішення Никифора. Щоправда, побоювання хвилювань серед старообрядців зупинило центральну духовну владу від цього кроку. Справа була замовчана.

Але знайомі з досвідом знаменців інші старообрядці пішли далі в своїх жаданнях. Більше півтори тисячі старовірів підписали документ, переданий Синоду в 1783 р. У ньому фактично містилось прохання про створення в складі православної церкви автономної церкви з власним архієреєм, своєї рідної унії між офіційним православ'ям і старообрядництвом [1098, с. 78]. Відповідна записка була передана Катерині II Г. Потьомкіним. Імператриця не була готова до радикального кроку, який пропонувався; вона доручила Григорію Олександровичу зробити так, аби „вівці були цілі, а вовки ситі” [1355, с. 58-59]. Тому власного архієрея старообрядці не отримали. Це не зупинило Г. Потьомкіна в прагненні створення умов для переселення на Південь старообрядців і невийзду тих, хто вже тут мешкав. Важливими в цьому плані були заходи по влаштуванню Корсунського монастиря, який мав діяти на основі єдиновірства [1237].

Єдиновірство ширилось як на півдні України [401, арк. 1-8 зв.; 1231, с. 387-389; 1520, с. 512-513], так і в імперії в цілому. Царювання Павла I було сприятливим для цього. У 1798 р. монарх своїм указом дозволив Синоду створювати єдиновірські парафії без доповіді імператору. Запроваджений лише стосовно Нижегородської єпархії указ був поширений на всю державу. Вже наступного року Синодом з метою поширення єдиновірства і для забезпечення громадського спокою єпархіальним архієреям було заборонено відбирати у старообрядців стародруки, якщо останні не містили положень, що ображали офіційну церкву та її обряди [674]. А 27 жовтня 1800 р. імператор затвердив складені Платоном, митрополитом Московським, „Пункти, або правила, єди-

новірства”, що зазвичай і вважається днем народження єдиновірства в Росії [1476, с. 138, 140, 424].

Віротерпима політика Олександра I справила негативний вплив на подальше поширення єдиновірства. Старообрядцям для забезпечення свого відносно безпечного існування вже не треба було обов'язково йти на компроміс із офіційною церквою. Представники ж останньої залишались значно обмеженими в можливостях впливати на старообрядців, які не дотримувались єдиновірства. Головним чином, ці можливості окреслювались контролем за невтручанням старовірів у справи adeptів офіційної церкви. Південноукраїнські матеріали свідчать, що православне духовенство дотримувалось толерантності до старообрядців не через якусь особливу симпатію. Адже вони були потенційними конкурентами в боротьбі за парафіян, і духовенство це чудово розуміло. Не дивно, що парафіяльні священно- та церковнослужителі не просто підтримували політику заборони старообрядницької агітації серед православних, але й при першій нагоді розпочинали справи щодо попередження можливого впливу старовірів. Вірогідність позитивного для православного духовенства завершення таких справ великою мірою залежала від місцевої світської влади, яка в багатьох випадках досить обережно ставилась до цих питань [1282].

Не можна сказати, що південноукраїнська єпархіальна влада не намагалась тримати під контролем ситуацію зі старообрядництвом у регіоні. Як і в останній чверті XVIII ст., у клірові відомості, які велись при православних парафіях, мали включатись дані про наявність розкольників. На виявлення старообрядців великою мірою були спрямовані заходи щодо зобов'язання священників дбати про проходження мирянами щорічної сповіді і опікуватись ретельним веденням сповідних розписів. З кінця XVIII ст. за розпорядженням Синоду на Півдні духовенством за допомогою суду і поліції щорічно збирались іменні відомості про розкольників [648; 649]. Час від часу архієреї давали розпорядження по єпархії щодо збирання інформації про старообрядницькі храми. Такі розпорядження ставали реакцією на повідомлення парафіяльних священників стосовно нібито незаконного функціонування тієї чи іншої розкольницької ре-

лігійної споруди. У цьому випадку духовній владі доводилось діяти через світські установи, куди і направлялись запити [498; 506]. Світська ж влада в першій чверті ХІХ ст. не поспішала реагувати на такі запити, а коли все ж відповідала, то підкреслювала законний характер перебування старообрядницьких церков на Півдні. Не поспішали світські установи і з допомогою духовенству в переслідуванні тих старообрядців, які переходили межі дозволеного і задовольняли треби адептів офіційної церкви [1282].

Значно активізувалась місіонерська діяльність серед старообрядців лише за Миколи І. Імператор, між іншим, скасував запроваджені його попередниками правила, що послабляли переслідування православних священиків, які приємикали до старообрядництва. Отже, старовіри стали відчувати нестачу священнослужителів, що підштовхувало їх до єдиновірства. Низкою іменних указів був поліпшений матеріальний стан єдиновірського духовенства. Так, у 1843 р. оклади єдиновірських священиків, які працювали на гірничих заводах, були зрівняні з окладами священиків православних [979, с. 764]. Наступного року подібне рішення було прийняте стосовно єдиновірських церковнослужителів гірничих заводів [981, с. 774-775]. Іменним указом від 8 червня 1846 р. було призначено жалування єдиновірському диякону Воскресенської церкви Новогеоргіївська [985, с. 600-601]. У 1847 р. Микола І врегулював порядок виділення коштів на єдиновірські церкви в округах Новоросійського військового поселення [988, с. 106] та утримання їхнього духовенства [988, с. 159-160]. Таким чином, південноукраїнські архієреї отримали сприятливий ґрунт для діяльності по наверненню старовірів на єдиновірство. Особливу активність у цьому напрямі проявили архієпископи Гавриїл (Розанов) та Інокентій (Борисов).

За переконанням архієпископа Гавриїла прийняли єдиновірство часовенні розкольники Миколаєва; у 1838 р. їхньому прикладу послідували херсонські безпоповці; через 3 роки до офіційної церкви приєднались 3537 розкольників військового поселення Рівного, яким Розанов дозволив обрати священика зпоміж себе. Тоді ж стала єдиновірською старообрядницька Успенська церква в Одесі. Невдовзі були приєднані старообрядці Новогеоргіївська, селищ Калині-

вка та Клинці, причому в останньому випадку архієпископ Гавриїл особисто переконав прийняти єдиновірство. Через рік були приєднані 644 елизаветградських розкольників, а також мешканці селища Красний Яр [1043, с. 51-52; 1528, с. 46-47]. Приєднання до єдиновірства продовжувалось і в наступні роки (*див. додаток Т*).

Разом з тим, єдиновірство розцінювалось не стільки як остаточна мета, а як проміжний етап при переході від старообрядництва, яке не підтримувало зв'язків із офіційною церквою, до „панівної” віри. Тому і самі єдиновірські релігійні споруди змінювали свій статус. Зокрема був перетворений на православний Корсунський єдиновірський монастир, „вступили в повне однодумство із православною церквою” парафіяни деяких єдиновірських церков [1461, с. 840].

І все ж небезпечні для православ'я симптоми у міжконфесійній ситуації в середині XIX ст. наростали. Розуміючи це, єпархіальні архієреї та центральна влада запроваджували контрзаходи проти поширення розколу. Саме останнє називалось серед причин створення Херсонського вікаріатства, місіонерського відділення при Херсонській семінарії з підготовки кадрів для боротьби з розколом, і, нарешті, окремої Таврійської єпархії. Причому ця єпархія створювалась уже в умовах зміни державної політики. У 1858 р. Міністром внутрішніх справ було наказано припинити переслідування старообрядців за релігійні переконання, разом із тим не допускаючи пропаганду ними свого вчення. Державні установи мали залишити справу боротьби з розколом церкви [1476, с. 147].

Дещо відрізнялись регулювання державою і практика взаємин православних із сектантами — духоборами, молоканами, скопцями та іншими. Зауважимо, що низка законодавчих документів не чітко розрізняла або не розрізняла взагалі сектантів і старообрядців, застосовуючи і до перших, і до других термін „розкольники”.

Перші осередки духоборів на півдні України з'явилися, на думку О. Новицького, ще в середині XVIII ст. Силуян Колесніков, „особа досить значна між духоборами” [1389, с. 21], у селі Нікольському став проповідувати

духоборське вчення, зібравши навколо себе групу послідовників. Самого Колесникова вважали одним із перших організаторів „духовних християн”.

Пізніше, вже після ліквідації Запорозьких Вольностей, духоборство в регіоні зазнало більшого поширення. Однією з причин цього стало запровадження на півдні України російської моделі православ'я, що наштовхнулось на неприйняття з боку частини колишніх запорожців [1355, с. 56]. В умовах Півдня вчення „духовних християн”, яке будувалось навколо ідеї важливості внутрішньої віри людини, а не її зовнішніх проявів, втілених у обряди та писання, увібрало в себе, крім квакерського, містичного, хлистівського нашарувань і їх практичного закріплення в духоборському середовищі, ще й деякі елементи світосприймання запорозького козацтва [1263].

Світська та духовна влада, толерантна до більшості інших конфесій, досить рішуче виступила проти духоборів — 27 серпня 1792 р. з'явився рескрипт Катерини II, яким наказувалось відправити 37 їхніх сімей до Петербурга під конвоем. Таке рішення було прийнято за донесеннями правителя Катеринославського намісництва і Катеринославського архієпископа, які скаржились на те, що духобори не тільки „догмати віри православної спростовують”, але і не коряться владі [1355, с. 189]. До речі, і сам термін „духобори” почав використовуватись саме Катеринославським архієпископом Амвросієм (Серебренниковим), який угледів у вченні „духовних християн” боротьбу проти Святого Духа.

Такою ж жорсткою була і тогочасна державна політика щодо молокан [1492, с. 701-702]. Не було терпимим ставлення ані світських, ані духовних установах і до всіляких „лжевчителів”, які намагались поширювати серед православних свої вчення. Ці вчення переважно були побудовані на християнських ідеях, і їх проповідників важко було віднести до певної відомої секти.

Гоніння проти духоборів, як і проти більшості інших сектантів, були послаблені за Олександра I. 25 січня 1802 р. імператор дав розпорядження Новоросійському губернатору Міклашевському щодо переселення сектантів до меж підлеглої йому губернії з розміщенням компактними поселеннями, ізольовани-

ми від безпосереднього спілкування з адептами інших релігій, аби упередити поширення вчення. Позиція Олександра щодо необхідної політики світської та духовної влади в ставленні до сектантів була сформульована, між іншим, в указі від 9 грудня 1816 р., який був даний на ім'я Херсонського військового губернатора. У відповідь на подання останнього щодо переселення духоборів з Мелітопольського повіту Олександр I зазначив: „Не про нове переселення цих людей думати тепер належить, але про захист скоріше їх самих від усіх зайвих домагань за різнодумство їх у справі спасіння і совісті... А церква православна, скільки не бажала б повернути цих відпавших від неї чад до себе, чи може схвалити заходи гоніння...” [933, с. 1110-1112]. Отже, світська влада зобов'язувалась піклуватись про духоборів, а офіційна церква не втручатись у їхні справи, за винятком тих випадків, коли сектанти намагались пропагувати своє вчення.

Подібною була і політика відносно молокан, які теж були компактно оселені на півдні України [1124]. Жорсткістю відрізнялись дії влади щодо скопців, з якими навіть за віротерпимого Олександра I наказувалось поводитись як з „ворогами людства” [1476, с. 193]. Таке нерівне ставлення до представників різних сект рельєфно проявилось, зокрема, у рішенні Херсонської палати кримінального суду 1810 р. стосовно формування групою міщан і селян секти. Документом передбачалось, що підсудних, які виявились скопцями, слід віддати на військову службу. Решту, враховуючи їхнє каяття, обіцянку завжди ходити до православної церкви і на майбутнє в протизаконні секти не вступати, наказувалось звільнити, доручивши через духовну владу нагляду парафіяльних священиків [532, арк. 1-1 зв., 10]. Суворо переслідувались скопці Південної України і в 20 – 50-х рр. XIX ст. [456, арк. 90-91 зв.; 459, арк. 107-107 зв., 191-193]. Причому світські установи попереджали духовну владу в разі виникнення підозри, що та чи інша особа мала намір оскопитись [311, арк. 141].

Зміна курсу по відношенню до більшості сект відбулась за Миколи I. У 1830 р. духоборство разом із молоканством, іудействуванням і деякими іншими течіями було віднесене до розряду так званих „найбільш небезпечних

ересей” або сект, і саме після цього з’явилась низка указів, спрямованих проти їх adeptів [954, с. 169-170] (І. Смолич помилково стверджував, що таке віднесення відбулось лише в 1842 р. [1476, с. 175]).

Для півдня України етапним у цьому плані став іменний указ від 17 лютого 1839 р., згідно з яким усі духобори мали бути переселені за Кавказ. Мова велася про населення дев’яти поселень Мелітопольського повіту Таврійської губернії, загальна кількість духовних християн в яких складала 4490 осіб.

Переселення було здійснене у 1841 – 1845 рр. і стало своєрідним випробуванням як для самих духоборів, так і для влади. Якщо стосовно перших це було випробування віри, то для другої — випробування ефективності системи.

Є сенс докладніше зупинитись на розгляді дій державної влади по відношенню до „духовних християн”, оскільки це дає можливість вивчити механізми, які знаходились в арсеналі держави і були б застосовані до будь-якої конфесії, якщо б постала необхідність чи було б поставлене пріоритетне завдання „очистити” певну територію від представників того чи іншого віросповідання та залучити іновірців до православ’я.

Офіційною причиною зміни політики уряду в ставленні до духоборів імператор називав злочини, що поширились серед духовних християн. Дійсно, це можна було назвати головною підставою. Несповідування ж духоборами православ’я само по собі не могло б пояснити монаршу волю переселити всіх членів цієї секти за Кавказ, адже впродовж багатьох років релігійна належність не заважала „духовним християнам” мешкати на території Південної України. Доводячи рішення вищого керівництва до відома духоборів, об’ява Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора так поєднала обвинувачення у злочинах та недотриманні панівної релігії: „Ви, духобори, відкидаючи вчення, яке православною церквою впродовж кількох століть сповідується, і склавши собі особливий толк, за хибним, через брак освіти, поняттям слова Божого, порушували спокій церкви і порушували протизаконними діями порядок громадський. Таким чином, як противники влади та її постанов, ви давно заслужили справедливий осуд” [370, арк. 21]. Подібна логіка обґрунтування рішучих на-

сильницьких дій влади стосовно неугодної спільноти застосовувалась далеко не вперше. Згадаймо хоча б серпневий 1775 р. маніфест про знищення Січі.

Для реалізації поставленої Миколою I мети „очистити” південноукраїнський край від прихильників духоборського вчення застосовувалась досить продумана система заходів, яка поєднувала різноманітні способи як переконання, заохочення, так і примусу. Деякі з цих заходів були визначені самим імператорським рішенням: Микола I проголосив, що всі духобори, які приймуть православ'я, будуть залишені на попередньому місці проживання, до того ж, їм будуть надані особливі заступництво і захист. Таким чином, чиновникам усіх рівнів, які мали брати участь в організації виводу духоборів за Кавказ, були недвозначно пояснені пріоритети, які мали дотримуватись: переселення само по собі не було самоціллю, воно мало стати засобом впливу на таких, „які уперто тримаються хибних поглядів”. І чиновники чітко усвідомили це.

Ще одним методом впливу на духоборів мала стати більш активна діяльність православного духовенства. На спеціальній нараді, що зібралась в Одесі на початку 1841 р. під головуванням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, було прийняте рішення звернутись до архієпископа Гавриїла з проханням про переміну духовенства в селищі Новоолександрівці, розташованому в центрі духоборських поселень. На думку учасників наради, старе духовенство було не достатньо надійним і неспроможним заслужити довіру сектантів. Крім того, тоді ж було вирішено просити Гавриїла про підготовку найбільш благонадійних священиків для священнодій з тими духоборами, які приймуть православ'я ” [370, арк. 29]. Досить оперативно Гавриїл (Розанов) розпорядився призначити в Новоолександрівку священиків Я. Говелю і К. Ровинського. Обидва були дійсно одними з кращих кандидатів: вони завершили курс богословських наук у духовних семінаріях, відзначились „дуже доброю поведінкою”; до того ж Я. Говеля мав сан протоієрея.

Цілковито слушною була неодноразово висловлювана багатьма представниками місцевої світської влади думка про те, що важливим є не лише залучення духоборів до лона православної церкви, але і закріплення у свідомості новох-

решених канонів православ'я. Засобом для цього було влаштування нової церкви та парафіяльного училища [1278].

Оскільки переселення духоборів з Південної України було поетапним, для залучення сектантів Мелітопольського повіту до православ'я можна було застосовувати приклад тих, хто вже був переведений за Кавказ і там змінив віру. Для цього треба було внести зміни до узаконень, що стосувались порядку виводу духовних християн. І такі зміни були запроваджені: Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор в листопаді 1842 р. звернувся до Міністра державного майна з відповідним відношенням, яке було доведене до відома імператора. Микола I 21 грудня того ж року звелів, згідно з пропозицією Воронцова, дозволити тим духоборам, які по переведенні приєднались до „панівної” віри, повернутись за власний кошт на попереднє місце проживання.

У тому ж 1845 р., коли завершувалось переселення південноукраїнських духоборів за Кавказ, Синод наголосив на тому, що православні священики повинні поводитись із сектантами різних толків не ворожнечо, а дотримуючись обережності і в словах, і в діях, лише в найбільш важливих випадках звертаючись до світської влади. Далеко не всі архієреї були налаштовані діяти лише так. Інокентій (Борисов) у своїй „Думці” з приводу підготовки Зводу законів про розкольників зазначав, що сам поділ сект на особливо шкідливі та звичайні є неправильним, оскільки може викликати ілюзію якоїсь нешкідливості останніх. Херсонський і Таврійський архієпископ виступив прибічником більш рішучих заходів проти сектантів [698, арк. 14 зв.-18]. Разом із тим, Інокентій не нехтував і традиційними умовляннями сектантів прийняти догмати офіційної церкви. Під час поїздки 1851 р. Таврійською губернією, у Мелітопольському та Бердянському повітах якої було виявлено чимало випадків переходів із православ'я в скопчество, архієпископ провів чимало бесід із сектантами про спасіння душі, а після повернення склав „Пастирське послання... до відпавших і відпадаючих в секту скопчеську”, в якому писав: „Я болю духом за вас, і якби мав крила, то кожен день переносився б до вас для надання напучення і розради” [898, с. 225-226].

У перші роки правління Олександра II політика боротьби з сектантством була продовжена, що знайшло втілення, між іншим, у Зводі законів 1857 р. і „Наставлянні для керівництва при виконавчих діях і нарадах по справах, що розколу стосуються”. І все ж кількість прибічників сект продовжувала зростати, як ширився і спектр ересей [1222, с. 33-34]. Відхід від православ'я в цей час принаймні частково пояснювався незадоволенням казенщиною офіційної церкви [1423, с. 170].

Значною мірою обумовлювалась внутрішньою та зовнішньою політикою місіонерська діяльність православної церкви серед представників інших конфесій — мусульман, католиків, уніатів, протестантів, іудеїв тощо.

Суттєво вплинула на таку діяльність політика віротерпимості Катерини II. Імператриця була переконана, що для підпорядкованої їй багатонаціональної країни, яка розширювала свої кордони, саме толерантне ставлення до різних конфесій є найкращим шляхом для „гасіння спорів їх, противних тиші держави і з'єднанню громадян”. До цих міркувань додалося слідування Катериною теорії фізіократів про пряму залежність багатства держави від кількості в ній землеробського населення, що знайшло вираз, зокрема, в заохоченні іноземних представників інших конфесій до переселення в південноукраїнський край. Таким чином, агресивна місіонерська діяльність православного духовенства не відповідала б інтересам центральної влади, а тому і не заохочувалась. Перевага віддавалась не тиску, а переконанню, і то в досить обмежених рамках. Це не означає, що влада не була зацікавлена в поповненні лав православних: світські можновладці з радістю приймали звістки про бажання приєднатись до офіційної церкви. Але таке рішення мало бути прийняте саме за бажанням, а не під примусом. Так, у 1785 р. Г. Потьомкін в ордері правителю Таврійської області В. Каховському писав, що йому дуже приємно було отримати повідомлення про татар, які висловили намір хреститись, і наказував кожного разу рапортувати про кількість таких навернених [617, арк. 264]. В іншому ж ордері В. Каховському Г. Потьомкін писав про необхідність „ласкою та сприянням приваблювати серця” іновірців, які

не знають ні мови, ні звичаїв російських і потребують всілякого захисту [1504, с. 44]. Напевно, що мався на увазі і захист від спроб насильницького хрещення.

Не тільки не вимагав від православного духовенства місіонерської діяльності, але критично ставився до неї Павло I. Не було сприятливим для активних агресивних дій по наверненню іновірців до православ'я і царювання Олександра I. Діяльність Біблійного товариства щодо перекладу Святого Писання на мови національних меншин імперії могла б бути міцною базою для подальшого навернення, але цьому заважали самі ідеї „загального християнства” [1476, с. 202]. Суттєво не змінило ставлення до православ'я іудействорення Товариства ізраїльських християн [934, с. 119-123; 1232, с. 51-53] і надання хрещеним євреям землі у Катеринославській губернії [937, с. 133-134]. У місіонерській діяльності конкурентами православного духовенства стали єзуїти [1360, с. 414-417], чії школи та місії, за висловом Тальберга, „поширились Південною Росією від Києва до Сімферополя і від Кам'янця-Подільського і Одеси до Маздоку” [1492, с. 779], поки у 1820 р. не з'явився іменний указ про вигнання єзуїтів із імперії. Об'єктивно ускладнювала діяльність православної церкви по наверненню і активність на Півдні містиків [877, с. 242-243; 1541, с. 165, 216-217, 287-288]. Лише наприкінці правління Олександра I намітились тенденції сприяння посиленню впливу православного духовенства на адептів інших конфесій [1232, с. 60].

При цьому в останній чверті XVIII – першій чверті XIX ст. саме православне духовенство не було індиферентним у питанні поповнення лав адептів „панівної” віри. Духовна влада традиційно заохочувала навернення, а парафіяльне духовенство було в ньому зацікавлене, між іншим, і з міркувань збільшення кількості парафіян, а отже, і своїх прибутків. Але духовне відомство мало бути обережним у своїх діях, щоб вони не йшли врозріз із державною політикою. Коли ж остання давала можливість для активного навернення, духовенство цією можливістю користувалось. Так сталось, зокрема, у результаті розподілів Польщі, коли до південноукраїнського краю прийшла ве-

лика кількість переселенців із Правобережної України і звернулась до духовної влади з проханнями про прийняття в православ'я [1283].

Деякі духовні особи звертались до центральної влади, намагаючись переконати скоригувати політику щодо співвідношення прав православних і представників інших конфесій, розширити можливості місіонерської діяльності. Православних священників непокоїла, зокрема, та увага, яка приділялась після приєднання Криму збереженню права мусульман півострова сповідувати свою віру. У 1805 р. протоієрей Самборський пропонував у листі на ім'я Олександра I заходи для навернення кримських татар на християнство, обіцяючи, у разі потреби, присвятити решту свого життя проповіді у поєднанні з переконанням татар займатись хліборобством [754, арк. 1-7].

Православним місіонерам вдалося знайти значно більшу підтримку з боку Миколи I, чий релігійні погляди були набагато сприятливішими для домінування в імперії православ'я над іншими вірами. Впродовж 30 років миколаївського правління була прийнята низка законів, що визначали обсяг привілеїв іновірців, які приймали православ'я. Причому передбачались у першу чергу пільги економічні та соціальні. Іновірців спокушали звільненням на деякий час від сплати податків, грошовою винагородою, правом вільного обрання громад, до яких вони б бажали приписатись, тощо.

У дусі миколаївської політики практикувалось надання певних пільг вихідцям з однієї конфесії з подальшим їх поширенням на вихідців з інших конфесій та етнічних груп. Височайше затвердженням 31 липня 1834 р. положенням Комітету Міністрів за відгуком Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора на кримських татар, які приймали православ'я, були поширені пільги, запроваджені раніше для хрещених калмиків. Іменним указом від 24 січня 1836 р. існуючий порядок надання хрещеним євреям-кантоністам грошової винагороди в розмірі 25 крб. асигнаціями наказувалось поширити на кантоністів-мусульман і язичників, які хрестились. Указом Миколи I від 4 червня 1847 р. було запроваджено одноразову виплату хрещеним євреям нижніх чинів по 7 крб. 15 коп. сріблом. 25 жовтня 1850 р.

імператором наказано видавати таку ж суму кожному члену родин хрещених євреїв нижніх чинів. 16 червня наступного року Микола I наказав стільки ж грошей давати мусульманам нижніх чинів, які приймали православ'я. З 7 серпня 1854 р. по 7 крб. 15 коп. сріблом стали отримувати і хрещені євреї нижніх чинів, які служили в морському відомстві [1300, с. 315-316, 445].

Уніфікації зазнало і регулювання правового статусу представників інших конфесій, яке з виданням Зводу законів 1832 р. набуло більш систематизованого характеру, у той час як раніше правові норми були розпорошені по окремих законодавчих документах [1294; 1476, с. 203].

Миколаївському режиму вдалося завершити справу, яка передбачалась ще указом Катерини II 1794 р. про викорінення унії. Можна погодитись із оцінкою С. Дмитрієвим так званого возз'єднання уніатів як найбільшого і такого, що мав найважливіше суспільно-ідеологічне значення заходу церковної політики миколаївських часів [1167, с. 40]. Це було зроблено спільними зусиллями світської влади і православної церкви [1509; 1578, с. 171]. 23 червня 1839 р. з'явився сенатський указ, який повідомляв, що за проханням уніатських єпископів і за складеним уніатським духовенством Соборним актом імператором приєднано уніатську церкву до церкви православної [970, с. 576-578]. А іменним указом від 1 жовтня того ж року колишнє уніатське духовенство було зрівняне в правах з духовенством православним, причому Синоду наказувалось асигнувати додаткові кошти на фінансування своїх нових підлеглих [972, с. 24-25]. Ці події мали відлуння і на півдні України. Між іншим, у 1838 р., в самий пік агітації щодо приєднання, зреклися уніатства мешканці двох сіл Херсонської й Таврійської єпархії в кількості 945 осіб. Ювілейна стаття з нагоди сторіччя заснування Катеринославської єпархії відносить цю заслугу на рахунок особистих старань Гавриїла (Розанова) [1484, с. 277].

Православні священнослужителі жалувались нагородами за навернення. Так, одеський кафедральний протоієрей М. Жуковський у 1828 р. за приєднання 139 осіб був нагороджений золотим наперсним хрестом; у 1832 р. за

нові навернення сопричислений до ордена святої Анни третього ступеня; через 3 роки за приєднання більше 300 осіб нагороджений річним жалуванням у розмірі 800 крб. асигнаціями; у 1844 р. за переконання приймати догмати офіційної церкви сопричислений до ордена святої Анни другого ступеня [459, арк. 7-38; 1112]. Причому духовні особи Півдня нагороджувались за навернення і старообрядців та сектантів, і представників інших конфесій [459, арк. 2-6, 168-181, 189-190, 194; 1461, с. 1121-1122].

І все ж конфесійна політика світської влади ні за Миколи I, ні за Олександра II, перші роки правління якого не принесли радикальних змін у цю сферу, не задовольняла деяких представників південноукраїнської церковної ієрархії, які наполягали на ще рішучіших діях. Зокрема архієпископ Гавриїл підтримав ініціативу парафіяльного духовенства стосовно заборони проживання православних жінок-служниць у будинках вірмен-григоріан, аби останні не мали можливостей схилити адепток „панівної” віри до зміни віри. Особливо актуальною, на думку духовенства, ця заборона була для Мелітопольського повіту, де поселення із вірменами розташовувались поруч із селищами духоборів і молокан. Втім, цивільний губернатор, до якого архієпископ звернувся з листом, не наважився запроваджувати пропоновану заборону, пояснивши, що вона діє (причому в обмеженій сфері) тільки стосовно взаємин православних із іудеями. Губернатор лише запевнив, що застосує силу закону у випадку, якщо дійсно буде помічене схилення православних до зміни конфесії [459, арк. 196-199].

Послідовним у критиці політики віротерпимості був Інокентій (Борисов). Особливо архієпископ наголошував на недостатності дій щодо кримських мусульман. Інокентій наполягав: Крим куплений ціною російської крові, і, отже, його мешканці не мають ніяких прав на особливі переваги, але кримські татари користуються такими пільгами, яких не має жоден російський поселянин. І. Палімпсестов згадував, що Інокентій постійно повторював: „Наймогутніший і притому єдиний засіб привити інородців, які населяють російську землю, до великого древа російського народу — це мова і правос-

лавна церква”. Архієпископ критикував за релігійну толерантність окремих російських можновладців. Відвідавши палац М. Воронцова в Алупці і помітивши скромність зведеної там православної церкви в порівнянні з мечеттю, Інокентій відмітив: „Князь занадто людинолюбний. Так, це великий недолік у ньому, і не без поганих наслідків” [908, с. 38, 57, 60].

Позиція єпархіальних архієреїв, рівень їхньої наполегливості в сприянні наверненню на православ'я поряд з іншими факторами суттєво впливали на динаміку зміни кількості приєднаних до офіційної церкви: у період існування Херсонської і Таврійської єпархії кількість навернень тут представників майже кожного сповідання в кілька разів перевищувала відповідні показники по Катеринославській і Таганрозькій єпархії (*див. додаток Т*).

Для кращого розуміння змін державної політики в питаннях приєднання до офіційної церкви, відмінностей в умовах навернення adeptів різних сповідань, ролі духовенства, церковної ієрархії і світської влади Півдня важливо реконструювати саму процедуру навернення, можливості для чого дають документи консисторій і духовних правлінь, а також матеріали ПЗЗРІ.

Оскільки приєднання мало відбуватись за бажанням потенційного ренегата, процедура починалась із звернення самої дорослої особи, яка мала намір стати православною. Мала бути вказана причина, з якої прийняте таке рішення. При всій, здавалось би, різноманітності причин, які могли існувати, у переважній більшості документів міститься одне з кількох стандартних формулювань, в яких велось про усвідомлення істинності православ'я. Напевно, ці формули „підказувались” священиками, до яких звертались бажуючі приєднатись до офіційної церкви. Самі ж ці духовні особи використовували формулювання, які містились у Кормчій книзі, правилах Святих Апостолів і постановках Соборів, книгах, присвячених порядку хрещення, указах і ухвалах Синоду від 20 вересня 1721 р., 4 березня 1734 р., 11 вересня 1740 р. і 24 грудня 1750 р. Саме таке формулювання в багатьох випадках могло приховувати не щире прийняття душею ренегата догматів православ'я, а змушеність змінювати віру під впливом тих чи інших умов. Так, зі змісту вивчених

нами справ про хрещення євреїв впливає, що серед причин зміни віри були: приклад родичів, які прийняли християнство раніше; бажання малолітніх іудеїв, які втратили батьків, бути прийнятими на виховання до православних родин; неспроможність бідних батьків-іудеїв виховати своїх дітей; тяжка хвороба; прагнення уникнути виплати боргів; бажання одержати пільги тощо [1268, с. 134-135]. Разом із тим, якщо автори одних прохань обмежувались лише стандартними формулюваннями, то інші іновірці подавали більш предметне і докладне пояснення свого рішення [466, арк. 1 зв.].

Як правило, з проханням про прийняття до лона офіційної церкви бажуючі з'являлись до священнослужителів при парафіях, або ж безпосередньо до духовного правління. Ще одним шляхом звернення було посередництво поліції або керівництва потенційного ренегата. По розгляді прохання присутні правління віддавали розпорядження парафіяльному священику про наставлення в православній вірі та про приєднання, після чого духовна особа рапортувала правлінню про дату проведення обряду, ім'я, яке отримав ренегат, та відомості про хрещених батька та матір. Після одержання такого рапорту духовне правління доводило обставини справи до відома консисторії.

Втім, процедура сталою не залишалась. Вже у 1782 р. Никифор (Феотокі) розпорядився попередньо подавати справи про хрещення на його розсуд [462, арк. 1]. Підтвердив такий порядок і Амвросій (Серебренников), але вже в 1790 р. цей архієпископ з огляду на те, що це лише „примножувало зайві папери” і затримувало справи, дозволив духовним правлінням рапортувати консисторії лише вже після проведення приєднання [487, арк. 3-3 зв.]. У 1801 р. архієпископ Афанасій з причини повідомлень про хрещення без належного напучення відновив обов'язковість попередніх зносин із єпархіальним керівництвом [501, арк. 1]. Але вже у 1804 р. консисторії знов лише повідомлялось про факти хрещення як такі, що вже відбулися.

Звернемо увагу, що функцією світських установ було не просто пересилання прохання духовній владі, але і підтвердження, що для прийняття іновірцем православ'я не існувало перешкод. Після 1811 р. низкою указів

консисторії було підтверджено, що без попередніх зносин із світським керівництвом здійснювати приєднання забороняється [545, арк. 2-9; 549, арк. 1-1 зв.; 584, арк. 9-9 зв.; 585, арк. 1-1 зв.]. У переважній більшості звернень духовенства до світської влади і відповідей останньої про „відсутність перешкод для хрещення” не конкретизувалось, які саме перешкоди мались на увазі. Розумілось, що обом сторонам відомо, про що йде мова. Більш детальну інформацію знаходимо лише в кількох справах. Зокрема у зверненні духовного правління до херсонської поліції 1812 р. міститься вимога, аби було проведено розгляд, чи точно єврей Юдка з малолітства мешкав у Херсоні, чи не записаний в яке-небудь звання і чи немає за ним якогось казенного стягнення [546, арк. 2 зв.].

Спілкування зі світською владою велося і після самого приєднання: духовне відомство повідомляло про факт зміни віри керівництву ренегата, оскільки приєднання тягло за собою зміну обсягів прав і обов'язків.

Як і в останній чверті XVIII ст., священники користувались дозволом на негайне проведення приєднання без попереднього узгодження з духовним керівництвом в разі тяжкої хвороби бажуючого змінити конфесію [470; 520; 524, арк. 1; 577, арк. 7-7 зв.; 586, арк. 5; 924, с. 693; 926, с. 44-45].

За Олександра I і Миколи I було прийнято низку указів, які мали упереджувати приєднання без наявності щирих намірів. Так, 8 січня 1819 р. Синод видав указ про обов'язкове ретельне випробування повнолітніх протестантів у твердості бажання стати православними [936, с. 16-18]. Височайше затвердженим 6 вересня 1827 р. положенням наголошувалось, що євреї мають хреститись у недільні дні прилюдно [950, с. 771-772]. 26 квітня 1830 р. були височайше затверджені правила, які передбачали більш складні, ніж для мирян, умови приєднання католицьких духовних осіб [953, с. 359-360]. 25 листопада того ж року затвердженим імператором положенням передбачалось, що діти іновірців можуть приєднуватись до православ'я не інакше, як після надання їхніми батьками письмового зобов'язання виховувати їх за правилами „панівної” віри [954, с. 419-420]. Сенатським указом від 14 люто-

го 1831 р. були запроваджені додаткові заходи проти нещирого хрещення іудеїв [955, с. 160-163].

На виконання останнього указу південноукраїнська єпархіальна влада значно ускладнила порядок прийняття євреїв у православ'я. Відтепер бажаючий змінити віру звертався не до духовного правління, а до єпархіального архієрея. Саме хрещення могло відбуватись лише після проведення консисторією чи правлінням випробування у вірі і знову ж таки за особистим благословенням керівника єпархії. Хрещення проводилось лише в міських храмах, при забороні здійснювати таїнство в домових і сільських церквах.

Поступове ускладнення отримання дозволу не могло не відбитись на термінах, які проходили від подання прохання до здійснення приєднання. Переважна більшість справ, що велися до 1811 р., завершувалась дуже швидко. Непоодинокими були випадки, коли навернення відбувалось у той самий день, коли особа подавала прохання до духовного правління. Найчастіше ж іновірець приєднувався впродовж 2 – 4 діб після звернення до влади. І це при тому, що вже діяла вимога хрестити лише після напучення в догматах віри і вивчення основних молитов.

Залучення до розгляду справ установ, у відомстві яких перебували потенційні ренегати, зумовило затягування процедури. Крім того, з 1810-х рр. хоча і траплялись випадки дуже оперативного приєднання священиком після отримання розпорядження, у більшості справ процес напучення в догматах тривав уже 1 – 2 тижні. З 1830-х рр. процедура отримання дозволу на хрещення іудеїв займала набагато більше часу, ніж відповідна процедура стосовно представників інших конфесій (за виключенням католицьких священиків), що логічно впливало з нововведень, запроваджених сенатським указом від 14 лютого 1831 р. Норми цього указу продовжували діяти і після набрання чинності височайше затвердженим 28 січня 1840 р. положенням Синоду, яким парафіяльним священикам дозволялось приєднувати до православ'я без попередніх зносин із єпархіальним керівництвом. Адже самим положенням обумовлювалось, що його дія не поширюється на іудеїв та духовних осіб ка-

толицького сповідання [238, арк. 37-37 зв.; 591, арк. 16-16 зв.]. Наступна значуща зміна процедури хрещення іудеїв відбулась лише згідно із затвердженою імператором 4 грудня 1861 р. думкою Державної Ради про порядок приготування нехристиян до прийняття православної віри [1020, с. 591-592]. Але реалізація положень цього документа припала вже на період, який знаходиться поза хронологічними рамками нашого дослідження.

Деяку специфіку мали умови приєднання до „панівної” віри неповнолітніх дітей іновірців [936, с. 16-18; 957, с. 691-692; 965, с. 98-99; 1287, с. 48].

Незважаючи на всі нововведення в регулюванні міжконфесійних стосунків, які мали місце впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст., заборона насильницького приєднання до православ'я неодноразово підкреслювалась під час правління фактично кожного імператора. Звичайно, це обмежувало надмірну заповзятість деяких представників духовенства. Інша справа, що мали місце і порушення такої заборони, причому кількість цих порушень значною мірою залежала від того, наскільки поблажливо до них ставилась єпархіальна та місцева світська влада [1266].

Особливо багато порушень зафіксовано при хрещенні іудеїв, причому саме за правління Миколи I [1266, с. 33-35]: тут поєдналось переймання південноукраїнського духовенства загальними настроями миколаївської доби щодо активізації місіонерської діяльності, необхідність діяти рішучіше в умовах протидії хрещенню з боку родичів та одновірців потенційних ренегатів [1268], недостатня увага до нововведень щодо порядку зміни іудеями віри.

Великий вплив на успішність діяльності православного духовенства по наверненню на православ'я і упередженню відпадиння від офіційної церкви мали ступінь акцентованості тієї чи іншої конфесії та її представників на збереженні своєї окремішності, їхньої зацікавленості у поповненні своїх лав шляхом прозелітизму (активного вербування у свою віру інаковірних), рівень законослухняності іновірців, їхнє ставлення до інших конфесій [1355, с. 101-104].

Таким чином, у період активної колонізації південного краю збереження релігійної належності було важливою умовою, яка сприяла переселенню до регіону adeptів різних сповідань. Це створювало незручності для офіційної церкви, гальмувало заповзяття її представників на ниві місіонерської діяльності. Значно сприятливішою політика у цій сфері стала за правління Миколи I. При цьому держава у 1775 – 1861 рр. не відходила від традиційного курсу упередження відпадиння від православ'я.

5.3. Народна релігійність і офіційна церква

Дослідження з історії православної церкви на півдні України 1775 – 1861 рр. буде залишатись великою мірою неповним якщо не звернути більшу увагу на характер народної релігійності, вплив на неї традиції, історичних умов, заходів офіційної церкви. Адже трансформації церковно-територіального устрою, зміни законодавчої бази, діяльність органів єпархіальної влади становили важливий, але, за термінологією В. Климова, більше зовнішній бік релігійно-церковного комплексу, тоді як його сутністю був зміст релігійного життя на рівні парафії [1215, с. 255]. Вище ми вже розглянули ті сторони функціонування цього рівня, в яких діяло місцеве духовенство. Але розглянули переважно в ракурсі вивчення активності представників духовного відомства, хоча і не оминаючи деякі питання „зворотного зв'язку”, тобто впливу таких дій на ставлення парафіян до офіційної церкви і на рівень їхньої релігійності, оскільки подібне оминання не дало б змоги зрозуміти і висвітлити причини та зміст коригування політики центральної і єпархіальної влади щодо парафій, взаємини місцевого духовенства з мирянами тощо. Тепер же доцільно акцентувати увагу саме на парафіянах, на так званій побутовій релігійності й обрядовості, ставленні до неї офіційної церкви.

Релігійне життя парафій Півдня не було тотожним із тим, яким його хотіли бачити петербурзькі можновладці, єпархіальна влада і, в певному сенсі, місцеве духовенство. Із релігією, обрядами було пов'язане все життя

людини, починаючи від хрещення (а то й раніше, зважаючи на ритуали, що використовувались повивальними бабками та породіллями) і завершуючи сповіданням перед смертю і соборуванням. Але форми виявлення релігійності не обмежувались тими, які регламентувались церквою, так само як і рівень цієї релігійності далеко не у всьому відповідав шаблонам, у які його намагались втиснути духовна та світська влада.

Досліджуючи історію церкви Росії 1750 – 1850 рр., Г. Фріз по відношенню до російського православ'я взагалі застосував термін „heterodoxy” — різновір'я, ересь, вважаючи його „сукупністю місцевих православій”, кожного зі своїми культурами, ритуалами та звичаями. Згідно з Фрізом, релігія була дуже специфічною, з калейдоскопічним варіюванням від однієї парафії до іншої, не кажучи вже про широкі регіональні відмінності [1585, р. 215].

При певному ступені перебільшення такі тези мають раціональне зерно. Тут варто згадати і про такі, що неодноразово відмічались у історіографії, відмінності в православних віруваннях різних етносів Російської імперії (так, І. Огієнко зазначав, що „кожна православна церква у своїй основі є церква національна” [1399, с. 203]). Тож поширеним є, зокрема, використання терміна „українське православ'я” [1227, с. 1; 1553, с. 8-9].

Особливості рівня та характеру релігійності відмічались і стосовно безпосередньо Південної України останньої чверті XVIII – середини XIX ст., етносів, які тут проживали. Причому на ці відмінності звертали увагу сучасники, які робили узагальнення, спираючись на побачене власними очима. Наведемо лише кілька прикладів. Інокентій (Борисов) у 1852 р. писав у приватному листі Великому князю Костянтину Миколайовичу: „через різноякісність тих, що увійшли до складу цієї [Херсонської і Таврійської] єпархії племен і народів у цій фізіогномії явно... відрізняються особливі народні риси православ'я чисто-російського, давньо- і новогрецького, молдавського, болгарського та ін., що являє собою багатий матеріал для спостережень досить повчальних” [1211, с. 192].

Одна зі спроб зробити такі „спостереження” міститься в „Матеріалах для географії і статистики Росії”, що стосувались Херсонської губернії [1062]. Зокрема стосовно українців, відмічається, що їхня релігійна ревність втратилась, тоді як багато звичаїв, що базуються на забобонах, залишилися у своїй силі: українець вірить в існування відьом, домових, пристріту, достатньо впевнений у дієвості ворожби [1062, с. 497]. „Якась дикість”, схильність до забобонів відмічається стосовно молдован. Якщо у святковий день когось із родини відправляли до храму, господар вважає себе вправі залишитись вдома. Але, не дивлячись на таку байдужість до церкви, молдовани суворо дотримуються всіх свят, тобто не працюють у ці дні [1062, с. 508]. Зазначалось, що молдовани, як і українці, відрізняються віротерпимістю [1062, с. 531]. Стосовно росіян у „Матеріалах...” писалось переважно як про розкольників, відмічалось, що їхній колишній релігійний фанатизм значно послаб. Напевно, вважаючи вірування росіян-прибічників офіційної церкви ординарними, укладач не обмовився про їхні особливості. Натомість лише зазначено, що менша кількість ікон є однією з головних відмінностей російських хат у порівнянні з хатами українськими [1062, с. 534]. Не писалось про особливості релігійності греків (вірогідно, через поширену точку зору, що грецьке православ'я є „класичним”, так само як і православ'я росіян). Разом із тим, відмічалась відданість греків своїй мові, у тому числі — і в церковних службах [1062, с. 542-543]. Про болгар записано, що вони поряд з мовою та одягом зберегли традиційні звичаї та забобони, оскільки побоюються впливу інших національностей і тому тримаються в такій самій замкненості, як інші колоністи [1062, с. 535]. Підкреслена особлива любов до православ'я сербів [1062, с. 549].

Необхідно відмітити, що при всій своїй суб'єктивності, певній тенденційності характеристики, наведені вище, багато в чому знаходять підтвердження не лише в матеріалах, опублікованих на сторінках Єпархіальних відомостей історико-статистичних описів окремих парафій Півдня України (які також можуть бути названі суб'єктивними і тенденційними), але і в ет-

нографічних матеріалах, церковній статистиці щодо порушень правил віри і благочестя в місцевостях компактного проживання того чи іншого етносу, церковній документації цих населених пунктів.

На південноукраїнських матеріалах у цілому підтверджується спостереження В. Антоновича про те, що українці менше за росіян „стояли за всякий, навіть дрібний обряд”, натомість їхнє релігійне почуття відрізнялося більшим теплом і щирістю [1078, с. 205]. Підтверджується теза про більшу терпимість українців до представників інших конфесій.

Причини відмінностей у релігійності окремих етносів слід шукати, між іншим, в історії кожної етнічної групи, але не просто констатуючи наявність позитивних чи негативних впливів сусідів або держави, а звертаючи увагу на процеси всередині самих груп, на рівень їхньої акцентованості на збереженні своєї самотності. Не вдаючись до докладного висвітлення ситуації з особливостями релігійності кожного з десятків етносів, представлених на Півдні, коротко зупинимось на порівнянні обставин формування таких особливостей у молдован, греків і болгар — груп населення регіону, кожна з яких свого часу мешкала на територіях, які знаходились під зверхністю мусульманської Османської Порти, а тому, здавалось би, повинна була мало відрізнятись релігійністю від двох інших.

Молдовани опинились на землях, керівництво релігійною справою на яких знаходилось під юрисдикцією Синоду, після довгого перебування під зверхністю турок, під час якого їхня релігійність зазнала значної трансформації та синкретизму. За десятиліття знаходження в складі Російської імперії подолати цей „спадок” не вдалося. Саме в довгому перебуванні під владою іновірців вбачали причини „нерозвиненості” релігійності молдован і деякі сучасники, і священники, які працювали при молдовських парафіях пізніше. Так, описуючи свою подорож Півднем під час переїзду з Кишинева до Калуги у 1833 р. інспектор Кишинівської семінарії ігумен Антоній писав, що „релігійність стає відчутнішою у міру просування на північ... У молдованах вона ніскільки не розвинена або подавлена повністю” [896, с. 25]. У цьому ж

ключі писав і автор „Церковно-історичного літопису про ананьївський Свято-Миколаївський собор та його парафію” Ф. Тимківський. Згідно з ним, парафія була заснована молдавськими переселенцями з Бессарабії в другій половині XVIII ст., коли місцевість перебувала під турками. Тоді православні молдовани потроху стали „змішувати вірування християнські з магометанством”. Молдовани переймали звичаї і поняття іновірців. За Тимківським, байдужість до православ'я виявлялась у нечастому відвіданні храму, ухилянні від сповіді та причастя, зміні під ісламським впливом поглядів на таїнство шлюбу. Тож священник оцінив ананьївських молдован як „малорозвинених у релігійно-моральному відношенні”, таких, що мають лише тьмяне уявлення про віру, мораль, церковні обряди і звичаї [1493, с. 419]. Зауважимо, що така оцінка давалась Тимківським не лише ананьївцям першої половини XIX ст., але і молдованам 1890-х рр., тобто тим, які вже далеко не в першому поколінні мешкали на землях Російської імперії, але побутову релігійність яких владі не вдалося ні суттєво „покрощити”, ані уніфікувати.

Інша картина спостерігалась стосовно греків. Сотні років взаємодії з мусульманською культурою суттєво вплинули і на них: греки стали давати своїм дітям імена тюркського походження [1533, с. 35], переймали мову суспільства та їхні звичаї, у тому числі і ті, що суперечать законам православної церкви [1165, с. 40-43]. Разом із тим, під час перебування під зверхністю Порти саме сповідання православ'я було для греків одним із найважливіших факторів, який не давав їм асимілюватись, втратити свою самобутність. Опинившись на землях Російської імперії, греки зберегли акцентованість на опікуванні своєю окремішністю. Тепер, у православній державі, така акцентованість знаходила вияв поряд із прагненням оселятись окремими поселеннями, використанням грецької як мови побутового спілкування і богослужіння (про що вже велось), і в збереженні духовної культури, а як її складової — традиційної обрядовості.

Тож етнографами та істориками описана ціла низка релігійних свят, які греки Приазов'я відзначали відмінно від інших православних [1342, с. 411-

413; 1463, с. 32-40]. Поширеними були і своєрідні напів'язичницькі свята, які відзначались греками Криму і Маріупольського повіту [1081, с. 67; 1233, с. 91-93; 1342, с. 410-411]. Простежуються язичницькі коріння і в грецькому храмовому святі „панаір”, яке деякими дослідниками вважається відлунням древньогрецьких агапів і Олімпійських ігор [1081, с. 67-68]. В. Кондаракі відмічав, що духовна влада в середині XIX ст. заборонила святкувати „панаір” при Успенській аутківській церкві, оскільки греки під час нього „приносили язичницькі криваві жертви” [1233, с. 90-98]. Мало місце і поширення серед греків деяких особливих забобонів [1114, с. 42]. Язичницькі витоки мало і широке використання вотивів — амулетів, привісок у вигляді людини або частин людського тіла [1133] (М. Араджіоні, слідом за В. Шевченком, взагалі пише про ці амулети маріупольських греків, як про „ще один прояв язичництва”, хоча тут же відмічає, що зберігались вотиви в церквах [1081, с. 67]). При тому, що амулети використовувались й іншими етносами, грецькі вотивні приношення мали свої особливості [1133]. Особливості мало і вшанування греками святих, що знаходило вияв, між іншим, і в іменуванні храмів. На відміну від тенденцій, які спостерігались у цілому на півдні України, серед греків популярністю користувались святі Георгій, Феодор Тірон, Феодор Стратілат, Димитрій, Пантелеймон [1081, с. 66]. При цьому і сучасниками, і багатьма дослідниками відзначається високий рівень релігійності греків.

Схожим до грецького шляхом збереження своїх релігійних традицій йшли болгари. Зазнаючи утисків з боку мусульман на землях, підвладних Туреччині, православні, які не піддались і не прийняли іслам, як спосіб захисту своєї віри обрали перехід до Російської імперії. Досліджуючи історію цих переселенців, А. Мільчева прийшла до висновку, що тут конфесійна належність відіграла навіть більше значення, аніж належність етнічна: якщо болгарин, носій таких класичних ознак етнічної належності, як мова, побут, самосвідомість, сповідував іслам, то в очах православних співвітчизників він перетворювався на „турка” [1357, с. 220]. Як і у випадку з греками, лише до-

тримання з майже фанатичною відданістю православних догм і канонів дало болгарам можливість зберегти етнічне і конфесійне обличчя під владою Порти (а частині болгар — під зверхністю Габсбургів), але, в той же час, багатівкове перебування серед іновірців дало свої ознаки [1356, с. 139].

Обрядовість, яка склалась за таких умов, була перенесена на південно-український ґрунт, і тут збереженню її особливостей сприяло, знову ж таки, як і в ситуації з греками, компактне розселення представників етносу. Тож лише частково можна погодитись із В. Мільчевим, коли він пише, що на кінець XVIII ст. всі релігійні відправи болгар відбувались за російськими канонами, „останні відмінності стерто” [1356, с. 148]. Дійсно, можна казати про втрату особливостей проведення богослужінь у храмах, але не специфіки народної релігійності [1358]. Викорінити старі традиції було тим складніше, що болгар не прибули до Південної України одномоментно, а в останній чверті XVIII – середині XIX ст. мали місце кілька хвиль переселення [1394].

Отож, є підстави казати про своєрідність рис народної релігійності, притаманних окремим етносам, представленим на півдні України, що є і виявом, і в той же час складовою національного світогляду [1171, с. 272-273; 1323; 1569].

Разом із тим, різноманіття народної релігійності далеко не обмежувалось етнічними рамками: і рівень побожності, і її вияви варіювались у межах самих етнічних груп залежно від місця проживання, соціального стану, професії, інших чинників, тож належність до певного етносу в цьому плані не може розглядатись як неодмінно визначальна.

Стосовно „географічного чинника”, сучасники неодноразово відмічали розбіжності в „релігійності і моральності” населення різних частин Південної України, причому, як ми вже зазначали, прямо пов’язували це зі щільністю в тій чи іншій частині населених пунктів із релігійними спорудами. Логіка проста: наявність храму, з одного боку, вже є виявом релігійності, готовності принаймні витратитись на зведення і утримання релігійної споруди

(хоча і не в усіх випадках), а з іншого, — створює можливості для систематичного спілкування мирян із духовними особами, які серед головних завдань якраз і мали виховання парафіян у душі побожності. Але і така закономірність не може бути названа універсальною, і судити про загальний рівень релігійності населення певної місцевості лише за ознакою наявності чи відсутності храму не слід. Адже, по-перше, повторимось, що народна релігійність аж ніяк не звужувалась до відвідування храмів і участі в службах, що проводились духовними особами. Ігнорування ж цього факту призводить до некоректних оцінок рівня релігійності. Варто згадати, що нібито дуже мала чисельність храмів на території Запорозьких Вольностей (що само по собі не відповідало дійсності) для багатьох авторів служило чи не головним аргументом при доведенні безрелігійності або байдужості до віри запорожців. При цьому не зверталось уваги на те, що козацтво мало можливості задовольняти духовні потреби і без частого відвідання храмів [1316, с. 110, 128-129]. І після ліквідації Вольностей частина тепер уже колишніх запорожців продовжувала залишатись у місцевостях, віддалених від релігійних споруд, але тим не менше зберігаючи свою побожність. По-друге, наявність у населеному пункті храму аж ніяк не була запорукою високої релігійності місцевого населення, глибокого розуміння ним християнського вчення. Недарма в цілій низці документів консисторій та духовних правлінь, історико-статистичних описів окремих церков писалось про невігластво парафіян у питаннях віри. Наведено лише кілька типових прикладів. У 1830 – 1840 рр., коли церква в Ольшанці діяла вже півсотні років, серед парафіян цього населеного пункту залишалось багато таких, які не знали молитов. виправити таку ситуацію намагався священник Я. Пржегалінський, який запам'ятався мирянам як „грізний і наполегливий викорінювач різних східних забобонів, як непримиримий переслідувач усіх невміючих молитися Богу” [1326, с. 710]. Описуючи історію одеської Покровської церкви, С. Серафимов відмічав, що парафіяни, за невеликим виключенням, сприймали віру переважно серцем або почуттям, розумового ж усвідомлення православних істин не було [1461, с. 1124]. Натомість

мість у вже згадуваному листі інспектора семінарії ігумена Антонія стосовно вражень від подорожі з Кишинева до Калуги зазначалось, що „від Дністра до Дніпра” помітно більше неповаги до релігії, аніж невігластва [896, с. 25].

У певному сенсі виявом „географічного фактора” були відмінності в релігійності сільського і міського населення: секуляризаційні процеси швидше і глибше зачіпали місто, аніж село, де релігійні традиції були набагато стійкішими (варто згадати, що і сама переважна більшість південноукраїнських міст виникла відносно недавно, після 1775 р. [1234, с. 2; 1531, с. 32]).

Велику роль відігравали особливості соціального і професійного складу мешканців. І в цілому по Російській імперії, і стосовно Півдня неодноразово відмічались невисокі побожність і благонравність найманих робітників і робітниць промислових підприємств. Поширене переконання висловив підполковник Чирков, який в описі містечка Нікополя, складеному в 1860 р., зазначав, що та „відвага”, під впливом якої знаходяться всі жінки і дівчатогородянки нижніх верств у Херсоні і Олешках, в Нікополі не спостерігається. „Не дай Боже, — писав Чирков, — щоб ці нещасні властивості колись проникли і вкорінились у Нікопольчанському; нехай краще вони будуть неписьменні і не рукодільниці, нехай будуть звичайні господарки, але при цьому тільки залишаються такими ж скромними, релігійними і благонравними, якими вони є в теперішній час; а для цього, дай Боже, щоб у Нікополі ніколи не було жодного вовномийного заводу, оскільки вони привели херсонських і олешківських жінок до такого згубного і аморального стану, в якому до душевної скорботи людства вони перебувають” [812, с. 149].

Певну специфіку мала релігійність привілейованих верств. На матеріалах, які стосуються південноукраїнських православних, у цілому підтверджується теза, сформульована С. Жуком таким чином: якщо „простонародна” культура є більш традиційною і тривалостабільною, то „великосвітська” культура — по-сучасному динамічна і гнучка [1185, с. 20] (разом із тим, не можна повною мірою накласти на ситуацію на Півдні тезу, згідно з якою, „простонародна” культура змінювалась головним чином у просторі, від міс-

цевості до місцевості, а культура „великосвітська” — не стільки в просторі, скільки в часі [1185, с. 20]: ми вже неодноразово звертали увагу на вплив історичної ситуації на зміни рівня релігійності населення). Привілейовані верстви дійсно значно швидше реагували на нові тенденції в ставленні до релігії, сприймали нові віяння (звичайно, як і в інших випадках, ні в якому разі такий висновок не слід абсолютизувати і накладати його на кожного представника цієї групи населення — мова йде виключно про тенденції). Знову ж таки, сільські мешканці значно поступались у конформізмі городянам: дворянин-поміщик, який рідко залишав свій маєток, був набагато менше відкритий для нових поглядів, аніж дворянин з якого-небудь приморського міста, коло спілкування якого було значно ширшим.

Окремо варто зупинитись на релігійності купців. При тому, що важко виокремити якісь об'єктивні, однозначні і беззаперечні критерії побожності, звернемо увагу на два показники, два зовнішні вияви ревності до православія — пожертви і служіння церковними старостами. Перше передбачало „доказ” побожності переважно наданням коштів, друге — витратою часу й енергії. В обох сферах саме купецтво Півдня виявляло неабияку активність.

Що стосується благодійництва, то вивчення чисельних справ із фондів духовних консисторій і правлінь, які містять списки жертвувачів, ознайомлення з опублікованими матеріалами про зведення церков, влаштування монастирів, діяльність благодійних закладів дає підстави стверджувати, що купецтво жертвувало частіше і систематичніше, ніж представники інших верств. Причину тут не можна шукати виключно в заможності купців, у наявності в них капіталів. Дворянство Півдня, яке також було не без грошей, у цілому не було таким активним у питанні жертвування. Більшість дворян не поспішала жертвувати, хоча статус їхньої верстви в суспільстві, що називається, „правила доброго тону” змушували їх час від часу виступати організаторами збирання коштів, вносити певні суми за підписками тощо. Лише досить обмежене коло дворян належало до послідовних жертвувачів, віддаючи

цій справі і душу, і кошти, і час (прикладом такого подвижництва на ниві благодійництва є діяльність О. Стурдзи і Р. Едлінг [1025]).

Подібні спостереження можна зробити і при порівнянні участі різних верств у діяльності на посадах церковних старост (титарів), інститут яких був запроваджений в Російській державі іменним указом від 28 лютого 1721 р. Етапними в регламентації кола обов'язків титарів, яке було досить широким, стали укази Синоду 1723, 1747 рр., іменний указ 1791 р., затверджена імператором 17 квітня 1808 р. доповідь Синоду „Про збереження і прирощення церковної суми, та про переваги церковним старостам”, а також „Інструкція церковним старостам”, підписана Синодом 11 червня того ж року [1262, с. 126-127].

При тому обсязі обов'язків, що передбачався, і при ретельності контролю, який мав виключити можливість зловживань, посада церковного старости була хоча й почесною, але досить обтяжливою. Особи, обрані на неї (один термін перебування на посаді становив 3 роки), фактично повинні були чи не щоденно знаходитись при храмі, що звичайно, перешкоджало заняттю іншими справами. Лише в 1808 р. була запроваджена низка заходів для заохочення старост, яка, втім, передбачала головним чином не підвищення матеріальної зацікавленості, а надання почесних відзнак [1307].

Результати вивчення чисельних документів про обрання церковних старост, клірових відомостей південноукраїнських церков останньої чверті XVIII – середини XIX ст. показують, що в разі наявності в складі парафіян купців саме серед них найчастіше обирались особи на титарські посади. У цьому була своя логіка — функції старост у ряді аспектів були подібними до професійних функцій купецтва; купці мали джерела прибутку, які дозволяли виконувати обов'язки титарів, не сподіваючись на матеріальний зиск від цього. Але в той же час „прив'язаність” до церкви обмежувала можливості купця займатись своєю безпосередньою комерційною діяльністю: купецтво не належало до тих, хто мав багато вільного часу — в цьому плані те ж дворянство знаходилося у більш вигідному становищі.

Чому ж саме купецтво, як відмічено й у „Військово-статистичному огляді...”, особливо відрізнялось „суворим дотриманням релігійних обрядів, благочестям і благодійністю; пожертвами цієї верстви збудовані і прикрашені майже всі церкви в містах” [834, с. 172]? Одну з причин слід шукати в самій християнській етиці, що базувалась, зокрема, на положенні Біблії, згідно з яким шанси багатих потрапити до раю порівнювались із можливістю верблюда пройти крізь вушко голки. На це свого часу звернув увагу М. Вебер, доводячи, що саме невідповідність християнських догматів „духу капіталізму” стала причиною формування протестантської етики, яка нарешті легітимізувала наживу, проголосивши її вищим благом [1115, с. 50]. Поки ж зберігався зв'язок „капіталістичних кіл” із церковною традицією, вони, за формулюванням М. Вебера, розглядали свою діяльність як щось у кращому разі морально індиферентне, терпиме, однак, водночас, і сумнівне з точки зору спасіння душі. Тому і надходили чималі суми, як „покаянні гроші”, до церковної скарбниці після смерті таких заможних людей. Навіть скептично налаштовані і далекі від церкви люди прагнули, оскільки вважалось за краще запобігти непевності становища душі після смерті, виконувати зовнішні ритуали, помиритись із церквою, віддаючи до її скарбниці гроші [1115, с. 66]. Така концепція в цілому може бути прикладена і до оцінки дій православно-го купецтва Півдня. До цього слід додати ще один важливий фактор — за своєю сутністю купецька діяльність була ризикованою справою, яка великою мірою залежала від випадку. Тут від самої спритності, вміння прораховувати всі можливі варіанти, старанності та інших особистих якостей купця залежало далеко не все. Тож логічним було звернення до заступництва небесних сил, а щоб „заслужити” таке заступництво, слід було робити добрі справи по відношенню до церкви.

Треба звернути увагу на наявність відмінностей релігійності особового складу окремих військових формувань, які оселились на півдні України. У першу чергу мова йде про козацькі війська, що існували в регіоні в останній чверті XVIII – середині XIX ст. Після того, як офіційно було ліквідоване за-

порозьке козацтво, релігійність якого мала цілу низку специфічних відмінностей, формування яких було обумовлене, зокрема, самими умовами козацького життя [1281], запорозька релігійна традиція не зникла і певною мірою була продовжена в інших козацьких формуваннях. Простежуються схожі специфічні риси і в народній релігійності козацтв, що діяли на Півдні в останні десятиліття XVIII ст., і в релігійності військ першої половини XIX ст. Важливим фактором збереження таких традицій стала народна пам'ять, оскільки до складу нових військових формувань входили, між іншими, ті ж колишні запорожці, шукаючи можливості відтворити звичні для них умови життя, у тому числі і в релігійній сфері. Певні передумови для цього створював і сам козацький статус. Разом із тим, умови, в яких діяли козацькі війська, сформовані після 1775 р., багато в чому вже відрізнялись від умов часів Запорожжя. Це впливало на трансформацію традиційних виявів релігійності, на їхнє пристосування до нових реалій [1297; 1316, с. 138-153; 1337, с. 263-264; 1355, с. 65-84].

Суттєво відрізнялось від козацького релігійне життя мешканців військових поселень. Аналіз наявних архівних документів багато в чому підтверджує тезу, наведену священиком А. Манжелеєм, автором літопису Вознесенської церкви села Петрове, яке тривалий час входило до складу округу військових поселень. Згідно з Манжелеєм, побудова життя поселень „на військову ногу” значно вплинула на релігійно-моральні особливості населення. Поселянами зверталась увага на зовнішні вияви релігійності, але в той же час це більше пригнічувало, аніж „співчувало духу народного життя”. У результаті розвинулись лицемірство, крайня приниженість, байдужість і холодність до релігії, хоча і збереглася прив'язаність до церкви [1341, с. 783]. Важливо, що „забитість і недовіра” ще довго зберігались і після ліквідації військових поселень, що було відмічене, зокрема, В. Постніковим, який, роблячи опис селянських господарств Мелітопольського повіту, з подивом писав про відмінності відкритого характеру селян Запорозького краю, знайо-

мих із вільними козацькими традиціями, і характеру селян півночі Херсонської губернії, які з гіркотою згадували часи військових поселень [1298].

Усі зазначені вище розбіжності, специфіку окремих груп населення Півдня слід враховувати при розгляді загальних тенденцій, які спостерігались стосовно народної релігійності в краї останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Релігійність залишалась головною світоглядною ознакою абсолютної більшості населення. До ситуації на Півдні може бути прикладена характеристика, дана К. Ясперсом: релігія була пов'язана зі всією сукупністю соціальних умов; життя кожного дня йшло в руслі релігії; вона була така, що сама собою розумілась, завжди властива людському життю атмосфера [1570, с. 145]. Але, знову ж таки, не слід ототожнювати народну релігійність з тією ідеальною моделлю, яку воліла бачити офіційна церква. „Народне християнство” (М. Грушевський) значною мірою являло собою синкретизм офіційного православ'я і натуралістичного світогляду, сформований під впливом знань (переважно поверхневих) християнських догматів, сприйняття обрядовості під час участі в християнських відправах, пристосування віровчення до своїх інтересів і потреб, дотримання перейнятих з діда-прадіда традицій і обрядів, багато з яких мали ще язичницькі коріння. З таким характером релігійності духовенству доводилось мати справу і в інших регіонах України [1215, с. 256-258].

З кінця XVIII ст. на півдні України (у багатьох інших частинах імперії цей процес розпочався раніше) чітко простежується акцентованість дій духовної влади на викоріненні тих рис народної релігійності, які не відповідали ортодоксальній візантійсько-московській формі православ'я. Причому уніфікація велася одразу за багатьма напрямками.

Народне бачення релігії здавна певною мірою знаходило втілення в іконопису, причому „своєрідний струмінь народної художньої творчості” [1486, с. 677] до XIX ст. був досить помітним і на Півдні, і в інших українських землях. Ікони, написані тут у XVII – XVIII ст., значно відрізнялись від російських (що пояснювалось, зокрема, слабким контролем з боку церкви),

так що по відношенню до багатьох ікон України канадський дослідник іконопису С. Плохій застосував уже згадуваний термін „heterodoxy” [1596, р. 19-20]. Свої особливості мали ікони, які знаходились на землях Війська Запорозького — в літературі описана ціла низка зображень на образах святих у козацькому вбранні і безпосередньо запорожців [1431; 1483; 1486, с. 678-679; 1560, с. 53-54], що відбивали релігійне світосприймання козацтва і його бачення ролі світських осіб у церковному житті.

Після ліквідації Запорозьких Вольностей спостерігалось посилення уваги з боку духовного керівництва за тим, що саме і як саме зображувалось на іконах. Тут передбачалось досягнення комплексної мети, яка включала і деклароване опікування пристойністю зображень, упередження появи ікон у старообрядницькому стилі, і, що не проголошувалось, але розумілось — насадження іконопису за російськими зразками.

Поступово була запроваджена система заходів по контролю за іконописом. Ікони, які не відповідали нормам, із храмів стали вилучатись. Важливим етапом у посиленні контролю запровадження положень резолюції архієпископа Платона від 20 листопада 1807 р. і складеного на її виконання указу Катеринославської консисторії, згідно з якими на майбутнє на території єпархії парафіяни мали укладати контракти з іконописцями лише з відома і під наглядом духовних правлінь, які мали випробовувати майстерність виконавців, направляти і самі контракти, і вже написані ікони на розгляд консисторії, без дозволу якої заборонялось навіть розпочинати роботу [420, арк. 467; 523, арк. 1-1 зв.]. Іконописці, які, за думкою духовної влади, виявлялись невірними, піддавались штрафуванню і усувались від роботи.

Карались і священнослужителі, які приймали до церков ікони, написані з порушеннями передбачених норм. Зокрема після присудження до направлення терміном на 3 місяці до архієрейського будинку священника Космодем'янівської церкви села Білокузьминівки А. Брагіна за прийняття і розміщення в храмі ікони святого Іоанна Воїна з „непристойним” зображенням на ній різних тварин і птахів, човна з людьми і з написаними багатьма іменами,

архієпископ Іов (Потьомкін) у 1820 р. наказав оголосити всім підлеглим заборону приймати подібні ікони під загрозою такого ж, а то й більшого покарання. Ікону ж Іоанна Воїна дозволялось повернути до храму після того, як на ній будуть замальовані „непристойні” зображення [572, арк. 1-1 зв.]. Як впливає із згадок про цю справу в „Катеринославських губернських відомостях” і „Київській Старовині” (щоправда, тут, на відміну від документів ДАХО, пишеться про „сільце Космодем’янськ” і його „Білокузьминівську церкву”), на іконі був зображений сад і будинок поміщика, і, вірогідно, реальні особи, які мешкали в населеному пункті [1100].

Народ був схильний шукати в іконах чудодійні сили. У принципі, це кардинально не суперечило позиції офіційної церкви, але при одному важливому застереженні: чудодійність кожної конкретної ікони мала бути визнана духовною владою. А народна думка і позиція церкви співпадали не завжди. Варто згадати ситуацію з Новокодацькою іконою Божої Матері, яка вважалась козаками за чудодійну, через що в 1770 р. кошовий П. Калнишевський наказав перенести ікону з вітваря і помістити в спеціально зробленому кіоті. Було наказано записувати випадки чудодійного зцілення і залишити при іконі всі привіски, що приносили хворі. Таке розпорядження було виконане, незважаючи на діючі положення церковного права, згідно з якими і заборонялось визнавати ікони чудодійними, якщо вони не засвідчені духовним керівництвом. Лише після ліквідації Запорозьких Вольностей повідомлення про Новокодацьку ікону було надіслане до консисторії, а до того намісне правління не наважувалось зробити це через заборону кошового отамана. Євгеній (Булгаріс) розпорядився повернути ікону на старе місце, а молитовні співи при ній припинити. Це викликало хвилю невдоволення та ремствування серед населення Нового Кодака. Невдовзі для припинення чуток про чудодійність ікона була забрана до Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, а пізніше разом із єпархіальним керівництвом переміщена до Катеринослава. У 1808 р. на прохання управляючого Самарським монастирем ікона була передана цій обителі і поміщена там у кіоті, що

було з великою радістю сприйнято місцевим населенням, в якому ще була жива пам'ять про чудодійні властивості ікони [770, арк. 1-3; 1279; 1448; 1512].

І надалі духовне керівництво було вкрай скептичним щодо чуток про виявлення мирянами чудодійних властивостей ікон. Типовими були дії влади за справою 1817 р. про „поновлення” ікони в домі селянина херсонського повіту Ф. Устименка. Волосне правління повідомило про чутки стосовно ікони Херсонському нижньому земському суду, а той звернувся до місцевого духовного правління з пропозицією відрядити депутата для проведення розслідування. Відряджений правлінням священник повідомив, що разом із членами нижнього суду провів „найтонше вивчення”, в результаті якого з'ясувалось: стара ікона, на якій уже не було видно зображення, стала блищати і на ній проступили ліки святих через те, що її протерли мокрим рукавом, а після того в хаті був сильний дим і перед іконою стояла свічка. При цьому священник писав, що, дізнавшись про ікону раніше і роздивившись її, зрозумів справжню причину „поновлення” і розцінив за непотрібне повідомляти про такий „маловажливий випадок” своєму керівництву, а тому просто заспокоїв парафіян, а щоб не допустити незаконних чуток, забрав ікону до себе. По отриманні звіту депутата духовне правління звітувало до консисторії, після чого за розпорядженням останньої зобов'язало священника доставити ікону до неї для припинення „зловживань і спокуси” [561, арк. 1-9].

За правління Миколи I, коли в населенні вже було помічене охолодження до віри, духовна влада стала дещо поблажливішою в питанні дозволу вшанування ікон, які парафіяни вважали за чудодійні. І це зрозуміло: чутки про такі ікони певною мірою відновлювали побожність і зміцнювали віру. Тож була визнана чудодійність ікони „плачучого Спасителя” в Катеринославі [871; 1348], Касперовської ікони Божої Матері [1414; 1458, с. 115-117]. Але й тепер чудодійні ікони вилучались з будинків мирян і поміщались у сакральні місця — храми, так що їхнє вшанування мало знаходитись під контролем духовної влади.

Під контроль була поставлена й участь населення в такій традиційній формі виявлення віри, як ходіння з іконами, хрестами та корогами. Церква намагалась переломити старий звичай, за якого парафіяни й організовували, і спрямовували хресні ходи [1585, р. 228-229]. Але вияви своєрідного розуміння мирянами власних прав щодо проведення хресної ходи час від часу мали місце і надалі. Доволі показовий випадок зафіксований у 1849 р. в селі Петропавлівка Бердянського повіту. Потерпаючи від епідемії, парафіяни звернулись до місцевого священика з проханням здійснити хресну ходу і моління в місцях найбільшого поширення хвороби. Взявши короги, хрест, ікони та Євангеліє процесія вирушила з Петропавлівки, але через чотири версти священик відмовився йти далі і висловив намір повернути назад. Тоді селяни, очолені унтер-офіцером Т. Закарлюкою, який сказав, що „не піп купував короги, хрест, ікони і Євангеліє, а громада, тому і розпоряджались тим, чого не купував, не має права”, відділились від членів причту і самі продовжили хресну ходу, лише ввечері повернувши „святості” до храму [1453, с. 104-105].

Духовне керівництво усвідомлювало значення хресної ходи для підтримання побожності населення. Тож у середині XIX ст. на Півдні єпархіальною владою було докладено чимало зусиль для організації таких процесій на честь днів заснування міст, на згадку про хрещення князя Володимира, в пам'ять про події Кримської війни, на вшанування Касперовської ікони Божої Матері, докладно регламентуючи ці дійства [318; 319, арк. 116; 906, с. 654-655; 1243; 1454, с. 140-142].

Народна релігійність у тій чи іншій формі виявлялась і в уже згадуваній участі в церковних обрядах, церемоніях, іменуванні храмів, крім того, в ходінні на прощу, спілкуванні з духовенством, згадуванні імені Господа, святих у тій чи іншій ситуації, носінні натільних хрестиків, виготовленні виробів християнської символіки, в тому числі і намогильних хрестів, забобонах тощо. Більшою чи меншою мірою офіційна церква прагнула впливати на ці форми виявлення народної релігійності, контролювати їх.

Зокрема, бачачи поширеність серед мирян небажаних для офіційної церкви виявів релігійності, духовна влада декларувала необхідність боротьби з ними. Завданням і парафіяльних священиків, і благочинних було негайне повідомлення про кожен випадок появи „фальшивих чудес”, вшанування несправжніх моцій святих, виявлення кликуш, босих, удавано-юродивих, чаклунів, про інші забобони, „противні церкві святій і височайшим указам” [1321, с. 334]. Втім, в абсолютній більшості звітів, що надходили кожні півроку від парафіяльних священиків, містилось стандартне формулювання, що в парафії за звітний період ніяких забобонів і кликуш не виявлено [481; 486; 489, арк. 183-201; 491; 502, арк. 1-4; 507; 544]. Це зовсім не означало, що побутова релігійність мирян дійсно не виходила за ті рамки, які воліла насадити офіційна церква. Спостерігалась ситуація, коли священики не поспішали доповідати про кожен явний вияв забобонності парафіян, розуміючи, що такі повідомлення можуть послужити приводом для розцінювання духовним керівництвом їхньої пастирської діяльності як незадовільної, та що і самі парафіяни після цього навряд чи будуть більш прихильно ставитись до своїх священнослужителів, що могло негативно відбитись на матеріальному стані причтів. Тому доповідалось переважно про такі порушення, які спричинили розголос і хвилювання серед населення. Прикладом може служити рапорт, направлений у 1803 р. благочинним І. Аврамовим до Херсонського духовного правління, яким повідомлялось про сум'яття в селищі Федорівці, викликане чутками про померлого церковного титаря, який ходить і душить людей: перелякані федорівці залишали своє майно без всякого нагляду і ночували по кілька родин в одній хаті. Проголошені благочинним у церкві переконання в тому, що „де неможливо і суперечить християнській вірі”, не діяло на парафіян-молдован, які кинулись викопувати мерця і нібито побачили, що його рука за рік не зотліла і на ній „пазурі повиростали на кшталт як у яструба”. Тоді то, писав І. Аврамов, оскільки марновірство вже вкрай серед народу посилювалось, він і повідомив про події у Федорівці своєму керівництву [514, арк. 1-18].

Не були позбавлені забобонності і самі парафіяльні священники, тож і деякі її вияви не те що не вважали неприйнятними, але навіть і не помічали їх. Між іншим, деякі забобони були пов'язані з самим духовенством. Так, існувало переконання, що зустріч зі священником віщує нещастя або невдачу; якщо священник йшов повз двір, мирянин волів не виходити за ворота, доки духовна особа не зникла з поля зору [1175, с. 73]. Знаючи про такий забобон, редакційна колегія „Херсонських єпархіальних відомостей” у 1861 р. на сторінках свого видання навіть радила священникам у містах їздити в закритих екіпажах, пишучи, що на свято на вулиці особливо багато таких людей, яким неприємна зустріч зі священником [847, с. 460].

Забобонність та невігластво парафіян, у тому числі і деяких представників влади, демонстрували самі справи про чаклунство. Так, у 1813 р. олександрійський городничий посадив під варту трьох старих за те, що вони виготовляли трави для чаклунства. Серед населення поширились чутки, що саме ці жінки були причиною посухи, оскільки „продали дощ у Польщу на 7 років”. Сам же городничий під час розслідування „з'ясував”, що старі кудись сховали ранішню зірку з неба, а коли в однієї з чаклунок знайшли в закупореному глечичку „дощову зірку” і намагались її випустити, то завдяки чарам це небесне тіло виявилось перетвореним на гриб [1065, с. 183].

Влада вела боротьбу з виявами ідолопоклонства. Прикладом цього є наказ повалити на землю кам'яну бабу на Товстій могилі, якій місцеві мешканці приписували „таємничий вплив на околиці місця”. Коли край у 1833 і 1834 рр. потерпав від великої посухи і викликаних нею неврожаю та голоду, миряни в надії, що кам'яна баба дасть дощі і врожай, підняли її і поставили на старому місці. Тоді місцева влада наказала відбити в баби голову [1486, с. 69].

Проблемним залишалось сприйняття церквою народної календарної обрядовості, форм відзначення релігійних свят. При тому, що був випрацьований своєрідний компроміс, відбулось пристосування традиційних обрядів до обрядів за участю духовних осіб, час від часу єпархіальна влада звертала

увагу на порушення священно- та церковнослужителями меж дозволеного, на їхню участь у діях, які не те що організувати, але і бути присутніми на яких не було гідним духовного сану [420, арк. 435].

Разом із тим, у ставленні єпархіальної влади до народної обрядовості і забобонів як на півдні України, так і в цілому в імперії в 40 – 50-х рр. XIX ст. намітились певні зміни в напрямі толерантності. Причиною було вже неодноразово згадуване нами намагання упередити поширення негативних тенденцій у взаєминах мирян і офіційної церкви. Має рацію Г. Фріз, пишучи, що поступки з боку духовної влади були неоднозначними і відбивали зростаюче розуміння необхідності кооптації народного православ'я, повернення мирського і віруючих до церкви [1585, р. 234-235].

Загалом вивчення народної релігійності на Півдні дозволяє констатувати наявність певної специфіки і її рівня, і конкретних виявів у різних етносів, у різних місцевостях і населених пунктах краю, в окремих верств, соціальних груп, а також визначити основні фактори, які обумовили існування цих відмінностей. Релігійність, яка залишалась стрижнем світогляду населення, не вміщувалась у прокрустове ложе норм, визначених офіційною церквою, і була складним симбіозом, який включав цілу низку нашарувань. При тому, що духовна влада з кінця XVIII ст. значно активізувала свої дії щодо уніфікації і запобігання „відхилень”, народна релігійність не втратила своїх відмінностей від насадженої моделі. Більше того, заходи щодо нівелювання таких відмінностей призводили до послаблення довіри мирян до офіційної церкви, так що в середині XIX ст. остання, аби запобігти наростанню тривожних для неї симптомів, почала з більшою толерантністю ставитись до традиційних проявів „народного християнства”. Зауважимо, що з огляду на тематику нашого дослідження ми розглянули релігійність лише православного населення, тоді як, зважаючи на багатоконфесійність краю, спектр специфічних рис релігійності тут був ще більш складним і багатоманітним.

Таким чином, у останній чверті XVIII – середині XIX ст. держава приділяла неабияку увагу регламентації функцій духовенства щодо парафіян,

що обумовлювалось тією роллю, яка відводилась православній церкві в системі суспільно-державних відносин. Вплив світської влади знайшов вияв передусім у регламентації і практиці проведення служб у царські дні, молебнів із проголошенням імен членів імператорської родини, вдячних молебнів із нагоди перемог російської зброї, молитов про відвернення небезпеки та припинення лиха; залученні духовних осіб до заходів, які проводились світськими установами, до складання присяги; складанні та читанні проповідей, повчань і оприлюдненні документів органів влади; здійсненні таїнств і треб; веденні церковної документації; діяльності духовного суду щодо мирян; організації збирання пожертв тощо. Заходи влади об'єктивно сприяли послабленню самобутності взаємин церкви і парафіян на півдні України, нівелюванню традицій краю у виконанні духовенством своїх функцій.

Держава намагалась перетворити духовенство на агентів своєї політики, на гвинтики бюрократичної машини, які своєю злагодженою роботою мали забезпечувати ефективну реалізацію планів Петербурга. Втім, вдалося це далеко не в повному обсязі. Адже на заваді стали вади нормативного регулювання функцій духовенства і недостатня підготовленість духовних осіб, та ж традиція і специфіка південного краю, залежність духовенства від парафіян, інтереси яких у багатьох випадках не співпадали, а то й були протилежними, з інтересами держави. Духовенство не у всіх сферах проявляло однакову старанність і заповзятість, рівень якої великою мірою визначався характером співвідношення між зацікавленістю влади, парафіян і самих підлеглих духовного відомства. З іншого боку, і при виконанні кожної окремої функції пастирі краю не були цілком однаковими у своїх діях, оскільки і саме духовенство Півдня було неоднорідним, диференційованим.

При виконанні своїх обов'язків православне духовенство взаємодіяло з представниками інших конфесій головним чином у контексті заходів з місіонерської діяльності і упередження схиляння адептів офіційної церкви до зміни сповідання. Увага, яка до 20-х рр. XIX ст. приділялась колонізації Півдня і залученню до цього представників різних сповідань, зумовила особливу ак-

туальність для регіону врегулювання міжконфесійних взаємин. Державна політика в цілому була несприятливою для активного агресивного навернення на православ'я. Лише з 1820-х рр. православні місіонери отримали більшу підтримку держави. При наявності багато в чому подібних підходів регламентація і практика взаємин православного духовенства Півдня з представниками окремих конфесій мала свою специфіку. Остання, поряд з процесами бюрократизації і централізації, відбилась на процедурі отримання дозволу на приєднання до „панівної” віри, на заходах проти відпадиння від православ'я.

При тому, що однією з провідних тенденцій державної політики в церковній царині у останній чверті XVIII – середині XIX ст. було посилення контролю та регламентації духовного життя населення з одночасним розмежуванням сфер сакрального і мирського, сила традиції, свідомий чи несвідомий опір мирян, у певному сенсі — їхній освітній рівень, так само як і освітній та культурний рівень самого духовенства, не дали можливості уніфікувати народну релігійність і зробити її тотожною чи хоча б близько наближеною до релігійності офіційної. Такий висновок є справедливим по відношенню до рівня і характеру релігійності і населення Південної України в цілому, і його складових, за якою б ознакою — етнічною, територіальною, соціальною чи іншою — ми б їх не виділяли. При цьому самі ці групи населення були далеко не однаковими у варіантах „народного християнства”, їм притаманних.

ВИСНОВКИ

Головними результатами дисертаційного дослідження стали реконструкція історичного розвитку православної церкви на півдні України 1775 – 1861 рр., визначення особливостей системи управління, церковно-територіального устрою краю, статусу духовенства Півдня, взаємин підлеглих духовного відомства з мирянами.

Аналіз історіографічної бази дав можливість виділити аспекти, дослідження яких дозволяє досягти мети, поставленої перед дисертаційною роботою; допоміг визначитись із методологічним інструментарієм, необхідним для вирішення поставлених дослідницьких завдань, для чіткішого виділення вузлових аспектів проблеми, осягнення сутності та детермінованості окремих подій церковної історії Південної України 1775 – 1861 рр., виявлення закономірностей і специфіки процесів, які відбувались в церковному житті регіону, вписування їх в історичний контекст.

Репрезентативною джерельною базою для дослідження служать, у комплексі з корпусом опублікованих матеріалів, неопубліковані документи, виявлені у результаті здійснення суцільної евристики у фондах 19 державних архівів, колекціях 10 музеїв, рукописних зібраннях шести бібліотек: особливості руху фондоутворення, історичні події останньої чверті XVIII – XX ст. обумовили розпорошеність джерел з історії православної церкви на півдні України 1775 – 1861 рр., що і визначило необхідність здійснення суцільної евристики окремих архівних фондів державних архівів Автономної Республіки Крим, Одеської, Дніпропетровської, Херсонської, Миколаївської, Запорізької, Луганської, Донецької, Кіровоградської, Полтавської областей, міста Севастополя, ЦДІАК України, РДІА, РДА ВМФ, АСПБІ РАН, РДАДА, РДВІА, АГАД, зібрань Дніпропетровського історичного музею, Нікопольського, Бердянського, Маріупольського, Херсонського, Мелітопольського, Запорізького, Донецького, Токмацького краєзнавчих музеїв, НЗХ, РВ ОДНБ, ВРВіР ЦНБ ХНУ, ВРіЦВ ХОУНБ, ЗОУНБ, ІР НБУ, ВР РНБ, РВ ІРЛІ РАН.

Важливою складовою джерельної бази дослідження стали опубліковані джерела, видання яких було результатом як систематизації законодавчих документів Російської імперії, реалізації намірів щодо інформування про сучасні упорядникам і кореспондентам події та факти, так і безпосередньо вивчення історичного минулого.

При цьому навіть ті опубліковані комплекси законодавчих документів, які претендують на повноту, реально є далекими від неї. Зокрема, 1265 документів, які стосуються регламентації церковного життя на Півдні України, виявлено у ПЗЗРІ; разом із тим, у вітчизняних архівних і музейних установах виявлено ще 451 законодавчий документ, який не увійшов до ПЗЗРІ. Вади щодо повноти та коректності наведеної інформації мають Повне зібрання постанов і розпоряджень по відомству православного сповідання, витяги із річних звітів обер-прокурора Синоду, інформаційні матеріали, надруковані до 1862 р. у місцевій періодиці.

Вивчення характеру розвитку системи управління православною церквою на півдні України у 1775 – 1861 рр. дозволяє стверджувати, що він значною мірою обумовлювався процесами, які мали місце поза церковною сферою. І в цілому на релігійне життя на півдні України, і на специфіку змін в системі органів єпархіальної влади в тій чи іншій мірі впливали місце, яке посідав регіон у планах Петербурга; перекроєння адміністративно-територіальної карти південного краю; колонізаційні процеси; зміни в господарському житті краю; специфіка соціального складу населення; традиції, що склались за часів Запорожжя і в деяких рисах збереглися на Півдні; трансформації вертикалі світської влади в краї; законодавче регулювання та практика участі представників цієї вертикалі в справах, які здавна знаходились у компетенції духовної влади.

На стані православної церкви на Півдні суттєво позначились як ставлення монархів та Синоду до регіону, так і бачення ними пріоритетних напрямів і конкретних кроків розбудови церкви в імперії. Дослідження документів вищих органів державної влади 1775 – 1861 рр., які стосуються південного краю, дозволяє простежити зміни характеру уваги Петербурга до церкви

на півдні України. Змінювались і акценти державної політики щодо церкви в державі в цілому, характер участі у визначенні цієї політики монархів, Синоду, синодальних обер-прокурорів, що відбилося й у документах, які стосувались Південної України.

При тому, що реалізація державної політики в духовній сфері на місцевому рівні покладалась на єпархіальну владу, ключовою фігурою в якій виступали єпархіальні архієреї, збереженню контролю центру за цими особами сприяла система призначення та звільнення архієреїв з посад. За таких умов Петербург міг дозволити собі зберігати за єпархіальними архієреями роль, що була набагато важливішою за роль такої собі проміжної ланки між Синодом і місцевим духовенством.

Обмеженість духовного відомства в коштах, яка спостерігалась упродовж усього періоду останньої чверті XVIII – середини XIX ст., спричинила ситуацію, коли більшість представників єпархіального управління мала утримуватись не з одного, а з кількох джерел. При всіх уніфікаторських заходах розмір утримання осіб, які працювали в єпархіальних органах влади одного рівня, в багатьох випадках не був однаковим. У цілому впродовж 1775 – 1861 рр. оклади чиновників духовних установ були нижчими ніж у рівних їм за рангом чиновників установ світських. Логічним наслідком як недостатнього фінансування, так і бюрократизації стало звернення представників єпархіальної влади до неофіційних шляхів покращення свого матеріального стану.

У розбудові південноукраїнських єпархій спостерігалось накладання загальноімперських тенденцій на специфіку Півдня. Рівень врахування особливостей краю змінювався залежно як від ставлення центру до регіону та його складових, так і від ситуації в самій Південній Україні. Якщо в перші роки останньої чверті XVIII ст. спостерігалось допущення збереження деяких рис традиційного церковного устрою запорожців, мало місце заснування найменшої в імперії за площею та населенням грецької Готфійської та Кафійської єпархії, а пізніше — Феодосійського та Маріупольського вікарі-

атства з великим ступенем автономії, то у 1-й пол. XIX ст. таких розходжень із загальнодержавною системою вже не маємо.

Важливим показником розвитку південноукраїнських єпархій є динаміка храмового будівництва в краї. При тому, що на початок 1780-х рр. Слов'янська та Херсонська єпархія займала передостаннє місце серед 5 єпархій, до яких на той час входили українські землі, за співвідношенням кількості храмів і парафіян, станом на кінець XVIII ст. попри надзвичайно високі темпи зростання чисельності населення Південна Україна змогла покращити цей показник. Втім, уже в останні роки існування Катеринославської, Херсонської і Таврійської єпархії регіон знову суттєво відставав від сусідів за кількістю храмів на тисячу парафіян. На самий кінець 50-х рр. XIX ст. ситуація не покращилась: серед 9 українських єпархій Херсонська посідала 6-е, Таврійська — 8-е, Катеринославська — 9-е місце. Поряд з іншими факторами великий вплив на зниження темпів храмового будівництва в порівнянні із темпами зростання чисельності населення справили зміни процедури і умов отримання дозволу на зведення релігійних споруд: з кінця XVIII ст. простежується ускладнення цього порядку, посилення вимог до храмових будівель. Правління Олександра I та Миколи I стали періодом посиленого контролю за благоліпністю вигляду релігійних споруд, що, поряд з необхідністю зноситись із Синодом, відновленою для Південної України за царювання Павла I, збільшувало термін між поданням клопотання про влаштування храму і його освяченням. До того ж дотримання благоліпності вимагало більших матеріальних витрат, що також негативно позначилось на темпах розбудови церковної мережі. Спостерігається тенденція зниження ентузіазму мирян у питанні церковного будівництва. Особливо не поспішали завершувати розпочате влаштування храмів у місцевостях Півдня, де щільність мережі релігійних споруд була вже відносно високою. Заходи початку правління Олександра II не змогли докорінно змінити ситуацію.

В останній чверті XVIII ст. сприятливою для розбудови храмової мережі на Півдні була політика щодо забезпечення релігійних споруд землею: великий відсоток храмів краю отримував наділи, що значно перевищували норми, існу-

ючі по імперії в цілому. Згодом, із зростанням чисельності населення краю і суттєвим скороченням площ вільних зручних земель, проблеми церковного землеволодіння почали набирати все більшої гостроти, знаходячи вираз, зокрема, у чисельних конфліктах між парафіянами та причтами. Владі доводилось неодноразово коригувати свою політику в умовах зростаючого браку земельних фондів і в той же час збереження матеріального забезпечення духовенства великою мірою саме за рахунок дозволу користування підцерковними ділянками. Станом на початок 1860-х рр. проблема наділення церков південного краю землею вирішена так і не була, хоча її і вдалося послабити переведенням сільських священно- та церковнослужителів на жалування.

Незважаючи на прийняття цілої низки законодавчих документів щодо регламентації закріплення угідь за архієрейськими будинками і монастирями, визначення їх розмірів та розташування залишалось справою, що в кожному випадку вирішувалась диференційовано. Разом із тим, визначаючи розміри угідь, які мають надаватись державою, центральна влада не випускала з-під контролю і отримання землі як пожертви.

Складовою розбудови єпархій Південної України було становлення мережі їх духовних навчальних закладів. Формування цієї мережі в краї відбувалось у загальному контексті змін, які відбувались із духовними навчальними закладами імперії: коливання політики центру у сфері духовної освіти великою мірою визначали і етапи, і напрями трансформацій у регіоні. Разом із тим, характер цієї політики, яка, зокрема, не передбачала переведення системи на повне державне фінансування, влаштування духовних парафіяльних і повітових училищ у кожному повіті, зумовив залежність змін, які відбувались із мережею духовних освітніх установ, і від ступеня бажання та можливостей органів єпархіальної влади, місцевого духовенства. Представники південноукраїнської духовної ієрархії мали можливість вплинути і на стан мережі духовних навчальних закладів імперії в цілому: реформувати цю мережу були покликані створені при Синоді комітети, очолювані архієпископами Інокентієм (Борисовим) і Димитрієм (Муретовим).

При наявності багато в чому єдиних підходів до визначення статусу духовної верстви в цілому, влада разом з тим враховувала специфіку окремих груп духовенства імперії. При регулюванні статусу парафіяльного, військового, чорного духовенства брались до уваги функції, які мали виконуватись кожною з цих груп, місце останніх у планах центральної влади. Причому це місце, так само як і увага з боку Петербурга, не визначалось чисельністю представників тієї чи іншої групи. Хоча кількість військового та чорного духовенства була в багато разів меншою за чисельність духовенства парафіяльного, увага влади до перших двох груп була чималою. Військовий характер Російської імперії, мілітаризованість південноукраїнського краю обумовили опікування влади духовенством, яке задовольняло потреби особового складу збройних сил. Традиційно ж посилена увага до чорного духовенства визначалась ставленням до монастирів як до важливої ланки церковного устрою, а „вчених ченців” — як еліти духовенства, що зумовлювало необхідність підтримання корпоративності чернецтва.

Ставлення держави до кожної групи відбилось і в політиці щодо формування складу керівництва духовної верстви. І єпархіальні архієреї, і, як наслідок, склад Синоду традиційно формувалися з представників чернечої ієрархії. Тому всі південноукраїнські архієреї належали саме до чорного духовенства. Показово також, що двоє з них — Феофіл (Татарський) і Онісіфор (Боровик) прийшли до чернецтва із військового духовенства: перший свого часу був благочинним полкових церков, а другий — полковим священиком.

Тенденція посилення замкненості духовного відомства, яка відбилась на кожній групі духовенства краю, все ж не призвела до формування жодної з них виключно за рахунок вихідців із духовного відомства, так само як неупередженість і мобільність духовенства в інші верстви. Тим більше не стали всеохоплюючими тенденції обмеження міжгрупової мобільності та мобільності в межах кожної з груп підлеглих духовного відомства. І це при тому, що впродовж останньої чверті XVIII – середини XIX ст. спостерігалось посилення структурування парафіяльного, військового та чорного духовенства

із більш чітким виокремленням специфічних підгруп, члени яких значно відрізнялись між собою за статусом і матеріальним забезпеченням.

Посилення „закритості” духовного відомства не означало звуження сфери взаємодії духовенства і мирян. Відбувалась корекція меж цієї сфери, що обумовлювалось не тільки і в багатьох випадках навіть не стільки самими внутрішньоцерковними процесами. Державна влада коригувала межі компетенції православного духовенства щодо парафіян з урахуванням зміни історичних умов, намагаючись якомога ефективніше використовувати підлеглих духовного відомства у реалізації своїх планів стосовно і південного краю, і імперії в цілому. Вертикаль від парафіяльного священика до Синоду розглядалась як одне з державних відомств, службовці якого при виконанні своїх функцій мали тісно взаємодіяти з іншими державними структурами, причому це мало відбуватись великою мірою за „правилами” і під диктовку світських можновладців. Це об’єктивно послаблювало зв’язки духовенства з рядовими парафіянами. В той же час процес не був однозначним, і державні прагнення не слід ототожнювати з реальною ситуацією, яка складалась на місцях. Практика пастирської діяльності на Півдні багато в чому відрізнялась від тієї ідеальної моделі, яка намічалась Петербургом.

У краї навіть більшою мірою, ніж в інших частинах Російської імперії, спостерігалась строкатість конфесійного складу населення, що обумовило особливу увагу до місіонерської діяльності і заходів проти відпадиння від офіційної церкви. Тут православному духовенству доводилось діяти в умовах використання державною владою декларування конфесійної толерантності для більш успішної реалізації планів залюднення краю і розігрування релігійної карти у зовнішньополітичній грі. Зміни в ставленні до різних конфесій, в активності православного духовенства в питаннях протидії посиленню їхнього впливу і переконання їхніх adeptів до переходу в лоно офіційної церкви залежали не лише від коливань релігійної політики Петербурга, але і від процесів, які мали місце безпосередньо на півдні України. З іншого боку, саме ситуація на Півдні значною мірою вплинула на перегляд центром низки

аспектів міжконфесійної політики не лише в краї, але й в інших регіонах імперії: показовими в цьому плані були події навколо поширення єдиновірства і зміни політики щодо духоборів. На ступінь активності місіонерської діяльності в краї суттєвий вплив мали позиція його єпархіального керівництва, рівень налаштованості і підготовленості представників місцевого духовенства.

Релігійне життя парафій краю не було тотожним із тим, яким його хотіли бачити петербурзькі можновладці, єпархіальна влада і, в певному сенсі, місцеве духовенство. Форми виявлення релігійності не обмежувались тими, які регламентувались церквою, так само як і рівень цієї релігійності далеко не у всьому відповідав шаблонам, у які його намагались втиснути духовна та світська влада. Причому і характер, і рівень народної релігійності не був тотожним для сегментів суспільства краю, які виділялись за етнічною, соціальною, професійною, територіальною, іншими ознаками.

З кінця XVIII ст. на півдні України чітко простежується акцентованість дій духовної влади на викоріненні тих рис народної релігійності, які не відповідали ортодоксальній візантійсько-московській формі православ'я. Причому уніфікація велася одразу з багатьох напрямів. Певні зміни в бік толерантності намітились лише в 40 – 50-х рр. XIX ст., що обумовлювалось намаганням упередити поширення негативних тенденцій у взаєминах мирян і офіційної церкви.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим

1. ДААРК. — Ф. 26: „Канцелярія Таврійського губернатора”. — Оп. 1. — Спр. 2860: „По представлению Таврической казенной экспедиции с просьбой согласия на увольнение из мещанского звания Якова Радзиевского, который желает поступить в духовное звание. 1817 г.”.
2. ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 2923: „По рапорту Алешковского городничего о ветхости тамошней деревянной церкви и колокольни. 1817 г.”.
3. ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 3115: „По отношению Пензенского гражданского губернатора о переселяющихся из той в здешнюю губернию духоборцах. 1817 г.”.
4. ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 3137: „По представлению Таврической казенной экспедиции об утверждении в духовном звании уволенного из поселянского Ефима Кузабова. 1817 г.”.
5. ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 3190: „О прибывших из Финляндии 74 душах духоборцах. 1817 – 1818 гг.”.
6. ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 6268: „По рапорту Симферопольского духовного правления о перестройке симферопольской греческой Троицкой церкви. 1830 г.”.
7. ДААРК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 6402: „О взыскании с разных лиц пожертвованных ими на построение в Судаче церкви денег. 1830 г.”.
8. ДААРК. — Ф. 27: „Таврійське губерньське правління”. — Оп. 1.— Спр. 835: „По рапорту Бахчисарайского полицмейстера о выкрещенном ясыре Яни Харалампие, пожелавшем причислиться в тамошние мещане. 1807 г.”.
9. ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 910: „По сообщению здешней казенной экспедиции об обратившихся из духоборцев в православие Фроле Шайкине и Иване Смашне. 1807 г.”.

- 10.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 971: „О причислении выкрещенного из еврея Владимира Добровольского в симферопольские мещане. 1808 г.”.
- 11.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 1815: „По сообщению Екатеринославской духовной консистории о принятии в какое-либо селение обратившихся в христианскую веру духоборцев. 1818 г.”.
- 12.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 2052: „По сообщению Санкт-Петербургской духовной консистории об определении города Феодосии мещанина Брелихова в число братства Валаамского монастыря. 1820 г.”.
- 13.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 2225: „По сообщению Екатеринославского губернского правления об указном дьячке Феодоре Малинском и отце его Алексее Малинском, лишенных священнического звания. 1822 – 1827 гг.”.
- 14.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 3728: „По отношению Екатеринославской духовной консистории об имении дворянина Баракова и Богданова, поступившем в собственность греческой церкви. 1834 – 1836 гг.”.
- 15.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 4187: „По отношению Херсонской духовной консистории о постройке вместо старой деревянной новой каменной церкви в селении Чаплынке. 1838 – 1839 гг.”.
- 16.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 4610: „По отношению Херсонской духовной консистории о незаконнорожденных детях дочери священника Вороничевой. 1842 – 1848 гг.”.
- 17.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 5027: „По отношению Херсонской духовной консистории о построении в имении Бельбецком церкви во имя Преображения Господня. 1845 – 1846 гг.”.
- 18.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 5028: „По рапорту Мелитопольского земского исправника о бесчинстве, произведенном прихожанами церкви селения Михайловки при возвращении с водосвятия с хоругвями и иконами. 1845 – 1846 гг.”.

19.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 5029: „По отношению Херсонской духовной консистории о понуждении прихожан церкви Цариньинского Кута ходить в церковь. 1845 – 1846 гг.”.

20.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 5045: „По отношению Херсонской духовной консистории о захваченной под постройки подполковником Желелевым и греком Вергопуло земле, принадлежащей судакской Покровской церкви. 1845 – 1846 гг.”.

21.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 5079: „По отношению Херсонской духовной консистории о предании суду именующего себя священником иностранца Николы. 1845 г.”.

22.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 5095: „По отношению Херсонской духовной консистории о завещании умершего отставного старшины Алешковского вольного цеха мастера Ивана Мельникова в пользу алешковской церкви всего его имущества. 1845 – 1847 гг.”.

23.ДААРК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 5291: „Переписка о молитвенном доме г. Бердянска. 1847 – 1851 гг.”.

24.ДААРК. — Ф. 49: „Таврійське губернське дворянське депутатське зібрання”. — Оп. 1. — Спр. 1917: „О доставлении настоятелю Александро-Невского собора г. Симферополя протоиерею Михаилу Родионову сведений о дворянах, служащих в дворянском собрании. 1845 г.”.

25.ДААРК. — Ф. 67: „Старо-Кримська міська ратуша”. — Оп. 1. — Спр. 253: „Дело о выезде старо-крымских мещан за границу для поклонения святым местам. 1820 г.”.

26.ДААРК. — Ф. 67. — Оп. 1. — Спр. 277: „По указу Таврической казенной экспедиции о казенном фруктовом саде, состоящем после упраздненного архиерейского дома. 1821 – 1822 гг.”.

27.ДААРК. — Ф. 100: „Дирекція народних училищ Таврійської губернії”. — Оп. 1. — Спр. 99: „О поступках церковного учителя Алешковского уездного училища Михаила Адамовича. 1819 г.”.

- 28.ДААРК. — Ф. 118: „Таврійська духовна консисторія”. — Оп. 1. — Спр. 5038: „Дело о соответствии занимаемой должности священника Предтеченской церкви города Керчи Д. Триполита. 1780 – 1784 гг.”.
- 29.ДААРК. — Ф. 118. — Оп. 1. — Спр. 5387: „Ведомости с указанием числа священнослужителей епархии за 1794 год. 1795 г.”.
- 30.ДААРК. — Ф. 118. — Оп. 1. — Спр. 5388: „Ведомости с указанием числа священнослужителей епархии за 1794 год. 1795 г.”.
- 31.ДААРК. — Ф. 118. — Оп. 1. — Спр. 5436: „Формулярные ведомости о службе священнослужителей церковей епархии. 1803 г.”.
- 32.ДААРК. — Ф. 118. — Оп. 1. — Спр. 5780: „Дело об ознаменовании Успенского скита в г. Бахчисарае. 1849 – 1859 гг.”.
- 33.ДААРК. — Ф. 134: „Перекопське духовне правління”. — Оп. 1.
- 34.ДААРК. — Ф. 135: „Сімферопольське духовне правління”. — Оп. 1. — Спр. 6: „О выдаче священнослужителям билетов на отлучку по их домашним делам. 1817 г.”.
- 35.ДААРК. — Ф. 135. — Оп. 1. — Спр. 20: „Сведения о числе иноверцев, присоединенных к православной вере, и о кружечном сборе подаяний. 1837 г.”.
- 36.ДААРК. — Ф. 169: „Карасубазарська міська дума”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Дело с подписками желающих записаться в купцы и мещане г. Карасубазара и списки духовенства. 1795 г.”.
- 37.ДААРК. — Ф. 169. — Оп. 1. — Спр. 2: „Дело о духовном завещании Никифора Таранова Карасубазарской городской думе. 1796 г.”.
- 38.ДААРК. — Ф. 183: „Сімферопольська міська дума”. — Оп. 1. — Спр. 236: „По указу Таврического губернского правления об определении купца Бачарова старостой в церковь при богоугодных заведениях. 1846 г.”.
- 39.ДААРК. — Ф. 261: „Церква Тенгінського укріплення, м. Керч”.
- 40.ДААРК. — Ф. 277: „Миколаївський собор, м. Перекоп”.
- 41.ДААРК. — Ф. 281: „Олександрівський собор, м. Феодосія”.
- 42.ДААРК. — Ф. 289: „Керченський Троїцький собор”.

- 43.ДААРК. — Ф. 291: „Адміралтейський собор і Володимирська церква, м. Севастополь”.
- 44.ДААРК. — Ф. 296: „Миколаївський собор, м. Євпаторія”.
- 45.ДААРК. — Ф. 297: „Феодоро-Стратилатівська церква, м. Алушта”.
- 46.ДААРК. — Ф. 300: „Іоанно-Златоустівська церква, м. Ялта”.
- 47.ДААРК. — Ф. 301: „Миколаївський собор, м. Бахчисарай”.
- 48.ДААРК. — Ф. 309: „Петро-Павлівська церква, м. Сімферополь”.
- 49.ДААРК. — Ф. 310: „Преображенська церква, м. Сімферополь”.
- 50.ДААРК. — Ф. 312: „Олександро-Невський кафедральний собор, м. Сімферополь”.
- 51.ДААРК. — Ф. 343: „Феодосійська духовна консисторія”. — Оп. 1. — Спр. 1: „По прошенню секунд-майорши Наталі Малаевської о розторженні брака с мужем. 1787 – 1790.”.
- 52.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 2: „О бежавшем из числа состоящих при епископе монашеских чинов монаха Досифея. 1787 – 1788 г.”.
- 53.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 3: „По отношению Таврического областного правления о присылке находящегося у епископа человека Григория Бардаченка и паспорта его. 1787 – 1788 г.”.
- 54.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 4: „Об уплате священнику Димитрию Триполиту жалованья за время с 1784 по 1787 г. 1787 г.”.
- 55.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 5: „Переписка канцелярии Феодосийского епископа с полковыми священниками по поводу представления ими в канцелярию списков об умерших нижних чинах их полков в 1787 г. 1788 г.”.
- 56.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 6: „Реестр печатных церковных и гражданских книг и листов, имеющих в продаже в Московской типографии с обозначением цен их. 1788 г.”.
- 57.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 7: „Об ушедших из дому епископа двух человеках — Косаре Андрее и Бондаре Демьяне. 1788 г.”.

58.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 8: „О присланном на покаяние греке Спири Колеме и о желании его после отбытия покаяния остаться при доме епископа. 1788 г.”.

59.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 9: „О назначении священника Стефана Кустовского на приход в с. Алешки. 1788 г.”.

60.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 10: „Дело о нанесении иеромонаху Вениамину оскорблений священником Кинбурнского драгунского полка Максимом. 1788 г.”.

61.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 11: „Дело о донском казаке Петре Губачеве, принявшем магометанство. 1788 г.”.

62.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 12: „Дело о расторжении обряда обручения, заключенного между Яковом Белухой и Софьей Карачоной. 1788 г.”.

63.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 13: „Переписка Феодосийского епископа Дорофея с командиром Таврического полка бароном Шицем по поводу обид, причиненных офицерами его полка греческим купцам. 1788 г.”.

64.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 14: „Об отправлении благодарственного молебствия за победу над турецким флотом на лимане при Очаковской крепости. 1788 г.”.

65.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 15: „О принятии в число служителей при доме епископа Феодосийского бывшего в бегах монаха иеродиакона Герасима. 1788 г.”.

66.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 16: „Дело о произведении священника Никиты Петровского в сан протоиерея. 1788 г.”.

67.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 17: „По рапорту протопопы Карацоглу о неприсутствии его на молебствии в императорский день января из-за болезни. 1789 г.”.

68.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 18: „По прошению болгарской нации человека Константина Ильева о неуплаченных будто бы митрополитом следуемых ему за службу у него денег. 1789 г.”.

69.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 19: „О присылке епископу сведений о бездомных и не имеющих пропитания людях в г. Мариуполе. 1789 г.”.

70.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 20: „По прошению мариупольского жителя Павла Христопула о принятии его дьячком в мариупольскую соборную св. Харлампия церковь. 1789 г.”.

71.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 21: „По жалобе священника Константинова о притеснениях, чинимых ему греком Гафии Александри. 1789 г.”.

72.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 22: „О неправильном обвенчании священником с. Богатыри крестьянина Чернобаенка при живой жене. 1789 г.”.

73.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 23: „Со сведениями, сколько в пастве епископа Феодосийского и Мариупольского в уезде Мариупольском состоит приходских церквей и сколько при тех церквах священно- и церковнослужителей. 1789 г.”.

74.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 24: „По прошению дьячка Сидора Гаврилова о переводе его в епархию епископа Феодосийского диаконом. 1789 г.”.

75.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 25: „О тайном венчании греческим священником Антонием купца Понявина с увезенною им дочерью секунд-майора Жукова. 1789 г.”.

76.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 26: „По прошению греческой слободы Корани обывателей о возврате им чудотворной иконы Георгия Победоносца, находящейся в церкви св. Харлампия. 1789 г.”.

77.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 27: „По рапорту мариупольского протопопа о церковных вещах, находящихся на сохранении у купца, и реестр к ним. 1789 г.”.

78.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 28: „По прошению поддьякона Иванова о отстранении его от должности священником Ивановым по ссоре с ним. 1789 г.”.

- 79.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 29: „О принесении благодарственного моления за покорение г. Бендер. 1789 г.”.
- 80.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 30: „Дело о починке Харлампиевской церкви в г. Мариуполе. 1789 г.”.
- 81.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 31: „О расторжении браков. 1790 г.”.
- 82.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 32: „По жалобе священника Феодора Савельева о притеснениях, чинимых ему священником же церкви Петром Эльмезовым. 1790 г.”.
- 83.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 33: „По прошению плотника Бахтияра Бина о желании перейти в греческую веру. 1790 г.”.
- 84.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 34: „По прошению таганрогского мещанина Федора Емельянова о желании определиться на какую-нибудь должность к епископу. 1790 г.”.
- 85.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 35: „По указу Святейшего Синода о доставлении в оной ведомостей, сколько в Феодосийской епархии церквей, при коликих оные дворах, также о монастырях. 1793 – 1794 гг.”.
- 86.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 36: „О дозволении проживающему в Таврии преосвященному Иеремии, епископу Иеражскому, выехать из России в Кесарийское место, а оттуда в Керкиру, сроком на один год. 1794 – 1795 гг.”.
- 87.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 37: „По сообщению Таврического областного правления о определении севастопольскому греку Ксанфу Николаеву за подстреление матроса Гаврила Авдони́на на два года и шесть месяцев церковной епитимии. 1794 – 1796 гг.”.
- 88.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 38: „О дозволении Белевского пехотного полка священнику Василию Говорускому ради полковых военнослужащих иметь служение в бахчисарайской Успенской церкви поочередно с тамошним приходским священником. 1794 г.”.
- 89.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 39: „О причислении взятых из Феодосии церковных вещей и денег к мариупольской Харлампиевской церкви. 1794 – 1796 гг.”.

- 90.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 40: „О выдаче мариупольской Магдалиновской церкви священнику Фицхалову ради испрошения на оную церковь милости онаго подаяния книги. 1794 – 1795 гг.”.
- 91.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 41: „Об отдаче мариупольской Федора Стратилата сгоревшей церкви ризничных вещей и денег в мариупольскую Магдалиновскую церковь. 1794 – 1798 гг.”.
- 92.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 42: „Дело о кровосмешении грека Григория Гаврилова с невесткою своею Еленою Николаевой. 1794 г.”.
- 93.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 43: „Дело о рукоположении Мариупольского уезда в слободу Каракубу к Дмитриевской церкви той слободы жителя Спиридона Дмитриева во диакона. 1794 – 1795 гг.”.
- 94.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 44: „Дело о принуждении севастопольского грека Делазария жить с своею женою Катериною Дмитриевой вместе. 1794 – 1795 гг.”.
- 95.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 45: „Дело по прошению симферопольского греческого общества об определении к ним греческого священника. 1794 – 1795 гг.”.
- 96.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 46: „Дело о принятии польских выходцев Федора Пирогова и Наума Славинского в духовное звание. 1794 г.”.
- 97.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 47: „Дело по отношению его преосвященства Гавриила митрополита из штата архиерейского и отсылке иеродиакона к его преосвященству. 1794 г.”.
- 98.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 48: „О присоединении отставного секунд-майора Ильи Белова жены Устиньи Лукичной из католического к греческому закону. 1794 – 1795 гг.”.
- 99.ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 49: „По рапорту священника 8-го Белевского пехотного полка с присылкою принадлежащего Феодосийской епархиальной ризнице диаконского старого орара. 1794 г.”.
100. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 50: „Журнал присутствия Феодосийской духовной консистории. 1794 г.”.

101. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 51: „Исповедные росписи бывших и не бывших у исповеди и причастия в Великую четыредесятницу 1795 года прихожан греческих церквей городов Севастополя, Керчи, Бахчисарая и других. 1795 г.”.
102. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 52: „О дозволении в с. Кисляковском выстроить церковь Рождества Богородицы и выдаче св. антимины. 1796 – 1797 гг.”.
103. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 53: „Дело по рапорту карасубазарского священника Самликиота о ктиторах Николаевской церкви. 1797 г.”.
104. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 54: „Дело по указу Санкт-Петербургской Святейшего Синода конторы, о подтверждении найкрепчайше всем священно- и церковнослужителям, чтоб они по своей должности в учении прихожан прилежали и сами в развратности и законопреступство не входили, под лишением чинов, с обовязанием каждого о том подписками, и о прочем. 1797 г.”.
105. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 55: „Дело по просьбе волоской нации девицы Марии Константиновой дочери о предписании Витебского мушкетерского полка протоиерею Петру Кочевскому извенчать с рядовым того полку Карпом Тимофеевичем и о прочем. 1797 г.”.
106. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 56: „С присылкою ведомостей о бывших и не бывших у исповеди и причастия в Святую четыредесятницу. 1797 г.”.
107. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 57: „Исповедные росписи о бывших и не бывших у исповеди и причастия в Великую четыредесятницу в 1796 году прихожанах церквей городов Симферополя, Феодосии и других мест. 1797 г.”.
108. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 58: „Журналы присутствий Феодосийской духовной консистории. 1797 г.”.
109. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 59: „Входящий журнал. 1797 г.”.

110. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 60: „Дело по рапорту феодосийского иеромонаха Нектария о смерти тамошнего священника Гавриила Дмитриева. 1798 г.”.
111. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 61: „Дело по рапорту Троицкого мушкетерского полка протопопа Ширавского, коим просит о позволении ему во Святую четырехдесятницу служить в симферопольской греческой церкви. 1798 г.”.
112. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 62: „Дело по прошению войска Черноморского войскового протоиерея Романа Порохни о выдаче местечка Еи священнику Филиппу Стояновому в г. Киев и того уезда в село Моренцы сроком на 4 месяца паспорта. 1798 г.”.
113. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 63: „Дело по рапорту Черноморского протопопа Порохни о выдаче г. Екатеринодара священнику Василию Дьячевскому на 4 месяца в г. Киев паспорта и о прочем. 1798 г.”.
114. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 64: „Дело по прошению дьякона Романа Слепченкова о выдаче ему на проезд в селение Западные Каиры паспорта. 1798 г.”.
115. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 65: „Дело по сообщению Новороссийской духовной консистории, коим требует о доставлении в оную обстоятельного сведения о священнике Рагузе, касательно до сей епархии дела его принадлежащего, здесь же дело и об увольнении его, Рагузы, из Феодосийской епархии в Новороссийскую. 1798 г.”.
116. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 66: „Дело по прошению керченской Предтеченской церкви священника Дмитрия Саввина, коим просит о выдаче ему билета для проискания себе другого места. 1798 г.”.
117. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 67: „Дело по рапорту смотрителя капитана Бимболазара о взятии под присягою показаний касательно истребованных вдовою городовою секретаршею Авдотьей Ивановою двух младенцев с прописанных в рапорте особ. 1798 г.”.

118. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 68: „Дело по прошению Витебского мушкетерского полка протоиерея Петра Кочевского, коим просит о выдаче ему на протопопский чин грамоты. 1798 г.”.

119. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 69: „Дело по прошению дьякона Романа Слепченкова о выдаче работнику его Василию Гусаренку Перекопского уезда селения Западных Каир билета. 1798 г.”.

120. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 70: „Дело по прошению керченского общества греков о определении к их приходской Предтеченской церкви приходским священником иеромонаха Ватая. 1798 г.”.

121. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 71: „Дело по рапорту войскового протоиерея Романа Порохни об отпуске селения Медведевского священника Григория Нестерова в разные российские города для покупки церковных вещей на 3 месяца. 1798 г.”.

122. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 72: „Дело по прошению уволенного из Черниговской епархии священника Максима Дубицкого о выдаче ему в Войско Черноморское для проискания праздного священнического места открытого указа. 1798 г.”.

123. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 73: „Дело по указу Правительствующего Синода о высочайшем соизволении, дабы маловременные отпуска чиновников и не далее восьми дней продолжаемые дозволяемы были на основании Генерального регламента. 1798 г.”.

124. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 74: „Дело по рапорту Черноморского протопопа Порохни о разводе казака Евтихия Рижного с женою его Агафьею по прописанным в деле резонам. 1798 г.”.

125. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 75: „Дело по прошению Троицкого полку протопопа Петра Ширавского о выдаче ему 2-х золотников святого мира. 1798 г.”.

126. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 76: „Дело по прошению бахчисарайского общества поверенного капитана Михайлова, коим просит о

разрешении в Бахчисарае заложить каменную церковь по выдаче ему для милостинного преподавания через 4 месяца книги. 1798 г.”.

127. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 77: „Дело по рапорту карасубазарского священника Иоанна Василиклова, доносящего, что стоящий в его приходской церкви подле кривола мальчик Константин Антонов вдруг упал наземь и расшибся до крови. 1798 г.”.

128. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 78: „Дело по прошению керченского греческого общества о присылке им священника и о прочем. 1798 г.”.

129. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 79: „Дело по сообщению графа Михаила Васильевича Каховского о увольнении Севастопольского полка священника Письменного от службы и о присылке на место его другого. 1798 г.”.

130. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 80: „Дело по прошению Черноморского протопопа Романа Порохни о рукоположении в новообразующуюся в селе Пашковском церковь во священника казака Стефана Стринского. 1798 г.”.

131. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 81: „Дело по указу Синода о бытии в Синоде обер-секретарем надворному советнику Павлу Соколову. 1798 г.”.

132. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 82: „Дело по сообщению Новороссийской духовной консистории, которая требует выполнить последовавшее во оную требование Орловского губернского правления — точно ли девка Наталья Данилова родила дочь. 1798 г.”.

133. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 83: „Дело по доношению дворянина Петра Рацевича о принятии его в духовное звание на праздное дьячковское место к приходу мариупольской Марии Магдалиновской церкви. Здесь же дело и о посвящении его в стихарь и о недопущении его к должности священником Петром Фицкеловым. 1798 г.”.

134. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 84: „Дело по прошению феодосийской Введенской церкви прихожан о дозволении купить для церкви оставшийся после коллежского асессора Кононова дом. 1798 г.”.

135. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 85: „Дело о рукоположении Феодосийского архиерейского собора поддиакона Михаила Якубовского к карасубазарской Николаевской церкви во диакона на прописанном в консисторском докладе основании. 1798 г.”.

136. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 86: „Дело по доношению Черноморского войска протопопа Романа Порохни о выстроенной в селении Кисляковском и с именованьем Рождества Богородицы церкви. 1798 г.”.

137. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 87: „Дело по сообщению мещанина Ивана Стоянова сына Никиты Стоянова о позволении ему вступить в брак с дочерью умершего секретаря Цовнина Акулиною. 1798 – 1799 гг.”.

138. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 88: „Дело по прошению священника Стефана Стринского о выдаче в его приходскую селения Пашковского Введенскую церковь освященного антиминса. 1798 г.”.

139. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 89: „Дело по сообщению Черноморского казацкого войска войскового правительства о позволении выстроить того войска в куринном селении Ивановском церковь. 1798 г.”.

140. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 90: „Дело по прошению карасубазарской жительницы вдовы гречанки Леспины Ивановой дочери о позволении ей вступить в третий брак с греком Стефаном Ивановым. 1798 г.”.

141. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 91: „Дело по рапорту мариупольского благочинного протопопа Трифилия Карацоглу о насильственном уводе греком Константином Маншмисом и его участниками селения Чердакли девки Ирхондцы. 1798 – 1799гг.”.

142. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 92: „Дело по рапорту Смоленского драгунского полка священника Карпа Стефанова, о позволении ему в карасубазарской Свято-Николаевской церкви по седмице с приходским священником исправлять священнослужение. 1798 г.”.

143. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 93: „Дело по рапорту мариупольского протопопа Карацоглу, при коем прислан для посвящения во

священника Серафим на место его отца того уезда в селение Керменчик. 1798 г.”.

144. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 94: „Дело по рапорту мариупольского благочинного протопопа Трифилия Карацоглу с приложением рапорта 1-й части благочинного Иоанна Ильина и 2-х описей о утварях слободы Карани Св. мученицы Марины церкви, о даче дозволения освятить оную и о прочем. 1798 – 1799 гг.”.

145. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 95: „Дело по прошению грека дворянина Хаджи Александра Гозадинова, коим просит о дозволении своячице его Евдокии Якимовой, сговоренной за херсонского купца Мануила Скули, выйти, по прописанным в оном обстоятельством, за другого и о прочем. 1798 г.”.

146. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 96: „Дело по рапорту мариупольского благочинного протопопа Трифилия Карацоглу, коим просит позволения по прописанным в том обстоятельством выйти за другого мужа слободы Лапвы жителя Делияни жене Елене. 1798 – 1799 гг.”.

147. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 97: „Дело по прошению города Мариуполя уволенного из мещанства Христофора Иванова, и о определении его к мариупольской священномученика Харлампия церкви на праздное дьячковское место дьячком. 1798 г.”.

148. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 98: „Дело по сообщению Ак-Мечетского уездного судьи с препровождением подсудимой в оном суде за истребление рожденных двух младенцев вдовы секретарши Евдокии Цовминовой на церковное покаяние. 1798 – 1799 гг.”.

149. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 99: „Дело по сообщению полковника барона Вимперена о повенчании прапорщика Андрея Тимофеева с дочерью лекаря девицею Татьяною. 1798 г.”.

150. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 100: „Дело по рапорту мариупольского благочинного протопопа Трифилия Карацоглу, коим доносит,

что слободы Сартаны священник Константин Акрытов волею Божией умре. 1798 – 1799 гг.”.

151. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 101: „Дело по рапорту еникольского иеромонаха Герасима с приложением Керчь-Еникольского магистрата бургомистра Панаги Корфия и жены его Панаюты Николаевой дочери объявления и свидетельства от преосвященного митрополита Анфима Монеувасийского, что они точно, Панага и Панаюта, одним отцом крестным от святой купели восприняты, и потому о разводе их от супружества, и о прочем. 1798 – 1800 гг.”.

152. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 101 а: „Дело по прошению диакона Петра Соколова о выдаче ему в Ак-Мечеть на 2 месяца паспорта. 1798 г.”.

153. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 102: „Дело по рапорту архиерейского собора священника Парфена Зозулевского о перевенчании незаконного брака слободы Салов поселенца Петра Толчина сына его Григория с отставного солдата Федора Козакова дочерью Наталией Смоленского драгунского полка священником Карпом Стефановым и о прочем. 1798 – 1799 гг.”.

154. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 103: „Дело по сообщению полковника барона Вимперена о повенчании его полка унтер-офицера Петра Иванова на девке Фекле Юзефовой. 1798 г.”.

155. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 104: „Дело по рапорту мариупольского благочинного протопопа Трифилия Карацоглу с доношением, что по прошению того уезда помещика Хрисанфа Горленского предписано слободы Керменчика священнику, дабы оной по смежности не в его, Горленского, деревне исправлял христианские требы. 1798 г.”.

156. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 105: „Дело по доношению Черноморского протопопа Порохни о выдаче для черноморских церквей потребного количества святого мира. 1798 – 1799 гг.”.

157. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 106: „Дело штатного дьячка Емельяна Друзякина о награждении его по прописанным в прошении резонам дьяконским чином. 1798 г.”.

158. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 107: „Дело по словесному приказанию его преосвященства о предписании Черноморскому протопопу Порохне указом, дабы он выслал по касающемуся до священника Стринского делу в консисторию. 1798 – 1799 гг.”.

159. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 108: „Дело по сообщению генерал-майора Куприна о выдаче в нововыстроенную имени его полка в церковь святого антимиинса. 1798 г.”.

160. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 109: „Дело по прошению диакона Кирилла Маткевича о выдаче ему Новороссийской губернии Елисаветградского уезда в селение Софиевку сроком на 2 месяца паспорта. 1798 г.”.

161. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 110: „Дело по прошению священнического сына Григория Серафимовича о определении его по прописанным резонам Мариупольского уезда в слободу Мангуш в стихарные дьячки и о выдаче ему на то грамоты. 1798 г.”.

162. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 111: „Дело по указу Синода о подтверждении монастырским настоятелям с подпискою, чтобы они ни под каким видом без письменных видов людей никаких не держали под опасением истязания. 1798 г.”.

163. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 112: „Дело по рапорту Черноморского войска архимандрита Феофана, коим просит оставить еще на время взятую ими в 1795 году из здешней ризницы шапку архиерейскую. 1798 г.”.

164. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 113: „Дело по прошению Армянского Базара общества от поверенного Никиты Слизского о посвящении нововыстроенной в оном Базаре Георгиевской церкви и о определении к оной

священника, знающего российский и греческий, а равно и татарский языки, и о прочем. 1798 – 1799 гг.”.

165. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 114: „Дело по указу Синода о повелении однодворцам, по грамотам прежних российских государей имеющим поместья, которых предки из давних лет в отбывательство от военной службы в звание оное вступили, оставаться навсегда в том состоянии. 1798 – 1799 гг.”.

166. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 115: „Дело по указу Синода о доставлении кратких списков о умерших в врачебную управу ежегодно в январе месяце и о прочих обстоятельствах. 1798 г.”.

167. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 116: „Дело по прошению обывателей балаклавских и окрайных селений о назначении Кириака Трапезанова вторым священником к балаклавскому приходу. 1798 г.”.

168. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 117: „Дело по прошению священника Афанасия Николаева о выдаче ему паспорта для приискания им себе места в Таврической области. 1798 г.”.

169. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 118: „Дело по прошению Мариупольского уезда слободы Игнатъевки священника Павла Аксентьева, коим просит о переведении его в слободу Янисола в третьего священника. 1798 г.”.

170. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 119: „Дело по прошению Мариупольского уезда слободы Керменчика священнического сына Антона Серафимовича, коим просит о перемещении его слободы Керменчика к церкви на праздное дьячковское место дьячком. 1798 г.”.

171. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 120: „Журнал присутствия Феодосийской духовной консистории. 1798 г.”.

172. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 121: „Дело по прошению грека Хаджи Гозадинова о расторжении обряда обручения, заключенного между купцом Мануилом Скули и его своячицею Евдокиею Иоакимовою. 1798 г.”.

173. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 122: „Дело по просьбе феодосийского жителя отставного майора Павла Цырупи жены его о разводе ее с ним по прописанным в том прошении резонам. 1798 – 1799 гг.”.

174. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 123: „Дело по прошению дьячка Матвея Воронкевича о позволении вступить ему в законный брак с надеждою получения духовного чина. 1798 – 1799 гг.”.

175. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 124: „Дело по рапортам Старокрымского архиерейского дома казначея иеромонаха Феодосия с приложением ведомостей чрез весь 1799 год о приходах и расходах казенных сумм по статьям. 1798 – 1799 гг.”.

176. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 124 а: „Рапорты священников и иеромонахов. 1799 – 1800 гг.”.

177. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 125: „Дело по рапортам полковых священников с приложением ведомостей об умерших военнослужащих нижних чинов, у коих остались жены в живых на прежних их жилищах. 1799 г.”.

178. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 126: „Дело об освящении нововыстроенного храма во имя Георгия в Перекопском Армянском Базаре и выдаче для него антимиаса. 1799 г.”.

179. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 1. — Спр. 127: „Дело по рапортам Феодосийской епархии от священников с присылкою формулярных ведомостей о церквях и священно- и церковнослужителях. 1800 г.”.

180. ДААРК. — Ф. 343. — Оп. 2. — Спр. 1: „Реестр исповедных росписей Екатеринодарского округа селений духовной консистории. 1799 г.”.

181. ДААРК. — Ф. 412: „Успенська церква с. Алупка, Ялтинського повіту”.

182. ДААРК. — Ф. 489: „Бахчисарайська міська дума”. — Оп. 1. — Спр. 1853: „Об отмежевании церковнослужителям Успенской церкви земли. 1849 г.”.

183. ДААРК. — Ф. 512: „Іоанно-Предтечинська церква, с. Биясали Сімферопольського повіту”.

184. ДААРК. — Ф. 535: „Попов В.С.”. — Оп. 1.— Спр. 32: „Рапорты на имя В.С. Попова от капитана Пушкина и сметы на постройку церкви. 1796 г.”.

185. ДААРК. — Ф. 535. — Оп. 1. — Спр. 78: „О возобновленной по воле его превосходительства генерал-майора Попова в его Тавельской экономии упраздненной было церкви во имя святого князя Владимира. 1838 г.”.
186. ДААРК. — Ф. 535. — Оп. 1. — Спр. 1544: „Проекты докладов князя Г.А. Потемкина Екатерине II о Крыме, заселении дьячками и старообрядцами свободных земель Крыма, постройке крепостей и другие. 1785 г.”.
187. ДААРК. — Ф. 535. — Оп. 1. — Спр. 2060: „Расписание и штаты епархий. 1742 – 1786 гг.”.
188. ДААРК. — Ф. 535. — Оп. 1. — Спр. 2070: „Ведомости о количестве церквей по епархиям. 1785 – 1786 гг.”.
189. ДААРК. — Ф. 535. — Оп. 1. — Спр. 2074: „Ведомости о количестве монастырских подданных в казенных и монастырских селениях. 1788 г.”.
190. ДААРК. — Ф. 535. — Оп. 1. — Спр. 2077: „Ведомости о государственных доходах и заштатных церковниках. 1791 г.”.
191. ДААРК. — Ф. 535. — Оп. 1. — Спр. 2503: „Сообщение о распространении „вероучения” секты скопцов и массовых явлениях принятия еврейского закона православными христианами. 1808 г.”.
192. ДААРК. — Ф. 606: „Благочинный церков Керч – Єнікальського округу”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Дело о священно- и церковнослужителях, выбывших из благочиния. 1848 – 1864 гг.”.
193. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 2: „Дело о старостах церкви. 1849 – 1854 гг.”.
194. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 179: „Указы Симферопольского духовного правления священнику Алексею Кумпанийцеву. 1822 г.”.
195. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 180: „Записки. 1823 г.”.
196. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 181: „Рапорты священнику Алексею Кумпанийцеву. 1823 г.”.
197. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 182: „Предложение священников. 1823 г.”.

198. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 183: „Указы Симферопольского духовного правления отдельным духовным заведениям и служителям культа. 1824 г.”.
199. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 184: „Указы Симферопольского духовного правления отдельным духовным заведениям и служителям культа. 1827 г.”.
200. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 185: „Указы Симферопольского духовного правления отдельным духовным заведениям и служителям культа. 1829 г.”.
201. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 186: „Предложения керченскому Троицкому молитвенному дому. 1827 г.”.
202. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 187: „Отношение керченскому Свято-Троицкому молитвенному дому о бракосочетании. 1827 г.”.
203. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 188: „Указы Симферопольского духовного правления Алексею Кумпанийцеву. 1823 г.”.
204. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 189: „Указы. 1833 г.”.
205. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 190: „Указы и предложения. 1835 г.”.
206. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 191: „Указы и предложения Симферопольского духовного правления священнослужителям. 1836–1842 гг.”.
207. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 192: „Копии с указов. 1841–1842 гг.”.
208. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 193: „Тетрадь для вписывания указов. 1844 г.”.
209. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 194: „Книга указов Симферопольского духовного правления. 1845 г.”.
210. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 195: „Указная книга, выданная от благочинного керчь-еникольских городских церквей протоиерея Павла Корчевского, для вписывания указов. 1846 г.”.

211. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 1. — Спр. 196: „К делу об архиереях Таврической епархии. 1848 – 1859 гг.”.
212. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 2. — Спр. 1: „Распоряжения керченского благочинного о пересылке всех кружечных сборов в кассу благочиния. 1822 г.”.
213. ДААРК. — Ф. 606. — Оп. 2. — Спр. 2: „Дело о проповедях и катехизисных поучениях местных священников. 1844 – 1848 гг.”.
214. ДААРК. — Ф. 645: „Іоанно-Предтечинська церква, маєток „Массандра”, Ялтинський повіт”.
215. ДААРК. — Ф. 651: „Вознесенська церква пос. Корейз, Ялтинського повіту”.
216. ДААРК. — Ф. 692: „Успенська церква, м. Бахчисарай”.
217. ДААРК. — Ф. 765: „Благочинний церков Євпаторійського округу”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Ведомости о приходе, расходе денежных сумм и капиталов, пожертвованных, поступивших в церкви. 1850 – 1913 гг.”.
218. ДААРК. — Ф. 765. — Оп. 1. — Спр. 2: „Брачные обыски. 1861 – 1862 гг.”.
219. ДААРК. — Ф. 799: „Таврійське обласне правління”. — Оп. 1. — Спр. 334: „Дело по сообщению Екатеринославской духовной консистории об открытии в г. Симферополе духовного правления. 1794 г.”.
220. ДААРК. — Ф. 799. — Оп. 2. — Спр. 59: „О построении в г. Симферополе церкви во имя святой великомученицы Екатерины, о даче оной ризницы и утвари, также и меди, оставшейся от монетного двора, на колокола. 1794 г.”.
221. ДААРК. — Ф. 799. — Оп. 2. — Спр. 67: „Об отводе для старообрядческого монастыря земли. 1795 г.”.
222. ДААРК. — Ф. 801: „Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Об отводе земли в Днепровском уезде старообрядческому монастырю. 1788 – 1796 гг.”.

223. ДАДО. — Ф. 104: „Катерининське духовне правління”. — Оп. 1. — Спр. 21: „Дело по указу Белгородской духовной консистории о разделении водолажского Воскресенского прихода на две части. 1775 г.”.
224. ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 22: „Дело о постройке церкви в слободе Барвенковой, сведения о количестве дворов, численности жителей слободы. 1776 г.”.
225. ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 23: „Дело о разделении прихода слободы Новые Водолаги. 1776 г.”.
226. ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 24: „Указы Азовской губернской канцелярии и Славянской духовной консистории. 1777 – 1780 гг.”.
227. ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 29: „Дело о венчании однодворческого сына 9 лет Владимира Беленкова на взрослой девушке священником слободы Шебелинка Татариновым. 1777 – 1780 гг.”.
228. ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 30: „Дело о насильном венчании однодворца слободы Берецких Вершин Владимира Беленкова с Марфой Багровой. 1778 г.”.
229. ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 31: „Указы из Славянской духовной консистории о перенесении Архангельской церкви из крепости Троичатовской в вновь заселенную слободу приволье и причислении 42 дворов к слободе Верхние Береки. 1778 г.”.
230. ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 42: „Дело о разделении прихода слободы Малые Водолаги, сведения о количестве дворов слободы и прилегающих хуторов. 1780 г.”.
231. ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 45: „Дело о назначении Иоанна Хоцынского священником в слободу Барвенково. 1781 г.”.
232. ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 47: „Дело о постройке церкви в с. Дмитровке. 1781 – 1782 гг.”.
233. ДАДО. — Ф. 106: „Катеринославська духовна консисторія”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Указы Правительствующего Синода. 1722 – 1776 гг.”.

234. ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 3: „Опись решенных дел в консистории. 1777 – 1789 гг.”.
235. ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 52: „Дело об открытии в городе Славянске того же уезда духовного правления. 1794 г.”.
236. ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1 — Спр. 138: „Указы Правительствующего Синода о присоединении княжества Курляндского к России, об отмене дипломатических миссий, о престолонаследии и по другим вопросам. 1796 г.”.
237. ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 294: „Указы Правительствующего Синода, консистории о порядке богослужения, содержания церковного причта и по другим вопросам. 1801 – 1829 гг.”.
238. ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 297: „Указы, доклады Правительствующего Сената и Синода, консистории о мерах борьбы с нарушителями церковной службы, об организации Священного Союза 1815 г., отмене государственной валюты, о произведении переписи по духовному ведомству и по другим вопросам. 1811 – 1856 гг.”.
239. ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 298: „Указы Новомосковского духовного правления в части победы над Францией в Отечественной войне 1812 года, о злоупотреблениях церковнослужителями, методах преподавания Закона Божьего в школах, порядке ведения церковной документации. 1814 – 1817 гг.”.
240. ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 299: „Указы о подавлении русскими войсками Венгерской революции 1848 года, соблюдении правил христианской церкви при крещении крымских татар, назначении генерала Паскевича наместником в Царстве Польском и по другим вопросам. 1830 – 1852 гг.”.
241. ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 300: „Указы Павлоградского духовного правления о прекращении военных действий в Польше, собирании различных исторических памятников для Академии наук, о методах предохранения жителей от заболеваний холерой и по другим вопросам. 1831 – 1838 гг.”.

242. ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 301: „Указы священникам о порядке служения молебна в связи с распространением эпидемии холеры. 1834 – 1847 гг.”.
243. ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 302: „Книга указов о назначении и выдаче денежных пособий церковнослужителям и о нарушении церковной службы священниками. 1849 – 1850 гг.”.
244. ДАДО. — Ф. 193: „Метричні книги церков Катеринославської губернії (колекції)”. — Оп. 1. — Спр. 103: „Указы Правительствующего Синода и предложения Екатеринославской духовной консистории о военных действиях между Россией и Францией, заключении мира со Швецией, о порядке ведения церковных служений и по другим вопросам”.
245. ДАДО. — Ф. 648: „Катеринославська межова контора”. — Оп. 1. — Спр. 15: „Дело об отмежевании земель, расположенных близ дер. Темуховки Константиноградского уезда под строительство там церкви. 1792 г.”.
246. ДАДО. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 26: „Дело по отмежеванию земельного участка, расположенного в Алексопольском уезде, из принадлежащего ранее подворья Светайловой Марии. 1793 г.”.
247. ДАДО. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 40: „Дело о снятии плана с немежеванных монастырских земель и о снятии оброчных статей с монастырей. 1794 г.”.
248. ДАДО. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 48: „Дело об отмежевании земельных угодий под церковные земли, отходящие в Малороссийскую губернию. 1795 г.”.
249. ДАДО. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 56: „Дело по отмежеванию земельных угодий, принадлежащих помещику Тибекину, под строительство церкви. 1796 г.”.
250. ДАДО. — Ф. 648. — Оп. 1. — Спр. 62: „Дело об отмежевании казенных деревень Орчиковской и Чернетчины в Алексопольском уезде под строительство церквей. 1797 г.”.

251. ДАДО. — Ф. 741: „Катеринославська казенна суконна фабрика”. — Оп. 1. — Спр. 6: „Разная переписка. 1791 – 1796 гг.”.
252. ДАДО. — Ф. 823: „Катеринославський кафедральний Преображенський собор”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Книга учета денежных поступлений. 1838 – 1858 гг.”.
253. ДАДО. — Ф. 823. — Оп. 1. — Спр. 2: „Приходо-расходная книга за 1840 год.”.
254. ДАДО. — Ф. 823. — Оп. 1. — Спр. 3: „Приходо-расходные ведомости за 1844 – 1845 гг.”.
255. ДАДО. — Ф. 823. — Оп. 1. — Спр. 4: „Книга распределения по церквям венчиков и молитв на 1856 г.”.

Державний архів Донецької області

256. ДАДонО. — Ф. ф. 69: „Благочинний 3 округу церков Бахмутського повіту м. Юзівки”. — Оп. 1. — Спр. 41: „Указы Александровского духовного правления о заведении кружек для пожертвования, о наградных для творителей училищ, о пении в церквах. Сведения о количестве собранных денег. 1816 г.”.
257. ДАДонО. — Ф. ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 68: „Указы Бахмутского духовного правления о бегстве священников к старообрядцам, работе с ними и пьянстве священников. 1836 г.”.
258. ДАДонО. — Ф. ф. 69. — Оп. 1. — Спр. 71: „Указ Бахмутского духовного правления о соединении Ростовского и Мариупольского духовных училищ. Отказ в религиозных обрядах незаконно сожительствующим лицам. Табель наличия церковнослужителей. 1836 г.”.
259. ДАДонО. — Ф. ф. 132: „Маріупольське духовне правління Новоросійської духовної консисторії”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Указы Новороссийской духовной консистории по духовным делам. Рапорты священников. Сведения о нравственном состоянии священнослужителей. 1801 г.”.

260. ДАДонО. — Ф. ф. 163: „Інспектор Маріупольських духовних училищ”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Формулярний список службе инспектора Мариупольских духовных училищ и учителя высшего отделения уездного учителя коллежского асессора Ефима Ильяшевича. 1854 г.”.

Державний архів Запорізької області

261. ДАЗО. — Ф. 1: „Олександрівська ратуша”. — Оп. 1. — Спр. 351: „Журнал регистрации входящих документов ратуши. 1826 – 1842 гг.”.

262. ДАЗО. — Ф. 19: „Покровська соборна церква, м. Запоріжжя”.

263. ДАЗО. — Ф. 49: „Троїцька церква с. Воскресенка, Гуляйпільського повіту”.

264. ДАЗО. — Ф. 55: „Преображенська церква с. Мала Токмачка Бердянського повіту Таврійської губернії”.

265. ДАЗО. — Ф. 114: „Успенська церква с. Успенівка Олександрівського повіту”.

266. ДАЗО. — Ф. 115: „Хрестовоздвиженська церква с. Вишетарасівка Катеринославського повіту і губернії”.

267. ДАЗО. — Ф. 116: „Архангело-Михайлівська церква с. Камишеваха Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.

268. ДАЗО. — Ф. 117: „Петропавлівська церква с. Петрово-Свистуново Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.

269. ДАЗО. — Ф. 121: „Миколаївська церква с. Покровка Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.

270. ДАЗО. — Ф. 123: „Олександро-Невська церква Олександрівської фортеці Олександрівського ж повіту Катеринославської губернії”.

271. ДАЗО. — Ф. 124: „Іллінська церква с. Катеринівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.

272. ДАЗО. — Ф. 126: „Стрітенська церква с. Мавросівка Мелітопольського повіту Таврійської губернії”.

273. ДАЗО. — Ф. 128: „Іллінська церква с. Ігнат’ївка Катеринославського повіту і губернії”.
274. ДАЗО. — Ф. 132: „Георгіївська церква с. Санжарівка Туркенівської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
275. ДАЗО. — Ф. 133: „Миколаївська церква с. Мала Знам’янка Бердянського повіту Таврійської губернії”.
276. ДАЗО. — Ф. 134: „Миколаївська церква с. Біленьке тієї ж волості Катеринославського повіту і губернії”.
277. ДАЗО. — Ф. 135: „Соборна Покровська церква м. Оріхів Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
278. ДАЗО. — Ф. 136: „Іллінська церква с. Наталівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
279. ДАЗО. — Ф. 137: „Миколаївська церква с. Новомиколаївка Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
280. ДАЗО. — Ф. 140: „Петропавлівська церква с. Балабіно Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
281. ДАЗО. — Ф. 145: „Успенська церква с. Андріївка тієї ж волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
282. ДАЗО. — Ф. 148: „Вознесенська церква с. Федорівка тієї ж волості Катеринославської губернії”.
283. ДАЗО. — Ф. 149: „Троїцька церква с. Вознесенка тієї ж волості Гуляйпільського повіту Таврійської губернії”.
284. ДАЗО. — Ф. 150: „Миколаївська с. Пологи тієї ж волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
285. ДАЗО. — Ф. 151: „Миколаївська церква с. Заливне Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
286. ДАЗО. — Ф. 152: „Успенська церква с. Басані Оріхівської волості Бердянського повіту Таврійської губернії”.
287. ДАЗО. — Ф. 169: „Петропавлівська церква с. Гайчуль Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.

288. ДАЗО. — Ф. 170: „Успенська церква с. Гусарка Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
289. ДАЗО. — Ф. 172: „Миколаївська церква с. Жеребець Оріхівської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
290. ДАЗО. — Ф. 178: „Преображенська церква с. Новоспаське Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
291. ДАЗО. — Ф. 179: „Преображенська церква с. Преображенка Оріхівської волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
292. ДАЗО. — Ф. 183: „Богородичний молитовний будинок с. Бельманка Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
293. ДАЗО. — Ф. 186: „Миколаївська церква Петровського посаду Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
294. ДАЗО. — Ф. 187: „Миколаївська церква с. Білоцерківка Олександрівського повіту Катеринославської губернії”.
295. ДАЗО. — Ф. 237: „Молитовний будинок м. Бердянськ того ж повіту Таврійської губернії”.
296. ДАЗО. — Ф. 239: „Свято-Троїцька церква с. Берестове Андріївської волості Бердянського повіту Таврійської губернії”.
297. ДАЗО. — Ф. 240: „Троїцька церква с. Поповка Бердянського повіту Таврійської губернії”.
298. ДАЗО. — Ф. 241: „Різдво-Богородицька церква с. Аул Мелітопольського повіту Таврійської губернії”.
299. ДАЗО. — Ф. 242: „Покровська церква с. Андріївка тієї ж волості Бердянського повіту Таврійської губернії”.
300. ДАЗО. — Ф. 243: „Миколаївська церква с. Миколаївка Бердянського повіту Таврійської губернії”.
301. ДАЗО. — Ф. 244: „Миколаївська церква с. Білоцерківка Мелітопольського повіту Таврійської губернії”.
302. ДАЗО. — Ф. 245: „Вознесенський собор м. Бердянськ того ж повіту Таврійської губернії”.

303. ДАЗО. — Ф. 246: „Херсонська духовна консисторія”.

Державний архів Кіровоградської області

304. ДАКО. — Ф. 334: „Єлизаветградське духовне правління”.

Державний архів Луганської області

305. ДАЛО. — Ф. 48: „Казанська церква, місто Луганськ Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії”.

306. ДАЛО. — Ф. 55: „Георгіївська церква. Село Вергунка Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії”.

307. ДАЛО. — Ф. 126: „Колекція метричних книг церков Ворошиловградської (Луганської) області”.

308. ДАЛО. — Ф. р. 2654: „Ворошиловградський (з 1958 р. Луганський) обласний архів РАГС, управління міліції по Ворошиловградській (Луганській) області”. — Оп. 2. — Спр. 1: „Книга реєстрації народження, шлюбу і смерті Бахмутського духовного правління, Славяносербського уезду поміщичього с. Красный Кут. 1832 – 1841 гг.”.

309. ДАЛО. — Ф. р. 2654. — Оп. 2. — Спр. 9: „Книга реєстрації народження, шлюбу і смерті Бахмутського духовного правління, Славяносербського уезду казенного села Фащевки. Троицкая церковь. 1837 – 1849 гг.”.

310. ДАЛО. — Ф. р. 2654. — Оп. 2. — Спр. 28: „Книга реєстрації народження, шлюбу і смерті Катеринославської духовної консисторії, деревни Вергунка Георгиевської церкви. 1831, 1859, 1860 гг.”.

Державний архів Миколаївської області

311. ДАМО. — Ф. 168: „Миколаївський адміралтейський собор”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Переписка о выдаче метрических свидетельств, выборе старост в собор и других вопросах. 1824 г.”.
312. ДАМО. — Ф. 168. — Оп. 1. — Спр. 28: „Переписка и опись о разделах доходов соборных кружкою. 1814 – 1849 гг.”.
313. ДАМО. — Ф. 168. — Оп. 1.— Спр. 93: „Формулярные списки служителей собора. 1861 г.”.
314. ДАМО. — Ф. 169: „Очаківський військовий собор”. — Оп. 1. — Спр. 8: „Исповедные списки мещан, чиновников и военных, о приходе и расходе церковных сумм, указы духовной консистории, о пожертвованиях в пользу церкви, о ремонте собора и прочем. 1849 – 1850 гг.”.
315. ДАМО. — Ф. 169. — Оп. 1. — Спр. 9: „О передаче собора в гражданское ведомство, о расходах по ремонту, о взыскании денег с прихожан в пользу церкви и проч. 1851 г.”.
316. ДАМО. — Ф. 169. — Оп. 1. — Спр. 10: „О размерах жалованья служителям собора, о присылке метрических сведений, указы духовной консистории, о постройке колокольни, о предметах учения в низших духовных училищах. 1852 – 1857 гг.”.
317. ДАМО. — Ф. 185: „Церкви Одеського повіту Херсонської губернії”.
318. ДАМО. — Ф. 222: „Миколаївська міська дума”. — Оп. 1. — Спр. 270: „Дело об учреждении в Николаеве крестного хода с иконой. 1852 г.”.
319. ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 275: „Копия выписки из законов об обязанности городского головы. Копия циркуляра Министерства внутренних дел о порядке записи в цеха купцов и иностранных ремесленников. Прошение о выдаче свидетельств для вступления в брак. Список торговцев г. Николаева. 1853 г.”.
320. ДАМО. — Ф. 222. — Оп. 1. — Спр. 680: „Дело о передаче Островской церкви в ведение города. 1860 – 1861 гг.”.
321. ДАМО. — Ф. 230: „Канцелярія Миколаївського військового губернатора”. — Оп. 1. — Спр. 127: „Письмо военного губернатора

Грейга А.С. шефу жандармов Бенкендорфу о предложении иеромонаха Иеронима соорудить памятник князю Рюрику, переписка с иеромонахом. 1829 г.”.

322. ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 377: „Отношение канцелярии военного губернатора николаевскому полицмейстеру по гражданскому делу вдовы священника Любанской Е. 1849 г.”.

323. ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 561: „Рапорт благочинного церквей г. Николаева военному губернатору и его отношение городскому голове и полиции об избрании церковного старосты кладбищенской церкви г. Николаева. 1850 г.”.

324. ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 816: „Отношение военного губернатора в Херсонскую казенную палату по прошению мещанина Матюченко М. о выдаче свидетельства на право поступления в монастырь. 1851 г.”.

325. ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 1380: „Рапорт Николаевской городской думы об оплате производственных расходов на организацию в г. Николаеве крестного хода; счет. 1853 г.”.

326. ДАМО. — Ф. 230. — Оп. 1. — Спр. 1469: „Предписание инспекторского департамента Морского министерства о порядке найма церковнослужителей для дивизионной церкви в г. Николаеве. 1853 г.”.

327. ДАМО. — Ф. 231: „Миколаївська міська поліція”. — Оп. 1. — Спр. 111: „Документы о произнесении дерзких выражений крестьянином Антиповым, сборе денег на ремонт церквей в г. Софии, о наказании крестьян розгами, о взыскании денежного долга, нанесении оскорблений. 1858 – 1862 гг.”.

328. ДАМО. — Ф. 239: „Миколаївський міський статистичний комітет”. — Оп. 1. — Спр. 1: „О закладке в 1803 г. в г. Николаеве единоверческой Рождество-Богородичной бывшей старообрядческой, обращенной в православную, церкви. Список церквей”.

329. ДАМО. — Ф. 243: „Канцелярія будівництва міста Миколаєва”. — Оп. 1. — Спр. 32: „Рапорт николаевского протоиерея Евфимия Савурского о передаче

книг и утвари временной походной церкви 2-го фузилерного артиллерийского полка новой церкви в г. Николаеве. 1790 г.”.

330. ДАМО. — Ф. 243. — Оп. 1. — Спр. 56: „Рапорт премьер-майора Высоцкого о приемке церковного имущества. 1791 г.”.

331. ДАМО. — Ф. 243. — Оп. 1. — Спр. 68: „Отношение Херсонской дворянской опеки об изъятии имущества кисляковской Свято-Преображенской церкви у наследников владельца Кисляковки капитана Спасского. 1791 г.”.

332. ДАМО. — Ф. 246: „Управління Чорноморських адміралтейських поселень”. — Оп. 1. — Спр. 12: „Переписка о пожертвовании комиссаром Зернехаузенем каменного дома для Богоявленской церкви. 1822 – 1823 гг.”.

333. ДАМО. — Ф. 246. — Оп. 2. — Спр. 3: „Дело о достройке в адмиралтейском селении Богоявленское каменной церкви, разрушении каменного дворца в целях использования камня и др. материалов для строительства. 1802 – 1807 гг.”.

334. ДАМО. — Ф. 246. — Оп. 2. — Спр. 6: „Прошения воскресенских поселян и переписка о разрешении на снесение имеющейся в с. Воскресенском церкви ввиду ее ветхости и постройки новой каменной. 1807 г.”.

335. ДАМО. — Ф. 246. — Оп. 2. — Спр. 22: „Дело об отмежевании определенных участков земли для церквей в с. Богоявленское, с. Калиновке и др. 1815 – 1816 гг.”.

336. ДАМО. — Ф. 246. — Оп. 2. — Спр. 34: „Дело об организации в с. Богоявленское приходского училища и наборе учащихся. 1839 г.”.

337. ДАМО. — Ф. 279: „Очаківська міська ратуша”. — Оп. 1. — Спр. 8: „Письма священника Преображенской церкви Середы Василия в Очаковскую городскую ратушу об аморальном поведении мещанина Стадника Семена. 1827 г.”.

338. ДАМО. — Ф. 279. — Оп. 1. — Спр. 96: „Циркуляры Херсонского гражданского губернатора о проведении сбора пожертвований на восстановление церквей Сербии, разгромленных восставшим венгерским народом в 1848 – 1849 гг. 1850 г.”.

339. ДАМО. — Ф. 335: „Херсонська губернська межова канцелярія”.
340. ДАМО. — Ф. 410: „Церкви Херсонського повіту Херсонської губернії”.
— Оп. 1. — Спр. 243: „Указы Херсонского духовного правления о выдаче жалованья духовенству, охране церковного имущества, организации приходских школ и др. 1849 г.”.
341. ДАМО. — Ф. 410. — Оп. 1. — Спр. 246: „ Указ Херсонской духовной консистории о правильном ведении метрических книг. Отношение Киевской духовной академии о размещении воспитанников семинарии и распределении учебных предметов в низших духовных училищах. 1852 г.”.
342. ДАМО. — Ф. 410. — Оп. 1. — Спр. 253: „Отношение Министерства государственных имуществ об учреждении новых церковных приходов и постройке церквей. Указы Херсонского духовного правления о переводе духовенства из одной церкви в другую. 1859 г.”.
343. ДАМО. — Ф. 429: „Покровський молитовний будинок, с. Сергіївка Братської волості Бобринецького повіту Херсонської губернії”.
344. ДАМО. — Ф. 475: „Церкви Єлизаветградського (Бобринецького) повіту Херсонської губернії”.
345. ДАМО. — Ф. 478: „Катерининська церква с. Катеринівка Анан’ївського повіту Херсонської губернії”.
346. ДАМО. — Ф. 484: „Колекція метричних книг закладів релігійних культур, що існували на території Миколаївської області”.
347. ДАМО. — Ф. р. – 2878: „Редколегія тому „Історії міст і сіл УРСР. Миколаївська область”. — Оп. 1. — Спр. 425: „О состоянии и деятельности церквей на территории нынешней Николаевской области. Выписки из документов библиотеки АН УССР конца XVIII в.”.
348. ДАМО. — Ф. р. – 2878. — Оп. 1. — Спр. 428: „О наличии церквей в селе Воскресенском Жовтневого района. Выписки из исторической литературы, документов ЦГВИА. 1792, 1798 гг.”.

349. ДАМО. — Ф. р. — 2878. — Оп. 1. — Спр. 447: „Статистические данные о церквах, служителях церквей и верующих Николаевской области. Выписки из документов ЦГВИА СССР начала XIX в.”.

350. ДАМО. — Ф. р. — 2878. — Оп. 1. — Спр. 448: „О состоянии церквей, количестве прихожан и служителей Николаевской области. Выписки из документов ЦГИА УССР. 1851 – 1855 гг.”.

Державний архів міста Севастополя

351. ДАМС. — Ф. 3: „Церква Дунайської гребної флотилії”.

352. ДАМС. — Ф. 5: „Митрофанівська церква боковий вівтар Севастопольського Адміралтейського собору”.

353. ДАМС. — Ф. 9: „Балаклавська Миколаївська церква”.

354. ДАМС. — Ф. 11: „Петропавлівська церква морського шпиталю”.

355. ДАМС. — Ф. 19: „Херсонський чоловічий монастир Св. Володимира, м. Севастополь”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Журнал исходящих бумаг. 1853 г.”.

356. ДАМС. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 2: „О возобновлении монастыря после войны 1853 – 1856 годов. 1856 г.”.

357. ДАМС. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 3: „Указы и предписания Таврической духовной консистории. 1857 – 1908 гг.”.

358. ДАМС. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 6: „Об определении, перемещении, увольнении и наградах братии монастыря. 1857 – 1880 гг.”.

359. ДАМС. — Ф. 19. — Оп. 1. — Спр. 9: „Указы Таврической консистории. 1859 – 1867 гг.”.

360. ДАМС. — Ф. 20: „Балаклавський Георгіївський чоловічий монастир”. — Оп. 1. — Спр. 3: „Сенатские указы из Новороссийской духовной консистории в Балаклавский Георгиевский монастырь. 1801 – 1806 гг.”.

361. ДАМС. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 4: „Правительственные указы из Екатеринославской духовной консистории в Балаклавский Георгиевский монастырь. 1807 – 1808 гг.”.

362. ДамС. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 28: „Дела входящие и исходящие: правительственные указы из Екатеринославской духовной консистории в Балаклавский Георгиевский монастырь. 1820 – 1822 гг.”.
363. ДамС. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 68: „Материалы по личному составу служащих монастыря. 1838 – 1839 гг.”.
364. ДамС. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 86: „Материалы о работе и по личному составу монастыря. Здесь же список иеромонахов и священнослужителей. 1848 г.”.
365. ДАмС. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 109: „Дело об учреждении Таврической епархии, бытии архиепископом Таврическим и Симферопольским епископу Вятскому Елпидифору, об образовании Таврической духовной консистории, кончине архиепископа и бытии епископом Таврическим Алексием, епископу Тульскому. 1860 г.”.
366. ДАмС. — Ф. 20. — Оп. 1. — Спр. 116: „Дело 1861 года о даровании помещичьим крестьянам прав свободного состояния.”.
367. ДАмС. — Ф. 21: „Комісія з будівництва в м. Севастополі храму Св. Володимира”.
368. ДАмС. — Ф. 23: „Севастопольський Адміралтейський собор та Володимирська церква бокового вівтаря”.
369. ДАмС. — Ф. р. – 567: „Колекція документів з історії м. Севастополя”. — Оп. 5: Опис документів Венікєєва Є.В. — Спр. 100: „Владимирский собор в Херсонесе. Историческая записка”.

Державний архів Одеської області

370. ДАОО. — Ф. 1: „Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора”. — Оп. 151. — Спр. 77: „О духоборцах в Таврической губернии и мерах к обращению их в православную веру. 1841 г.”.
371. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 153. — Спр. 9: „О духоборцах в Таврической губернии и мере к обращению их в православную веру. 1843 г.”.

372. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 173. — Спр. 29: „По отношению обер-прокурора Святейшего Синода о недопущении перепечатывания сведений, заключающихся в печатном извлечении из всеподданнейшего отчета по ведомству Духовных дел православного исповедания за 1857 г. 1859 г.”.
373. ДАОО. — Ф. 2: „Канцелярія Одеського градоначальника”. — Оп. 5. — Спр. 70: „Об учреждении новой церкви и о передаче дома Потоцкого в духовное ведомство. 1838 – 1840 гг.”.
374. ДАОО. — Ф. 3: „Головний статистичний комітет Новоросійського краю”. — Оп. 1. — Спр. 16: „Сведения о церквах и духовенстве православного и иностранных исповеданий. 1845 г.”.
375. ДАОО. — Ф. 4: „Одеська міська дума”. — Оп.1. — Спр. 1473: „Об ассигновании средств на постройку на Слободке церкви. 1846 – 1871 гг.”.
376. ДАОО. — Ф. 7: „Управління головного начальника південних поселень”. — Оп. 1. — Спр. 5: „Относительно каменной церкви в с. Ново-Николаевке 9 округа Военного поселения. 1848 – 1856 гг.”.
377. ДАОО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 8: „О постройке соборной церкви в г. Вознесенске с перепиской о взыскании с подрядчиков денег по неустойке. 1849 г.”.
378. ДАОО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 28: „О разборке каменной церкви, существующей в с. Терновке 6-го Новороссийского округа и о постройке вместо оной новой. 1853 – 1857 гг.”.
379. ДАОО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 33: „По жалобе приходского священника с. Сырова Яцкевича на местное поселенное начальство. 1853 – 1866 гг.”.
380. ДАОО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 34: „Клировые ведомости. 1853 г.”.
381. ДАОО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 78: „О постройке в с. Новгородке 4-го округа Новороссийского поселения новой каменной церкви. 1856 – 1858 гг.”.
382. ДАОО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 185: „О совратившихся из православия в раскол поселенного 1-го округа Херсонского поселянах. 1858 г.”.

383. ДАОО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 191: „Об исправлении в елисаветградском Успенском соборе иконостаса. 1858 – 1866 гг.”.
384. ДАОО. — Ф. 7. — Оп. 2. — Спр. 1: „Формулярные списки служителей церквей 3-й Украинской уланской дивизии за 1822 год”.
385. ДАОО. — Ф. 7. — Оп. 2. — Спр. 2: „Формулярные списки служителей церквей 9-й кирасирской поселенной дивизии военного селения Табурища. 1833 г.”.
386. ДАОО. — Ф. 7. — Оп. 2. — Спр. 3: „Переписка о средствах, необходимых для постройки новых каменных церквей в поселениях. 1853 – 1855 гг.”.
387. ДАОО. — Ф. 17: „Одеський міський магістрат”.
388. ДАОО. — Ф. 37: „Херсонська духовна консисторія”. — Оп. 1. — Спр. 15: „О небытии протоиерея Федора Фомича в высокотожественный день 30 ноября на молебне. 1778 – 1779 гг.”.
389. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 16: „О рукоположении дьячка Петра Иваницкого в священника. 1778 – 1779 гг.”.
390. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 18: „Об увольнении из епархии Переяславской в Екатеринославскую священника Василия Левицкого. 1778 – 1793 гг.”.
391. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 22: „О назначении иеромонахов на суда военного флота. 1778 г.”.
392. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 23: „Об определении священника Василия Наливайка в селение Трикраты.. 1780 г.”.
393. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 62: „О постройке церкви в г. Херсоне на форштадте. 1780 – 1781 гг.”.
394. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 64: „О постройке Николаевской церкви в местечке Новопетровке и определении священника Мыскевича. 1780 г.”.
395. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 69: „Об утайке доходов священником с. Вершинокамьянки Иоанном Карповым и о прочем. 1780 – 1781 гг.”.

396. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 80: „О постройке Преображенской церкви в слободе Михайловке Павлоградского уезда, а до постройки оной — молитвенного дома. 1781 – 1782 гг.”.
397. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 83: „Об определении в сел. Колпаковку иеромонаха Анания для исправления грекам христианских треб. 1781 – 1782 гг.”.
398. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 96: „О посвящении Николаевской церкви в с. Тягинке. 1781 – 1837 гг.”.
399. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 100: „О постройке в г. Херсоне крепостной соборной Екатерининской церкви. 1781 – 1782 гг.”.
400. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 103: „О разводе жены Василисы Диловой с мужем ее и о принятии турецкого закона. 1781 – 1782 гг.”.
401. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 478: „О присоединении к православной церкви станицы Привольного старообрядческого общества и обращении часовни их в православную церковь. 1796 г.”.
402. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 857: „По прошению Херсонского уезда помещика тайного советника и кавалера Энгельгардта о дозволении в деревне оного Энгельгардта Золотой Балке построить каменную во имя Вознесения Христова церковь. 1819 – 1849 гг.”.
403. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 980: „О ходатайстве жителей с. Станислава об уступке под их усадьбы церковной земли, лежащей при оном селе. 1835 – 1862 гг.”.
404. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1026: „По указу Святейшего Правительствующего Синода о награждении священника Феодора Самборского пенсионом по 500 р. в год за бытие в чумном карантине. 1838 г.”.
405. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1044: „О бранковановской подцерковной земле. 1840 – 1868 гг.”.
406. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1058: „По прошению помещика отставного штабс-ротмистра Льва Скадовского о дозволении ему в селе его Белозерке построить каменную церковь. 1840 – 1842 гг.”.

407. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1193: „Указы Херсонской духовной консистории. 1844 г.”.
408. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1200: „Указы духовной консистории. 1844 г.”.
409. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1201: „Указы и постановления Херсонской духовной консистории. 1844 г.”.
410. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1204: „Об отводе подцерковной земли для краснопольской Дмитриевской церкви Александрийского уезда. 1836 – 1852 гг.”.
411. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1246: „О постройке новой каменной Сретенской церкви в селе Павлыше. 1844 – 1851 гг.”.
412. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1416: „Об отобрании от владельца села Аникеевки самовольно взятой во владение подцерковной земли 120 десятин. 1848 – 1850 гг.”.
413. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1469: „О воспрещении помещице села Компанеевки Перележебоковой пользоваться подцерковною землею Александрийского уезда и о починке церкви. 1848 – 1862 гг.”.
414. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1471: „О постройке новой вместо старой церкви Одесского уезда в местечке Раснополе помещика Гижицкого и о земле подцерковной. 1848 – 1858 гг.”.
415. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1475: „По указу Святейшего Синода о доставлении сведения относительно добавочной к 33 десятинам земли в некоторых приходах с заключением архипастыря. 1849 – 1851 гг.”.
416. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1520: „О прибавке земли к архиерейскому участку, что близ Очакова, 200 десятин. 1849 – 1856 гг.”.
417. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1522: „О domeжевании подцерковной земли Петропавловской церкви села Петроверовки 40 десятин, пожертвованных помещиком Вульфом из дачи его деревни Ивановки. 1849 – 1866 гг.”.

418. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1663: „Об отнятии подцерковной земли у причта гиржевской церкви. 1850 – 1872 гг.”.
419. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 1768: „О подцерковной земле селения Хмелевой. 1856 г.”.
420. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 2 а. — Спр. 1: „Указы Святейшего Синода. 1783 – 1824 гг.”.
421. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 2 а. — Спр. 2: „Указная книга. 1837 – 1857 гг.”.
422. ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 4. — Спр. 1: „Метрическая книга церквей Новомиргородского уезда. 1780 – 1781 гг.”.
423. ДАОО. — Ф. 44: „Рішельєвський ліцей”.
424. ДАОО. — Ф. 59: „Одеський будівельний комітет”.
425. ДАОО. — Ф. 141: „Стурдза–Гагаріні”. — Оп. 1. — Спр. 15: „Письма А.С. Стурдзы к духовнику протоиерею М.К. Павловскому. 1843 – 1854 гг.”.
426. ДАОО. — Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 16: „Инструкции, записки и др. об улучшении народного образования и воспитания в христианском духе в России, написанные и собранные А.С. Стурдзой. 1818 – 1842 гг.”.
427. ДАОО. — Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 17: „Материалы по истории Архангело-Михайловского женского монастыря, кладбищенской Воскресенской церкви на Среднем Фонтане при могиле графини Роксандры Эдлинг и др. с пометками А.С. Стурдзы. 1836 – 1891 гг.”.
428. ДАОО. — Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 21: „Наставление священникам, служащим при больницах и тюремных замках (составлено А.С. Стурдзой). Без даты”.
429. ДАОО. — Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 22: „Богословские сочинения А.С. Стурдзы. Без даты”.
430. ДАОО. — Ф. 141. — Оп. 1. — Спр. 28: „Богословские рукописи (в том числе А.С. Стурдзы) и сочинения по истории христианства. 1821 – 1852 гг.”.
431. ДАОО. — Ф. 167: „Інокентій, архієпископ Херсонський і Таврійський”. — Оп. 1. — Спр. 3: „Переписка об ученой деятельности архиепископа Иннокентия. 1836 – 1855 гг.”.

432. ДАОО. — Ф. 167. — Оп. 1. — Спр. 4: „Службная переписка архиепископа Иннокентия. 1837 – 1854 гг.”.
433. ДАОО. — Ф. 272: „Одеська філія Російського Біблійного товариства”.
434. ДАОО. — Ф. 274: „Одеський міський статистичний комітет”.
435. ДАОО. — Ф. 361: „Одеський тюремний комітет”. — Оп. 1. — Спр. 10: „О выплате денег за сожженные церковные вещи. 1839 г.”.
436. ДАОО. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 130: „О свидетельствовании церковной суммы. 1851 г.”.
437. ДАОО. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 143: „Об устройстве ризы для тюремной церкви. 1856 г.”.
438. ДАОО. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 163: „Об обороте суммы, принадлежащей Александро-Невской тюремной церкви. 1853 г.”.
439. ДАОО. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 255: „О приходе и расходе церковной суммы. 1855 г.”.
440. ДАОО. — Ф. 361. — Оп. 1. — Спр. 274: „Дело Одесского попечительного о тюрьмах комитета о приходе и расходе церковной суммы. 1856 г.”.
441. ДАОО. — Ф. 457: „Канцелярія Одеського військового губернатора”. — Оп. 1. — Спр. 85: „Сообщение архиерея о крестном ходе в Одессе в честь основания Одессы. 1855 г.”.

Державний архів Полтавської області

442. ДАПО. — Ф. 706: „Полтавська духовна консисторія”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Указы Ея Императорского Величества Екатерины II. 1775 – 1777 гг.”.
443. ДАПО. — Ф. 801: „Пирятинське духовне правління”.

Державний архів Херсонської області

444. ДАХО. — Ф. 14: „Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня”. — Оп. 1. — Спр. 16: „Указ Новоросійської губернської канцелярії об отмежеванні землі для побудови церкви в Єлисаветградському уезді. 1778 – 1779 гг.”.
445. ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 792: „Укази Херсонського губернського правління і казенної палати, рапорти землемерів об отводі земель церковнослужителям. 1812 – 1817 гг.”.
446. ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 898: „Укази Херсонської казенної палати, рапорти уездних землемерів і др. матеріали об отмежеванні землі церквам казенних селищ. Плани земельних церковних дач. 1818 – 1826 гг.”.
447. ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 1559: „Укази Херсонського губернського правління, відношення казенної палати і Херсонської палати державних імушчеств в правління, рапорти Александрійського уездного землемера і другі матеріали об отводі землі церковнослужителям в с. Новодмитрієвці. 1833 – 1841 гг.”.
448. ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 1576: „Укази Херсонського губернського правління, рапорти Ольвіопольського уездного землемера об отмежеванні церковних земель, відправці поштових кореспонденцій. 1833 – 1834 гг.”.
449. ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 1583: „Укази Херсонського губернського правління, предписання Александрійському уездному землемеру о межованні церковних земель і др. питаннях. 1833 – 1834 гг.”.
450. ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 2. — Спр. 159: „Укази Тавричеського губернського правління, рапорти уездних землемерів і переписка з Тавричеською палатою державних імушчеств о вымежеванні церковних земель в селах Каїри, Чалбасси, Збур'євці. 1844 – 1846 гг.”.
451. ДАХО. — Ф. 111: „Катерининський собор, м. Херсон”.
452. ДАХО. — Ф. 137: „Церкви м. Херсона і Херсонського повіту”. — Оп. 6. — Спр. 5: „Книга указів Воскресенської церкви. 1816 – 1832 гг.”.

453. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 9: „Книга указов Воскресенской церкви. 1836 – 1841 гг.”.
454. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 10: „Книга указов Воскресенской церкви. 1842 – 1847 гг.”.
455. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 1: „Указы и предписания. 1820 – 1833 гг.”.
456. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 4: „Указная книга Николаевской забалковской церкви г. Херсона. 1841 – 1849 гг.”.
457. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 8: „Указы, циркуляры, акты и другие документы о деятельности Херсонской епархии и предписания церкви. 1850 – 1878 гг.”.
458. ДАХО. — Ф. 169: „Успенський собор, м. Херсон”.
459. ДАХО. — Ф. 198: „Херсонська духовна консисторія”. — Оп. 1. — Спр. 34: „Репорты священников о принятии христианства лицами другого исповедания. 1834 – 1838 гг.”.
460. ДАХО. — Ф. 198. — Оп. 1. — Спр. 65: „Дело по обвинению в воровстве иеродиакона Корсунского единоверческого монастыря Дурнавина Е. 1841 – 1868 гг.”.
461. ДАХО. — Ф. 198. — Оп. 1. — Спр. 82: „Указы Херсонской духовной консистории. 1855 – 1856 гг.”.
462. ДАХО. — Ф. 207: „Херсонське духовне правління”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Указ Славянской духовной консистории о крещении в православную веру иудея Михея Гершковича. 1782 г.”.
463. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 15: „Указ Славянской духовной консистории об обнародовании указа Потемкина о прощении беглых военнослужащих, возвратившихся в течении года. 1783 г.”.
464. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 16: „Указ Славянской духовной консистории о служении молебна о сохранении посевов от саранчи. 1783 г.”.
465. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 19: „Указ Славянской духовной консистории о запрещении вступления в брак военнослужащим без

письменного разрешения командования, направлении священника К. Савицкого в с. Николаевка для священнослужений. 1783 г.”.

466. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 30: „Дело о крещении турка-магометанина в православную веру. 1783 г.”.

467. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 34: „Прошение дьячка Титовского о пострижении его в монашество. 1783 г.”.

468. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 38: „Указы Екатеринославской духовной консистории об установлении количества проповедей за год. 1784 – 1788 гг.”.

469. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 42: „Указ Славянской духовной консистории об открытии Екатеринославского наместничества. 1784 г.”.

470. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 46: „Указ Славянской духовной консистории о крещении в православную веру 13 человек – католиков с. Белозерки. 1784 г.”.

471. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 67: „Указ Славянской духовной консистории о направлении в сл. Вольскую священника Д. Березовского. 1786 г.”.

472. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 83: „Указ Славянской духовной консистории о сборе средств в церквах на содержание семинаристов-сирот. 1786 – 1788 гг.”.

473. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 84: „Указ Екатеринославской духовной консистории о назначении Олонецкого епископа Амвросия архиепископом Екатеринославской и Херсонеса-Таврической епархии. 1786 – 1787 гг.”.

474. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 87: „Дело о наложении епитимьи на Василия Кравченко и Авдотью Кравченко за детоубийство. 1786 г.”.

475. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 119: „Указ Екатеринославской духовной консистории о взыскании со священника И. Елчинского штрафа за определение сына на учебу не в духовную семинарию, а к часовому мастеру. 1787 г.”.

476. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 126: „Указ Екатеринославской духовной консистории о запрещении священникам брать деньги от прихожан за исповедывание. 1791 г.”.
477. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 141: „Указ Екатеринославской духовной консистории о переводе Алексопольского духовного правления в Царичанку. 1791 – 1792 гг.”.
478. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 162: „Указ Екатеринославской духовной консистории о направлении в Черноморский флот иеромонахов для священнослужений. 1793 г.”.
479. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 165: „Указ Екатеринославской духовной консистории о служении молебна в честь заключения мирного договора 1791 года между Россией и Турцией. 1793 г.”.
480. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 169: „Указ Екатеринославской духовной консистории о соблюдении священнослужителями правил ношения церковного облачения. 1793 – 1794 гг.”.
481. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 173: „Репорты священников Херсонского уезда об отсутствии колдунов и суеверий в приходах. 1793 – 1794 гг.”.
482. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 174: „Донесение священника херсонской купеческой церкви о незаконном обвенчании иеромонахом херсонской греческой церкви Вениамином брачующихся не своего прихода. 1793 – 1794 гг.”.
483. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 199: „Указ Екатеринославской духовной консистории о представлении в консисторию свидетельств и грамот от приезжающих из-за границы духовных лиц. 1794 – 1796 гг.”.
484. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 202: „Указ Екатеринославской духовной консистории о рассмотрении прошения протопопа Петровского о нанесении ему оскорбления священником Василием Говоружским. 1794 г.”.

485. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 218: „Указ Екатеринославской духовной консистории о служении литургии о подавлении Польского восстания русскими войсками. 1794 – 1795 гг.”.
486. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 219: „Рапорты священников Херсонского уезда об отсутствии суеверий и кликуш в приходах. 1794 г.”.
487. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 251: „Прошение С.Г. Боголюбца о выдаче свидетельства об использовании его после принятия православной веры. 1794 г.”.
488. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 253: „Рапорт Херсонского духовного правления об оштрафовании священника Михайлова за грубое поведение в присутственном месте. 1794 г.”.
489. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 263: „Протоколы заседаний Херсонского духовного правления. 1795 – 1797 гг.”.
490. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 315: „Рапорт священника с. Алешек Данилевского о незаконном венчании священником Полонским брачующихся, не расторгнувших первые браки. 1794 – 1795 гг.”.
491. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 316: „Рапорты священников Херсонского уезда об отсутствии суеверий и кликуш в приходах. 1797 – 1798 гг.”.
492. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 357: „Указ Новороссийской духовной консистории о запрещении священникам венчать несовершеннолетних брачующихся. 1799 г.”.
493. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 361: „Указ Новороссийской духовной консистории о предписании священникам исповедовать верующих по одиночке. 1799 г.”.
494. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 373: „Указ Новороссийской духовной консистории об отказе в строительстве церкви в слободе Ивановке помещика Курлянского. 1800 – 1805 гг.”.

495. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 407: „Указ Новороссийской духовной консистории о назначении священника в с. Воскресенское на вакантное место. 1801 г.”.
496. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 408: „Указ Новороссийской духовной консистории о заключении договора об обеспечении продовольствием священника с. Грушевки Иваницкого. 1801 г.”.
497. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 413: „Указ Новороссийской духовной консистории о запрещении строить деревянные церкви. 1801 г.”.
498. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 416: „Указ Новороссийской духовной консистории о представлении сведений в правление о раскольниках и их деятельности. 1801 г.”.
499. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 432: „Указ Новороссийской духовной консистории об откомандировании в консисторию благочинного священника Ивана Аврамова для отправки его во флот. 1801 – 1802 гг.”.
500. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 452: „Указ Новороссийской духовной консистории о переводе священника Саввы Каминского из селения Иваново-Петровка в морской госпиталь. 1801 – 1804 гг.”.
501. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 456: „Указ Новороссийской духовной консистории о запрещении священникам крестить иноверцев без разрешения духовного правления. 1801 – 1802 гг.”.
502. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 459: „Рапорты благочинных Херсонского уезда с донесением о нравственном состоянии в приходах епархии за 1800 г. 1801 г.”.
503. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 489: „Ведомости Херсонского духовного правления о выполнении указов Новороссийской духовной консистории. 1801 г.”.
504. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 490: „Ведомости Херсонского духовного правления о выполнении указов Новороссийской духовной консистории. 1801 г.”.

505. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 512: „Указ Новороссийской духовной консистории о сборе денег со священнослужителей и по числу дворов и о присылке в консисторию четвертой части этой суммы. 1803 – 1805 гг.”.
506. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 517: „Указ Новороссийской духовной консистории о подаче сведений о раскольничьих часовнях и с чьего разрешения они построены. 1803 – 1804 гг.”.
507. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 520: „Рапорты благочинных с донесениями, что в церквах никаких суеверий и кликуш не оказалось. 1803 г.”.
508. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 541: „Дело о прелюбодеянии Герасима Махненко. 1803 – 1805 гг.”.
509. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 543: „Ведомости Херсонского духовного правления о исполнении указов Новороссийской духовной консистории. 1803 г.”.
510. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 577: „Указ Екатеринославской духовной консистории об увольнении священника Василия Светайлова из причта Николаевской церкви с. Березниговатого. 1804 г.”.
511. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 593: „Дело по обвинению священника М. Штенька о неправильном принятии манифеста. 1804 г.”.
512. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 609: „Указ Екатеринославской духовной консистории о запрещении протоиерею Григорию Серафимовичу венчать военных без свидетельства командиров. 1805 г.”.
513. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 618.: „Указ Екатеринославской духовной консистории о перемещении архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического в Астраханскую епархию. 1805 г.”.
514. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 627: „Рапорт благочинного 2-й части Ивана Аврамова о случившемся исцелении жителей с. Федоровки от суеверий. 1805 – 1806 гг.”.
515. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 642: „Формулярные ведомости о священно- и церковнослужителях церковью Херсонской епархии. 1805 г.”.

516. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 644: „Формулярные ведомости о священно- и церковнослужителях церквей Херсонской епархии. 1805 г.”.
517. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 645: „Формулярные ведомости о священно- и церковнослужителях церквей Херсонской губернии. 1805 – 1806 гг.”.
518. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 648: „Указ Екатеринославской духовной консистории об отправке священнических детей в семинарию. 1806 г.”.
519. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 653: „Указ Екатеринославской духовной консистории о назначении священника Федора Шульженкова в мушкетерский полк в г. Минск. 1806 г.”.
520. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 660: „Рапорт священника Самойлова о крещении еврейки в православную веру. 1806 г.”.
521. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 672: „Указ Екатеринославской духовной консистории о высылке детей священно- и церковнослужителей, достигших 15 лет, в Екатеринославскую семинарию. 1807 – 1808 гг.”.
522. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 684: „Указ Екатеринославской духовной консистории о назначении следствия по делу бракосочетания губернского секретаря Владимира Тарадаева с мещанкой Данковской. 1807 – 1832 гг.”.
523. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 722: „Указ Екатеринославской духовной консистории о заключении контрактов с вехом духовного правления при писании образов или иконостасов. 1808 г.”.
524. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 752: „Дело об окрещении священником М. Штанченко еврейки с присвоением имени Мотрены. 1808 – 1809 гг.”.
525. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 766: „Указ Екатеринославской духовной консистории о производстве следствия о причинах построения церкви в д. Скадовске помещиком Пертцем. 1809 г.”.

526. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 767: „Указ Екатеринославской духовной консистории об открытии духовных правлений в городах: Александровске, Симферополе, Мариуполе. 1809 г.”.
527. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 769: „Указ Екатеринославской духовной консистории о проверке в необходимости направления третьего священника в село Александровку. 1809 г.”.
528. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 771: „Указ Екатеринославской духовной консистории о построении в селе Сергеевке помещика Бредыхина новой каменной церкви. 1809 г.”.
529. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 800: „Дело по прошению жителей военного форштадта о разрешении построить церковь на военном форштадте. 1809 – 1810 гг.”.
530. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 812: „Формулярные ведомости о священно- и церковнослужителях церковей Херсонской епархии. 1809 – 1815 гг.”.
531. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 829: „Указ Екатеринославской духовной консистории об отказе пономарю николаевской купеческой церкви Василию Залужскому в переводе его в николаевский морской госпиталь. 1810 г.”.
532. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 839: „Указ Екатеринославской духовной консистории о наложении духовного покаяния на лиц, судимых за организацию секты. 1810 г.”.
533. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 852: „Указ Екатеринославской духовной консистории о принятии стихарного дьячка Андрея Стебленкова в число монахов в Самарский Пустынно-Николаевский монастырь. 1810 г.”.
534. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 853: „Указ Екатеринославской духовной консистории о перемещении дьячка Андрея Косовского в полк на должность священника. 1810 г.”.
535. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 856: „Указ Екатеринославской духовной консистории о запрещении священно- и церковнослужителям

отдавать своих детей для обучения во все учебные заведения кроме семинарии. 1810 – 1811 гг.”.

536. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 859: „Рапорт священника Полтавского мушкетерского полка о разрешении ему сочетать браком полковника этого полка в церкви с. Александровки. 1810 г.”.

537. ДАХО. — Ф.207. — Оп. 1. — Спр. 872: „Рапорт протоиерея купеческой церкви г. Николаева о разделе доходов между священнослужителями, получаемых за требы. 1810 г.”.

538. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 877: „Сообщение Херсонского нижнего земского суда о расследовании погребения тела помещика генерала Христофоровича в селе Кривом Роге в цвинтаре у церкви. 1810 – 1811 гг.”.

539. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 931: „Указ Екатеринославской духовной консистории об определении священника Я. Грушецкого в церковь морского госпиталя. 1811 г.”.

540. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 943: „Указ Екатеринославской духовной консистории об отделении церквей военных госпиталей, находящихся в ведении епархии, под ведомство Державина. 1811 – 1812 гг.”.

541. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 972: „Дело об отобрании у священника Грушецкого не по закону дарованной ему женщины. 1811 – 1812 гг.”.

542. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 979: „Ведомости о состоящих в Херсонской губернии священно- и церковнослужителях. 1811 – 1812 гг.”.

543. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1001: „Указ Екатеринославской духовной консистории о наложении епитимии на Елену Акильмазову за прелюбодеяние. 1812 – 1816 гг.”.

544. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1014: „Рапорты всех благочинных церквей Херсонской епархии об отсутствии в их ведомстве „кликуш” и „юродивых”. 1812 г.”.

545. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1025: „Прошение цесарского выходца Зелика Юдкевича об окрещении его в православную веру грекороссийского исповедания. 1812 г.”.
546. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1030: „Дело о крещении еврейского мальчика Юдки в православную веру. 1812 – 1813 гг.”.
547. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1042: „Указ Екатеринославской духовной консистории об отправлении молебна по поводу спасения России от нападения врагов. 1813 г.”.
548. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1050: „Указ Екатеринославской духовной консистории об освобождении от церковной епитимии поселянки Авдотьи Хижняковой. 1813 г.”.
549. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1063: „Указ Екатеринославской духовной консистории о запрещении духовенству выкрещивать евреев в христианскую веру без свидетельства от опекунской конторы. 1813 г.”.
550. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1064: „Указ Екатеринославской духовной консистории о запрещении священно- и церковнослужителям подавать жалобы и прошения архиепископу. 1813 г.”.
551. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1096: „Определения духовного правления о разрешении сделать увеличение сбора со двора. 1813 г.”.
552. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1104: „Указ Екатеринославской духовной консистории о присоединении Успенской церкви колонии Терновка к Одесскому благочинному Ивану Радеусу. 1814 г.”.
553. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1105: „Указ Екатеринославской духовной консистории об отказе казаку Грушецкому в переводе его в духовное звание. 1814 г.”.
554. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1129: „Указ Екатеринославской духовной консистории о запрещении принимать доносы на священно- и церковнослужителей. 1815 г.”.

555. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1135: „Указ Екатеринославской духовной консистории о наложении взыскания на священника Демидовича за неявку сына в семинарию. 1815 г.”.
556. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1156: „Формулярные ведомости о священно- и церковнослужителях церквей Херсонской епархии. 1815 г.”.
557. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1157: Формулярные ведомости о священно- и церковнослужителях церквей Херсонской епархии. 1815 г.”.
558. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1158: Формулярные ведомости о священно- и церковнослужителях церквей Херсонской епархии. 1815 г.”.
559. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1166: „Указ Екатеринославской духовной консистории об обязательной посылке детей священно- и церковнослужителей в духовную семинарию. 1816 г.”.
560. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1169: „Указ Екатеринославской духовной консистории об отслужении молебствия о избавлении России от нашествия. 1816 – 1817 гг.”.
561. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1242: „Сообщение Херсонского нижнего суда о „обновившейся иконе” в имени Дмитриевке у крестьянина Устимова. 1817 г.”.
562. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1289: „Указ Екатеринославской духовной консистории об учреждении вместо кружек для сбора средств для семинарских учеников Человеколюбивого общества. 1818 – 1824 гг.”.
563. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1294: „Указ Екатеринославской духовной консистории о назначении священника Бавинского в г. Вознесенск благочинным. 1818 г.”.
564. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1299: „Отношение Тобольского пехотного полка о выделении приходской церкви в г. Херсоне для полковой церкви. 1818 – 1819 гг.”.
565. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1310: „Указ Екатеринославской духовной консистории о расторжении брака с женой Прасковьей, которая имеет первого мужа. 1819 г.”.

566. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1312: „Указ Екатеринославской духовной консистории о запрещении детям священников вступать в брак со светскими. 1819 г.”.
567. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1350: „Указ Екатеринославской духовной консистории о проведении следствия о возможности постройки церкви в имении Энгельгарда. 1820 – 1821 гг.”.
568. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1351: „Указ Екатеринославской духовной консистории о разрешении полковым священникам заниматься священнослужением в приходских церквях. 1820 г.”.
569. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1354: „Указ Екатеринославской духовной консистории о разрешении приходскими священниками править службу в церквях полковым священникам. 1820 г.”.
570. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1363: „Указ Екатеринославской духовной консистории о запрещении носить светскую одежду ученикам духовной семинарии и низших духовных училищ и установлении единой формы для всех учащихся в духовных школах. 1820 г.”.
571. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1369: „Указ Херсонского духовного правления об осмотре вновь выстроенной церкви в селении Вознесенском для освящения ее. 1820 – 1824 гг.”.
572. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1372: „Указ Екатеринославской духовной консистории о запрещении в церковь принимать иконы с неприличными изображениями. 1820 г.”.
573. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1375: „Указ Екатеринославской духовной консистории о форме одежды для священников военных поселений. 1820 г.”.
574. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1419: „Указ Херсонского духовного правления о сохранении старины в середине и наруже церквей. 1822 г.”.
575. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1437: „Указ Екатеринославской духовной консистории об определении вдовы Кушневич в монастырь для получения монашества. 1822 г.”.

576. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1458: „Журнал регистрации входящих документов Херсонского духовного правления. 1822 г.”.
577. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1475: „Рапорт священника селения Каменки Педкова и переписка с земским судом о разрешении окрестить в христианскую веру еврейку Дынку и ее дочерей. 1823 г.”.
578. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1489: „Указ Екатеринославской духовной консистории, чтобы священники не венчали лиц, относящихся к военным поселянам. 1824 г.”.
579. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1495: „Указ Екатеринославской духовной консистории о построении в Херсонской епархии 35 молитвенных домов. 1824 г.”.
580. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1534: „Указ Екатеринославской духовной консистории об удовлетворении просьбы поселян селения Шестерни об оставлении священника Симонова при Рождество-Богородичной церкви. 1824 – 1826 гг.”.
581. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1623: „Прошение вдовы Телятниковой о назначении ее просфорней в Покровскую церковь села Привольного. 1824 – 1825 гг.”.
582. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1633: „Журнал регистрации входящих документов Херсонского духовного правления. 1824 г.”.
583. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1721: „Указ Екатеринославской духовной консистории об определении в Балаклавский Георгиевский монастырь для служения во флоте иеромонахов и вдовствующих священников. 1828 – 1829 гг.”.
584. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1758: „Сообщение Херсонской городской полиции о желании еврея Хитрик принять христианскую веру. 1829 – 1830 гг.”.
585. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1763: „Сообщение Херсонской городской полиции о желании еврея Герши принять православную веру. 1829 – 1830 гг.”.

586. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1921: „Указ Херсонской духовной консистории о прикреплении татарина Куракая к священнику Иванову для изучения нужных молитв для принятия христианской веры. 1838 г.”.
587. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 1989: „Копии указов Святейшего Синода. 1844 г.”.
588. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 2067: „Ведомости о кружковых, кошельковых и других денежных сборах в церквах Херсонской епархии, ведомости о лицах, получивших духовное звание, и др. 1851 – 1852 гг.”.
589. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 2072: „Опись дел Херсонского духовного правления. 1852 г.”.
590. ДАХО. — Ф. 220: „Покровський молитовний будинок, с. Музиківка Херсонського повіту”.
591. ДАХО. — Ф. 259: „Церкви Дніпровського повіту Таврійської губернії”. — Оп. 17. — Спр. 15: „Переписка с благочинным протоиереем о проверке границ церковной земли и др. вопросам. 1840 г.”.
592. ДАХО. — Ф. 259. — Оп. 17. — Спр. 21: „Указ Херсонской духовной консистории. 1843 г.”.
593. ДАХО. — Ф. 262: „Богородицький молитовний будинок, с. Прогної Дніпровського повіту Таврійської губернії”.
594. ДАХО. — Ф. 269: „Варварівський молитовний будинок, с. Першоприморське Дніпровського повіту Таврійської губернії”.

Центральний державний історичний архів у м. Києві

595. ЦДІАК України. — Ф. 132: „Київський Межигірський або Межигірський Преображенський-Спаський чоловічий монастир”. — Оп. 2. — Спр. 41: „Переписка с Синодом, с Киевской духовной консисторией о назначении иеромонаха Владимира Сокальского начальником запорожских церквей; о присылке сведений в консисторию о количестве монахов в монастыре, о размерах земельных владений и доходах монастыря и т.д. 1774 – 1776 гг.”.

596. ЦДІАК України. — Ф. 132. — Оп. 2. — Спр. 51: „Реєстр иєродьяконов и иєромонахов Самарского монастыря. 1778 г.”.
597. ЦДІАК України. — Ф. 132. — Оп. 2. — Спр. 61: „Дело о смерти иєромонаха Самарского Пустынно-Николаевского монастыря Варлаама. 1781 – 1783 гг.”.
598. ЦДІАК України. — Ф. 132. — Оп. 2. — Спр. 79: „Предписание духовного собора настоятелю Самарского монастыря иєромонаху Кондрату о присылке отчета. 1786 г.”.
599. ЦДІАК України. — Ф. 229: „Архів Коша Нової Запорозької Січі”. — Оп. 1. — Спр. 365: „Справа про ліквідацію Запорозької Січі. 1775 – 1777 р.”.
600. ЦДІАК України. — Ф. 1576: „Маріупольський грецький суд”. — Оп. 1. — Спр. 3: „Переписка с Азовской губернской канцелярией об установлении жалованья чиновникам. 1780 – 1782 гг.”.
601. ЦДІАК України. — Ф. 1979: „Бахмутське духовне правління”.
602. ЦДІАК України. — Ф. 2013: „Слов’янська духовна консисторія”.
603. ЦДІАК України. — Ф. 2193: „Христофор, єпископ Феодосійський і Маріупольський”. — Оп. 1. — Спр. 1: „Прошение священника Константиноградского уезда м. Водолаги Михайловского о выдаче нового антими́нса. 1793 г.”.
604. ЦДІАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 2: „Прошение помещика Михаила Шубловского сл. Значенской о назначении дьяконом Юдновского. 1793 г.”.
605. ЦДІАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 3: „Реєстр полученных из Синода и Московской синодальной конторы указов. 1795 г.”.
606. ЦДІАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 4: „Реєстр полученных из Синода и Московской синодальной конторы указов. 1797 г.”.
607. ЦДІАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 5: „Реєстр полученных из Синода и Московской синодальной конторы указов. 1798 г.”.

608. ЦДАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 6: „Дело по ордеру прокурора Синода на имя секретарей и прочих служащих от лихоимства. 1798 г.”.
609. ЦДАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 7: „Реестр полученным из Синода и синодальной конторы. 1798 г.”.
610. ЦДАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 8: „Ордер Феодосийской духовной консистории секретарю Трипольскому о своевременной отправке решенных дел. 1798 г.”.
611. ЦДАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 9: „Книга записи расходов окладных и неокладных сумм и др. 1798 г.”.
612. ЦДАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 10: „Реестр полученным указам из Синода и Московской синодальной конторы. 1799 г.”.
613. ЦДАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 11: „Реестр полученным указам из Синода и Московской синодальной конторы. 1799 г.”.
614. ЦДАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 12: „Реестр полученным указам из Синода и Московской синодальной конторы. 1794 г.”.
615. ЦДАК України. — Ф. 2193. — Оп. 1. — Спр. 13: „Реестр полученным указам из Синода и Московской синодальной конторы. 1799 г.”.

Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського

616. ІР НБУ. — Ф. II: „Історичні матеріали”. — Спр. 24899: „Церковні папери”.
617. ІР НБУ. — Ф. V: „Одеське товариство історії та старожитностей”. — Оп. 1. — Спр. 221–448: „Акты, относящиеся к управлению Новороссийским краем. 1788 – 1797 гг.”.
618. ІР НБУ. — Ф. V. — Спр. 449 – 461: „Сборник материалов архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического Гавриила Розанова. 1781 – 1836 гг.”.

619. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 462 – 546: „Гавриил, архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический. 1738 – 1799 гг.”.
620. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 497: „Ответ Екатеринославской духовной консистории на запрос архиепископа Екатеринославского Амвросия о состоянии духовных правлений. 1787 г.”.
621. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 547 – 612: „Указы Синода, епископа Славянского и Херсонского Никифора, Екатеринославской духовной консистории, Херсонской казенной палаты; предписание Военного министерства о закрытии Екатеринославской суконной фабрики и ее описание; доношения и рапорты духовных правлений, материалы по истории Екатеринославской (бывш. Славянской) епархии, архиереях и семинарии, Корсуньского монастыря, церковью Мариупольского духовного правления, Симферопольского уезда, г. Херсона и Тирасполя, записка о некоторых христианских древностях Крымского полуострова. 1785 – 1837 гг.”.
622. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 758: „Сборник слов Гавриила, архиепископа Херсонского и Таврического. Нач. XIX в.”.
623. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 760: „Геннадий, иеромонах. Повесть Бизюкова монастыря. 1835 г.”.
624. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 782: „Сведения о митрополите Игнатии (Готфийском и Кефейском). XIX в.”.
625. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 998: „Билет, выданный митрополитом Игнатием греческому протопопу Трифилию и сопровождающим его лицам на проезд в г. Екатеринослав. 1779 г.”.
626. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 1777 – 1989: „Переписка Гавриила, митрополита Агафангела и архиепископа Иннокентия с протоиереем Максимом Перепелициным. 1826 – 1857 гг.”.
627. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 3336: „Письма Иерусалимского патриарха Поликарпа к Екатеринославскому архиепископу Иову, от апреля 1815 г. и мая 1817 г., иноков обители св. Георгия к Екатеринославскому архиепископу Иову,

от мая 1819 г., Русиковского игумена Герасима с братиею к Херсонскому архиепископу Гавриилу”.

628. IP НБУ. — Ф. V. — Спр. 3643–3645: „Послания Дорофея, епископа Феодосии и Мариуполя. Конец XVIII в.”.

629. IP НБУ. — Ф. 160: „Київська духовна академія”. — Спр. 250: „Дело по челобитной ставропигиального Киево-Межигорского монастыря архимандрита Гавриила с братиею и по приложенным при оной данным оному монастырю на владение земель из Азовской губернской канцелярии подлинным межевым трем книгам и двум указам к засвидетельствованию оных для показанной в той челобитной надобности. 1781 г.”.

630. IP НБУ. — Ф. 160. — Спр. 1075: „Указы Павлоградского духовного правления. 1833 г.”.

Запорізька обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Горького

631. ЗОУНБ. — Колекція Фоменко. — 00150: „Генеральная карта, представляющая Азовскую губернию с показанием полагаемых границ. 1782”.

632. ЗОУНБ. — Колекція Фоменко. — 00151: „Карта частей России и Польши, Молдавии, Бессарабии, Очаковской и Гаджибейской Татарии 1775 году и части зимовников бывших запорожских казаков”.

633. ЗОУНБ. — Колекція Фоменко. — 51 ч.: „Примерная генеральная карта Новороссийской и Азовской губерний, сочинена 18 июля 1775 года”.

634. ЗОУНБ. — Колекція Фоменко. — 52 ч.: „Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочиненная в 1779 году Иваном Исленьевым”.

Відділ рідкісних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

635. ВРВіР ЦНБ ХНУ. — 246 – р, 345/с.: „Иннокентий (Борисов). Введение в догматику или Христово вероучение: Из лекций преосвященного Иннокентия в Санкт-Петербургской духовной академии”.
636. ВРВіР ЦНБ ХНУ. — 262 – р, 362/с.: „Иннокентий (Борисов). Введение в круг богослужбных наук: Из лекций преосвященного Иннокентия в Санкт-Петербургской духовной академии”.
637. ВРВіР ЦНБ ХНУ. — 276 – р, 379/с.: „Иннокентий (Борисов). Богословие обличительное”.
638. ВРВіР ЦНБ ХНУ. — 347 – р, 455/с.: „Иннокентий. Обзорение книги Иова: Из лекций преосв. Иннокентия в Санкт-Петербургской духовной академии”.
639. ВРВіР ЦНБ ХНУ. — 472 – р, 754/с.: „Иннокентий (Борисов). Критическое обозрение догматико-богословских учебников преосвященных Феофана Прокоповича и Иринаея; архимандритов: Феофилакта, Сильвестра, Иакиифа, иеромонаха Макария и протоиерея Терновского: Из лекций преосвященного Иннокентия в Санкт-Петербургской духовной академии”.

Рукописний відділ Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького

640. РВ ОНБ. — РКП 54 / 4: „Указы Елизаветы, Екатерины II и Павла I разного содержания. XVIII в.”.
641. РВ ОНБ. — РКП 58 / 31: „Архив Иннокентия, архиепископа Херсонского (Борисов Иван Алексеевич. 1800 – 1857). 1847 – 1854 гг.”.
642. РВ ОНБ. — РКП 62 / 3: „Рескрипты Александра I на имя герцога Эмануила Ришелье и копии рескриптов другим лицам. 1803 – 1809 гг.”.

Бердянський краєзнавчий музей

643. БКМ. — КП– 5237 / Д– 1421: „Билет с отметкой о венчании, выданный бердянскому мещанину И. Станчо. 1849 г.”.

644. БКМ. — КП–34639 / Д–15244: „Крыжановский В.К. Дневники. 1865 г.”.
645. БКМ. — КП–34640 / Д–15245: „Крыжановский В.К. Дневники. 1866 г.”.
646. БКМ. — КП–34641 / Д–15246: „Крыжановский В.К. Дневники. 1870 г.”.

Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького

647. ДІМ КП–91831 / Арх–23999: „Именной указ о посвящении архимандрита Христофора в епископы. 1798 г.”.
648. ДІМ. — КП–113663 / Арх–34447: „Рапорт Елисаветградского духовного правления Новороссийской духовной консистории о сборе ведомостей о раскольниках. 1800 г.”.
649. ДІМ. — КП–113779 / Арх–34494: „Выписка из журнала Новороссийской духовной консистории по поводу сбора ведомостей о раскольниках. 1800 г.”.
650. ДІМ. — КП–124718 / Арх–40184: „Предложение П. Зубова Екатеринославской казенной палате о выплате жалованья греческим архиереям. 1795 г.”.
651. ДІМ. — КП–124719 / Арх–40185: „Копия письма Екатерины II П. Зубову о выплате денег митрополиту Гавриилу. 1795 г.”.
652. ДІМ. — КП–74066 / Арх–14401: „Копия указа Екатерины II о прибывших в Керчь и Еникале четырех митрополитах. 1776 г.”.
653. ДІМ. — КП–74254 / Арх–14547: „Ордер Потемкина Черткову о выделении жалованья митрополитам. 1776 г.”.
654. ДІМ. — КП–74297 / Арх–14550: „Ордер Потемкина Черткову о прибытии из Янина в крепость Белевскую архимандрита. 1776 г.”.

Донецький краєзнавчий музей

655. ДКМ. — КБ – 102: „Книга старопечатная. Евангелие. 1781 г.”.
656. ДКМ. — КБ – 122: „Книга старопечатная, богослужебная. Евангелие. 1745 г.”.
657. ДКМ. — КБ – 123: „Книга старопечатная, богослужебная. Евангелие. 1711 [?]г.”.
658. ДКМ. — КБ – 124: „Книга старопечатная, богослужебная. Евангелие. 1785 [?]г.”.
659. ДКМ. — КБ – 127: „Книга старопечатная, богослужебная. Псалтырь. 1782 [?]г.”.
660. ДКМ. — КБ – 128: „Книга богослужебная. Часослов (Часовник). 1816 [?]г.”.

Запорізький краєзнавчий музей

661. ЗКМ. — КВ – 25719 / Д – 6794: „Выпись из метрической книги. Часть первая. О родившихся. За 1860 г.”.
662. ЗКМ. — Д – 192: „Геометрический специальный план Павлоградского уезда посада Александровского. 1798 г.”.

Мелітопольський краєзнавчий музей

663. МелКМ. — КВ – 1928 / Д – 84: „Свидетельство, выданное крестьянам Ефиму Родинке и девице Евдокии Корнилиевой, желающим вступить в брак, их помещиком, Х. Горлянским, в октябре 1806 года в деревне Ново-Хрисанфовка”.
664. МелКМ. — КВ – 1929 / Д – 85: „Свидетельство, выданное крестьянам Василию Овчаренку и Ирине Куксовке, желающим вступить в брак, их помещиком, Х. Горлянским. 1807 г.”.

Мариупольський краєзнавчий музей

665. МКМ. — Д – 3354: „Карта, представляющая часть Азовской губернии Мариупольского уезда земли, которая определяется вышедшим из Крыма грекам. 1779 г.”.
666. МКМ. — Д – 3467: „Книга переписи („Ревизские сказки”) духовенства Мариупольского уезда Азовской губернии. 1782 г.”.
667. МКМ. — Д – 3471: „Жалованная грамота об устройстве христиан-греков, выведенных из Крыма. 1779 г.”.
668. МКМ. — Д – 3500: „Метрическая книга с. Большие Каракубы для регистрации родившихся. 1803 г.”.

Національний заповідник “Хортиця”

669. НЗХ. — КН – 1434 / П – 46: „Чинопослідування (Типікон або Устав). 1757 р.”.

Нікопольський краєзнавчий музей

670. НКМ. — КП – 24933 / Арх – 8143: „Указы Екатеринославской духовной консистории благочинному протоиерею Моисею Порохову. 1828 г.”.
671. НКМ. — КП – 24970 / Арх – 8180: „Указные дела за 1788 г.”.
672. НКМ. — КП – 24971 / Арх – 8181: „Указ Славянской духовной консистории Славянскому духовному правлению о размере дворового сбора. 1783 г.”.
673. НКМ. — КП – 25057 / Арх – 8267: „Указные дела за 1785 и 1786 гг.”.
674. НКМ. — КП – 25092 / Арх. – 8302: „Синодальные указы о дополнительных мерах по борьбе с пьянством среди священно- и церковнослужителей и о прочем. 1782 – 1799 гг.”.

675. НКМ. — КП–25111 / Арх–8321: „Ордер заказчика Василия Ильича о порядке крещения младенцев. 1782 г.”.

676. НКМ. — КП–25116 / Арх–8326: „Ордера заказчика Василия. Ильича. 1781 г.”.

Токмацкий краєзнавчий музей

677. ТКМ. — КВ – 1951: „Свидетельство о рождении Симоненко Г.Р. 1853 г.”.

Херсонський краєзнавчий музей

678. ХКМ. — Д 468: „План, фасад каменному собору Святой Екатерины, и фасад каменной колокольни, состоящих внутри уничтоженной Херсонской крепости. Ср. XIX в.”.

679. ХКМ. — Д 514: „План Екатерининского собора в Херсоне. 1820 г.”.

680. ХКМ. — Д 523: „Чертеж колокольни при Екатерининской церкви в Херсоне. 1817 г.”.

681. ХКМ. — Арх–27: „Чертеж флигеля, предполагаемого к постройке для помещения церковных сторожей и приходящих священнослужителей при церкви упраздненной Херсонской крепости”.

682. ХКМ. — Арх–106: „Фасад каменной церкви Святого Духа с двумя приделами, полагаемой к построению в городе Херсоне на площади, называемой Привозной. 1810 г.”.

683. ХКМ. — Арх–107: „Профиль церкви Святого Духа на Привозной площади в городе Херсоне”.

684. ХКМ. — Арх–114: „Фасад железной решетки с воротами, предполагаемой устроить при Успенском соборе в г. Херсоне (вид северной стороны). 1860 г.”.

685. ХКМ. — Арх – 115: „Фасад железной решетки с воротами, предполагаемой устроить при Успенском соборе в г. Херсоне (вид с южной стороны). 1860 г.”.
686. ХКМ. — Арх – 116: „Чертеж Успенского собора. 1857 г.”.
687. ХКМ. — Арх – 328: „Храмозданная грамота на построение в г. Одессе в предместье оног урочище Молдавской слободке каменной церкви. 1817 г.”.
688. ХКМ. — Арх – 343: „Дело по указу казенной палаты о доставлении первоначальных документов на земли, принадлежащие монастырю Софрониевской пустыни. 1818 г.”.

Архів Санкт–Петербурзького інституту історії Російської Академії Наук

689. АСПБІІ РАН. — Ф. 36: „Воронцовы”. — Оп. 2. — Спр. 55: „Переписка графа М.С. Воронцова с архиепископом Херсонским и Таврическим”.
690. АСПБІІ РАН. — Ф. 36. — Оп. 2. — Спр. 71: „Постройка церквей”.
691. АСПБ ІІ РАН. — Ф. 200: „Фонд А. Скальковского”. — Оп. 2. — Спр. 98: „Статистические материалы по истории Екатеринославской губернии. 1822 г.”.
692. АСПБІІ РАН. — Ф. 200. — Оп. 2. — Спр. 174: „Слово, произнесенное 16 февраля 1836 г. в кафедральном Преображенском соборе г. Екатеринослава по случаю пожалования собору государем императором ризницы архиерейской и священнослужительской”.
693. АСПБІІ РАН. — Ф. 200. — Оп. 3. — Спр. 306: „О вещах, отправленных Потемкиным для Новороссийских церквей”.
694. АСПБІІ РАН. — Ф. 200. — Оп. 3. — Спр. 345: „Послание Никифора архиепископа Славянского и Херсонского старообрядцам. 1780 г.”.

Відділ рукописів Російської Національної Бібліотеки

695. ВР РНБ. — Ф. 121: „Вагнер А.А.”. — Спр. 5: „Иннокентий (Иван Алексеевич Борисов), архиепископ Херсонский. Письма А.А. Вагнеру. 1845 – 1856 гг.”.
696. ВР РНБ. — Ф. 250: „Дестунис С.Ю.” — Спр. 130: „Иннокентий, архиепископ Херсонский. Проповеди. 1847 г.”.
697. ВР РНБ. — Ф. 313: „Иннокентий, архиепископ Херсонский. Иннокентий (Иван Алексеевич Борисов)”. — Спр. 15: „Записка о Синоде. С приложением устава Синода, синодального управления и обер-прокуриата. После 1840 г.”.
698. ВР РНБ. — Ф. 313. — Спр. 17: „Материалы к проекту Свода законов о раскольниках. Б.д.”.
699. ВР РНБ. — Ф. 313. — Спр. 27: „Слово, сказанное при открытии в Бахчисарайской скале новоучрежденного скита Успенского. Б.д.”.
700. ВР РНБ. — Ф. 342: „Картографические материалы (Собрание карт и планов)”. — Спр. 26: „Деревня Лозовая, с прилегаемыми землями, принадлежащими Самарскому монастырю (конец XVIII в.)”.
701. ВР РНБ. — Ф. 342. — Спр. 27: „Округи деревни Лозоватки Самарского монастыря (конец XVIII в.)”.
702. ВР РНБ. — Ф. 342. — Спр. 33: „План сел Орловщина и Пещанка Самарского монастыря (конец XVIII в.)”.
703. ВР РНБ. — Ф. 342. — Спр. 62: „Херсонский уезд Екатеринославского наместничества. Софрониевского монастыря, пустыни, межевья”.
704. ВР РНБ. — Ф. 342. — Спр. 190: „Орловщина и Пещанка, владения Самарского монастыря (1789 г.)”.
705. ВР РНБ. — Ф. 359: „Колобов Н.Я.”. — Спр. 673: „Иннокентий (Борисов), архиепископ Херсонский. Сравнение римского богослужения с православным. 1847 г.”.
706. ВР РНБ. — Ф. 380: „Архив. М.А. Корфа”. — Спр. 355: „Иннокентий (Иван Алексеевич Борисов), архиепископ Херсонский. Письмо М.А. Корфу. 1853 г.”.

707. ВР РНБ. — Ф. 446: „Львов А.Ф.” — Спр. 72: „Львов А.Ф. Письма к нему от митрополита Московского Филарета, архиепископа Херсонского Иннокентия и др. лиц с благодарностью за присланные им книги по церковному пению. 1849 – 1854 гг.”.
708. ВР РНБ. — Ф. 531: „Норов А.С.”. — Спр. 366: „Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический (Иван Алексеевич Борисов). Письма А.С. Норову. 1850 – 1855 гг.”.
709. ВР РНБ. — Ф. 588: „М. Погодин”. — Оп. 3. — Спр. 321: „Алексеев П. А., протоиерей Архангельского собора в Москве. Письма к князю Г.А. Потемкину. 1776 – 1785 гг.”.
710. ВР РНБ. — Ф. 588. — Оп. 3. — Спр. 327: „Гавриил (Петров-Шапошников), архиепископ Петербургский и Новгородский. Письма к князю Г.А. Потемкину. 1777 г.”.
711. ВР РНБ. — Ф. 588. — Оп. 3. — Спр. 329: „Евгений Булгар, епископ Славянский и Херсонский. Список трудов, изданных и неизданных. Б.д.”.
712. ВР РНБ. — Ф. 588. — Оп. 3. — Спр. 333: „Никифор Феотоки, архиепископ Славянский и Херсонский. Письма к князю Г.А. Потемкину. 1784 г.”.
713. ВР РНБ. — Ф. 608: „Помяловский И.В.”. — Оп. 1. — Спр. 4738: „Гавриил, архиепископ Херсонский. Письмо неустановленному лицу. 1840 г.”.
714. ВР РНБ. — Ф. 608. — Оп. 1. — Спр. 4739: „Гавриил, архиепископ Херсонский. Письмо неустановленному лицу. 1846 г.”.
715. ВР РНБ. — Ф. 612: „Потемкин-Таврический Г.А.”. — Спр. 37: „Платон (Левшин), митрополит Московский. Письмо Г.А. Потемкину. 1779 г.”.
716. ВР РНБ. — Ф. 637: „Репинский К.Г.”. — Спр. 941: „Иннокентий (Иван Алексеевич Борисов), архиепископ Херсонский и Таврический. Письмо гос. Секретарю, директору Публичной библиотеки М.А. Корфу. 1854 г.”.
717. ВР РНБ. — Ф. 871: „Штелин Я.Я.”. — Спр. 485: „Евгений Булгар, архиепископ Славянский и Херсонский. Письмо Я.Я. Штелину. 1775 г.”.

718. ВР РНБ. — Ф. 1000: „Собрание отдельных постановлений”. — Оп. 3. — Спр. 3: „Инокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. Письмо главнокомандующему Южной армией и сухопутными и морскими силами в Крыму генерал-адъютанту М.Д. Гончарову. 1855 г.”.

719. ВР РНБ. — Ф. 1000. — Оп. 3. — Спр. 206: „Гавриил, архиепископ Херсонский и Таврический. Предписание Херсонской духовной консистории о порядке продажи свеч. 1840 г.”.

Рукописний відділ Інституту російської літератури (Пушкінський дім)

720. РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 46: „Архив Сербиновича К.С.”. — Спр. 9: „Инокентий, архиепископ. Письма Сербиновичу К.С. 1841 – 1857 гг.”.

721. РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 265: „Архив журнала „Русская Старина”. — Оп. 1. — Спр. 22: „Инокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. „Воспоминания о покойном преосвященстве Инокентии и краткая его биография”. Статья А. Шкляревского. 1879 г.”.

722. РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 265. — Оп. 2. — Спр. 3962: „Инокентий (Иван Алексеевич Борисов), архиепископ Херсонский и Таврический. Письмо к нему Великого князя Константина Николаевича. 1852 г.”.

723. РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 281: „Скальковские Аполлон Александрович, Константин Аполлонович”. — Спр. 7821: „Скальковский Аполлон Александрович. Извещение Гавриила, архиепископа Екатеринославского, духовенству Таврической и Херсонской губерний о разрешении ему осмотра церковных древностей. 1835 г.”.

724. РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 288: „Архив Стурдзы А.С.”. — Оп. 1. — Спр. 64: „Стурдза А.С. Копия письма к неизвестному архиерею. 1853 г.”.

725. РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 288. — Оп. 1. — Спр. 97: „Стурдза А.С. Письма к Инокентию, архиепископу Херсонскому. 1853 г. и б.д.”.

726. РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 288. — Оп. 1. — Спр. 167: „Гавриил, архиепископ Тверской. Письмо к Стурдзе А.С. 1850 г.”.

727. РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 288. — Оп. 1. — Спр. 182: „Иннокентий, архиепископ Херсонский. Письма Стурдзе А.С. 1846 г. и б.г.”.
728. РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 288. — Оп. 1. — Спр. 211: „Парфений, ректор Херсонской семинарии. Письмо к Стурдзе А.С. 1849 г.”.
729. РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 288. — Оп. 1. — Спр. 215: „Парфирий, архимандрит. Письма к Стурдзе А.С. 1842, 1852 гг. и б.д.”.
730. РВ ІРЛІ РАН. — Ф. 288. — Оп. 2. — Спр. 54: „Гавриил, архиепископ Херсонский. Письмо к неизвестной Екатерине Гавриловне. 1846 г.”.

Російський державний архів Військово–морського флоту

731. РДА ВМФ. — Ф. 3: „Главное инженерное управление”.
732. РДА ВМФ. — Ф. 84: „Строительный департамент”.
733. РДА ВМФ. — Ф. 205: „Канцелярия начальника Главного Морского штаба”.
734. РДА ВМФ. — Ф. 212: „Государственная адмиралтейств-коллегия”. — Отдел II. Указы.
735. РДА ВМФ. — Ф. 243: „Управление главного командира Черноморского флота и портов Черного моря”. — Оп. 1. — Спр. 922: „О представлении обер-священнику армии и флота сведений об адмиралтейских церквях в Севастополе и Николаеве и крепостной в Херсоне. 1813 г.”.
736. РДА ВМФ. — Ф. 243.— Оп. 1. — Спр. 5110: „Записка архиепископа Херсонского и Таврического о восстановлении святых мест по горам Крымским со сведениями об истории этого края, населении и описанием отдельных мест. 1850 г.”.
737. РДА ВМФ. — Ф. 283 „Инспекторский департамент Морского министерства”.
738. РДА ВМФ. — Ф. 410: „Канцелярия Морского министерства”. — Оп. 2. — Спр. 184: „О предполагаемом восстановлении в Крыму святых мест и

- обителѣй, передаче Черноморским управлением участков земли в Херсоне и Инкермане в ведение Таврическаго епархиальнаго начальства. 1850 – 1852 гг.”.
739. РДА ВМФ. — Ф. 920: „Севастопольскій порт”.
740. РДА ВМФ. — Ф. 1047: „Исполнительная экспедиция при Управлении Черноморским департаментом”.
741. РДА ВМФ. — Ф. 1331: „Атласы, карты и планы архива центрального картопроизводства (коллекция)”.

Російський державний архів давніх актів

742. РДАДА. — Ф. 10: „Кабинет Екатерины II”. — Оп. 3. — Спр. 589: „Рапорты Екатеринославской палаты уголовного суда, казенной палаты и военных чинов Екатеринославскому и Таврическому генерал-губернатору Г.А. Потемкину. 1785 – 1786 гг.”.
743. РДАДА. — Ф. 16: „Внутреннее управление”. — Оп. 1. — Спр. 689: „Бумаги князя Потемкина о поселении греков, албанцев и арнаутов в Екатеринославской губернии. 1775 – 1787 гг.”. — Ч. 1.
744. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 699: „Донесения князя П.А. Зубова по управлению Екатеринославской губернией. 1793 – 1796 гг.”. — Ч. 2.
745. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 796: „Бумаги и донесения к князю Потемкину по управлению Новороссийской губернией. 1761 – 1785 гг.”. — Ч. 3.
746. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 796. — Ч. 4.
747. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 797: „Бумаги князя Г.А. Потемкина о Новороссийской губернии. 1764 г.”. — Ч. 5.
748. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 797. — Ч. 6.
749. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 797. — Ч. 7.
750. РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 797. — Ч. 8.

751. РДАДА. — Ф. 18: „Духовное ведомство”. — Оп. 1. — Спр. 314: „Краткое поучение Черноморскому войску, сказанное архиепископом Екатеринославским Амвросием. 1792 г.”.

752. РДАДА. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 316: „Письмо к императрице Екатерине II от Гавриила, митрополита Екатеринославского и Херсонеса-Таврического. 1793 г.”.

753. РДАДА. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 317: „О монастырях в Екатеринославской губернии. 1793 г.”.

754. РДАДА. — Ф. 18. — Оп. 1. — Спр. 335: „Донесение и письмо протоиерея Андрея Самборского о средствах к приведению обитающих в Крыму татар к христианству и об обращении тамошних степей в хлебородные поля. 1805 г.”.

Російський державний військово-історичний архів

755. РДВІА. — Ф. Военного Ученого архива. — Спр. 18725: „Атлас Екатеринославского наместничества, составленный из одной губернской генеральной карты и пятнадцати уездных, с назначением каждого владения дач, к коим присоединены подробные изъяснения и купно 15 уездных, двух приписных и одного портового города планы. 1787 г.”.

Російський державний історичний архів

756. РДІА. — Ф. 796: „Канцелярия Синода”. — Оп. 56: „1775 г.”.

757. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 402: „По ведению Сената о поручении внутреннего правления генерал-аншефу Потемкину. 1775 г.”.

758. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436: „По именному указу об утверждении Славянской и Херсонской епархии в Новороссийской и Азовской губерниях и о посвящении в чин архиепископа иеромонаха Евгения. 1775 – 1779 гг.”.

759. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 558: „По указу Синода о присоединении к Новороссийской губернии последней части Полтавского полка. 1775 г.”.

760. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 57: „1776 г.”. — Спр. 472: „По донесению архиепископа Славянского Евгения, об учреждении духовного правления в Славянской епархии. 1776 г.”.

761. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58: „1777 г.”.

762. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 3: „По донесению Славянского архиепископа Евгения о постройке новой церкви в Караванской слободе Азовской губернии. 1777 г.”.

763. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 100: „По донесению Славянского архиепископа Евгения о постройке Покровской каменной церкви в государственной слободе Матвеевке, находящейся между реками Волчьей и Самарской Азовской губернии. 1777 г.”.

764. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106: „По представлениям генерал-аншефа и наместника Азовского, Астраханского и Новороссийского Г.А. Потемкина и Славянского архиепископа Евгения о постройке в Славянской епархии новых церквей без сообщения о них в Синод и о дозволении выходцев из Греции и других стран духовных принимать и определять к церквам. 1777 – 1806 гг.”.

765. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 164: „По донесению Славянского архиепископа Евгения о постройке деревянной церкви в вотчине подполковника гусарского полка Ивана Шгерича слободе Ивановке. 1777 г.”.

766. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 453: „По донесению Славянского архиепископа Евгения об изъятии из Покровской церкви города Покровска вещей в ризницу архиепископа Евгения. 1777 – 1778 гг.”.

767. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 59: „1778 г.”.

768. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 59. — Спр. 153: „По донесению Славянского архиепископа Евгения о приписке в Славянскую епархию, в Киево-

Межигорский монастырь двух других монастырей: Самарского и Святогорского Успенского Белгородской епархии. 1778– 1784 гг.”.

769. РДИА. — Ф. 796. — Оп. 59. — Спр. 229: „По донесению Славянского архиепископа Евгения о построении деревянной церкви в слободе Монжеровой. 1778 г.”.

770. РДИА. — Ф. 796. — Оп. 59. — Спр. 373: „По донесению Славянского архиепископа Евгения о перенесении иконы из новокодацкой Николаевской церкви в домовую архиерейскую церковь. 1778 г.”.

771. РДИА. — Ф. 796. — Оп. 59. — Спр. 426: „По донесению Славянского архиепископа о построении Троицкой церкви в слободе князя Прозоровского Троицкой. 1778 г.”.

772. РДИА. РДИА. — Ф. 796. — Оп. 59. — Спр. 510: „По донесению Славянского архиепископа о построении Николаевской церкви в государственной слободе Перещепино Азовской губернии. 1778 – 1779 гг.”.

773. РДИА. — Ф. 796. — Оп. 60: „1779 г.”.

774. РДИА. — Ф. 796. — Оп. 60. — Спр. 98: „По именному указу о поручении вышедшему из Крыма митрополиту Готфейскому Игнатию в Азовскую губернию. 1779 – 1793 гг.”.

775. РДИА. — Ф. 796. — Оп. 60. — Спр. 162: „Ведомость, учиненная в канцелярии Святейшего Синода о числе имеющих во всех епархиях соборных, ружных, приходских и домовых церквей. 1779 г.”.

776. РДИА. — Ф. 796. — Оп. 60. — Спр. 188: „По именному указу об увольнении архиепископа Славянского Евгения и о выборе на его место кандидатов. 1779 г.”.

777. РДИА. — Ф. 796. — Оп. 60. — Спр. 315: „По донесению Славянской духовной консистории о построении каменной церкви, по просьбе Павла Кочубея, в д. Кочубеевке. 1779 г.”.

778. РДИА. — Ф. 796. — Оп. 61: „1780 г.”.

779. РДИА. — Ф. 796. — Оп. 62: „1781 г.”.

780. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 62. — Спр. 527: „По донесению Славянского архиепископа Никифора об обращении раскольнической часовни, находящейся в слободе Плоской, Славянской епархии, в церковь. 1781 – 1782гг.”.
781. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 72: „1791 г.”.
782. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 76: „1795 г.”.
783. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 81: „1800 г.”.
784. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 86: „1805 г.”.
785. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 91: „1810 г.”.
786. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 111: „1830 г.”.
787. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 121: „1840 г.”.
788. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 131: „1850 г.”.
789. РДІА. — Ф. 796. — Оп. 141: „1860 г.”.
790. РДІА. — Ф. 797: „Канцелярия обер-прокурора Синода”. — Оп. 1.
791. РДІА. — Ф. 799: „Хозяйственное управление при Синоде”.
792. РДІА. — Ф. 802: „Учебный комитет”.
793. РДІА. — Ф. 834: „Рукописи Синода. Коллекция”.
794. РДІА. — Ф. 835: „Строительные планы и фотографии Синода. Коллекция”.

**Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Головний Архів Давніх
Актів, Варшава)**

795. AGAD. — Archiwum Krolestwa Polskiego. — № 203: „Переписка короля с Зубовым П.А. 1792 – 1794 гг.”.
796. AGAD. — Archiwum Krolestwa Polskiego. — № 357. — Pudlo 90: „Переписка Станислава-Августа с князем Г.А. Потемкиным-Таврическим. Переписка князя П.А. Потемкина с князем Иосифом Понятовским. 1780 – 1791 гг.”.
797. AGAD. — Archiwum publiczne Potockich. — № 309 a: „Różne podania I pisma w przedmiocie edukacyinym. 1785 – 1818”.

798. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 1: „Parafia Błudów. 1840 – 1847.”.
799. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 3: „Parafia Hołowno. 1845 – 1865.”.
800. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 4: „Parafia Hołowno. 1838 – 1850.”.
801. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 5: „Parafia Karasin. 1853 – 1871.”.
802. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 6: „Parafia Korszów. 1832 – 1846.”.
803. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 7: „Parafia Kulczyn. 1837 – 1852.”.
804. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 8: „Parafia Osowce. 1823 – 1826.”.
805. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 9: „Parafia Owadno. 1837 – 1845.”.
806. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 10: „Parafia Ozdeniż. 1835 – 1841.”.
807. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 11: „Parafia Ozdeniż. 1852 – 1866.”.
808. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 12: „Parafia Rzeczyca. 1834 – 1846.”.
809. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 14: „Parafia Górka Połonna. 1826 – 1852.”.
810. AGAD. — Księgi Metrykalne i akta parafii prawosławnych z Wołynia i Polesia. — № 17: „Parafia Radziechów. 1838 – 1849.”.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

811. Автобиография протоиерея Карпа Павловского // ЛЕУАК. — Екатеринбург, 1909. — Вып. 5. — С. 115 – 129.

812. Анцишкін І.В. Опис містечка Нікополя 1860 року // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 7. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2003. — С. 141 – 152.
813. Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического. — СПб.: тип. Ф. Елеонского и К°, 1884. — Вып. I. — 150+79+26+30+19+23+40+24+8+24+43+126+5 с.
814. Баханов К.А., Лыман И.И. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники. — Запорожье: Просвіта, 2002. — 218 с., ил.
815. Беднов В. Из прошлого Екатеринославской епархии. — Екатеринослав: Тип. Губернского земства, 1907. — 84 с.
816. Беднов В. Путевые заметки ректора Екатеринославской духовной семинарии, архимандрита Иакова Вечеркова, впоследствии епископа Саратовского, архиепископа Нижегородского // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 38 – 88.
817. Беднов В.А. „Определение” архиепископа Платона (Любарского) касательно порядка замещения приходских должностей // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 212 – 213.
818. Беднов В.А. Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1912. — Вып. 8. — С. 185 – 260.
819. Беднов В.А. Документы, относящиеся к истории Екатеринославской духовной семинарии. Выпуск I (до 1813 года). — Екатеринослав: Тип. Губернского Земства, 1912. — 86 с.
820. Беднов В.А. Из переписки Дюка де-Ришелье с архиепископом Иовом (Потемкиным) // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 206 – 209.
821. Беднов В.А. Из переписки Одесского протоиерея Феодора Огинского с архиепископом Екатеринославским Платоном (Любарским) // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 198 – 205.

822. Беднов В.А. Краткие исторические сведения о Екатеринославской духовной семинарии. — Екатеринослав, 1904. — 95 с.
823. Беднов В.А. Материалы для истории церковного устройства на Запорожье (Из архива Екатеринославской духовной консистории) // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1908. — Вып. 4. — С. 31 – 129.
824. Беднов В.А. О построении в с. Анновке деревянной церкви графом А. Безбородко // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1911. — Вып. 7. — С. 250.
825. Беднов В.А. Письмо князя Г.А. Потемкина-Таврического к архиепископу Амвросию (Серебренникову) // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 210 – 211.
826. Беднов В.А. Письмо митрополита Гавриила (Бонулеску-Бодони) к архиепископу Платону (Любарскому) // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 214 – 215.
827. Беднов В.А. Письмо правителя Екатеринославского наместничества И.М. Синельникова к архиепископу Никифору Феотоки // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1909. — Вып. 5. — С. 113 – 114.
828. Беднов В.А. Указ архиепископа Иова о произнесении проповедей наизусть // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1911. — Вып. 7. — С. 251.
829. Богумил. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. — Екатеринослав: Типография губернского земства, 1905. — Вып. 2. — С. 1 – 134.
830. Бойко А.В. Окладні книги Катеринославського намісництва за 1782 – 1788 роки // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вып. 7. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2003. — С. 90 – 125.
831. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788 – 1789 гг. Сборник военно-исторических материалов. — Вып. VII. — СПб.: Военно-ученый комитет Главного штаба, 1894. — 396 с.

832. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1790 – 1793 гг. Сборник военно-исторических материалов. — Вып. VIII. — СПб.: Военно-ученый комитет Главного штаба, 1895. — 378 с.
833. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. Академика Н.Ф. Дубровина. Сборник военно-исторических материалов. Выпуск VI. — СПб.: Военная типография (в здании Главного Штаба), 1893. — Часть I. — 378 + XVI с.
834. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. — СПб.: В типографии Департамента Генерального Штаба, 1849. — Т. XI. — Часть 1. Херсонская губерния. — 229+85 с.+табл.
835. Воспоминания и автобиография Одесского протоиерея Николая Ивановича Соколова // Киевская Старина. — 1906. — Т. 92. — № 1. — С. 36 – 48; № 2. — С. 213 – 230; Т. 93. — № 5 – 6. — С. 43 – 62; Т. 94. — № 10. — С. 155 – 197; № 11 – 12. — С. 565 – 588.
836. Высочайшия повеления и распоряжения Святейшего Синода // Херсонские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1861. — № 10. — С. 111 – 119.
837. Гавриил. Слово в день Богоявления Господня, произнесенное в Одесском Преображенском кафедральном соборе 6 января 1841 г. — Одесса: Гор. типография, 1842. — 11 с.
838. Гавриил. Слово в день по плоти обрезания Господа нашего Иисуса Христа и на Новый Год, произнесенное в Одесском Преображенском соборе 1 января 1842 года. — Одесса: Гор. типография, 1842. — 15 с.
839. Гавриил. Слово в день Рождества Христова, произнесенное в Одесском Преображенском соборе 25 декабря 1840 г. — Одесса: Гор. типография, 1841. — 15 с.
840. Два письма Архиепископа Никифора Феотоки к Елисаветградскому протоиерею Димитрию Смолодовичу // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1909. — Вып. 5. — С. 130 – 132.

841. Диаковский Д. Письмо в редакцию Херсонских Епархиальных Ведомостей // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — Ч. II. — С. 603 – 606.
842. Днепропетровску 200 лет. 1776 – 1976. Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1976. — 511 с.
843. Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка 1769 – 1791. — М.: Наука, 1997. — 992 с.
844. Епархиальное управление // Херсонские епархиальные ведомости. — 1860. — № 1. — С. 5 – 8.
845. Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Упорядники: С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева та інші. Наук. ред. А. Бойко // Джерела з історії Південної України. Т. 3. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2003. — 488 с.
846. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году // Летопись Причерноморья. Археология, история, нумизматика... — Херсон, 1999. — № 1. — С. 87 – 98.
847. Заметки о некоторых случаях церковной практики // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — Ч. II. — С. 445 – 461.
848. Иванов А. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1900. — № 23. — С. 1667 – 1688.
849. Из заметок священника, жившего в осажденном Севастополе // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — Ч. II. — С. 431 – 439, 510 – 519, 578 – 585.
850. Извлечение из отчета о епархиальном управлении за минувший 1860 год // Херсонские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1861. — № 9. — С. 101 – 105.
851. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год. — СПб.: в Синодальной типографии, 1841. — 113+97+III с.

852. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1841 год. — СПб.: в Синодальной типографии, 1842. — 102+97+III с.
853. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год. — СПб.: в Синодальной типографии, 1846. — 110+105+III с.
854. Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год. — СПб.: в Синодальной типографии, 1851. — 110+107+III с.
855. Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год. — СПб.: в тип. Святейшего Правительствующего Синода, 1837. — 174+II с.
856. Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год. — СПб.: в Синодальной типографии, 1856. — 105+109+III с.
857. Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1859 год. — СПб.: в Синодальной типографии, 1860. — 64+142 с.
858. Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год. — СПб.: в Синодальной типографии, 1862. — III+84+142 с.
859. Извлечения из отчетов по епархиальному управлению за 1861 год // Херсонские епархиальные ведомости. Часть официальная. — 1862. — № 10. — С. 94 – 96.
860. Иннокентий. Слово при погребении генерал-фельдмаршала, святейшего князя Михаила Семеновича Воронцова, произнесенное в Одесском кафедральном Преображенском соборе 10.11.1856. — Одесса: тип. Францова, 1856. — 36 с.
861. Иоасаф. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом. — СПб.: тип. Н. Греча, 1858. — 49 с.
862. Киреенко Г. Ордера князя Потемкина. 1787-ой год // ИГУАК. — 1889. — № 7. — С. 1 – 24; № 8. — С. 1 – 11; 1891. — № 11. — С. 57 – 75.
863. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). — Запоріжжя, 1999. — 426 с.

864. Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII – XX століття). — Запоріжжя, 2002. — 373 с.
865. Кумпан Н. Преосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический (Из воспоминаний бывшего келейника) // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1900. — № 24. — С. 1756 – 1762.
866. Л.М. Письма преосвящ. Гавриила Розанова, первого в Одессе архиепископа Херсонского к протоиерею Серафиму Антон. Серафимову // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1905. — № 7. — С. 239 – 248; № 20. — С. 621 – 632.
867. Лашков Ф. Камеральное описание Крыма 1784 г. // ИТУАК. — 1889. — № 7. — С. 25 – 45.
868. Лашков Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году // ЗООИД. — Одесса, 1886. — Т. XIV. — С. 91 – 156.
869. Маркевич А. Ордер князя Зубова 1895 г. по поводу просьбы наследников Преосвященного Дорофея, епископа Феодосийского и Мариупольского // ИТУАК. — 1896. — № 25. — С. 20 – 28.
870. Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с Высочайшего соизволения, при статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. — СПб.: в типографии Министерства внутренних дел, 1841. — 390+45+200+144 с.
871. Машуков В. Воспоминания старожилов об иконе „плачущего Спасителя“, находящейся в городе Екатеринославе в кафедральном Преображенском соборе // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 132 – 143.
872. Машуков В. Из архива Николаевской церкви села Беленького, Екатеринославской губ., того же уезда // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1913. — Вып. 9. — С. 136 – 156.
873. Машуков В. К истории Воскресенской церкви на городском кладбище в г. Екатеринославе // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1911. — Вып. 7. — С. 254.

874. Машуков В. К истории кафедрального Преображенского собора в г. Екатеринославе // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1911. — Вып. 7. — С. 252 – 254.
875. Машуков В. Несколько документов, относящихся к епархиям Полтавской и Херсонской // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 161 – 193.
876. Машуков В. О построении в 1773 – 1775 гг. деревянной Преображенской церкви в местечке Аджамке (Херсонской губ., Александрийского уезда) // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1912. — Вып. 8. — С. 52 – 64.
877. Морозов П. Мое знакомство с М.Л. Магницким // Русский Архив. — 1875. — № 10. — С. 241 – 250.
878. Мурзакевич Н. Священник Филофей Вуколин Владевич // ЗООИД. — Одесса, 1872. — Т. VIII. — С. 272 – 277.
879. Надписи находящиеся в Новороссийском крае // ЗООИД. — Т. IX. — Отд. II. — С. 343 – 351.
880. Надписи Новороссийского края // ЗООИД. — Т. VIII. — С. 449 – 452.
881. Несколько раскольнических дел в Екатеринославской епархии конца прошедшего и начала текущего столетия и отношение к раскольникам Екатеринославского духовенства // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1884. — № 13. — С. 241 – 255.
882. Нестеровский М. Ответы на „нужные вопросы“, предложенные редакциею Херсонских Епархиальных Ведомостей // Херсонские епархиальные ведомости. — 1862. — № 10. — С. 72 – 77.
883. Неустроев А.Н. Проект указа Александра I об одежде лиц духовных и послание к поповнам в следствие сего указа, 1825 г. // Русская старина. — 1871. — Т. IV. — 443 – 445.
884. Никифоренко Н.О. Щоденник подорожі І.А.Гільденштедта Єлисаветградською провінцією (травень-липень 1774 року) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна XVIII

— XIX століття. Випуск 4(5). — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1999. — С. 15 – 39.

885. Н.М. Дополнительные сведения о Гаврииле Бодони, в последствии митрополите Кишиневском // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1881. — № 13. — С. 346 – 350.

886. Н.М. К сведениям о Гаврииле Бодони, в последствии митрополите Кишиневском // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1881. — № 14. — С. 363 – 365.

887. Новицкий Я. Духовный мир в представлении малороссийского народа // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1912. — Вып. 8. — С. 161 – 184.

888. Новицкий Я.П. Из церковной летописи // Екатеринославские губернские ведомости. — 1888. — № 21. — С. 3; № 24. — С. 4; № 45. — С. 4; № 47. — С. 4; № 49. — С. 4; № 77. — С. 3 – 4.

889. Новицкий Я.П. Из церковной летописи // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 116 – 128.

890. Новицкий Я.П. Малороссийские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874 – 1903 гг. // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1908. — Вып. 4. — С. 131 – 257.

891. Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры и заклинания, собранные в Екатеринославщине // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1915. — Вып. 10. — Прил. — С. 1– 15.

892. Новицкий Я.П. Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1913. — Вып. 9. — С. 59 – 98.

893. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875 – 1905 гг. // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1911. — Вып. 7. — С. 3 – 112.

894. Округи разных управлений, коих начальники имеют местопребывание в Одессе. Епархиальное управление // Новороссийский календарь на 1839 год,

издаваемый при Ришельевском лицее. — Одесса: в городской типографии, 1838. — С. 197 – 201.

895. Ордера графа (князя) Платона Александровича Зубова правителю Таврической области // ИГУАК. — 1892. — № 16. — С. 51 – 74; 1894. — № 21. — С. 1 – 26; 1895. — № 23. — С. 1 – 23.

896. От Кишинева до Калуги в 1833 г. (Письмо инспектора Калужской (а раньше Кишиневской) семинарии игумена Антония Жумина к А.И. Белокову) // ЗООИД. — Одесса, 1900. — Т. XXII. — Отд. II. — С. 20 – 36.

897. Павловский М. Материалы для истории Херсонской епархии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1877. — № 16. — С. 436 – 465.

898. Пастырское послание блаженной памяти Высокопреосвященнейшего Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, к отпавшим и отпадающим в секту скопческую // Прибавление к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1864. — № 5. — С. 225 – 234.

899. Патенков С. Письмо в редакцию Херсонских епархиальных ведомостей // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — Ч. II. — С. 286 – 297.

900. Переписка преосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, с тайным советником А.С. Стурдзою // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1860. — № 9. — С. 553 – 565.

901. Письма А.С. Стурдзы к его духовнику, протоиерею М.К. Павловскому // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1895. — № 8. — С. 219 – 225; № 9. — С. 251 – 256; № 14. — С. 413 – 418; № 17. — С. 500 – 511; № 24. — С. 685 – 697.

902. Письма архиепископа Херсонского и Таврического Иннокентия к Гавриилу, архиепископу Рязанскому, 1829 – 1857 // ЗООИД. — Одесса, 1886. — Т. XIV. — С. 719 – 776.

903. Письма бывшего Херсонского архиепископа Гавриила Розанова к протоиерею Серафиму Антон. Серафимову. Отдел второй. Письма из Твери //

Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1906. — № 10. — С. 271 – 273; № 11. — С. 283 – 289; № 14. — С. 354 – 355; № 15. — С. 379 – 385; № 21. — С. 565 – 567.

904. Письма Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского, к Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому. — Тверь: тип. Тверского губернского правления, 1884. — 26 с.

905. Письма Димитрия, архиепископа Херсонского и Одесского, к Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому // Труды Киевской Духовной Академии. — 1884. — № 8. — Т. 2. — С. 593 – 600.

906. Письма Преосвященного Иннокентия к протоиерею Максиму Перепелицыну // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1878. — № 6. — С. 100 – 104; № 21. — С. 651 – 656.

907. План собора в Херсоне, с чертежом могилы кн. Г.А. Потемкина-Таврического // Русская старина. — 1875. — Т. XIV. — 265.

908. Полимпсестов И.У. Мои воспоминания об Иннокентии архиеп. Херсонском и Таврическом. — СПб.: хромоолитография и тип. С. Добродеева, 1888. — 224 с.

909. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. 1762 – 1772 гг. — Петербург: Синодальная типография, 1910. — 831 с.

910. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. 1773 – 1784 гг. — Петроград: Синодальная типография, 1915. — 548 с.

911. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государыни императрицы Екатерины II. 1785 – 1796 — Петроград: Синодальная типография, 1915. — 537 с.

912. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование императора Павла I-го. 6 ноября 1796 г. – 11 марта 1801 г. — Пг.: тип. М.П. Фроловой, 1915. — 703+77 с.
913. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного исповедания Российской империи. Царствование государя императора Николая I. 1825 (дек. 12) – 1835 гг. — Петроград, 1915. — X+938 с.
914. Православна церква на півдні України (1775 – 1781) / Упорядник: І. Лиман // Джерела з історії Південної України. Том 4. — Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2004. — 560 с.
915. Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения / Под ред. Н.Дубровина. — СПб: Тип. Имп. АН, 1885. — Т. 1: 1775 – 1777 гг. — 873 с.; Т. 2: 1778 г. — 924 с.; Т. 3: 1779 – 1780 гг. — 741 с.; Т. 4: 1781 – 1782. — 1004 с.
916. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. IX. — 1025 с.
917. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XI. — 990 с.
918. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XVII. — 1137 с.
919. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XIX. — 1083 с.
920. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XX. — 1034+10 с.
921. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXI. — 1085 с.
922. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXII. — 1168+10 с.
923. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXIII. — 969+6 с.

924. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXIV. — 872 с.
925. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXV. — 936 с.
926. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXVI. — 875+9 с.
927. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXVII. — 1122+87 с.
928. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXVIII. — 1328+25 с.
929. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXIX. — 1372+19 с.
930. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXX. — 1404+84 с.
931. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXXI. — 944+11 с.
932. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXXII. — 1109+14+8 с.
933. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXXIII. — 1173+6 с.
934. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXXIV. — 959 с.
935. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXXV. — 675 с.
936. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXXVI. — 735 с.
937. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXXVII. — 985 с.
938. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXXVIII. — 1355 с.

939. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XXXIX. — 690+5 с.
940. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XL. — 631+137 с.
941. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XLI. — 953 с.
942. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XLII. — Ч. I. Указатель алфавитный. А – К. — 1048 с.
943. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XLII. — Ч. II. Указатель алфавитный. Л – Я. — 1348 с.
944. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XLIII. — Ч. I. Книга штатов. — Отд. первое. — 392+316+156 с.
945. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XLIII. — Ч. II. Книга штатов. — 482+339 с.
946. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XLIV. — Ч. I. Книга штатов. — Отд. второе. — 330+126 с.
947. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XLIV. — Ч. II. Книга штатов. — Отд. третье и четвертое. — 1172 с.
948. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. I. — Т. XLV. — Книга тарифов. — 695 с.
949. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. II. — Т. I. — 1525 с.
950. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. II. — Т. II. — 1561 с.

951. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. II. — Т. III. — 1642 с.
952. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. — Собр. II. — Т. IV. — 1056 с.
953. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1831. — Собр. II. — Т. V. — Отд. I. — 825+297 с.
954. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1831. — Собр. II. — Т. V. — Отд. II. — 933 с.
955. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1832. — Собр. II. — Т. VI. — Отд. I. — 846 с.
956. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1832. — Собр. II. — Т. VI. — Отд. II. — 693 с.
957. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1833. — Собр. II. — Т. VII. — 1492 с.
958. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1834. — Собр. II. — Т. VIII. — Отд. I. — 832 с.
959. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1834. — Собр. II. — Т. VIII. — Отд. II. — 803 с.
960. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1835. — Собр. II. — Т. IX. — Отд. I. — 891 с.
961. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1835. — Собр. II. — Т. IX. — Отд. II. — 832 с.
962. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1836. — Собр. II. — Т. X. — Отд. I. — 918 с.
963. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1836. — Собр. II. — Т. X. — Отд. II. — 867 с.
964. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1837. — Собр. II. — Т. XI. — Отд. I. — 805 с.
965. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1837. — Собр. II. — Т. XI. — Отд. II. — 1019 с.

966. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1838. — Собр. II. — Т. XII. — Отд. I. — 822 с.
967. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1838. — Собр. II. — Т. XII. — Отд. II. — 244+302+101 с.
968. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1839. — Собр. II. — Т. XIII. — Отд. I. — 1067 с.
969. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1839. — Собр. II. — Т. XIII. — Отд. II. — 888 с.
970. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1840. — Собр. II. — Т. XIV. — Отд. I. — 1185+31+6 с.
971. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1840. — Собр. II. — Т. XIV. — Отд. II. — 312+105+44+22 с.
972. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1841. — Собр. II. — Т. XV. — Отд. I. — 961 с.
973. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1841. — Собр. II. — Т. XV. — Отд. II. Штаты. — 981 с.
974. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1841. — Собр. II. — Т. XV. — Отд. III. Штаты. — 486+47 с.
975. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1842. — Собр. II. — Т. XVI. — Отд. I. — 921+11 с.
976. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1842. — Собр. II. — Т. XVI. — Отд. II. — 658 с.
977. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1843. — Собр. II. — Т. XVII. — Отд. I. — 915 с.
978. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1843. — Собр. II. — Т. XVII. — Отд. II. — 630 с.
979. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1844. — Собр. II. — Т. XVIII. — Отд. I. — 842 с.
980. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1844. — Собр. II. — Т. XVIII. — Отд. II. Приложения. — 618 с.

981. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1845. — Собр. II. — Т. XIX. — Отд. I. — 921 с.
982. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1845. — Собр. II. — Т. XIX. — Отд. II. Приложения. — 350+36+52+118 с.
983. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1846. — Собр. II. — Т. XX. — Отд. I. — 1045 с.
984. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1846. — Собр. II. — Т. XX. — Отд. II. — 821 с.
985. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1847. — Собр. II. — Т. XXI. — Отд. I. — 668 с.
986. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1847. — Собр. II. — Т. XXI. — Отд. II. — 739 с.
987. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1847. — Собр. II. — Т. XXI. — Отд. III. Штаты. — 292+37+50 с.
988. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1848. — Собр. II. — Т. XXII. — Отд. I. — 950 с.
989. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1848. — Собр. II. — Т. XXII. — Отд. II. Приложения. — 284+31+45 с.
990. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1849. — Собр. II. — Т. XXIII. — Отд. I. — 664 с.
991. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1849. — Собр. II. — Т. XXIII. — Отд. II. — 495 с.
992. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1850. — Собр. II. — Т. XXIV. — Отд. I. — 635 с.
993. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1850. — Собр. II. — Т. XXIV. — Отд. II. — 669 с.
994. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1851. — Собр. II. — Т. XXV. — Отд. I. — 762 с.

995. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1851. — Собр. II. — Т. XXV. — Отд. II. — 716 с.
996. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1852. — Собр. II. — Т. XXVI. — Отд. I. — 752 с.
997. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1852. — Собр. II. — Т. XXVI. — Отд. II. — 751 с.
998. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1853. — Собр. II. — Т. XXVII. — Отд. I. — 801 с.
999. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1853. — Собр. II. — Т. XXVII. — Отд. II. Приложения. — 459 с.
1000. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1854. — Собр. II. — Т. XXVIII. — Отд. I. — 704 с.
1001. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1854. — Собр. II. — Т. XXVIII. — Отд. II. Приложения. — 517 с.
1002. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1855. — Собр. II. — Т. XXIX. — Отд. I. — 910 с.
1003. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1855. — Собр. II. — Т. XXIX. — Отд. II. — 536 с.
1004. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1856. — Собр. II. — Т. XXX. — Отд. I. — 778 с.
1005. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1856. — Собр. II. — Т. XXX. — Отд. II. Приложения. — 648 с.
1006. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1857. — Собр. II. — Т. XXXI. — Отд. I. — 1110 с.
1007. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1857. — Собр. II. — Т. XXXI. — Отд. II. Приложения. — 1025 с.
1008. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1858. — Собр. II. — Т. XXXII. — Отд. I. — 1066 с.
1009. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1858. — Собр. II. — Т. XXXII. — Отд. II. Приложения. — 697 с.

1010. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1860. — Собр. II. — Т. XXXIII. — Отд. I. — 802 с.
1011. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1860. — Собр. II. — Т. XXXIII. — Отд. II. — 595 с.
1012. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1860. — Собр. II. — Т. XXXIII. — Отд. III. Приложения. — 681 с.
1013. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1861. — Собр. II. — Т. XXXIV. — Отд. I. — 342 с.
1014. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1861. — Собр. II. — Т. XXXIV. — Отд. II. — 403+504+II с.
1015. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1861. — Собр. II. — Т. XXXIV. — Отд. III. Приложения. — 179 с.
1016. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1862. — Собр. II. — Т. XXXV. — Отд. I. — 961 с.
1017. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1862. — Собр. II. — Т. XXXV. — Отд. II. — 931 с.
1018. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1862. — Собр. II. — Т. XXXV. — Отд. III. Приложения. — 739 с.
1019. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1863. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. I. — 1059 с.
1020. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1863. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. II. — 673+357 с.
1021. ПСЗРИ. — СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1863. — Собр. II. — Т. XXXVI. — Отд. III. Приложения. — 396 с.
1022. Пять слов, сказанных в Крыму по случаю нашествия на него иноплеменников Иннокентием, архиепископом Херсонским и Таврическим. — Одесса: Городская тип., 1854. — 36 с.
1023. Речь по прочтении Всемилостивейшего Манифеста о даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей, пред совершением молебствия сказанная, в Симферопольском кафедральном

соборе, Алексием, епископом Таврическим и Симферопольским, Марта 16 дня, 1861 года // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — Ч. II. — С. 525 – 528.

1024. Речь Протоиерея М. Павловского, сказанная 19-го Марта 1861 года, в церкви Ришельевского лицея, по прочтении Высочайшего Манифеста о даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей и об устройстве их быта // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — Ч. II. — С. 529 – 531.

1025. Романюк В.П., Ершов Л.А. Быть, а не казаться: Александр Стурдза и его время. — К.: „Автограф”, 2004. — 296 с.

1026. Российское законодательство X – XX веков. — Т. 6. Законодательство первой половины XIX века. — М.: Юрид. лит., 1988. — 422 с.

1027. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: В 4 т. Т. III: Войско Верных черноморских казаков: 1787 – 1795 гг. / Собраны и изданы И.И. Дмитренко. — СПб.: Тип. Штаба Отд. Корпуса жандармов, 1896. — 799 с.

1028. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. I. — Ч. I. — 834 с.

1029. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. II. — Ч. II. — 1753 с.

1030. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. III. — Ч. III. — 1064 с.

1031. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. IV. — 404+37 с.

1032. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. V. — Ч. I. — 564 с.
1033. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. VI. — Ч. II. — 564+45 с.
1034. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. VIII. — Ч. IV. — 396+32+186 с.
1035. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. IX. Свод законов о состояниях. — 402+28+9 с.
1036. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. XI. — Ч. I – III. — 968 с.
1037. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. XII. — Ч. IV – V. — 805 с.
1038. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. XIII. — Ч. I – II. — 965 с.
1039. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. XIV. — Ч. III – V. — 186+112+351 с.
1040. Свод законов Российской империи. — СПб.: изд. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1842. — Т. XV. — 384+41 с.
1041. Севастополю — 200 лет, 1783 – 1983: Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1983. — 410 [5]с.; 2 л. ил.

1042. Селянський рух на Україні 1850 – 1861 рр. Збірник документів і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1988. — 448 с.
1043. Серафимов С. Воспоминание о преосвященном Гаврииле, первом (в Одессе) Архиепископе Херсонском и Таврическом, а потом Тверским и Кашинском. — Одесса: в тип. Л. Нитче, 1859. — 84 с.
1044. Серафимов С. Письма Иерусалимского патриарха Поликарпа к архиепископу Екатеринославскому Юву // ЗООИД. — Т. IX. — Отд. III. — С. 384 – 389.
1045. Симферополю 200 лет. 1784 – 1984: Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1984. — 319 с.; 2 л. ил.
1046. Слово Преосвященнейшего Антония, епископа Новомиргородского, викария Херсонской епархии, сказанное 16 Марта 1861 года, в Одесском Кафедральном соборе, при прочтении Всемилолюбивейшего Манифеста о даровании крепостным людям прав свободных сельских обывателей // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — Ч. II. — С. 520 – 524.
1047. Слово, сказанное Иннокентием, архиепископом Херсонским и Таврическим, при открытии скита в Бахчисарайской пустыне, 15 августа 1850 года // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1900. — № 16. — С. 1135 – 1138.
1048. Содержание духовно-учебных заведений и духовенства // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — № 19. — С. 172 – 177.
1049. Состав епархии Херсонской // Херсонские епархиальные ведомости. — 1860. — № 1. — С. 3 – 5.
1050. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Т. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. — СПб., 1863. — 151 с.

1051. Средства содержания начальника Херсонской епархии и подведомственных ему мест и лиц // Херсонские епархиальные ведомости. — 1860. — № 1. — С. 9 – 12.
1052. Суворов А.В. Письма. — М.: Наука, 1986. — 808 с.
1053. Терновский Ф. Послание афоногорского монастыря Руссик архиепископу Екатеринославскому, Херсонскому и Таврическому Гавриилу, с изложением монастырских нужд и обстоятельств и просьбою о пособии (перевод с греческого) // ЗООИД. — Т. X. — С. 438 – 440.
1054. Управления отдельных ведомств. I. Духовные. А. Православной католической восточной церкви // Новороссийский календарь на 1842-й год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса: в городской типографии, 1841. — С. 186 – 191.
1055. Управления отдельных ведомств. I. Духовные. А. Православной католической восточной церкви // Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса: в городской типографии, 1844. — С. 197 – 202.
1056. Управления отдельных ведомств. I. Духовные. А. Православной католической восточной церкви // Новороссийский календарь на 1849 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса: в городской типографии, 1848. — С. 223 – 228.
1057. Управления отдельных ведомств. I. Духовные. А. Православной католической восточной церкви // Новороссийский календарь на 1853 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса: в городской типографии, 1852. — С. 254 – 259.
1058. Управления отдельных ведомств. I. Духовные. А. Православной католической восточной церкви // Новороссийский календарь на 1858 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса: в городской типографии, 1857. — С. 307 – 312.
1059. Учреждение Екатеринославского наместничества. Высочайшие рескрипты // ЗООИД. — Т. IX. — Отд. II. — С. 217 – 218.

1060. Херсону 200 лет, 1778 – 1978: Сборник документов и материалов. — К.: Наукова думка, 1978. — 405 с.
1061. Чемена М. Из дневника законоучителя рабочих рот одесско-парканской железной дороги // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1863. — № 13. — С. 233 – 247.
1062. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. — СПб: в Военной типографии, 1869. — Ч. I. — 601 с.
1063. Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — 1072 с.; Т. 2. — 2107 с.
1064. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. — СПб.: тип. И.Н. Скороходова, 1888. — XIX+248 с.
1065. Южно-русский город в начале текущего столетия (из „дневниковых записок” А.С. Пишчевича) // Киевская Старина. — 1886. — Т. 14. — № 1. — С. 173 – 183.
1066. Яворницький Д.І. До історії Степової України. — Дніпропетровське: друкарня пам'яті „Перекопу”, 1929. — 536 с.

ЛІТЕРАТУРА

1067. 19 февраля 1861 года // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1911. — № 6. — С. 146 – 148.
1068. 295 (торжественное) заседание Императорского Одесского Общества Истории и Древностей 2-го Апреля 1896 года // ЗООИД. — Одесса, 1896. — Т. XIX. — С. 68 – 94.
1069. А.Н. Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812 – 1828 г. // ЗООИД. — Одесса, 1900. — Т. XXII. — Отд. I. — 1900. — С. 109 – 211.
1070. Абдуллаева М.А. Греческие храмы и монастыри Крыма в конце XVIII – начале XX века // Греция и славянский мир. Сборник научных статей. — Симферополь: „Крымский Архив”, 2002. — С. 26 – 32.

1071. Абдуллаева М.А. Церковь Иоанна Предтечи и ее роль в истории Керчи // Проблемы греческой культуры. Международная научно-практическая конференция. Материалы. — Симферополь: „Крымский Архив”, 1997. — С. 95 – 97.
1072. Абдуллаева М.А. Православні храми та монастирі Криму як осередки духовного життя грецького населення (кінець XVIII – 30-і роки XX ст.): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — К., 2001. — 20 с.
1073. Агафангел. Епископ Порфирий (Успенский) (1804 – 1885) // Сборник богословских и церковно-исторических работ преподавателей Одесской духовной семинарии. — Одесса: Одесская духовная семинария, 2000. — С. 5 – 23.
1074. Андреев В.М. Сучасні дослідження історії російської православної церкви на півдні України: Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2004. — 488 с. // Південний архів. Історичні науки. — Вип. 19. — Херсон, 2005. — С. 220 – 222.
1075. Андреева Л.А. Религия и власть в России. Религиозные и квазирелигиозные доктрины как способ легитимизации политической власти в России. — М.: Ладомир, 2001. — 253 с.
1076. Антонова И.А., Бабинов Ю.А. Слово об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Крымский Архив. — 1994. — № 1. — С. 101 – 104.
1077. Антонова И.А., Марченко Л.В. Собор Святого Равноапостольного князя Владимира в Херсонесе // Крымский Архив. — 1999. — № 5. — С. 62 – 68.
1078. Антонович В. Три національні типи народності // Твори. Повне видання. — К., 1932. — Т. 1.
1079. Антонович М. Українська православна церква в XVIII і XIX століттях // Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрещення Руси – України. — München: Mühlthaler's Buch-und Kunstdruckerei, 1988/1989. — P. 288 – 299.

1080. Анфим. Историческая заметка о Херсонесском св. Владимира монастыре // ЗООИД. — Т. X. — Отд. III. — С. 427 – 430.
1081. Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.) — Симферополь: Издательский Дом „Амена”, 1999. — 132 с.
1082. Бабинов Ю.А. Героизм православных священников в обороне Севастополя (1854 – 1855 гг.) // Крымский Архив. — 1997. — № 3. — С. 129 – 136.
1083. Бабинов Ю.А. Херсонесский Свято-Владимирский монастырь и раскопки древнего Херсонеса // Крымский Архив. — 1999. — № 5. — С. 38 – 43.
1084. Базарянинов В. Закладка каменного храма и каменной больницы в м. Котовке, Новомосковского уезда // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1900. — № 25. — С. 681 – 685.
1085. Бантыш-Каменский Д. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. В 4-х частях. Репринтное воспроизведение издания 1840 года. — М.: Издательское объединение „Культура”, 1991. — Часть 1. — 316 с.; — Часть 2. — 270 с.
1086. Барсов Н. Архиепископ Иннокентий Борисов, по новым материалам для биографии (читано в собрании Славянского благотворительного общества 17 ноября 1883 г.). — СПб.: тип. Ф. Елеонского и К°, 1884. — 45 с.
1087. Барсов Т. Об управлении русским военным духовенством. — СПб.: тип. Ф.Г. Елеонского и К°, 1879. — 168 с.
1088. Бастрыга И., Лыман И. Начала истории Бердянска. — Запорожье, 2002. — 132 с.
1089. Бахчисарайский Успенский скит // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1900. — № 16. — С. 1130 – 1135.
1090. Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — К., 1999. — 20 с.

1091. Беднов В. Краткое историческое известие о Славенской епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ее архиереях и семинарии // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1909. — Вып. 5. — С. 133 – 156.
1092. Беднов В. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 89 – 115.
1093. Беднов В.А. К истории бывших запорожских старшин и козаков. — Екатеринослав, 1915. — 47 с.
1094. Беднов В.А. Список иерархов Екатеринославской епархии // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1915. — Вып. 10. — С. 330 – 350.
1095. Беднов В.А. Столетний юбилей Екатеринославской духовной семинарии (1804 – 1904). — Екатеринослав, 1904. — 108 с.
1096. Беднов В.А. Столетний юбилей существования архиерейского дома и Семинарии в Екатеринославе (1804 – 1904 гг.) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1904. — №. 23. — С. 685 – 700.
1097. Біднов В. Січковий архімандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1927. — Т. СХLXII. — С. 81 – 102.
1098. Бельский А.В. Единоверчество и единоверческий Корсунский монастырь: возникновение, история и лица // Культура народов Причерноморья. — 1999. — № 6. — С. 75 – 87.
1099. Бельский А.В. Старообрядцы и архиепархия Юга Украины в XVIII – XX веках // Культура народов Причерноморья. — 1997. — № 2. — С. 112 – 116.
1100. Библиография // Киевская Старина. — 1889. — Т. 24. — № 1. — С. 286 – 287.
1101. Благовидов Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. — Казань: тип. Императорского Университета, 1891. — 374 с.

1102. Благовидов Ф.В. Обер-прокуроры Святейшего Синода в XVIII и первой половине XIX столетия (Развитие обер-прокурорской власти в синодальном ведомстве). Опыт исторического исследования. — Казань: тип. Императорского Университета, 1899. — 429 с.
1103. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Частина 1. Аграрні відносини. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1997. — 204 с.
1104. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Аналіз джерел. — К., 2000. — 308 с.
1105. Борисов Н.С. Посвящения престолов в русских храмах XVIII – XIX вв. (по материалам Ярославской и Костромской епархий) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. — 1993. — № 3. — С. 23 – 34.
1106. Брехуненко В.А. „Україніка” в приказній документації Московії XVI – XVII ст.: проблема реконструкції первісного складу // Український археографічний щорічник. — Вип. 5/6. — К., 2001. — С. 40 – 50.
1107. Брикнер А.Г. Потемкин. — М.: ТЕРРА, 1996. — 304 с.
1108. Буланова Н. Земні силуети віри. Історія церков Кам’янського (Дніпродзержинська). — Дніпропетровськ: Січ, 2000. — 110 с.
1109. Буланова Н.М. Церковно-релігійні процеси на Катеринославщині в останній чверті XVIII ст. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — 2002. — С. 26 – 31.
1110. Булгаков Д. Из галереи отживших типов: Дмитриевосвапский протопоп Гапонов (этюд к характеристике церковного управления конца XVIII – начала XIX в.) // Киевская Старина. — 1903. — Т. 81. — № 6. — С. 423 – 427.
1111. Буткевич Т. Архиепископ Иннокентий Борисов (Биографический очерк) // Вера и Разум. — Харьков, 1884. — Т. I. — Ч. I. — С. 37 – 72, 120 – 153, 255 – 285, 465 – 491, 647 – 675, 838 – 854, 935 – 951; Ч. II. — С. 220 – 258, 383 – 418.
1112. В память о благотворителях Одесской духовной семинарии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1902. — № 22. — С. 746 – 748.

1113. Вартминский М. Краткая записка, заключающая в себе церковно-историческую летопись о Вознесенском соборе г. Вознесенска и приписной к нему, предместья Бугского, Петропавловской церкви // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1884. — № 12. — С. 374 – 382.
1114. Васильев Ф. Историко-статистическое описание Константино-Еленинской церкви и прихода при ней // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1873. — № 1. — С. 7 – 14; № 2. — С. 29 – 30; № 3. — С. 36 – 44.
1115. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Перекл. з німецької О. Погорілого. — К.: Основи, 1994. — 261 с.
1116. Верховский П.В. Очерки по истории Русской Церкви в XVIII и XIX ст. Выпуск первый. — Варшава: тип. Варшавского учебного округа, 1912. — 146 с.
1117. Викторовский П. Симферопольское духовное училище. Исторические материалы // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1901. — № 3. — С. 138 – 147; № 4. — С. 205 – 214.
1118. Виноградов В.К. Феодосия (Исторический очерк). 2-е изд. — Екатеринодар: тип. Э. Килиус и К°, 1902. — 149 с.
1119. Вишленкова Е. Духовная школа в России первой четверти XIX века. — Казань: Изд-во Казанского университета, 1998. — 184 с.
1120. Владимиров М.М. Первое столетие г. Екатеринослава. 1787 – 9 мая 1887 г. — Екатеринослав, 1887. — 275 с.
1121. Воинов А. Слово в день празднования столетия со дня рождения Высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического, 15 декабря 1900 года // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1901. — № 1. — С. 18 – 26.
1122. *Войцехівський Ю.В.* І.І. Лиман. Церква в духовному світі запорозького козацтва // УІЖ. — 1999. — № 6. — С. 136 – 137.

1123. Востоков Н.М. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический, 1800 – 1857 гг. // Русская Старина. 1878. — Т. XXI. — С. 191 – 204; Т. XXII. — С. 547 – 572; Т. XXIII. — С. 367 – 398; 1879. — Т. XXIV. — С. 651 – 708.
1124. Высотский А. К вопросу о положении молокан в царствование императора Александра I // ИТУАК. — 1902. — № 32 – 33. — С. 18 – 24.
1125. Гавриил (Розанов). Отрывок повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый. Период от основания в Новороссийском крае Новой-Сербии, до учреждения наместничества Екатеринославского с упразднением губерний Новороссийской и Азовской, за коим последовало упразднение и Славянской епархии. С 1751 по 1786 год // ЗООИД. — Одесса, 1853. — Т. III. — С. 79 – 129.
1126. Гавриил (Розанов). Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837-й год. — Тверь: в типографии Губернского Правления, 1857. — 111 с.
1127. Гавриил. Историческая записка о заложении в городе Екатеринославе соборного кафедрального Преображенского ныне там существующего храма и о начале самого города Екатеринослава. — Одесса: в городской типографии, 1846. — 39 с.
1128. Гавриил. Остатки христианских древностей в Крыму // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. I. — С. 320 – 328.
1129. Гавриил. Переселение греков из Крыма в Азовскую губернию и основание Готфийской и Кафийской епархии (Из „Истории Херсонской и Славянской епархии”) // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. I. — С. 197 – 204.
1130. Гавриил. Самарский монастырь // Сочинения Гавриила, архиепископа Тверского и Кашинского, действительного члена Одесского общества истории и древностей. В двух частях. — Ч. II. — Отд. II. Исторические повествования. — М.: тип. В. Готье, 1854. — С. 109 – 180.
1131. Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. — Одесса: в городской типографии, 1848. — 71 с.

1132. Гавришева Е.Н. Православные храмы Севастополя — памятники Крымской войны // Крымский Архив. — 1999. — № 5. — С. 58 – 61.
1133. Гармаш Л.Н. Вотивные приношения как элемент христианской культуры грекови Приазовья // Проблемы греческой культуры. Международная научно-практическая конференция. Материалы. — Симферополь: „Крымский Архив”, 1997. — С. 118 – 120.
1134. Ге Г.Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890) — Николаев: Русская типография, 1890. — 122 с.
1135. Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) — К., 2001. — 245 с.
1136. Гедьо А. До питання про церковний устрій маріупольських греків (80 рр. XVIII – XIX ст.) // Грецьке православ'я в Україні. Збірник наукових статей і матеріалів. — К.: Прайм, 2002. — С. 79 – 84.
1137. Геллер М. История Российской империи: В 2 т. — М.: изд. „МИК”, 2001. — Т. 2. — 536 с.
1138. Георгий. Высокопреосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический (род. 1800 г., ум. 1857 г.) // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1900. — № 22 — С. 1599 – 1624.
1139. Герасименко О.В. Селянський рух у Катеринославській губернії під час реформи 1861 року (за опублікованими матеріалами) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — 2002. — С. 94 – 98.
1140. Гермоген. Справочная книга о приходах и храмах Таврической епархии. — Симферополь, 1886. — 271 с.
1141. Гермоген. Таврическая епархия. — Псков, 1887. — 520 с.
1142. Говоров Д. Историческая записка о Керченском Кушниковском девичьем институте с основания его в 1835 до 1885 г. — Керчь, 1886. — 113+40 с.
1143. Говоров Д. Описание соборной церкви Успения Пресвятыя Богородицы в городе Еникале Таврической епархии. 1797 – 1897 годы // Таврические

- епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1897. — № 29. — С. 798 – 814.
1144. Голикова Л.В. „Иди во град сей и поучись у первого из братьев твоих...” Православная жизнь осажденного Севастополя // Крымский Архив. — 1999. — № 5. — С. 92 – 98.
1145. Горбань Г.В. Свято-Покровский собор. — Запорожье: Интербук, 1991. — 60 с.
1146. Горностаев Е. Самая древняя церковь Херсона // Гривна. — 1997. — 11 – 17 сепня. — С. 6.
1147. Горностаев Е. Страницы истории православных церквей Херсона // Площадь свободы. — 1995. — 5 сепня. — С. 5.
1148. Горностаев Е.В. По страницам истории православных церквей Херсона. Хронологико-историческое описание. — Херсон, 1998. — 106 с.
1149. Горностаев Е. Храмы Херсона // Ефір. — 1997. — 13 – 19 січня. — С. 15.
1150. Грахов Я., Веребрюсов С. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений. — Одесса: тип. Францова и Нитче, 1856. — 330 с.
1151. Гребцова И.С. Пресса Новороссийского края первой половины XIX в. как источник по истории становления попечительства и благотворительности в регионе // Записки історичного факультету. — Вип. 8. — Одеса, 1999. — С. 216 – 221.
1152. Греков В. Начало единоверия в русской церкви, положенное Преосв. Никифором Феотоки в слободе Знаменке, бывшего Екатеринославского наместничества // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1895. — № 6. — С. 137 – 153; № 7. — С. 182 – 197; № 8. — С. 206 – 222.
1153. Греческая церковь Троицы в Одессе, 1808 – 1809 / Фонд греч. культуры. Одес. фил. Сост. Л. Россолимо. — Репринт. изд. — Одесса, 1995. — 76 с.
1154. Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России, со времени введения штатов

по духовному ведомству (1764 – 1863 г.). — СПб.: в Синодальной типографии, 1867. — 114+33 с.

1155. Григорович Н. Обзор учреждения в России архиерейских православных кафедр и способов содержания их, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764 – 1866 г.) Историческая записка. — СПб.: Синодальная типография, 1866. — V+67+34 с.

1156. Григорович Н. Обзор учреждения в России православных монастырей, со времени введения штатов по духовному ведомству (1764 – 1869 г.) — СПб.: в Синодальной типографии, 1869. — 230 с.

1157. Гроздов А.В. Историческая записка о Херсонесском Св. равноапостольного Великого князя Владимира монастыре // ИТУАК. — 1888. — № 5. — С. 76 – 80.

1158. Губская Т.Н. Из истории военного духовенства Херсонской губернии // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції „Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. — Т. II. Історія і культура. — Миколаїв, 1997. — С. 101 – 103.

1159. Губська Т.М. Військові протоієреї Миколаєва (XIX – поч. XX ст.) // III Миколаївська обласна краєзнавча конференція „Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. — Миколаїв: Атол, 2000. — С. 310 – 312.

1160. Губська Т.М. Дерев'яні церкви Херсонської губернії XVII – поч. XIX ст. // III Миколаївська обласна краєзнавча конференція „Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. — Миколаїв: Атол, 2000. — С. 157 – 158.

1161. Гумилевский Ф. История русской церкви: в 5 периодах (988 – 1826). — 6-е изд. — СПб.: изд. И.Л. Тузова. Тип. А. Катанского и К°, 1894. — 840 с.

1162. Данилов В. Из дореформенной административной практики в Екатеринославской губернии // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 194 – 197.

1163. Ден В.Э. Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века. — М.: Университетская типография, 1902. — Т. I. — 376 с.

1164. Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи. Полный список всех 1105 ныне существующих в 75 губерниях и областях России (42 иностранных государствах) мужских и женских монастырей, архиерейских домов и женских общин. — М.: изд. А.Д. Ступина, 1908. — 984 с.
1165. Джуха И.Г. Одиссея Мариупольских греков: очерки истории. — Вологда: „ЛИС”, 1993. — 159 с.
1166. Дионисий. Сведение о второклассном Григорьевском Бизюкове монастыре // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1862. — № 8. — С. 493 – 517.
1167. Дмитриев С.С. Православная церковь и государство в предреформенной России // История СССР. — 1966. — № 4. — С. 20 – 54.
1168. Доброклонский А. Руководство по истории Русской Церкви. — Ч. 4. — М., 1893. — III + 441 с.
1169. Доненко Н. Наследники Царства. — Симферополь, 2004. — 552 с.
1170. Донцов Г.В. Историческая записка о Екатеринославской гимназии с 1793 – 1882 с отчетом за 1881 – 1882 учебный год. — Екатеринослав: тип. Я.М. Чаусского, 1882. — 103 с.
1171. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політики (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення): Монографія. — К.: Либідь, 2001. — 334 с.
1172. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. — М.: изд. Академии наук СССР, 1959. — 277 с.
1173. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. — М.: Наука, 1970. — 384 с.
1174. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825 – 1860 гг. — М.: Наука, 1981. — 214 с.
1175. Дубинский Г. Историко-статистическое описание села Алексеевского (Любимовского) и прихода при его Николаевской церкви // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1873. — № 5. — С. 65 – 77; № 6. — С. 89 – 95; № 7. — С. 97 – 104.

1176. Дьяконов К.П. Духовная школа в царствование императора Николая I-го. — Сергиев Посад: тип. Св. – Тр. Сергиевой Лавры, 1907. — 435 с.
1177. Дьяконова И.А. Храм Святых Петра и Павла в Севастополе // Крымский Архив. — 1999. — № 5. — С. 54 – 57.
1178. Дяченко С.А. Катерининський собор у Херсоні. Гробниця Потьомкіна. — Херсон: „Наддніпряньська правда”, 2002. — 112 с.
1179. Е.К. Церковно-исторический очерк основания в Херсоне викариата и его жизнедеятельности (по поводу его пятидесятилетия). 1853 – 1903. — Одесса: „Славянская” типография Е. Хрисогелос, 1905. — 183 с.
1180. Е-й Ф. Несколько слов в память протоиерея Елисаветградского Успенского собора о. Андрея Белецкого // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1874. — № 9. — С. 202 – 214.
1181. Ерофеев И. К биографии преосвященного Иова, епископа Феодосийского и Мариупольского (1793 – 1796) // ИТУАК. — 1910. — № 44. — С. 60 – 63.
1182. Ефрем. Краткое описание Инкерманской кинонии и древнего ее храма в новооткрытой Таврической епархии. — М., 1861. — 24 с.
1183. Желобовский А.А. Управление церквами и православным духовенством военного ведомства. Исторический очерк. — СПб.: тип. поставщиков Двора Его Императорского Величества товарищества М.О. Вольф, 1902. — 130 с.
1184. Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.). — Жт.: Журфонд, 1996. — 173 с.
1185. Жук С.И. Немецкая диаспора XVIII в. и колонизация Приднепровья (теоретические аспекты социокультурной истории) // Вопросы германской истории. Украинско-немецкие связи в новое и новейшее время. Межвузовский сборник научных трудов. — Днепропетровск: Издательство ДГУ, 1995. — С. 16 – 29.
1186. Журба О.І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В.Ф.) — історик і археограф Південної України // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та

перспективи: Матеріали всеукраїнської наукової конференції. — Х.: ХДУ, 1995. — С. 308 – 313.

1187. Журба О.І. Культурна та історико-археографічна діяльність архієпископа Гавриїла (В.Ф. Розанова) в Південній Україні // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. — Дніпропетровськ: Промінь, 1997. — Вип. 1. — С. 220 – 238.

1188. Журба О.І. Перше історичне дослідження у Катеринославі: матеріали до історії формування субрегіонального історіографічного середовища // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 7. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2003. — С. 265 – 268.

1189. Журба О.І. Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX століття: Автореф. дис... д-ра історичних наук: 07.00.06. — Дніпропетровськ, 2004. — 36 с.

1190. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. — Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2003. — 316 с.

1191. Журба О.І. Формування російської регіональної історіографії Криму у творчості архієпископа Гавриїла Розанова // Библиотечное дело и краеведение. Сборник научных трудов. — К., Симферополь, 2000. — Вып. 2. — С. 40 – 58.

1192. Журба О.І., Абросимова С.В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — К: Наукова думка, 1992. — С. 34 – 46.

1193. Загоровский Е.А. Деятельность П.А. Зубова по управлению Степной Украиной // Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). — Запоріжжя, 1999. — С. 395 – 409.

1194. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. — М.: Мысль, 1978. — 287 с.

1195. Заковоротний Д.И. Николаевский собор Рождества Богородицы Всех Скорбящих Радости // Слов'янський світ і християнство. Четверті історико-

культурологічні слов'язознавчі читання в м. Миколаєві (науково-методичний збірник). — Миколаїв, 2000. — С. 115 – 117.

1196. Заковоротний Д.И. Храмы Николаева. — Николаев, 2001. — 55 с.

1197. Залесский А. Церковная старина Пирятинского уезда // Киевская Старина. — 1889. — Т. 26. — № 7. — С. 268 – 274.

1198. Зеленецкий К. Сведения о второклассном Успенском монастыре в окрестностях Одессы // Новороссийский календарь на 1843 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса: в городской типографии, 1842. — С. 341 – 344.

1199. Земляницкий С. Летопись Архистратиги-Михайловской церкви села Благодатного, Елисаветградского уезда, Херсонской епархии // Херсонские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1914. — № 16. — С. 504 – 508; № 20. — С. 627 – 631.

1200. Зинченко Н.Е. Мыс Фиолент и Георгиевский монастырь в Крыму (891 – 1891 г.) (По поводу 1000-летнего юбилея основания монастыря). — СПб.: журн. „Колосья”, 1891. — 22 с.

1201. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. — М.: тип. М.Н. Лаврова и К^о., 1880. — 185 с.

1202. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года. — Казань: тип. Императорского Университета, 1881. — 806 с.

1203. Знаменский П. Основные начала духовно-училищной реформы в царствование императора Александра I. Речь, произнесенная в торжественном собрании Казанской академии по случаю празднования столетней годовщины рождения императора Александра I 12 декабря 1877 года. — Казань: тип. Императорского университета, 1878. — 42 с.

1204. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. — Казань: в Университетской типографии, 1873. — 850 с.

1205. Знаменский П. Чтения из истории Русской церкви за время царствования императора Александра I. — Казань: тип. Императорского Университета, 1885. — 248+III с.

1206. Зольникова Н.Д. Сибирская приходская община в XVIII веке. — Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1990. — 289 с.
1207. Иванов П. К истории Запорожских казаков после уничтожения сечи // ЗООИД. — Одесса, 1904. — Т. XXV. — С. 20 – 40.
1208. Иванов П. Переселение заштатных церковников в Новороссию при Екатерине II // Киевская Старина. — 1891. — Т. 33. — № 5. — С. 288 – 297.
1209. Иващенко М. Город Ананьев: Краткая историческая записка, составленная М. Иващенко в память шестидесятилетия существования Ананьева как города (1834 – 1894). — Б.м., б. и., 1895. — 229 с.
1210. Извлечение из исторической записки о девичьем училище, находящемся при Одесском женском Архангело-Михайловском монастыре, читанной на публичном акте, бывшем в сем училище 21 июня 1860 г., учителем священником Ф. Пискуновым // Херсонские епархиальные ведомости. — 1860. — № 4. — С. 41 – 49.
1211. Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический. 1800 – 1857 гг. // Русская старина. — 1879. — Т. XXV. — С. 189 – 204, 367 – 370; Т. XXVI. — С. 137 – 150.
1212. Историко-статистическая записка о селе Казачьих-Лагерях, составленная по случаю исполнившегося столетия существования в оном селе храма во имя Покрова Божией Матери // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1895. — № 6. — С. 164 – 167; № 7. — С. 186 – 188; № 9. — С. 240 – 247; № 14 – 15. — С. 376 – 379; № 16. — С. 406 – 411; № 17. — С. 441 – 444.
1213. Историческая записка об Одесском женском монастыре с училищем // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1877. — № 17. — С. 489 – 520.
1214. Историческая записка, содержащая изложение хода дела о постройке новых зданий для Екатеринославской духовной семинарии, читанная наставником семинарии А. Ржевским на торжественном освящении здания семинарии 31-го августа 1874 года // Екатеринославские епархиальные

ведомости. Отдел неофициальный. — 1874. — № 18. — С. 281 – 292; № 19. — С. 297 – 312.

1215. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. — Т. 3 Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. — К.: Український центр духовної культури, 1999. — 560 с.

1216. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719 – 1858 гг.). — М.: Наука, 1976. — 306 с.

1217. Кабузан В.М. Крестьянская колонизация Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII – первой половине XIX вв. (1719 – 1857) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 год. — Кишинев: „Карта Молдовеняскэ”, 1966. — С. 313 – 324.

1218. Казарин В.П., Андрейко Е.В., Шавшин В.Г. „К чему холодные сомнения?...” К вопросу о пребывании А.С. Пушкина в Георгиевском монастыре на мысе Фиолент // Крымский Архив. — 1999. — № 5. — С. 8 – 37.

1219. Карвовский М. Краткая история Херсонского духовного училища. По поводу столетнего юбилея 1818 – 1918 гг. — Херсон: тип. Губернского Правления, 1918. — 32 с.

1220. Карелин И. Материалы для истории Запорожья. Никополь // ЗООИД. — Т. VI. — С. 523 – 538.

1221. Карташев А. История Русской Церкви. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — Т. 2. — 816 с.

1222. Катунин Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). — Симферополь: Таврия, 1995. — 112 с.

1223. Катунин Ю.А. Монастыри Крыма в XIX – XX веках (по материалам крымских архивов). — Симферополь: Культура народов Причерноморья, 2000. — 128 с.

1224. Катунин Ю.А. Херсонесский Владимирский монастырь // Культура народов Причерноморья. — 1999. — № 6. — С. 127 – 132.

1225. Катунін Ю.А. Історія Таврійської та Сімферопольської єпархії (друга половина XIX – початок XX століття: Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — Запоріжжя, 1994. — 17 с.
1226. К-в. Несколько сведений о Славенской семинарии, открытой в Полтаве в 1776 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1863. — № 3. — С. 99 – 106.
1227. Ковальницький М.Г. О значении национального элемента в историческом развитии христианства. Речь, произнесенная в торжественном собрании Киевской духовной академии 28 сентября 1880 года. — К.: тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1880. — 44 с.
1228. Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. / Авторі-упорядники: О.А. Бачинська й ін., гол ред. В.А. Смолій. — Одеса: Друк, 2000. — 282 с.
1229. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). — К.: Генеза, 2000. — 256 с.
1230. Колоеров С.А. Роль Г.А. Потемкина в переселении греков из Крыма и в обустройстве их в Приазовье // Греция и славянский мир. Сборник научных статей. — Симферополь: „Крымский Архив”, 2002. — С. 63 – 69.
1231. Колосов П. Новогеоргиевский единоверческий Воскресенский приход (К столетию его открытия 1798 – 1898 г.). Краткий очерк // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1898. — № 17. — С. 386 – 402.
1232. Кондаков Ю.Е. Духовно-религиозная политика Александра I и русская православная оппозиция (1801 – 1825 гг.). — СПб.: Нестор, 1998. — 225 с.
1233. Кондраки В.Х. Универсальное описание Крыма. — СПб., 1875. Т. 3. — Ч. 8 – 13. — 643 с.
1234. Константінова В.М. Джерела з соціально-економічної історії міст Південної України останньої чверті XVIII – 1853 р.: Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.06. — Запоріжжя, 2004. — 21 с.
1235. Корольков К. Столетний юбилей Екатеринослава. 9-го мая 1787 г. — 1887 г. — Екатеринослав: тип. Н.Я. Павловского. — 126 с.

1236. Корочанский А. О Рождество-Богородичном соборе гор. Николаева // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1884. — № 19. — С. 587 – 593.
1237. Корсунский первоклассный мужской монастырь Таврической епархии // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1897. — № 35. — С. 956 – 982.
1238. Коциевский А.С. Эволюция форм землепользования у государственных крестьян южной Украины в конце XVIII – первой трети XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963 г. — Вильнюс: „МИНТИС”, 1964. — С. 420 – 426.
1239. Кочубинский А. На память о Д.Ч.О. протоиерее А.Г. Лебединцеве // ЗООИД. — Одесса, 1900. — Т. XXII. — Отд. IV. — С. 65 – 76.
1240. Кравченко М. По поводу 100-летия церкви в селе Шгеровке Славяносербского уезда // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1895. — № 24. — С. 692 – 710.
1241. Краткая историческая записка о Григориевском Бизюкове монастыре Херсонской епархии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1903. — № 18. — С. 546 – 553.
1242. Краткая летопись Екатеринославского кафедрального Преображенского собора // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1875. — № 17. — С. 269 – 272.
1243. Крестьянников В. Крестный ход в Херсонесский монастырь Святого Владимира // Крымский Архив. — 1999. — № 5. — С. 163 – 165.
1244. Крестьянников В.В. Участие иеромонахов Балаклавского Георгиевского монастыря в Крымской (Восточной) войне 1853 – 1856 гг. // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе. Сборник научных трудов. — Севастополь, 2001. — С. 111 – 117.
1245. Крестьянников В.В. Участие иеромонахов и священников Балаклавского Георгиевского монастыря в боевых действиях Черноморского флота в первой половине XIX века // Проблемы религий стран Черноморско-

Средиземноморского региона. Сборник научных трудов. — Севастополь — Краков, 2001. — С. 115 – 120.

1246. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. — К.: Вища школа, 1991. — 125 с.

1247. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х книгах. — Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX століття. — К.: Либідь, 1994. — 336 с.

1248. Кухар-Онышко Н.А. Стили христианской культовой архитектуры Николаева // Слов'янський світ і християнство. Четверті історико-культурологічні слов'янознавчі читання в м. Миколаєві (науково-методичний збірник). — Миколаїв, 2000. — С. 117 – 121.

1249. Л.А. Еще сведения о „диком попе” // Киевская Старина. — 1887. —Т. 19. — № 11. — С. 577 – 580.

1250. Л.П. Акт „побратимства” в церковной метрике // Киевская Старина. — 1887. — Т. 19. — № 10. — С. 383 – 384.

1251. Лебедев А. Архиерейское самоубийство // ИТУАК. — 1910. — № 44. — С. 50 – 59.

1252. Лебединцев А. О Феодосийской (викарной) епархии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — № 1. — С. 40 – 64.

1253. Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783 – 1883 // ЗООИД. — Одесса, 1883. — Т. XIII. — С. 201 – 219.

1254. Левитский Н. Высокопреосвященный Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический, как государственный деятель и благородный человек // Душеполезное чтение. — 1904. — Ноябрь. — С. 454 – 477.

1255. Ленц Н.И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804 – 1817. — Одесса: „Экономическая” тип. и лит., 1903. — VIII+386 с.

1256. Леончуков Г. Историческая записка о первоначальном учреждении и постепенном развитии церковно-свечного дела в Херсонской епархии //

Херсонские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1914. — № 22. — С. 671 – 684.

1257. Ливанов Ф.В. Бахчисарайский Успенский скит в Крыму. Историческое сочинение. — М., 1874. — 41 с.

1258. Ливанов Ф.В. „Георгиевский монастырь” в Крыму (что близ Севастополя и Балаклавы). Историческое описание. — М., 1874. — 25 с.

1259. Ливанов Ф.В. Инкерман и „Инкерманская киновия” в Крыму (что близ г. Севастополя). — М., 1874. — 39 с.

1260. Ливанов Ф.В. Херсонес (древний Корсунь) в Крыму с открытым в нем первоклассным монастырем святого Владимира. Историческое описание. — М., 1874. — 95 с.

1261. Лиман І.І. Архівні матеріали з релігійної історії Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. в спадщині Я.П. Новицького // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2002.—С. 53 – 62.

1262. Лиман І.І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2004. — 400 с.

1263. Лиман І.І. До питання про зв'язок вірувань та обрядовості духоборів та запорозького козацтва // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2 – 4 жовтня 1997). — Секція III, IV, V. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1997. — С. 47 – 52.

1264. Лиман І.І. Документи з історії православної церкви на півдні України XVIII – середини XIX ст., втрачені під час окупації Дніпропетровська нацистськими військами // Україна в другій світовій війні: бачення через роки. Матеріали Всеукраїнської конференції, присвяченої 60-річчю визволення України і Перемоги над фашизмом (м. Бердянськ, 30 – 31 березня 2004 р.) — Запоріжжя: Просвіта, 2004. — С. 82 – 88.

1265. Лиман І.І. Духовенство Південної України (II половина XVIII – I половина XIX ст.) // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових

статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. — Київ-Бердянськ, 2002. — Вип. 46. — С. 23 – 29.

1266. Лиман І.І. Духовна та світська влада в ставленні до хрещення євреїв (на матеріалах Херсонського духовного правління кінця XVIII – першої половини XIX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XIV. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — С. 29 – 36.

1267. Лиман І.І. Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 5. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2000. — С. 242 – 248.

1268. Лиман І.І. Євреї в ставленні до хрещення (за матеріалами Херсонського духовного правління першої половини XIX ст.) // Шестые Запорожские еврейские чтения. — Запорожье, 2002. — С. 133 – 140.

1269. Лиман І.І. Запорозьке козацтво в ставленні до церков і духовенства // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX ст. — Вип. I. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1996. — С. 57 – 68.

1270. Лиман І.І. Збирання милостині на Запорожжі // Історичний Агропром: Тези доповідей аспірантів і студентів кафедри історії України ЗДУ. — Запоріжжя, 1996. — С. 11 – 13.

1271. Лиман І.І. Зведення церков на півдні України в 1775 – 1825 роках // Історія релігій в Україні. Праці XII-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 20-24 травня 2002 року). Книга I. — Львів: „Логос”, 2002. — С. 232 – 241.

1272. Лиман І.І. Іов (Потьомкін), архієпископ Катеринославський, Херсонський і Таврійський, як організатор духовної освіти // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. Випуск 1. — Дніпропетровськ: НГУ, 2004. — С. 17 – 23.

1273. Лиман І.І. Конфлікти з приводу відмежування підцерковних земель на півдні України в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст. (на матеріалах державних архівів Дніпропетровської та Херсонської областей) //

Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. — Вип. 10. — Дніпропетровськ: ДНУ, 2002. — С. 32 – 38.

1274. Лиман І.І. Матеріали фондів Державного архіву міста Севастополя з історії православної церкви на півдні України 1775 – 1861 рр. // Український історичний збірник. — Вип. 6. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — С. 297 – 307.

1275. Лиман І.І. Матеріали Херсонського духовного правління про флотське та армійське духовенство регіону наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 12. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 147 – 154.

1276. Лиман І.І. Мелес Анатолій // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 312.

1277. Лиман І.І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 7. — К., 2001. — С. 197 – 211.

1278. Лиман І.І. Мотивація дій органів влади в питанні облаштування православних релігійних споруд // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. — Запоріжжя: Просвіта, 2003. — С. 10 – 14.

1279. Лиман І.І. Новокодацька ікона Божої Матері // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 351.

1280. Лиман І.І. Організація збирання пожертв на півдні України у першій третині XIX століття // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту. Історія. — Бердянськ, 2000. — С. 182 – 191.

1281. Лиман І.І. Особливості релігійності запорозьких козаків // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Випуск 2. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1996. — С. 78 – 86.

1282. Лиман І.І. Парафіяльне духовенство і єпархіальне керівництво півдня України в ставленні до старообрядців (остання чверть XVIII – перша чверть XIX століття) // // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 6. — К., 2001. — С. 247 – 254.
1283. Лиман І.І. Переселенці з Польської області в релігійному житті південної України останньої чверті XVIII ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Вип. 5. — Херсон: Айлант, 2001. — С. 69 – 75.
1284. Лиман І.І. Постать начальника запорозьких церков Володимира Сокальського в історіографії та джерелах // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. — Випуск 7. — Херсон: ХДПУ, 2002. — С. 71 – 75.
1285. Лиман І.І. Православна церква на півдні України 1775 – 1861 рр. в публікаціях Василя Біднова // Південний архів. Філологічні науки: Збірник наукових праць. Випуск XXII. — Херсон: ХДУ, 2003. — С. 12 – 18.
1286. Лиман І.І. Призначення священно- і церковнослужителів до храмів півдня України наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 7. — Запоріжжя: РА „Гандем – У”, 2003. — С. 223 – 229.
1287. Лиман І.І. Прийняття у православ'я представників інших конфесій на півдні України наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах півдня України. Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції 4 – 5 жовтня 2001 року. — Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНГУ; Сімферополь: Доля, 2001. — С. 45 – 48.
1288. Лиман І.І. Проблеми історії православного духовенства Південної України в роботах Грегори Л. Фріза // Наука. Релігія. Суспільство. — 2003. — № 1. — Донецьк: ІПШ „Наука і освіта”. — С. 156 – 160.
1289. Лиман І.І. Проблеми освіти дітей священно- та церковнослужителів на півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX століття // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. — Випуск 1. — Мелітополь, 2001. — С. 69 – 75.

1290. Лиман І.І. Проблеми церковного землеволодіння на півдні України в середині XIX ст. // Студії з історії Степової України. — Вип. 1.—Запоріжжя, 2003. — С. 48 – 52.
1291. Лиман І.І. Регламентация діяльності парафіяльного духовенства Південної України в 30-і роки XIX ст. // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції „Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району”. Нікополь, 10 – 11 жовтня 2002 року. — Нікополь — Запоріжжя — Херсон: РА „Тандем – У”, 2002. — С. 98 – 105.
1292. Лиман І.І. Регулювання відмежування підцерковної землі на півдні України в останній чверті XVIII – 1-ї пол. XIX ст. // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнародної конференції. Давня та нова історія України. — Луганськ: СНУ, 2002. — С. 61 – 66.
1293. Лиман І.І. Регулювання взаємин адептів офіційної церкви зі старообрядцями та сектантами на півдні України (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) // Література та культура Полісся. — Вип. 27. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. — Ніжин: НДПУ, 2004. — С. 52 – 58.
1294. Лиман І.І. Регулювання взаємин іудеїв та православних в документах центральних органів влади початку – середини XIX століття (за матеріалами Повного зібрання законів Російської імперії) // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах півдня України. Збірник наукових праць V Всеукраїнської науково-практичної конференції 2 – 3 жовтня 2003 р. — Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2003. — С. 65 – 71.
1295. Лиман І.І. Регулювання законодавчими документами питань задоволення релігійних потреб військових на півдні України в 1843 – 1853 рр. (на матеріалах Повного зібрання законів Російської імперії) // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. — Випуск 12. — Запоріжжя, 2004. — С. 3 – 11.

1296. Лиман І.І. Регулювання шлюбних відносин на півдні України в перші роки існування Слов'янської та Херсонської єпархії // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. — Вип. 14. — Запоріжжя: Прем'єр, 2005. — С. 10 – 17.
1297. Лиман І.І. Релігійний аспект діяльності Задунайського козацтва і Азовського козачого війська // Украинское (Азовское) отделение Академии Экономических наук и предпринимательской деятельности. Бюллетень № 5. — Мариуполь, 2000. — С. 9 – 10.
1298. Лиман І.І. Релігійний синкретизм та господарський розвиток півдня України // Республіканська студентська науково-методична конференція „Історія державності України (проблеми вивчення у ВУЗі)”. 15 – 17 квітня 1992 року. Тези доповідей. — Ч. I. — К., 1992. — С. 142.
1299. Лиман І.І. Розвиток мережі сільських парафіяльних училищ у південноукраїнському регіоні (1800 – 1861 роки) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. XVIII. — Запоріжжя: Просвіта, 2004. — С. 40 – 46.
1300. Лиман І.І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2004. — 488 с.
1301. Лиман І.І. Самарський Пустинно-Миколаївський монастир // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 439 – 440.
1302. Лиман І.І. Система управління церковною справою на півдні України 1750 – 1787 рр. // Мови й культура народів Приазов'я. Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту (Філологічні науки). — Випуск 2. — Ч. II. — Бердянськ, 2000. — С. 83 – 91.
1303. Лиман І.І. Сільські парафіяльні училища Південної України в середині XIX ст. // Історія релігій в Україні. Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції. (Львів, 20 – 22 травня 2003 року).—Книга I.—Львів: “Логос”, 2003.—С. 320 – 326.

1304. Лиман І.І. Спасо-Преображенський Києво-Межигірський ставропігійний монастир // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 462.
1305. Лиман І.І. Старокодацьке духовне намісне правління // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. — Запоріжжя, 1997. — Вип. II. — С. 6 – 8.
1306. Лиман І.І. Старокодацьке духовне намісне правління // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 467.
1307. Лиман І.І. Статус церковних старост на початку ХІХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Випуск VII. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1999. — С. 139 – 146.
1308. Лиман І.І. Стосунки Коша Війська Запорозького і київських митрополитів з церковних питань в період Нової Січі // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Вип. II. — Дніпропетровськ: МП „Промінь”, 1997. — С. 50 – 61.
1309. Лиман І.І. Суміщення обов'язків духовними особами Південної України (на прикладі завідуючого кафедрою богослов'я Рішельєвського ліцею професора М.К. Павловського) // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. — Випуск 2. — Мелітополь, 2003. — С. 92 – 99.
1310. Лиман І.І. Тарловський Кирило // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 477.
1311. Лиман І.І. Упорядкування Анотованого тематичного покажчика актів Повного зібрання законів Російської імперії в контексті вивчення політики центральної світської та духовної влади щодо церкви на півдні України // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Історико-філософська серія. — Вип. 3. — Мелітополь, 2004. — С. 232 – 241.
1312. Лиман І.І. Церква в духовному світі запорозького козацтва. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1997. — 61 с.

1313. Лиман І.І. Церква і духовенство Січі за часів Вольностей Війська Запорозького (1734 – 1775) // Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку ХХ століття). — Київ-Нікополь-Запоріжжя: „Тандем – У”, 2002. — С. 118 – 137, 295 – 296.
1314. Лиман І.І. Церква на Нікопольщині після ліквідації Запорозьких Вольностей // Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку ХХ століття). — Київ-Нікополь-Запоріжжя: „Тандем – У”, 2002. — С. 187 – 195, 303 – 304.
1315. Лиман І.І. Церква приазовських греків на зламі ХVІІІ – ХІХ ст. // Україна: вчора, сьогодні, завтра: Збірник наукових праць. — Запоріжжя, 2003. — С. 142 – 147.
1316. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734 – 1775). — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1998. — 180 с.
1317. Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2002. — С. 528 – 530.
1318. Лиман І.І. Щоденники В. Крижанівського як джерело з церковної історії Південної України ХІХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Випуск ХV. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — С. 111 – 116.
1319. Лиман І.І., Чоп В.М. До питання про релігійну приналежність населення півдня України в ХІХ ст. // Етнокультурні процеси на Півдні України в другій половині ХІХ ст. Збірка наукових праць ІІ Регіональної наукової конференції 4 – 5 червня 1998 р. — Запоріжжя: ЗДТУ, 1998. — С. 29 – 31.
1320. Лыман И.И. Запорожский иерей Анатолий Мелес // Культурная жизнь юга России. — 2003. — № 1. — С. 34 – 36.
1321. Липковский В. Дело о суевории священника // Киевская Старина. — 1901. — Т. 75. — № 12. — С. 330 – 345.

1322. Лисенков А. Историко-статистическое описание Бахмутского Троицкого собора // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1875. — № 13. — С. 193 – 197; № 15. — С. 225 – 236; № 16. — С. 241 – 243.
1323. Лисий І. Менталітет і духовна культура українців // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 11 – 12. — С. 37 – 59.
1324. Литвинов П.І. Козацькі церкви Миколаївщини // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції „Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. — Т. II. Історія і культура. — Миколаїв, 1997. — С. 98 – 100.
1325. Лобачевский В. История обновления приходского храма в селении Ольшанке Херсонской губернии Елисаветградского уезда // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1870. — № 7. — С. 252 – 271.
1326. Лобачевский В. Летопись прихода с. Ольшанки Св. Иоанна Милостивого церкви // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1888. — № 13 – 14. — С. 374 – 406; № 23. — С. 699 – 721; 1891. — № 10. — С. 289 – 303; № 11. — С. 322 – 339; № 12. — С. 349 – 358; № 14. — С. 414 – 417; 1892. — № 17. — С. 492 – 504; № 19. — С. 553 – 563.
1327. Лобачевский В. Столетие первой в Одессе церкви, нынешнего кафедрального собора // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1892. — № 18. — С. 524 – 545.
1328. Логинов Е. Из истории церковной иерархии и духовного просвещения в Новороссийском крае и Одессе. (Читано 23 августа 1894 года в зале Одесского епархиального женского училища) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1894. — № 18. — С. 402 – 413.
1329. Локоть Ф. Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805 – 1905 гг. Краткий исторический очерк. — Екатеринослав: тип. Губернского земства. 1908. — 386 с.
1330. Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляд на успехи умственного образования в Новороссийском крае // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. II. — Отд. I. — С. 330 – 356.

1331. Ляликов Ф. Церковь св. великомученицы Екатерины, в Херсонской крепости // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. I. — С. 329 – 331.
1332. М.П. Профессор философии в Новороссийской семинарии поручик Яков Артемов // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1864. — № 3. — С. 129 – 134.
1333. Макарий. Биографическая записка о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом // Ученые записки второго отделения императорской Академии наук. — СПб., 1859. — Кн. 5. — С. XXXVIII – LIV.
1334. Макидонов А.В. История основания старообрядцами-единоверцами в 80-е годы 18 века поселений в Таврической области (к начальной истории Единоверия в Новороссийском крае) // Макидонов А.В. К светской и церковной истории Новороссии (XVIII – XIX вв.) — Запорожье: Просвіта, 2004. — С. 37 – 78.
1335. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). — Запоріжжя, 2000. — 513 с.
1336. Маленко Л. Про причини створення та ліквідації південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII – XIX століття // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 6. — К., 2001. — С. 222 – 228.
1337. Маленко Л.М. Риси традиційно-побутової культури козацького військового населення XIX століття // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 7. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2003. — С. 259 – 264.
1338. Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. — Одесса – Киев: „Элтон – 2” – „Гратек”, 2000. — 222 с.
1339. Маляров Л. Краткая историческая записка об Одесском женском благотворительном обществе призрения больных и о сиротском доме сего общества. С 1833 по 1852 // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1873. — № 15. — С. 442 – 450.

1340. Мангилева А.В. Духовное сословие на Урале в первой половине XIX в. (на примере Пермской епархии): Автореф. дис... канд. исторических наук: 07.00.02. — Екатеринбург, 1996. — 18 с.
1341. Манжелей А. Летопись Вознесенской церкви села Петрова // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1869. — № 22. — С. 776 – 784.
1342. Мариуполь и его окрестности. Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. — Мариуполь: типо-литография А.А. Франтова, 1892. — 461+55+VIII с.
1343. Маркевич А. Документы, относящиеся к истории города Одессы // ЗООИД. — Одесса, 1893. — Т. XVI. — С. 55 – 116.
1344. Маркевич А. Краткий очерк деятельности генералиссимуса А.В. Суворова в Крыму (К 6-му мая 1900 года) // ИТУАК. — 1901. — № 31. — С. 1 – 26.
1345. Маркевич А. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического. (Речь, произнесенная в заседании Таврической Ученой Архивной комиссии 15-го декабря 1900 года) // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1901. — № 1. — С. 26 – 43; № 2. — С. 95 – 111.
1346. Материалы для истории православной церкви в царствование императора Николая I. / Под ред. Н.Ф. Дубровина. — СПб.: тип. товарищества „Общественная Польза”, 1902. — Ч. I, II. — 468+404 с.
1347. Мацеевич Л. Нечто о диком попе // Киевская Старина. — 1886. — Т. 14. — № 4. — С. 821 – 826.
1348. Машуков В. Краткое сказание об иконе „плачущего Спасителя”, находящейся в кафедральном Преображенском соборе города Екатеринослава // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 144 – 147.
1349. Машуков В. Опись Екатеринославского кафедрального Успенского собора за 1830 год // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1910. — Вып. 6. — С. 148 – 160.

1350. Мизко Д. Некоторые черты жизни покойного преосвященного Иова, архиепископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического. — СПб.: тип. Мед. д-та Министерства внутренних дел, 1826. — 50 с.
1351. Миляновский Ф. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. — Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1902. — CVIII+278+XXXIII с.
1352. Миронов Б.Н. Американский историк о русском духовном сословии // Вопросы истории. — 1987. — № 1. — С. 153 – 158.
1353. Михневич И. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея, с 1817 по 1857 год. — Одесса: тип. Л. Нитче, 1857. — 200 с.
1354. Мицик Ю.А., Мосьпан Н.В., Плохій С.М. Місто на Самарі. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1994. — 64 с.
1355. Міжконфесійні взаємини на Півдні України XVIII – XX століття. / Бойко А.В., Ігнатуша О.М., Лиман І.І., Мільчев В.І. та ін. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1999. — 252 с.
1356. Мільчев В. Болгарські переселенці на півдні України. 1724 – 1800 рр. — Київ — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 2001. — 198 с.
1357. Мільчева А. Про роль ісламського елементу у формуванні локальної групи болгарського етносу на зламі XVIII – XIX століть (на прикладі болгарської колонії Тирновки (Тернівки), поблизу м. Миколаєва // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 4 (5). — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1999. — С. 219 – 220.
1358. Мільчева А.О. Традиційні свята таврійських болгар: „Пеперуда” та „Герман” // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту. Історія. — Бердянськ, 2000. — С. 203 – 206.
1359. Мордвінцев В. Засновник Полтавської духовної семінарії // Грецьке православ'я в Україні. Збірник наукових статей і матеріалів. — К.: Прайм, 2002. — С. 93 – 95.

1360. Морошкин М. Иезуиты в России, с царствования Екатерины II-й до нашего времени.— СПб.: тип. Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии. — Часть вторая. — 528 с.
1361. Мурзакевич Н. Афанасий Федорович Колпак, Новороссийский колонизатор // ЗООИД. — Одесса, 1881. — Т. XII. — С. 462 – 464.
1362. Мурзакевич Н. Донесения. О надгробных памятниках Херсонской крепостной церкви // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Т. IX. — Отд. III. — С. 390 – 396.
1363. Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Т. IX. — Отд. II. — С. 297 – 302.
1364. Мурзакевич Н. Епископ Моисей Гумилевский, викарий Феодосийский и Мариупольский // ЗООИД. — Т. XIII. — С. 260 – 262.
1365. Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. II. — Отд. I. — С. 302 – 329.
1366. Н.М. Материалы для истории Новороссийской иерархии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1878. — № 20. — С. 587 – 602; 1879. — № 2. — С. 38 – 45; № 12. — С. 349 – 356; № 13. — С. 409 – 412; № 17. — С. 547 – 558.
1367. Н.М. Обзор православной иерархии тех мест, которые составляют ныне Новороссийский край и Бессарабию // Новороссийский календарь на 1848 год. — Одесса, 1847. — С. 372 – 382.
1368. Н.М. Одесский Архангело-Михайловский девичий училищный монастырь // Новороссийский календарь на 1845 год, издаваемый от Ришельевского лицея. — Одесса: в городской типографии, 1844. — С. 357 – 361.
1369. Надхин Г.П. Церковные памятники Запорожья. Б.м. и г. — 31 с.
1370. Накко А. Очерк гражданского управления в Бессарабии, Молдавии и Валахии, во время русско-турецкой войны 1806 – 1812 года // ЗООИД. — Одесса, 1879. — Т. XI. — С. 269 – 310.

1371. Невзоров Н. Исторический очерк управления духовенством военного ведомства в России. — СПб.: тип. Ф.Г. Елеонского и А.И. Поповицкого, 1875. — VI+101 с.
1372. Неводчиков Н. Евгений Булгарис, Архиепископ Славенский и Херсонский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1875. — № 7. — С. 227 – 235; № 11. — С. 362 – 376; № 12. — С. 385 – 417; № 13. — С. 425 – 442.
1373. Негри А., Соколов Г., Михневич И., Ляликов Ф., Шевелев Е. Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края // ЗООИД. — Т. II. — Отд. II, III. — С. 747 – 787.
1374. Некролог о протоиерее Михаиле Кушакевиче // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1878. — № 12. — С. 347 – 351.
1375. Непомнящий А.А. Записки путешественников и путеводитель в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XIX века). — К., 1999. — 212 с.
1376. Непомнящий А.А. Служители культа в развитии исторического краеведения Крыма. Историко-библиографический аспект // Крымский Архив. — 1999. — № 5. — С. 77 – 91.
1377. Непомнящий А.А. Церковное краеведение в Крыму и краеведческая библиография // Рукописна та книжкова спадщина України. Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. — Вип. 6. — К: друкарня НБУ ім. В. Вернадського, 2000. — С. 123 – 147.
1378. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического // ИТУАК. — 1901. — № 31. — С. 30 – 40.
1379. Н-ий М. Митрополит Игнатий (Из дел консисторского архива) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1872. — № 10. — С. 157 – 165.
1380. Никанор. Херсонесский монастырь в Крыму: История его и настоящее состояние. — Варшава, 1907. — 30 с.

1381. Никифоренко Н.О. Мандрівні записки Й.А.Гільденштедта як джерело з соціально-економічної історії України другої половини XVIII ст.: Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.06. — Донецьк, 2000. — 19 с.
1382. Никифоров В. Описание прихода, принадлежащего соборной Успенской церкви уездного города Александрии Херсонской губернии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1873. — № 18. — С. 519 – 538; № 19. — С. 566 – 588.
1383. Николай. Слово, сказанное в семинарской церкви после всенощного бдения по случаю поминовения архиепископа Иннокентия // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1901. — № 1. — С. 13 – 17.
1384. Никольский Н.М. История русской церкви. — 3-е изд. — М.: Изд. Политической литературы, 1983. — 448 с.
1385. Никон. Балаклавский Георгиевский первоклассный монастырь. — Чернигов: тип. Ильинского монастыря, 1862. — 23 с.
1386. Никулин М.В. Православная церковь в общественной жизни России (конец 1850-х – конец 1870-х гг.): Автореф. дис... канд. исторических наук: 07.00.02. — М., 1997. — 26 с.
1387. Н-й А. Город Верхнеднепровск и его храм (Исторический очерк) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1894. — №11. — С. 256 – 263.
1388. Новицкий Я.П. История г. Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770 – 1806 гг.) // Очерки истории Запорожья (до 1921 года — Александровска). — Запорожье: РИП “Выдавэць”, 1992. — С. 5 – 38.
1389. Новицкий Ор. Духоборцы. Их история и вероучение. Изд. 2-е. — К., 1882. — IV+282 с.
1390. Новицкий Я.П. Как готовилось екатеринославское духовенство к встрече импер. Екатерины II // Киевская Старина. — 1887. — Т. 17. — № 4. Известия и заметки. — С. 797.

1391. Новицкий Я.П. Личный состав и аттестация духовенства Александровского уезда Екатеринославской губернии по архивным данным 1814 и 1824 годов // Киевская Старина. — 1889. — Т. 24. — № 3. — С. 725 – 729.
1392. Ногачевский Н.Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. — Одесса: тип. Е. Фесенко, 1894. — 83 с.
1393. Ногачевский Н.Ф. Памятники Запорожья в окрестностях Бизюкова монастыря. (Из путевых заметок) // ЗООИД. — Одесса, 1895. — Т. XVIII. — Смесь. — С. 1 – 4.
1394. Носкова И.А. Формирование крымской группы болгар в 19 веке // Культура народов Причерноморья. — 1999. — № 6. — С. 183 – 187.
1395. О Полтавском Крестовоздвиженском монастыре // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1865. — № 21. — С. 283 – 296.
1396. Оболенский Г.Л. Император Павел I. — М.: ООО „ТИД „Русское слово-РС”, 2000. — 384 с.
1397. Овсянников Е. Краткий исторический очерк единоверия (По поводу истекающего столетия со дня его учреждения) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1900. — № 28. — С. 776 – 785; № 29. — С. 813 – 823.
1398. Овцын В. Касперовская чудотворная икона Божией Матери. — Одесса: тип. Л. Нитче, 1890. — 32 с.
1399. Огієнко І.І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т. — Т. 1 – 2. — К.: Україна, 1993. — 284 с.
1400. Одесский вестник // Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — СПб.: типо-литография И.А. Ефрона, 1897. — Т. XXI а. — С. 731.
1401. Одесский кафедральный протоиерей Арсений Гаврилович Лебединцев // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1898. — № 16. — С. 363 – 373.

1402. Оранский К. Ново-Московский Свято-Троицкий собор // ЗООИД. — Одесса, 1848. — Т. II. — С. 829 – 832.
1403. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. — Одесса: тип. А. Шульца, 1885. — 144 с.
1404. От редакции Екатеринославских Епархиальных Ведомостей // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел официальный. — 1872. — № 1. — С. 1.
1405. П.Б. Иннокентий Таврический. Его последняя поездка в Крым и предсмертные дни. 1857 // Русский архив. — М., 1896. — Кн. 3. — Вып. 9. — С. 59 – 77.
1406. Павловский И. Лжеименный пастырь. 1779 – 1782 г. // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1876. — № 15. — С. 571 – 578.
1407. Панагия или Успенский Бахчисарайский в Крыму скит // Крымский Афон (Бахчисарайский Успенский монастырь в исторических описаниях). — Симферополь, 1995. — С. 8 – 27.
1408. Панагия или Успенский скит // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1890. — № 6. — С. 231 – 256.
1409. Панфьорова М.А. Адміністративно-територіальний устрій південно-східної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VII. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1999. — С. 119 – 127.
1410. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855 – 1870). — СПб.: тип. А.П. Лопухина, 1902. — 184 с.
1411. Папков А.А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века). Историческая справка. — М., 1899. — 163 с.
1412. Патенко С. Город Новомиргород, его храмы и духовное управление // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1880. — № 13. — С. 387 – 403; № 15. — С. 455 – 473; № 21. — С. 748 – 754.

1413. Петров Р. К истории прошлого века (Из церковного архива с. Полог, Александровского уезда, за 1799 г.) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1901. — № 4. — С. 75 – 77; № 7. — С. 155 – 160.
1414. Петровский С. Касперовский чудотворный образ Богоматери. Изд 3-е. — Одесса: Одесский кафедральный собор, 1894. — 47 с.
1415. Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. Биографии с приложением портретов, выполненных фототипией. — Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1894. — 184 с.
1416. Плохій С. Покрова Богородиця в Україні // Пам'ятки України. — 1991. — № 5. — С. 32 – 39.
1417. Познанский В. Очерк формирования русской национальной культуры. Первая половина XIX века. — М.: Мысль, 1975. — 223 с.
1418. Покровский И.М. Русские епархии в XVI – XIX вв. Их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования.— Казань: Центральная типография, 1913. — Т. 2. (XVIII-й век). — 892 + XVIII с.
1419. Полницкий А. Историческая записка об открытии Елисаветградских духовных училищ // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1889. — № 20. — С. 597 – 616; № 21. — С. 651 – 661; № 22. — С. 668 – 673; № 23. — С. 689 – 697; № 24. — С. 751 – 763; 1890. — № 1. — С. 13 – 26; № 2. — С. 45 – 51; № 5. — С. 161 – 172; № 11. — С. 341 – 352; № 19. — С. 529 – 542.
1420. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. — Т. I. — 395 с.
1421. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1967. — Т. II. — 247 с.
1422. Поручик П. Историческая записка о Свято-Покровской церкви селения Возсиятского и ее приходе // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1887. — № 19. — С. 767 – 791.

1423. Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. — М.: Библейско-богословский институт св. Апостола Андрея, 1996. — 408 с.
1424. Православные монастыри, скиты и киновии в епархиях Новороссийского края и Бессарабии: в епархии Херсонской // Новороссийский календарь на 1873 год. — Одесса, 1872. — С. 109 – 113.
1425. Практическое изложение церковно-гражданских постановлений в руководство священнику на случаи совершения важнейших треб церковных. Изд. 4-е. — СПб.: тип. А. Траншеля, 1870. — 196 с.
1426. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840 – 41 по 1890 – 91 гг. — СПб.: тип. Э. Арнгольда, 1897. — 236 с.
1427. Протопопов М. Успенский скит в Крыму близ Бахчисарая // Крымский Афон (Бахчисарайский Успенский монастырь в исторических описаниях). — Симферополь, 1995. — С. 28 – 42.
1428. Прошин Г.Г. Черное воинство: Русский православный монастырь. Легенда и быль. — 2-е изд., доп. — М.: Политиздат, 1988. — 351 с.
1429. Пулькин М.В. Сельские приходы Олонецкой епархии во второй половине XVIII в.: Автореф. дис... кандидата исторических наук: 07.00.02. — СПб., 1995. — 18 с.
1430. Пятидесятилетие „Херсонских Епархиальных Ведомостей” // Херсонские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1909. — № 1. — С. 1 – 7.
1431. Р-в А. Небесные архистратиги в образе запорожцев // Киевская Старина. — 1887. — Т. 19. — № 11. — С. 587 – 588.
1432. Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России). — М.: Мысль, 1975. — 255 с.
1433. Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. Науково-популярний довідник. — Миколаїв: МФ НаУКМА, 2001. — 248 с.
1434. Риккерт Г. Философия истории. — СПб.: Д.Е. Жуковский, 1908. — XIV+54 с.
1435. Римко А. Гимнология святителя Иннокентия (Борисова) // Сборник богословских и церковно-исторических работ преподавателей Одесской

- духовной семинарии. — Одесса: Одесская духовная семинария, 2000. — С. 110 – 122.
1436. Римский С.В. Православная церковь и государство в XIX веке. Донская епархия: от прошлого к настоящему. — Ростов н/Д: Ростовское книжное издательство (Росиздат), 1998. — 336 с.
1437. Родионов М. Статистико-хронологическое описание Таврической епархии. Общий и частный обзор. — Симферополь, 1872. — 269 с.
1438. Романенко Г. Краткая летопись св. Алексиевской церкви села Алексеевки // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1902. — № 7. — С. 217 – 222.
1439. Российские самодержцы (1801 – 1917) / Отв. ред. А.П. Корелин. — 2-е изд. — М.: Междунар. отношения, 1994. — 400 с.
1440. Ростиславов Д.И. Опыт исследования об имуществах и доходах наших монастырей. — СПб.: тип. Морского Министерства, 1876. — 396 с.
1441. Рункевич С. Русская Церковь в XIX веке // История христианской Церкви в XIX веке. — СПб.: Изд. А.П. Лопухина, 1901. — Т. 2. — 232 с.
1442. Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775 – 1822 рр.): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — Запоріжжя, 2004. — 20 с.
1443. Самсонов А.М. Антифеодальные народные восстания в России и церковь. — М.: изд. АН СССР, 1955. — 182 с.
1444. Сапожников И.В. Священники Черноморского казачьего войска докубанского периода // Культурная жизнь юга России. — 2002. — № 1. — С. 38 – 41.
1445. Сапожников И.В., Белоусова Л.Г. Греки под Одессой (Очерки истории поселка Александровка с древнейших времен до начала XX века). — Одесса – Ильичевск: „Элтон-2” – „Гратек”, 1999. — 262 с.
1446. Сарбей В.Г. Письма Арсения Лебединцева — ценный источник по истории Крымской войны 1853 – 1856 гг. // Проблемы политической истории

Крыма: итоги и перспективы. Научно-практическая конференция. Материалы. — Симферополь, 1996. — С. 72 – 76.

1447. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: В 4 т. — Т. II: Бумаги Императрицы Екатерины II, Потемкина-Таврического и др. / Собраны и изданы И.И. Дмитренко. — СПб.: Тип. Штаба Отд. Корпуса жандармов, 1896. — 475 с.

1448. Св. Икона Божией Матери, именуемая „Самарскою”, находящаяся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре, Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1894. — № 2. — С. 25 – 38; № 3. — С. 49 – 59.

1449. Св. Икона Святителя Христова Николая Чудотворца (в Самарском монастыре) // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1894. — № 3. — С. 59 – 67.

1450. Сведения о Бахчисарайской Успенской церкви, устроенной в каменной скале. Сообщ. А. Гроздов // ИГУАК. — 1890. — № 9. — С. 62 – 67.

1451. Секиринский С.А. Из истории крестьянской колонизации Таврической губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — Рига, 1963. — С. 356 – 363.

1452. Секиринский С.А. Некоторые черты развития сельского хозяйства Крыма и прилегающих к нему земель Южной Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — К., 1962. — С. 403 – 418.

1453. Сеницкий А. Описание дел Таврического исторического архива // ИГУАК. — 1892. — № 15. — С. 99 – 111.

1454. Серафима. Молитвенные лампы. История Одесских монастырей. — Одесса: Свято-Архангело-Михайловский монастырь, 1996. — 192 с.

1455. Серафимов С. Евгений Булгарис, архиепископ Херсонский и Славянский // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1863. — № 12. — С. 172 – 182.

1456. Серафимов С. Гавриил архиепископ Екатеринославский, Херсонский и Таврический // ЗООИД. — Одесса, 1863. — Т. V. — Отд. III. — С. 919 – 953.
1457. Серафимов С. Заметки из архива Готфийской епархии в Крыму // ЗООИД. — Одесса, 1867. — Т. VI. — С. 591 – 595.
1458. Серафимов С. Историческое описание Херсонского Успенского собора // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1881. — № 1. — С. 18 – 20; № 3. — С. 79 – 86; № 4. — С. 110 – 117; № 15. — С. 390 – 394; № 16. — С. 426 – 438; № 17. — С. 464 – 475; № 18. — С. 494 – 498.
1459. Серафимов С. Материалы для истории Херсонской епархии со времени учреждения ее 1837 года до нашего времени // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1883. — № 3. — С. 69 – 73; № 4. — С. 91 – 101.
1460. Серафимов С. Несколько сведений об учреждении викариатства Херсонской епархии в 1852 году // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1878. — № 19. — С. 557 – 567.
1461. Серафимов С. Одесская Единоверческая Покровская церковь // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1883. — № 9. — С. 226 – 231; № 10. — С. 249 – 253; № 12. — С. 304 – 317; № 14. — С. 352 – 364; № 18. — С. 835 – 855; № 24. — С. 1117 – 1141.
1462. Серафимов С.А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1862. — № 3. — С. 145 – 177.
1463. Серафимов С.А. Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря. — Екатеринослав, 1901. — 40 с.
1464. Серединський О.В. До питання заселення Чорноморських адміралтейських поселень Богоявленська та Покровська заштатними церковнослужителями у кінці XVIII ст. // III Миколаївська обласна краєзнавча конференція „Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. — Миколаїв: Атол, 2000. — С. 91 – 93.
1465. Серединський О.В. Чорноморські адміралтейські поселення у 1790 – 1829 рр. // Наукові праці. Т. I. — Миколаїв: МФ НАУКМА, 1998. — С. 17 – 21.

1466. Скалзуб Ю.Г. Історія Катеринославської єпархії. 1775 – 1917 роки. — Дніпропетровськ: Січ, 2001. — 416 с.
1467. Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк. — Одесса: тип. Т. Неймана и К°, 1848. — 156 с.
1468. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса: тип. Л. Нитче, 1850. — Ч. I. — 336 с.
1469. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса: тип. Францова и Нитче, 1853. — Ч. II. — 556 с.
1470. Скальковский А. Русские диссиденты в Новороссии // Киевская Старина. — 1887. — Т. 17. — № 4. — С. 771 – 782.
1471. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731 – 1823. — Одесса: Городская типография, 1836. — Ч. 1. — XIV+289 с.
1472. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (1731 – 1823). — Одесса: Городская типография, 1838. — Ч. 2. — VIII+351 с.
1473. Скворцов В. Евгений Булгарис, первый Архиепископ Славянский и Херсонский // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1877. — № 22. — С. 961 – 996; № 24. — С. 1118 – 1136.
1474. Скворцов В. Никифор Феотоки, второй Архиепископ Славянский и Херсонский // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1878. — № 6. — С. 290 – 310; № 7. — С. 341 – 351.
1475. Смолич И.К. История русской церкви 1700 – 1917: пер. с нем. — М.: изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996. — Часть первая. — 799 с.
1476. Смолич И.К. История русской церкви. 1700 – 1917: пер. с нем. — М.: изд. Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. — Часть вторая. — 799 с.
1477. Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1853. — 239 с.

1478. Соколов К. Летопись Свято-Покровской церкви села Коротяка, Елисаветградского уезда, Бобринецкого благочиния // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1902. — № 18. — С. 580 – 582; 1903. — № 6. — С. 192 – 196; № 8. — С. 250 – 254.
1479. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. — М.: Политиздат, 1992. — 544 с.
1480. Сочинский П. В святыне Запорожья // ЛЕУАК. — Екатеринослав, 1904. — Вып. 1. — С. 160 – 165.
1481. Спінул О.В. Київський митрополичий дім у кінці XVII – XVIII століттях: Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — К., 1998. — 16 с.
1482. Спінул О.В., Чиркова О.А. Органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII – XIX століттях. — К.: ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1997. — 20 с.
1483. Старая икона, поднесенная в дар Херсонскому археологическому музею // Киевская Старина. — 1900. — Т. 68. — № 1. Документы, известия и заметки. — С. 20.
1484. Столетие Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1876. — № 14. — С. 209 – 221; № 15. — С. 225 – 240; № 16. — С. 247 – 256; № 17. — С. 267 – 269; № 18. — С. 273 – 288; № 19. — С. 289 – 304.
1485. Судковский Г. Историческая записка об Очаковском Николаевском соборе // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1885. — № 20. — С. 679 – 685; № 22. — С. 762 – 769.
1486. Сумцов Н.Ф. Культурные переживания // Киевская Старина. — 1889. — Т. 24. — № 3. — С. 676 – 684.
1487. Сухарев М.В. Землевладение и промыслы Корсуньского Таврического монастыря в конце XVIII – XIX в. // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 5. — С. 446 – 448.

1488. Сухарев М.В. Обустройство православных монастырей в Крыму в 50-е гг. XIX в. // Культура народов Причерноморья. — 1999. — № 6. — С. 213 – 217.
1489. Сухарев М.В. Феодосийская епархия: образование и экономическая деятельность (1787 – 1800) // Культура народов Причерноморья. — 1997. — № 2. — С. 211 – 214.
1490. Сухарев М.В. Хозяйственная деятельность Балаклавского Георгиевского монастыря в конце XVIII – первой половине XIX в. // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 393 – 394.
1491. Сухарев М.В. Экономическое положение православной церкви в Крыму в первой половине XIX в. // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 3. — С. 254 – 258.
1492. Тальберг Н. История Русской Церкви. — Псков: изд. Свято-Успенского Псково-Печерского монастыря, 1994. — Т. II. — 924 с.
1493. Тимковский Ф. Церковно-историческая летопись об Ананьевском Свято-Николаевском соборе и его приходе // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1892. — № 14. — С. 401 – 423; № 15. — С. 455 – 463.
1494. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. второй (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов). — Вильна: тип. „Артель Печатного Дела”, 1909. — 421 с.
1495. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. I (Время Комиссии Духовных Училищ). К столетию духовно-учебной реформы 1808-го года. — Вильна: тип. „Русский Почин”, 1908. — 383 с.
1496. Тригуб А.П. История церкви Николаева (малоизвестные страницы конца XVIII – начала XIX вв.) // III Миколаївська обласна краєзнавча конференція „Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. — Миколаїв: Атол, 2000. — С. 161 – 165.
1497. Тригуб А.П. Создание и деятельность Херсонской епархии (1775 – 1860 гг.) // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції

- „Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження”. — Т. II. Історія і культура. — Миколаїв, 1997. — С. 100 – 101.
1498. Тригуб О.П. Відокремлення церков Таврії від Херсонської єпархії // Актуальні проблеми історії та культури України. Збірник наукових праць. — Миколаїв – Одеса, 2000. — Ч. II. — С. 36 – 40.
1499. Тригуб О.П. Головні напрями діяльності Херсонської єпархії (1775 – 1918 рр.) // Наукові праці. Т. II, III. — Миколаїв: МФНаУКМА, 1999. — С. 10 – 16.
1500. Тригуб О.П. Історія заснування Катеринославської та Херсонської єпархії (1775 – 1837) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Вип. VII. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1999. — С. 105 – 116.
1501. Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918 рр.): Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — Донецьк, 2001. — 16 с.
1502. Тригуб О.П. Касперівська ікона Божої Матері — культурна та духовна пам'ятка півдня України // Історія півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного, соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку. Збірник наукових праць.— Миколаїв – Одеса, 1999. — Ч. II. — С. 60 – 68.
1503. Тур В.Г. Архиепископ Иннокентий и возрождение православия в Крыму // Матеріали всеукраїнської наукової конференції „350-річчя відродження української державності: минуле і сучасне”. — Вісник Університету внутрішніх справ.— Сімферополь, 1998. — Додаток до № 3 – 4. — С. 82 – 84.
1504. Тур В.Г. Крымские православные монастыри XIX – начала XX века: История. Правовое положение. — Симферополь: Изд-во „Таврия–Плюс”, 1998. — 154 с.
1505. Тур В.Г. Православні монастирі Криму у XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... канд. історичних наук: 07.00.01. — К., 1999. — 20 с.
1506. Тур В.Г., Столбуненко М.М. До питання про правове становище православних монастирів XIX ст. у Російській імперії (за архівними

матеріалами Криму) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — Одеса, 1998. — № 4. — С. 136 – 144.

1507. Усенко П.Г. Віхи „грецького проекту” на попелищі козацьких вольностей // Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 2 – 4 жовтня 1997). — Секція III, IV, V. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1997. — С. 129 – 134.

1508. Фащевский С. Исторические заметки об Одесской (бывшей Херсонской) духовной семинарии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1894. — № 10. — С. 202 – 208; № 11. — С. 231 – 238.

1509. Федоров В.А. Присоединение униатов западных губерний России к русской православной церкви в 30 – 40-х годах XIX в. // Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica. 55. Problemy historii Polski i Rosji XIX i XX wieku. — Lodz: wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1996. — S. 61 – 68.

1510. Федоров Ф.А. Крым с Севастополем, Балаклавою и другими его городами. С описанием рек, озер, гор и долин с его историею, жителями, их нравами, обычаями и образом жизни. Изд. 2-е вновь переделанное со включением событий 1844 г. Кораблева и Сирякова. — СПб.: тип. Веймара, 1855. — 245 с.

1511. Федоровский А. Чудотворный образ Божией Матери Успенской Мариупольской церкви // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1889. — № 13. — С. 371 – 376.

1512. Феодосий (Макарьевский). Краткие сведения о местно-чтимой иконе Божией Матери, находящейся в Самарском Пустынно-Николаевском монастыре Екатеринославской епархии // Екатеринославские епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1872. — № 18. — С. 288 – 296; № 19. — С. 303 – 311; № 20. — С. 319 – 327.

1513. Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Екатеринослав: тип. Я.М. Чаусского, 1880. — Вып. I, II. — 572, 373 с.

1514. Феодосий (Макарьевский). Самарский, Екатеринославской епархии, Пустынно-Николаевский монастырь. — Екатеринослав: тип. Екатеринославского губернского правления, 1873. — 141 с.
1515. Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття. — Дніпропетровськ: ВАТ „Дніпрокнига”, 2000. — 1080 с.
1516. Феофилов М. Исторический очерк христианства в Крыму // Таврические епархиальные ведомости. Отдел неофициальный. — 1898. — № 22. — С. 1464 – 1473; № 23. — С. 1583 – 1593; № 24. — С. 1674 – 1679; 1899. — № 5. — С. 347 – 358; № 8. — С. 603 – 615.
1517. Филиппов А.Н. К вопросу о составе Первого Полного Собрания законов Российской империи. Речь на торжественном собрании Императорского Московского университета 12-го января 1916 г. — М.: печатня А. Снегиревой, 1916. — 138 с.
1518. Филиппов А.Н. Учебник истории русского права, изд. 4. — Юрьев: тип. К. Маттисена, 1912. — Ч. I. — 796 с.
1519. Филиппович И. Из летописи прихода Петро-Павловской церкви села Мигеи, Елисаветградского уезда, Херсонской епархии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1900. — № 20. — С. 583 – 606; № 21. — С. 626 – 633.
1520. Флоровский В. Краткий исторический очерк о построении единоверческой Одесской Покровской церкви // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1898. — № 21. — С. 512 – 521.
1521. Флоровский Г. Пути русского богословия. — К.: Христианско-благотворительная ассоциация „Путь к истине”, 1991. — 600 с.
1522. Хаєцький О.П. З історії будівництва Свято-Миколаївського собору в Миколаєві // Українська державність: проблеми історії, права, економіки, мовознавства, філософії, політології та культури. Збірник наукових праць. — Миколаїв — Одеса: „Тетра”, 2001. — Т. I. — С. 276 – 279.

1523. Херсонський обласний державний архів. Путівник. — К.: Наукова думка, 1971. — 414 с.
1524. Хмарський В.М. А.О. Скальковський — археограф. — К.: ІУА, 1994. — 32 с.
1525. Хмарський В.М. А.О. Скальковський як дослідник запорозького козацтва (археографічний аспект) // Феномен українського козацтва в контексті світової культури. — Херсон, 1992. — С. 34 – 35.
1526. Хмарський В.М. Археографічна діяльність наукових установ на півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис... д-ра історичних наук: 07.00.01. — Одеса, 2004. — 34 с.
1527. Хмарський В.М., Новікова Л.В. Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. Ред. Ю.А. Пінчук. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. — Вип. 12: Визначні постаті української історіографії ХІХ – ХХ ст. — С. 52 – 74.
1528. Храмы и монастыри Одессы и Одесской области / А. Кравченко, Г. Мухин, В. Петлюченко, А. Руссу, Тит (Бородин) и др. — Одесса, 2001. — Выпуск I. — 156 с.
1529. Храчевич В. Некоторые черты из былой жизни духовенства Юго-Западного края // Киевская Старина. — 1893. — Т. 40. — № 3. — С. 399 – 411; Т. 41. — № 4. — С. 78 – 97.
1530. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки. — М.: Наука, 1967. — 336 с.
1531. Циберт В.М. Місце південноукраїнських міст у соціально-економічному розвитку регіону останньої чверті ХVІІІ – середині ХІХ століття // Студії з історії Степової України. — Вип. 1. — Запоріжжя, 2003. — С. 32 – 35.
1532. Чемена М. Некролог о протоиерее Серафиме Серафимове // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1884. — № 7. — С. 215 – 227.
1533. Чернухін Є., Галенко О. Імена й прізвиська за матеріалами поминальників православних парафій греків Криму першої половини ХVІІІ ст.

- // Записки Історико-філологічного Товариства Андрія Білецького. — Вип. І. — К., 1997. — С. 35 – 45.
1534. Черный П. Село Ак-Мечеть, Ананьевского уезда. (Опыт историко-статистического описания). 1798 – 1898 г. К столетию Иоанно-Богословской церкви // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1903. — № 12. — С. 370 – 373; № 14. — С. 401 – 407.
1535. Чернявский И.М. Материалы по истории народного образования в Екатеринославском наместничестве при Екатерине II и Павле I. 1784 – 1805. — Екатеринослав: типо – лит. губ. правл., 1895. — 30 с.
1536. Чехович П. Сведения о селе Цыбулеве и его окрестностях // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1873. — № 7. — С. 212 – 219.
1537. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Бонулеско-Бодони (1799 – 1803). — К., 1905. — 306 с.
1538. Чиж В.Ф. Психология злодея, властелина, фанатика. Записки психиатра / Предисл., сост., перевод инояз. текстов Н.Т. Унанянц. — М.: Республика, 2001. — 416 с.
1539. Чимаров С.Ю. Русская православная церковь и вооруженные силы России в 1800 – 1917 гг. — СПб.: Нестор, 1999. — 272+19 с.
1540. Чимаров С.Ю. Русская православная церковь и религиозно-нравственное воспитание личного состава армии и флота (1800 – 1917 гг.): Автореф. дис... д-ра исторических наук: 07.00.02. — СПб., 1999. — 44 с.
1541. Чистович И.А. Руководящие деятели духовного просвещения в России в первой половине текущего столетия. Комиссия Духовных Училищ. — СПб.: Синодальная типография, 1894. — 381 с.
1542. Шавшин В.Г. Адмирал М.П. Лазарев и Балаклавский Георгиевский монастырь // Пилигримы Крыма. Осень 98: Международная научная конференция. Материалы. — Симферополь: „Крымский Архив”, 1999. — С. 283 – 289.
1543. Шавшин В.Г. Балаклавский Георгиевский монастырь. — Симферополь: Таврия, 1994. — 160 с.

1544. Шавшин В.Г. Некрополь Балаклавского Георгиевского монастыря // Крымский Архив. — 1997. — № 3. — С. 137 – 141.
1545. Шандра В. Баханов К.А., Лыман И.И. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К.Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники. — Запорожье: Просвіта, 2002. — 218 с., ил. // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 8/9. — Т. 11/12. — К. – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2004. — С. 755 – 758.
1546. Шандра В.С. Інститут генерал-губернаторства в Україні ХІХ – початку ХХ ст.: структура, функції, архіви канцелярій: Дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06. — К., 2002. — 455 с.
1547. Шараевский М. Речь с краткими сведениями о священнослужителях и благотворителях Одесской Покровской церкви // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1898. — № 22. — С. 535 – 550.
1548. Шахов В. К описанию православных приходов заштатного города Новогеоргиевска, Александрийского уезда // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1893. — №13 – 14. — С. 321 – 335; № 15. — С. 358 – 371; № 17. — С. 428 – 439; № 18. — С. 471 – 485; № 24. — С. 705 – 719; 1894. — № 19. — С. 430 – 440; 1901. — № 21. — С. 726 – 730.
1549. Шведов М. Памяти „российского Златоуста” // Таврический церковно-общественный вестник. — 1907. — № 16. — С. 664 – 669.
1550. Швидько Г.К. Єпископ Феодосій Макаревський — дослідник історії Катеринославщини // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. — Вип. 8. — К.: Рідний край, 1999. — С. 276 – 282.
1551. Швидько Г.К. Катеринославщина та її найвидатніші діячі духовного звання (ХVІІІ – ХІХ ст.) // Феодосій (Макаревський). Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого ХVІІІ століття. — Дніпропетровськ: ВАТ „Дніпрокнига”, 2000. — С. 3 – 28.
1552. Шебанов А.Ф. Полное Собрание законов Российской империи (из истории систематизации законодательства в России) // Труды Всесоюзного

- юридического заочного института. Проблемы истории государства и права. — М., 1970. — Т. XIV. — С. 277 – 304.
1553. Шип Н.А. Церковно-православный рух в Україні (поч. XX ст.). — К., 1995. — 66 с.
1554. Шиян Р.І. Катеринославське козацьке військо (1787 – 1796 рр.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття. — Вип. 3. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1998. — С. 106 – 114.
1555. Шиян Р.І. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. — Запоріжжя: РА „Тандем – У”, 1998. — 98 с.
1556. Шугальова І. Запорозькі традиції і тенденції змін православної церкви на півдні України в другій половині XVIII – середині XIX ст. // „Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця”. Перший Міжнародний конгрес: Збірник тез доповідей. — Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2004. — С. 138 – 141
1557. Щербинин М.П. Биография генерал-фельдмаршала князя Михаила Семеновича Воронцова. — СПб., 1858. — 354 с.
1558. Эварницкий Д. Церковные памятники Запорожья // Исторический вестник. — 1893. — Т. 52. — С. 770 – 782.
1559. Эварницкий Д.И. Дикий монах // Екатеринославские губернские ведомости. — 1888. — № 41. — С. 3 – 4.
1560. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — Ч. II. — СПб., 1888. — 257 с.
1561. Эварницкий Д.И. Очерки из истории запорожских казаков и Новороссийского края. — СПб.: изд-во Пантелеева, 1889. — 196 с.
1562. Эварницкий Д.И. По следам запорожцев. — СПб., 1898. — 324 с.
1563. Юрневич М. К истории Одесской Архангело-Михайловской монастырской церкви // ЗООИД. — Одесса, 1898. — Т. XXI. — С. 8 – 28.

1564. Юрченко П. Храмы города Херсона (Отрывок из истории г. Херсона) // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1881. — № 20. — С. 562 – 573.
1565. Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. — Днепропетровск: „Промінь”, 1989. — 197 с.
1566. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 1. — 592 с.
1567. Яковлев В.А. Когда были заложены первые церкви в Одессе // Южный сборник. — 1892. — С. 157 – 160.
1568. Яли И.А. „К тебе, с тобою и к славе твоея” // Греки Украины: история и современность. Материалы научно-практической конференции „Греки Украины: поиск и формирование национальной культуры”. 9 – 19 февраля 1991 г. — Донецк, 1991. — С. 11 – 24.
1569. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології. — Мюнхен: Видавництво Український Вільний Університет, 1993. — 217 с.
1570. Ясперс К. Смысл и назначение истории. — М.: Издательство политической литературы, 1991. — 528 с.
1571. Ястребов В. Двадцатипятилетие Херсонских епархиальных ведомостей // Киевская Старина. — 1885. — Т. 13. — №. 10. Известия и заметки. — С. 342 – 350.
1572. Ястребов В. Запорожское захолустье // Киевская Старина. — 1885. — Т. 13. — № 12. — С. 721 – 729.
1573. Ястребов В. Историко-статистические материалы о церквах гор. Елисаветграда // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1884. — № 15. — С. 479 – 484.
1574. Яцюк М. „Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії” як джерело до історії Грецької Православної Церкви в Україні // Грецьке православ'я в Україні. Збірник наукових статей і матеріалів. — К.: Прайм, 2002. — С. 89 – 92.

1575. Ammann A.M. Church Affairs // Catherine the Great. A profile. — New York: Hill and Wang, 1972. — P. 290 – 300.
1576. Andrusiewich A. Mit Rosji. Studia z dziejów I filozofii rosyjskich elit. — Rzeszów: wydawnictwo wyższej szkoły pedagogicznej, 1994 — T. 1. — 266 s.; T. 2. — 353 s.
1577. Batalden S.K. Printing the Bible in the Reign of Alexander I: Toward a Reinterpretation of the imperial Russian Bible Society // Church, Nation and State in Russia and Ukraine. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990. — P. 65 – 78.
1578. Bazyłow L. Historia Rosji. — Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983. — T. II. — 541 s.
1579. Clarke J.F. The Russian Bible society and the Bulgarians // Harvard Slavic Studies.— The Hague: Mouton & Co., 1957. — Volume III. — P. 67 – 103.
1580. Edwards D.W. The system of Nicholas I in Church–State Relations // Russian Orthodoxy under the Old Regime. — Minneapolis: University of Minnesota Press, 1978. — P. 154 – 169.
1581. Freeze G.L. A Social Mission for Russian Orthodoxy: The Kazan Requiem of 1861 for the peasants in Bezdna // Imperial Russia 1700 – 1917. State. Society. Opposition. — Illinois: Northern Illinois University Press, 1988. — P. 115 – 135.
1582. Freeze G.L. Caste and Emancipation: The Changing Status of Clerical Families in the Great Reforms // The Family in Imperial Russia. — Urbana: University of Illinois Press, 1978. — P. 124 – 150.
1583. Freeze G.L. Counter-reformation in Russian Orthodoxy: popular response to religious innovation, 1922 – 1925 // Slavic Review. — 1995. — Vol. 54. — # 2. — P. 305 – 339.
1584. Freeze G.L. Handmaiden of the State? The Orthodox Church in Imperial Russia Reconsidered // Journal of Ecclesiastical History. — 1985. — # 36. — P. 82 – 102.

1585. Freeze G.L. Institutionalizing Piety. The Church and Popular Religion, 1750 – 1850 // *Imperial Russia. New histories for the Empire.* — Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press, 1998. — P. 210 – 249.
1586. Freeze G.L. P.A. Valuyev and the Politics of Church Reform, 1861 – 62 // *Slavonic and East-European Review.* — 1978. — # 56. — P. 68 – 87.
1587. Freeze G.L. Public Penance in Imperial Russia: A Prosopography of Sinners // *Seeking God: The Recovery of Religious Identity in Orthodox Russia, Ukraine, and Georgia* / ed. S.K.Batalden. — DeKalb, 1993. — P. 53 – 82.
1588. Freeze G.L. Revolt from Below: A Priest's Manifesto on the Crisis in Russian Orthodoxy // *Russian Orthodoxy under the Old Regime.* — Minneapolis: University of Minnesota Press, 1978. — P. 90 – 124.
1589. Freeze G.L. *Russia. A History.* — Oxford-New York: Oxford University Press, 1997. — 478 p.
1590. Freeze G.L. Subversive Piety: Religion and the Political Crisis in Late Imperial Russia // *Journal of Modern History.* — 1996. — # 68. — P. 308 – 350.
1591. Freeze G.L. The Orthodox Church and serfdom in pre-reform Russia // *Slavic Review.* — 1989. — Vol. 48. — # 3. — P. 361 – 387.
1592. Freeze G.L. *The parish clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform.* — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1983. — 507 p.
1593. Freeze G.L. The Rechristianization of Russia: The Church and Popular Religion, 1750 – 1850 // *Studia Slavica Finlandensia.* — 1990. — # 7. — P. 101 – 136.
1594. Freeze G.L. *The Russian Levites. Parish Clergy in the Eighteenth Century.* — Cambridge — London: Harvard University Press, 1977. — 326 p.
1595. Heier E. Religious schizm in the Russian aristocracy 1860 – 1900. Radstockism and Pashkovism. — The Hague: Martinus Nijhoff, 1970. — 157 p.
1596. Plokhly S. *Tsars and Cossacks. A study in iconography.* — Cambridge: Harvard University Press, 2002. — 102 p.

1597. Russian Orthodoxy under the Old Regime / Ed. by R.L. Nichols and T.G. Stavrou. — Minneapolis: University of Minnesota press, 1978. — 261+XIV p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зміни церковної мережі Слов'янської та Херсонської єпархії
в 1775 – 1781 рр.

Населений пункт	У чисі ім'я назва на споруда	Рік закладення	Рік освячення	Джерело інформації	Примітки
Аджамка	Преображенська з Покровською на хорах	1773	1775	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 312; Машуков В. О построении в 1773 – 1775 гг. деревянной Преображенской церкви в местечке Аджамке...// ЛЕУАК. — 1912. — Вып. 8. — С. 52 – 64.	
Андріївка (при р. Волнянці)	Успенська з Андрієвським боковим вівтарем	1781	1781	Феодосій. Матеріали... — С. 944 – 945.	
Андрусівка	Георгіївська	1780		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 15.	
Бабайківка	Миколаївська	1773	1777	Феодосій. Матеріали... — С. 441 – 442; Яворницький Д.І. До історії Степової України... — С. 76 – 77.	
Бандурівка	Покровська	1778	1780	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 57 – 58; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 16.	
Барвінкова Стінка	Георгіївська	1777	1780	ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 5 – 10; Спр. 28. — Арк. 11 – 38 зв.	
Белецьківка	Миколаївська	1781		РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 105 – 106; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 17.	
Білівська фортеця	Благовіщенська	1778		ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 7.	На місці старої Різдва Богородиці
Білозерка	Різдва Предтечі	1781	1782	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 121; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 16.	
Бородаївка	Покровська з Варваринським боковим вівтарем	1781	1785	Феодосій. Матеріали... — С. 327 – 328.	На місці старої, Покровської
Бузівка	Димитрія Ростовського	1780	1780	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 73 – 74; Феодосій. Матеріали... — С. 476.	
Васильківка	Вознесіння Господня	1781	1782	Феодосій. Матеріали... — С. 614 – 615.	
Велика Знам'янка	Знаменська	1780	1780	ІР НБУ. — Ф. V. — Спр. 468. — Арк. 14 – 16 зв.; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 60.	Єдиновірська на місці старообрядської каплиці
Велика Михайлівка (Дібрівка)	Преображенська	1781	1782	ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 80. — Арк. 2 – 5; Феодосій. Матеріали... — С. 989.	
Великі Будища	Покровська	1778	1778 [?]	ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 6 зв.	На місці спорухнявілої
Верблюжка	Успенська	1779		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 15.	
Вергунка	Георгіївська	1776	1778	Феодосій. Матеріали... — С. 819 – 820.	На місці згорілої
Вершацьке	Богородицька	1777		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 13.	На місці згорілої
Веселогорськ (Весела Гора)	Благовіщенська	1776		Феодосій. Матеріали... — С. 843.	
Вільна	Зшестя Святого Духа	1781	1782	Феодосій. Матеріали... — С. 486.	
Волоська	Преображенська	1777	1780	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 99; Феодосій. Матеріали... — С. 197 – 198.	
В'язівок	Михайлівська	1780	1782	ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 15 – 15 зв.;	

Населений пункт	У чисі ім'я назва-на споруда	Рік закла-дення	Рік освя-чення	Джерело інформації	Примітки
				Феодосій. Матеріали... — С. 606 – 607.	
Галаганівка	Іоаннівська	1779		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 15.	
Гараганівка	Миколаївська	1779		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 14.	
Григорівка (на р. Вовчий)	Георгіївська	1781	1783	Феодосій. Матеріали... — С. 941.	
Григорівка (мастність Скавро-нської)	Миколаївська		1781	Феодосій. Матеріали... — С. 1046.	
Гупалівка	Різдва Предтечі Іоан-на	1773	1776	РДА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 332 зв.; Феодосій. Матеріали... — С. 446 – 447.	
Дерівка	Вознесенська (освяче-на вже як Хрестовозд-виженська)	1780	1784	Феодосій. Матеріали... — С. 300 – 302.	На місці спорох-нявілої, Вознесе-нської
Диканька	Троїцька	1777		ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 3.	
Дмитрівка	Покровська	1781	1782	ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 3 – 3 зв., 18 зв.	
Дмитрівка (при Самарі)	Димитрія Ростовсько-го	1781	1781	Феодосій. Матеріали... — С. 583; Яворницький Д.І. До історії Степової України... — С. 129.	
Дніпровський лиман	Знаменська		1778	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 23 – 23 зв.	
Долєсва-Кам'янка (Ново-Кам'янка)	Михайлівська	1778	1779	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 37 – 38; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 14.	
Єйськ	Троїцька		1779	Феодосій. Матеріали... — С. 890.	
Єлизаветградка	Михайлівська	1775		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 12.	
Єнікале	Михайлівська			ДААРК. — Ф. 118. — Оп. 1. — Спр. 5038. — Арк. 18 – 20; РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 689. — Ч. 2. — Арк. 19 – 21 зв., 29 – 30; Феодосій. Матеріали... — С. 119.	Похідна. Включена до Слов'янської та Херсон-ської єпархії
Збурівський рет-раншемент	Троїцька	1776	1778	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 21 – 22; Феодосій. Матеріали... — С. 138 – 139; Гавриил. Хро-нологико-историческое опи-сание... — С. 59.	
Земун (Плахтїїв-ка, Успенське)	Успенська	1775	1776	РДА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 313; Феодосій. Матеріали... — С. 390.	На місці згорілої
Знам'янка	Богородицька	1776		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 13.	
Іванівка	Костянтина та Єлени	1778		РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 97 – 97 зв.; ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 54 – 60; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 14.	
Іванівка	Троїцька з боковим вівтарем Димитрія Рос-товського	1777		РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 164; Феодосій. Мате-ріали... — С. 844.	
Кальміуська	Миколаївська		1777	Феодосій. Матеріали... — С. 430 – 432.	Похідна. Повер-нена з Кам'янки
Камишуваха	Георгіївська	1779	1781	Феодосій. Матеріали... — С. 710.	
Кам'янка	Преображенська	1773	1777	Феодосій. Матеріали... — С. 430.	На місці згорілої
Караванська	Різдва Богородиці	1777	1779	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 3; ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк.	

Населений пункт	У чисі ім'я назва на споруда	Рік закладення	Рік освячення	Джерело інформації	Примітки
				2–4.	
Катерининський шанець (Орлик)	Варваринська		1775	РДА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 324; Беднов В.А. Матеріали для истории церковного устройства... — С. 119–126.	Із Гарду перевезена похідна Покровська
Катеринослав I	Зішестя Святого Духа (у 1781 додався боковий вівтар Казанської Божої Матері)	1778	1778	Феодосій. Матеріали... — С. 421.	На форштадті
Керч	Предтечевська			ДААРК. — Ф. 118. — Оп. 1. — Спр. 5038. — Арк. 6–6 зв., 18–20; РДАДА. — Ф. 16. — Оп. 1. — Спр. 689. — Ч. 2. — Арк. 19–21 зв., 29–30; Феодосій. Матеріали... — С. 119.	Введена до складу Слов'янської та Херсонської єпархії
Ковпаківка	Святодухівська	1778	1779	ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 33–34 зв.; Феодосій. Матеріали... — С. 467.	
Козирщина	Воскресінська	1780	1780	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 69–69 зв.; Феодосій. Матеріали... — С. 480.	
Комісарівка	Миколаївська		1780	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 61–61 зв.; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 17.	Гавриїл помилково називає 1781 як рік заснування
Консьководівка		1781		Неводчиков Н. Евгений Булгарис... — 1875. — № 12. — С. 389–390.	
Коротяк		1780		Ястребов В. В запорожском захолустьє... — С. 728.	Молиловний будинок
Котівка	Преображенська	1774	1776 [?]	РДА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 332 зв.; Феодосій. Матеріали... — С. 452–454.	
Кочережки	Георгіївська	1778	1779 [1778]	Феодосій. Матеріали... — С. 574; Яворницький Д.І. До історії Степової України... — С. 131.	
Кочубеївка	Павлівська	1778	1779 [?]	РДА. — Ф. 796. — Оп. 60. — Спр. 315; ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 6.	
Красне Поле	Димитрійвська	1775	1782	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 95–96; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 13.	На місці молитовного будинку
Крилов	Покровська	1777		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 13.	
Кримська Яма (Кримське, Кримський шанець)	Архангельська		1779 [?]	Феодосій. Матеріали... — С. 826.	
Крюків	Покровська	1781		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 17.	
Максимівка	Арсеніївська	1778	1780	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 53–54 зв.; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 14.	
Марківка	Предтечевська	1778 [?]		ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 9 зв.	
Мартоноша	Георгіївська	1777		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 13.	
Матвіївка	Матвіївська	1777	1778	Феодосій. Матеріали... — С. 567.	Похідна
	Покровська	1780	1782	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 100; Феодосій. Матеріали... — С. 568.	
Миколаївка (Монгуліна)	Миколаївська	1780	1782	Феодосій. Матеріали... — С. 705–706.	
Миколаївка (при Таганрозі)	Миколаївська	1781	1782	Феодосій. Матеріали... — С. 898.	Перевезена з Ростова
Миронівка	Сімеонівська	1780		Гавриил. Хронологико-историческое описание... —	

Населений пункт	У чисі ім'я назва-на споруда	Рік закладення	Рік освячення	Джерело інформації	Примітки
				С. 16.	
Михайлівка-Будлянщина	Катерининська		1778	Феодосій. Матеріали... — С. 217.	
Михайлівка на Орелі	Миколаївська	1779	1781	Феодосій. Матеріали... — С. 463 – 464.	Перенесена з Васильківської фортеці
Могильово	Воскресінська	1773	1775	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 332 зв.; Феодосій. Матеріали... — С. 451.	
Монжерова			1778	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 59. — Спр. 229.	
Никольська	Миколаївська	1780	1781	Феодосій. Матеріали... — С. 593.	Перевезена з Тора
Нова Прага	Предтечевська	1781		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 16.	
Новгородка (Кущовка)	Троїцька	1779		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 14.	
Новий Кодак	Зішестя Святого Духа	1780	1782	Феодосій. Матеріали... — С. 140 – 141.	
Новоархангельськ	Михайлівська	1776		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 13.	
Новогеоргіївка	Григоріївська	1781	1786	Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 17.	
Новомиргород	Різдвогородицька	1776	1776	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 316 зв.; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 13.	
	Михайлівська	1778		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 14.	
Новопетровськ	Миколаївська	1780	1780	ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 1 – 4, 7.	До 1780 р. діяла без дозволу
Новоселиця (Самарчик)	Троїцька з боковими вівтарями Петропавлівським і Трьохсвятительським	1773 [1775 ?]	1778	Феодосій. Матеріали... — С. 417 – 419; Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків... — С. 283 – 286.	На місці старої
Новоселка (при р. Підпільній)	Успенська	1780	1780	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 73 – 74; Феодосій. Матеріали... — С. 483.	
Одобашівка	Чесного Хреста	1781		РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 117.	
Орлова Балка	Андріївська	1778	1782	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 87 – 87 зв.; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 14.	
Орловщина	Покровська	1781	1782	Феодосій. Матеріали... — С. 493.	
Очеретувате	Різдва Богородиці	1781	1781	Феодосій. Матеріали... — С. 489.	
Павлиш	Стрітенська	1776	1776	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 313; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 13.	
Павлоград (Павлівка)	Миколаївська		1781	Феодосій. Матеріали... — С. 1047.	
Пангазіївка	Михайлівська	1780	1781	ДАХО. — Ф. 14. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 2 – 3; РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 88 – 88 зв.; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 15.	
Паньківка (Пески)	Миколаївська з Преображенським боковим вівтарем	1778	1778	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 27 – 28; Феодосій. Матеріали... — С. 458.	
Перещепіно	Миколаївська		1778 [?]	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 59. — Спр. 510.	
Петриківка	Георгіївська	1777		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 13.	
Петрівка	Вознесенська		1780	РДІА. — Ф. 796. — Оп. 58.	Гавриїл помилково

Населений пункт	У чисі ім'я назва-на споруда	Рік закла-дення	Рік освя-чення	Джерело інформації	Примітки
				— Спр. 106. — Арк. 65 – 65 зв.; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 17.	називає 1781 і 1784 як роки заснування і освячення
Петропавлівка	Петра і Павла	1778	1779	Феодосій. Матеріали... — С. 587 – 588.	Перевезена з Бахмуга
Піщаний Брід	Предтечевська	1780		ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 181 – 185; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 15.	
Плоське				РДА. — Ф. 796. — Оп. 62. — Спр. 527.	Освячена зі старообрядської каплиці
Покровська (при Таганрозі)	Покровська	1781	1783	Феодосій. Матеріали... — С. 904.	
Половиця	Петра і Павла	1781	1786	Феодосій. Матеріали... — С. 150 – 151.	
Полтава				РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 453. — Арк. 1; Оп. 59. — Спр. 373. — Арк. 2 зв.	Домова архієрейська церква
	Рождественська		1777	ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 4 – 4 зв.	
Привілля	Михайлівська	1778	1778 [?]	ДАДО. — Ф. 104. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 40 – 44 зв.; Спр. 31. — Арк. 1 а – 1 а зв.; Феодосій. Матеріали... — С. 669.	Перевезена з Троїчатівської фортеці
Рождественське (Григоріївка)	Різдвогородицька	1778	1780	Феодосій. Матеріали... — С. 598 – 600.	Перевезена з Тамбовської фортеці
Ростов, 2-й батальйон	Миколаївська	1775	1775	Феодосій. Матеріали... — С. 868.	На місці згорілої
Ростов, 4-й батальйон	Андріївська	1781	1782	Феодосій. Матеріали... — С. 869 – 870.	На місці згорілої
Ростов	Різдва Богородиці	1778	1778	Феодосій. Матеріали... — С. 873.	У 1781 р. перенесена на нове місце
Северинка	Миколаївська	1778		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 14.	
Сокольський Преображенський монастир		1778 [?]		ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 8 зв.	
Сторожева	Покровська із Захарія та Єлизавети на хорах	1777		ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 1 зв.	
Суботницьке	Стрігенська	1775	1776 [?]	РДА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 319; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 12.	На місці згорілої
Таганрог	Миколаївська	1777	1778	Феодосій. Матеріали... — С. 859.	
	Костянтина та Єлени	1781	1782	Феодосій. Матеріали... — С. 854.	Грецька
Тернівка	Іоаннобогословська	1781	1782	Феодосій. Матеріали... — С. 579 – 580.	
Торська Олексіївка (Райська)	Варварівська	1781		Феодосій. Матеріали... — С. 768.	
Трикрат	Михайлівська	1781	1781	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 89 – 90; ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 1; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 16.	
Троїцька	Троїцька	1778	1780	РДА. — Ф. 796. — Оп. 59. — Спр. 426; ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 7 – 7 зв.; Феодосій. Матеріали... — С. 589 – 590.	Перенесена з Маяцької фортеці
Троїцька (при Таганрозі)	Святодухівська		1778	Феодосій. Матеріали... — С. 897 – 898.	Перевезена з Ростова
Тягінка	Миколаївська	1781		ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 2, 18 – 23; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 16.	На місці каплиці
Успенське	Успенська	1777		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 13.	

Населений пункт	У чие ім'я названа споруда	Рік закладення	Рік освячення	Джерело інформації	Примітки
Херсон	Михайлівська		1779	Юрченко П. Храмы города Херсона // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1881. — № 20. — С. 564.	
	Катерининська	1781		ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 100. — Арк. 8; Юрченко П. Храмы... — С. 565 — 566.	
	Софіївська	1780	1780	ІР НБУ. — Ф. V. — Спр. 466. — Арк. 10 — 10 зв.; ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 4 — 4 зв., 19 — 19 зв.; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 15.	Грецька
Хороше (Хороший Яр)	Ігнатія Богоносця	1775	1784	Феодосій. Матеріали... — С. 831.	
Цибульове	Михайлівська	1776		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 13.	
Черніківка	Миколаївська	1778	1778	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 31 — 32 зв.; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 14.	
Чорний Ташлик	Михайлівська	1778		ДАОО. — Ф. 37. — Оп. 4. — Спр. 1. — Арк. 195 — 201; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 14.	Згідно з Гавриїлом — Варваринська
Шульгівка	Успенська	1776	1777	Феодосій. Матеріали... — С. 443 — 444; Яворницький Д.І. До історії Степової України... — С. 77 — 80.	
Юрївка	Георгіївська	1781	1782	Феодосій. Матеріали... — С. 624 — 625.	
Якимівка	Іоакима та Анни	1778	1779	РДА. — Ф. 796. — Оп. 58. — Спр. 106. — Арк. 35 — 36; Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 14.	
Яски	Георгіївська	1780		Гавриил. Хронологико-историческое описание... — С. 15.	

Додаток Б

Єпархіальні архієреї, яким підпорядковувалось духовенство Південної України (1775 – 1861 рр.)

Ім'я	Титул	Дата призначення
Слов'янська та Херсонська (Катеринославська і Херсонесу Таврійського; Новоросійська і Дніпровська; Катеринославська, Херсонська і Таврійська; Херсонська і Таврійська) єпархія		
Євгеній (Булгаріс)	Слов'янський та Херсонський	1 жовтня 1775 р. ¹
Никифор (Феотокі)	«»	6 серпня 1779 р.
Амвросій (Серебренников)	Катеринославський і Херсонесу Таврійського	28 листопада 1786 р. ²
Гавриїл (Бонулеску-Бодоні)	Катеринославський і Херсонесу Таврійського, Новоросійський і Дніпровський	10 травня 1793 р.
Афанасій (Іванов)	Новоросійський і Дніпровський, Катеринославський, Херсонський і Таврійський	1 жовтня 1799 р. ³
Платон (Любарський)	Катеринославський, Херсонський і Таврійський	18 серпня 1805 р.
Іов (Потьомкін)	«»	7 лютого 1812 р. ⁴
Феофіл (Татарський)	«»	19 травня 1823 р. ⁵
Онисіфор (Боровик)	«»	28 листопада 1827 р. ⁶
Гавриїл (Розанов)	«», Херсонський і Таврійський	22 травня 1828 р. ⁷ 9 травня 1837 р.
Інокентій (Борисов)	Херсонський і Таврійський	1 березня 1848 р. ⁸
Димитрій (Муретов)	«», Херсонський і Одеський	11 червня 1857 р. ⁹
Катеринославська і Таганрозька єпархія		
Анастасій (Ключарьов)	Катеринославський і Таганрозький	22 травня 1837 р.
Інокентій (Олександров)	«»	23 квітня 1838 р.
Леонід (Зарецький)	«»	19 серпня 1853 р.
Таврійська і Сімферопольська єпархії		
Єлпідіфор (Бенедиктов)	Таврійський і Сімферопольський	7 січня 1860 р.
Олексій (Ржаніцин)	«»	29 серпня 1860 р.
Готфійська і Кафійська єпархія		
Ігнатій (Газадінов)	Готфійський і Кафійський	14 березня 1779 р.
Феодосійське і Маріупольське вікаріатство		
Дорофей (Возмуїлов)	Феодосійський і Маріупольський	2 травня 1787 р. ¹⁰

¹ У монографії Ю. Катуніна помилково стверджується, що після указу Катерини II від 9 вересня 1775 р. при заснуванні Слов'янської та Херсонської єпархії архієреєм був призначений митрополит Гавриїл (Бонулеску-Бодоні), а Євгеній (Булгаріс) та Никифор (Феотокі) були в числі осіб, які очолювали єпархію після 1786 р. (Катунін Ю.А. Из истории христианства в Крыму: Таврическая епархия (вторая половина XIX – начало XX века). — Симферополь: Таврия, 1995. — С. 14–15).

² Див. ДАХО. — Ф. 207. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 1. Автори видання „Релігійні організації Миколаївщини: історія та сучасність...” помилково подають дату 26 листопада (Релігійні організації Миколаївщини: історія та сучасність: Науково-популярний довідник. — Миколаїв: МФ НаУКМА, 2001. — С. 22).

³ Див. НКМ КП – 25092/ Арх – 8302.

⁴ Див. ДАДО. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 118 – 118 зв. К. Корольков помилково називає дату 1 лютого (Корольков К. Столетний юбилей Екатеринослава 9-го мая 1787 г. – 1887 г. — Екатеринослав: тип. Н. Я. Павловского. — С. 49).

⁵ Див. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 297–297 зв.

⁶ Див. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 378 – 379. К. Корольков називає дату 4 листопада (С. 50), а автори видання „Релігійні організації Миколаївщини: історія та сучасність...” подають подвійну дату — 4 (28) листопада (С. 22).

⁷ Див. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 6. — Спр. 5. — Арк. 391–392.

⁸ Див. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 4. — Арк. 106 – 107 зв.

⁹ Див. ДАХО. — Ф. 137. — Оп. 13. — Спр. 8. — Арк. 18 зв.

Мойсей (Гумілевський)	«»	5 червня 1791 р.
Іов (Потьомкін)	«»	27 лютого 1793 р. ¹¹
Гервасій (Ліщевський)	«»	26 (29) травня 1796 р. ¹²
Христофор (Сулима)	«»	18 квітня 1798 р. ¹³
Херсонське вікаріатство		
Полікарп (Радкевич)	Одеський	5 липня 1853 р. ¹⁴
Антоній (Смолін)	«», Новомиргородський	16 листопада 1858 р. ¹⁵
Кишинівська і Хотинська єпархія		
Гавриїл (Бонулеску-Бодоні)	Кишинівський і Хотинський	21 серпня 1813 р.
Димитрій (Сулима)	«»	18 червня 1821 р.

Таблиця складена на підставі: Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Т. IX. — Отд. II. — С. 297 – 302; Петровский С. Семь Херсонских архиепископов. Биографии с приложением портретов, выполненных фототипией. — Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1894. — 184 с.; Краткое историческое известие о Славенской Епархии, ныне именуемой Екатеринославскою, ея Архиереях и Семинарии // ЛЕУАК — Екатеринослав, 1909. — Вып. 5. — С. 133 – 156; Лебединцев А. О Феодосийской (викарной) епархии // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. — 1861. — № 1. — С. 40 – 64; Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783 – 1883 // ЗООИД. — Одесса, 1883. — Т. XIII. — С. 201 – 219.

¹⁰ Маркевич А. Ордер князя Зубова 1895 г. По поводу просьбы наследников Преосвященного Дорофея, епископа Феодосийского и Мариупольского // ИТУАК. — 1896. — № 25. — С. 20 – 28.

¹¹ Ерофеев И. К биографии преосвященного Иова, епископа Феодосийского и Мариупольского (1793 – 1796) // ИТУАК. — 1910. — № 44. — С. 60 – 63.

¹² ДАДО. — Ф. 106. — Оп. 1. — Спр. 138. — Арк. 72 – 73. А. Гедьо, посилаючись на „Список ієрархів Катеринославської єпархії” (ЛЕУАК. — 1915. — Вып. 10. — С. 333 – 334) вказує 1797 – 1798 рр. як період перебування Гервасія на вікарній посаді (Гедьо А. До питання про церковний устрій маріупольських греків (80 рр. XVIII – XIX ст.) // Гредьке православ'я в Україні. Збірник наукових статей і матеріалів. — К.: Прайм, 2001. — С. 82).

¹³ ДІМ КП – 91831 / Арх – 23999. Гавриїл (Розанов) писав, що призначення Христофора відбулося 28 лютого 1797 р. (Гавриїл (Розанов). Продолжение очерка истории о Новороссийском крае. Период с 1787 по 1837-й год. — Тверь: в тип. Губернского Правления, 1857. — С. 63).

¹⁴ М. Мурзакевич помилково називає 5 червня (Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Т. IX. — Отд. II. — С. 300).

¹⁵ М. Мурзакевич помилково називає 1859 р. (Мурзакевич Н. Епархиальные архиереи Новороссийского края // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Т. IX. — Отд. II. — С. 300).

Додаток В

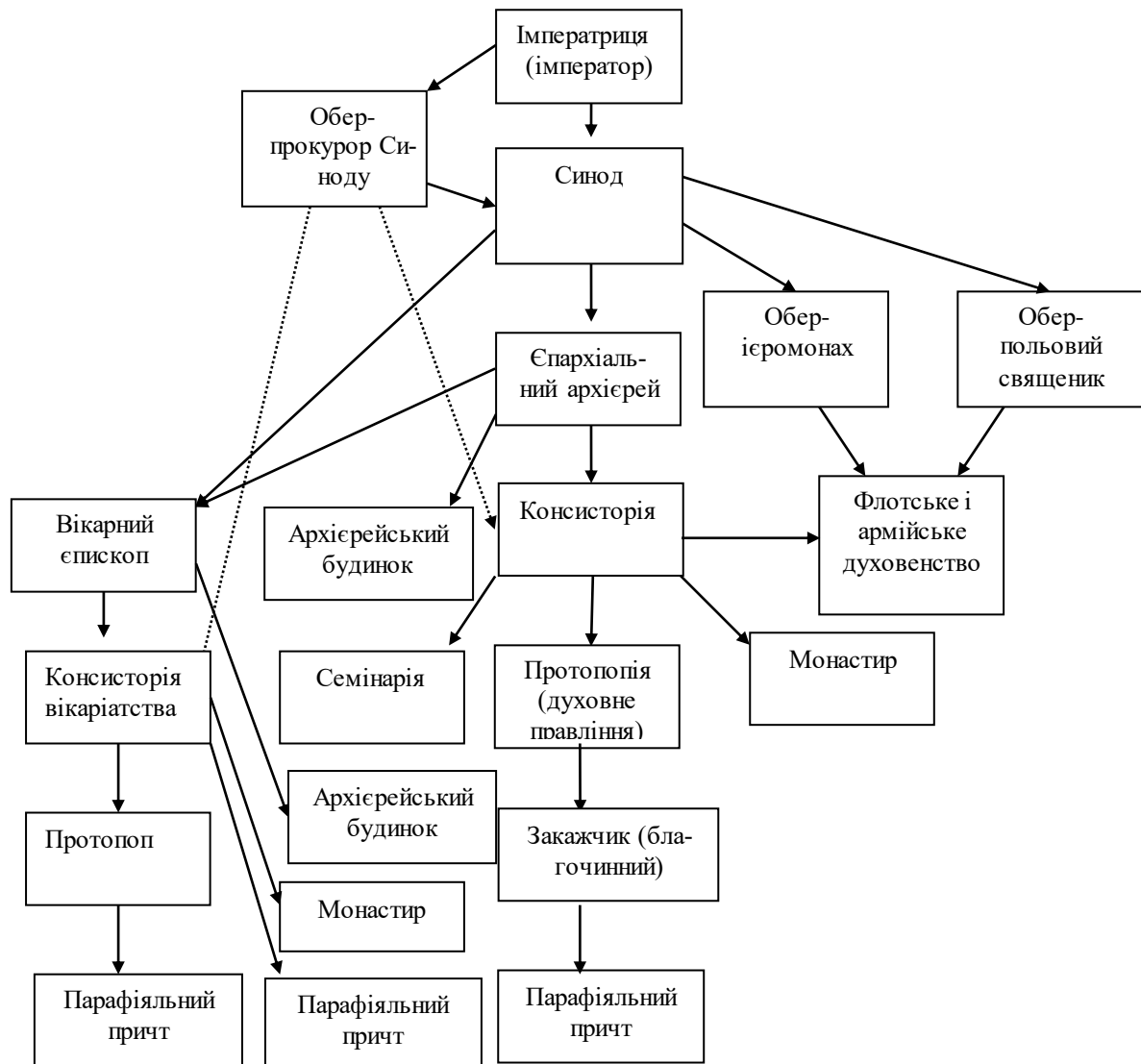
**Законодавчі документи з історії православної церкви на півдні України
1775 – 1861 рр. у Повному зібранні законів Російської імперії і фондах вітчизняних архівних та музейних установ**

Рік	Кількість документів за ПЗЗРІ	Загальна кількість виявлених документів	Рік	Кількість документів за ПЗЗРІ	Загальна кількість виявлених документів
1775	9	11	1819	10	18
1776	5	8	1820	12	15
1777	4	7	1821	7	15
1778	4	5	1822	3	3
1779	6	10	1823	20	23
1780	3	3	1824	13	18
1781	9	11	1825	14	20
1782	4	8	1826	21	24
1783	4	9	1827	24	32
1784	9	11	1828	26	30
1785	7	9	1829	20	24
1786	4	10	1830	17	19
1787	6	9	1831	23	30
1788	5	8	1832	31	42
1789	2	3	1833	19	26
1790	0	0	1834	32	36
1791	2	6	1835	28	32
1792	3	3	1836	34	39
1793	7	11	1837	22	26
1794	5	10	1838	25	26
1795	4	9	1839	30	31
1796	7	26	1840	31	36
1797	20	24	1841	28	31
1798	20	26	1842	30	38
1799	12	22	1843	26	33
1800	21	23	1844	20	31
1801	10	15	1845	21	22
1802	13	15	1846	26	31
1803	8	9	1847	14	18
1804	25	28	1848	10	17
1805	14	16	1849	5	19
1806	14	23	1850	16	30
1807	10	16	1851	18	25
1808	20	24	1852	12	14
1809	5	12	1853	16	20
1810	10	13	1854	12	16
1811	12	15	1855	16	26
1812	15	24	1856	17	57
1813	7	11	1857	18	24
1814	12	16	1858	27	31
1815	7	9	1859	25	28
1816	9	15	1860	20	23
1817	15	22	1861	20	25
1818	18	27	Загалом	1265	1716

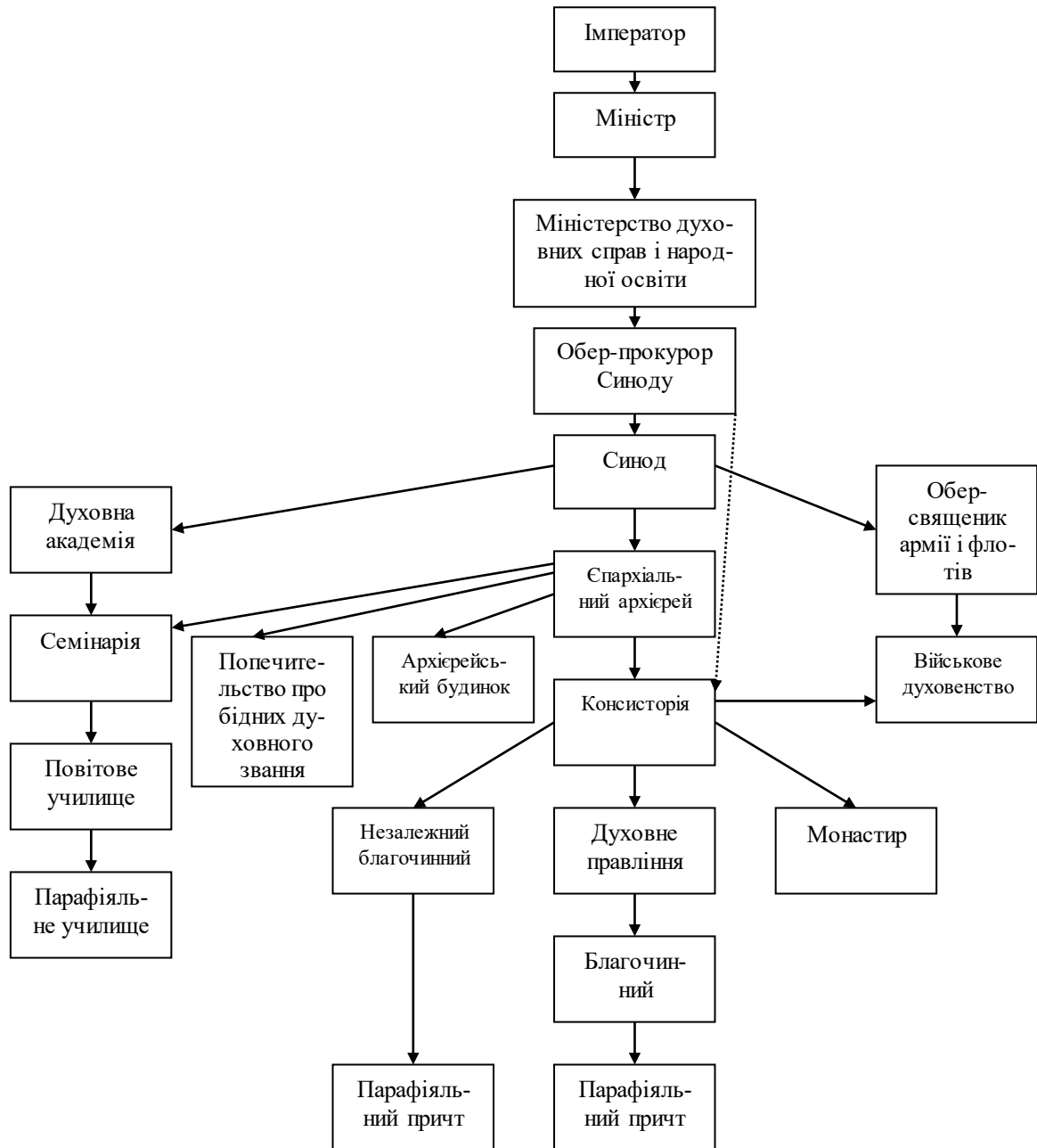
Додаток Д

Система управління православною церквою

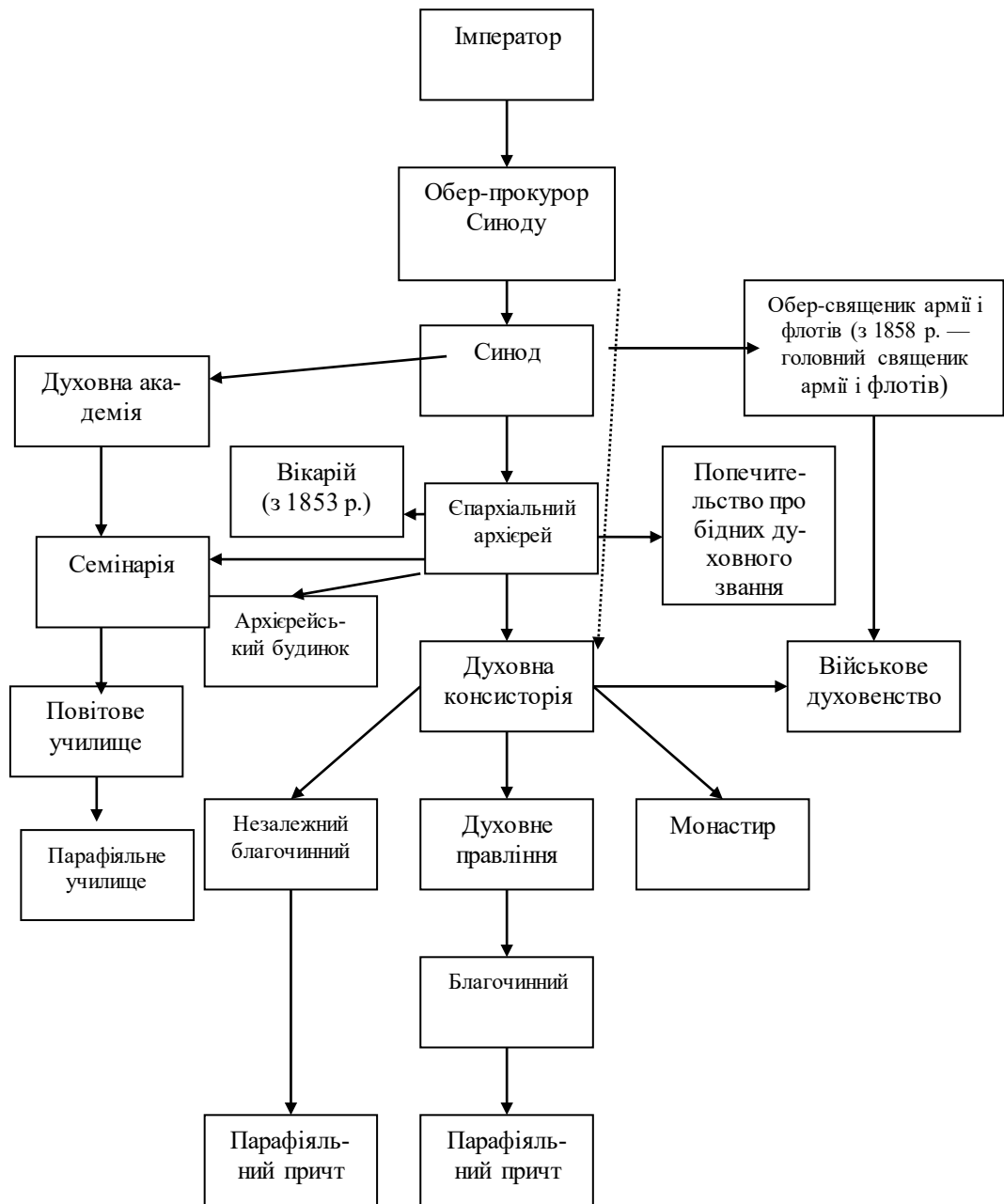
а) Остання чверть XVIII століття

б) Період „Подвійного міністерства”

в) 1840-і — 1850-і рр.

Додаток Е

**Населені пункти з релігійними спорудами, що увійшли до складу
Слов'янської та Херсонської єпархії (1776 рік)**

Населений пункт	Назва храму	Населений пункт	Назва храму
Керч	Іоанна Предтечі	Єнікале	Успіння (?)
З Переяславської єпархії			
Єлизаветград	Трійці	Янів	Різдва Предтечі
«»	Успіння	Шолмош	Миколи
«»	Знамення	Калантаївка	Покрова
«»	Володимирської Богоматері	Онофріївка	Спиридона
«»	Петра і Павла	Ухівка	Преображення Господня
Мурзинка	Миколи	Богоявленська	Богоявлення
Бешка	Трійці	Василівка	Василія єпископа Паризького
Овнянка	Трьох святих	Іванецька	Покрова
Куколівка	Архістрати́га Михаїла	Новомиргород	Миколи
Красокам'янка	Різдва Богородиці	«»	Різдва Богородиці
Попільнаста	Іоанна Богослова	«»	Архістрати́га Михаїла
Деріївка	Вознесіння	Печка	Успіння
Мішури́н Ріг	Сімеона Богоприймця і Анни Пророчиці	Петроострів	Преображення Господня
«»	Преображення Господня	Надлак	Миколи
Дніпровокам'янка	Миколи	Калніболотський	Вознесіння
Калужина	Успіння	Семлик	Архістрати́га Гавриїла
Бородаївка	Покрова	Архангельський	Архістрати́га Михаїла
Домоткань	Архістрати́га Михаїла	Мартоноша	Георгія
Пушкарівка	Миколи	Панчев	Миколи
Омельницька	Трійці	Каніж	Трьох святих
Зелена	Петра і Павла	Сентовський	Зішестя Святого Духа
Верблюжка	Покрова	Буковар	Димитрія
Спасова	Архістрати́га Михаїла	Федвар	Петра і Павла
Вершино-Кам'янка	Миколи	Суботицький	Стрітєння
Аджамка	Преображення Господня	Цибулів	Покрова
Куцеволівка	Миколи	Мошорин	Здвиження Хреста
Крюків	Покрова	Красне Поле	Сімеона Богоприймця
Табури́нський	Архістрати́га Михаїла	Михайлівка	Архістрати́га Михаїла

Крилов	Успіння	Оситняжка	Миколи
«»	Покрова	Хорватівська	Різдва Предтечі
Кам'янський	Преображення Господня	Павлівський	Георгія
Земун	Успіння	Виска	Преображення Господня
Павлиш	Стрітєння	Тернівка	Миколи
Андрусівський	Георгія	Інгульська	Трійці
Вершац	Різдва Богородиці	Добрянка	Різдва Богоматері
Глинський	Архістратига Михаїла	Липняжка	Успіння
Самбор	Богоявлення	Плетений Ташпик	Миколи
Дмитрівський	Успіння	Тишківка	Покрова
Бечий	Миколи	Грузька	Покрова
Вараждин	Трійці	Катерининський	Варвари
Глоговац	Миколи		
3 Київської єпархії			
Полтава	Успіння	Китайгород	Зішестя Святого Духа
«»	Миколи	Орел	Миколи
«»	Воскресіння	«»	Преображення Господня
«»	Преображення Господня	«»	Архістратига Михаїла
«»	Стрітєння	«»	Успіння
«»	Різдва Богородиці	Карлівка	Успіння
Диканька	Різдва Христова	Федорівка	Андрія
«»	Златоустівська	Варварівка	Варвари
«»	Різдва Богородиці	Скелька	Покрова
Брусей	Архістратига Михаїла	Черняківка	Варвари
Стасовці	Покрова	Іскрівка	Благовіщення
Кам'янка	Василія	Орчик	Покрова
Гавронці	Іоанна Предтечі	Чутівка	Трьох святителів
Петрівка	Архістратига Михаїла	Сторожове	Захарія та Єлизавети
Сем'янівка	Успіння	Кобеляки	Покрова
Тахтаулове	Трійці	«»	Архістратига Михаїла
Осмачки	Миколи	«»	Георгія
Жуки	Покрова	«»	Преображення Господня
«»	Георгія	«»	Парасковії
Надежда	Віри, Надії та Любові	«»	Успіння
Іванченці	Архістратига Михаїла	«»	Різдва Богоматері
Малі Будища	Трійці	«»	Миколи
Павленки	Покрова	«»	Трійці
Яковці	Богородиці	Горешні Млини	Вознесіння
Кругий Берег	Петра і Павла	Соколка	Покрова
Ковалівка	Миколи	«»	Різдва Богоматері

Триби	Златоустівська	«»	Миколи
Іскрівка	Богословська	«»	Богоявлення Господня
Нижні Млини	Архістрати́га Михаїла	«»	Богословська
Локощина	Миколи	Лучки	Здвиження Хреста
Тагамлик	Трійці	Кишеньки	Архістрати́га Михаїла
Головач	Вознесіння	«»	Успіння
Писарівка	Воскресіння	«»	Преображення Господня
Малиши	Трьох святи́телів	«»	Миколи
Козелоольшане	Архідиякона Стефана	Переволочна	Воскресіння
Федірки	Різдва Богоматері	«»	Преображення Господня
Мачухи	Богословська	«»	Миколи
«»	Покрова	«»	Різдва Богоматері
Куклинці	Миколи	Ханделеївка	Покрова
Млинці	Трійці	Келеберда	Преображення Господня
Горбанівка	Різдва Богоматері	«»	Миколи
Пушкарівка	Георгія	«»	Покрова
Гриби	Архістрати́га Михаїла	«»	Трійці
Дужулі	Різдва Христова	«»	Різдва Богоматері
Шостаки	Парасковії	«»	Архістрати́га Михаїла
Супрунівка	Богоявлення Господня	Пришиб	Вознесіння
Івашки	Покрова	Григорівка	Тимофія
Великі Будища	Миколи	Решетилівка	Успіння
«»	Трійці	«»	Введення Пресвятої Богородиці
«»	Різдва Богоматері	«»	Преображення Господня
«»	Вознесіння	«»	Покрова
«»	Покрова	«»	Архістрати́га Михаїла
Старі Млини	Здвиження Хреста	«»	Миколи
Нові Млини	Петра і Павла	Демидівка	Трійці
Старі Санжари	Трійці	Кременчук	Преображення Господня
«»	Покрова	«»	Успіння
«»	Преображення Господня	Власівка	Преображення Господня
«»	Архістрати́га Михаїла	«»	Різдва Богоматері
«»	Миколи	Недогарки	Трійці
«»	Успіння	Рублівка	Успіння
«»	Різдва Христова	Богомолівка	Трійці

Нові Санжари	Архістратига Михаїла	Омельник	Різдва Богоматері
«»	Покрова	«»	Миколи
«»	Преображення Господня	«»	Петра і Павла
«»	Успіння	Манжелія	Архістратига Михаїла
«»	Трійці	Піски	Успіння
«»	Миколи	Демидівка	Зішестя Святого Духа
Лелехівка	Георгія	Миколаївка	Миколи
Білики	Успіння	Потоки	Успіння
«»	Миколи		Миколи
«»	Георгія	Дмитрівка	Покрова
«»	Преображення Господня	Новоселиця	Трійці
«»	Покрова	Стара Самара	Покрова
«»	Різдва Богоматері	Старий Кодак	Архістратига Михаїла
Комарівка	Архістратига Михаїла	Новий Кодак	Миколи
Нефороща	Преображення Господня	Карнаухівка	Варвари
«»	Миколи	Кам'янське	Різдва Богоматері
«»	Архістратига Михаїла	Романкове	Успіння
Маячка	Архістратига Михаїла	Кам'янка	Преображення Господня
«»	Миколи	Петриківка	Георгія
Андріївка	Андрія	Могильово	Воскресіння
Царичанка	Покрова	Бабайківка	Миколи
«»	Успіння	Гупалівка	Різдва Предтечі
«»	Миколи	Котівка	Преображення Господня
«»	Архістратига Михаїла	Личкове	Покрова
Китайгород	Успіння	Шульгівка	Успіння
«»	Миколи		
3 Воронежської єпархії			
Бахмуг	Трійці	Борівське	Миколи
«»	Покрова	Воєводівка (Гендриківка)	Іоанна Предтечі
«»	Різдва	Безгинове	Казанської Божої Матері
«»	Петра і Павла	Райгородка	Миколи
«»	Миколи	Єпіфанівка	Василія
Сухарева	Миколи	Фортеця Святого Димитрія	Покрова
Кремінна	Архістратига Михаїла	«»	Казанської Божої Матері
Краснянка	Архістратига	«»	Миколи

	Михаїла		
Боровеньки	Миколи	«»	Успіння
Містки	Трійці	«»	Андрія
Шульгінка	Миколи	«»	Архістратига Михаїла
Штурмова	Різдва	«»	Різдва
Новоайдар	Архістратига Михаїла	Темерник	Димитрія
Дмитрівська	Димитрія	Азов	Андрія
Петрівка	Петра і Павла	«»	Успіння
Старий Айдар	Архістратига Михаїла	Азовський козачий полк	Миколи
Трехибінська	Покрова	Таганрог	Покрова
Муратове	Миколи		
3 Білгородської єпархії			
Білівська	Різдва Богоматері	Маяки	Трійці
Васильківська	Миколи	Райгородок	Архістратига Михаїла
Рясківська	Преображення Господня	Нова Водолага	Воскресіння
Прасковіївська	Казанської Божої Матері	«»	Миколи
Козловська	Воскресіння	«»	Преображення Господня
Берецька Вершина	Миколи	Мала Водолага	Здвиження Хреста
Олексіївська	Миколи	Петрівка	Зішестя Святого Духа
Новий Бишкін	Покрова	Камишуваха	Богородиці
Михайлівська	Трійці	Серебрянський	Преображення Господня
Мілова	Миколи	Асесорське	Вознесіння
Вірьовкіна	Миколи	Верхня Беленка	Іоанна Предтечі
Орчик	Миколи	Нижня Беленка	Петра і Павла
Старовірівка	Архістратига Михаїла	Кримська Яма	Архістратига Михаїла
Єфремівська	Архістратига Михаїла	Підгородній	Архідиякона Стефана
Борова	Різдва Богоматері	Суходіл	Успіння
Бишкінські Вершини	Архістратига Михаїла	Кам'яний Брід	Петра і Павла
Шебелинка	Архістратига Михаїла	Черкаський Брід	Миколи
Лозовенька	Косьми та Дем'яна	Хороший Яр	Ігнатія Богоносця
Протопопівка	Катерини	Третя рота	Іоанна Предтечі
Петрівська	Преображення Господня	П'ята і шоста роти	Миколи
Охоче	Трійці	Четверта рота	Трійці
Берестовеньки	Покрова	Вергунський	Георгія
Ленивка	Миколи	Четверта рота	Іоанна Предтечі
Олександрівська	Покрова	Борисоглібська	Преображення Господня

Петровська	Катерини	Лівенська	Покрова
Тор	Миколи	Федорівська	Введення Пресвятої Богородиці
«»	Введення Пресвятої Богородиці	Березівка	Трійці
Маяки	Покрова		

Таблиця укладена на підставі: РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 308 – 362; ДААРК. — Ф. 118. — Оп. 1. — Спр. 5038. — Арк. 31 – 32 зв.

Додаток Ж

Динаміка змін чисельності релігійних споруд Катеринославської і Таганрозької та Херсонської і Таврійської єпархій

Єпархія	Рік	Соборів	Церков	Каплиць або моли- товних бу- динків	Монастирів чоловічих	Монастирів жіночих
Катеринославська й Таганрозька	1839	10	345	2	1	—
	1844	10	350	4	1	—
	1849	10	354	16	1	—
	1854	10	362	26	1	—
	1859	10	376*	29	2	—
Херсонська й Таврійська	1839	12	518	—	4	—
	1844	14	535	9	4	1
	1849	20	552	11	4	1
	1854	21	545	30	5	1
	1859	23	555	46	11	1

Таблиця укладена на підставі: Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 2, 6, 10; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 2, 6, 10; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 2, 6, 10; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 2, 6, 10; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 2, 6, 10.

* З них 24 — в Таганрозькому градоначальстві і Ростовському повіті. Див.: Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. — Т. XIII. Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством. — СПб.: тип. К. Вульфа, 1863. — 151 с.

Додаток 3

Співвідношення назв церков, що увійшли до складу Слов'янської та Херсонської єпархії

У числі ім'я названа споруда	Єпархія, з якої передані релігійні споруди			
	Київська	Переяславська	Воронезька	Білгородська
Андрія	2		2	
Архідиякона Стефана	1			1
Архістратиґа Гавриїла		1		
Архістратиґа Михаїла	18	8	5	7
Благовіщення	1			
Богородиці	1			1
Богоявлення Господня	2	2		
Варвари	3	1		
Василія	1	1	1	
Введення Пресвятої Богородиці	1			2
Віри, Надії та Любові	1			
Вознесіння	4	2		1
Володимирської Богоматері		1		
Воскресіння	4			2
Георгія	6	3		1
Димитрія		1	2	
Захарія та Єлизавети	1			
Здвиження Хреста	2	1		1
Зішестя Святого Духа	2	1		1
Златоустівська	2			
Знамення		1		
Ігнатія Богоносця				1
Іоанна Богослова, Богословська	3	1		
Іоанна Предтечі	1	2	1	3
Казанської Божої Матері			2	
Катерини				2
Косьми та Дем'яна				1
Миколи	25	14	9	11
Парасковії	2			1
Петра і Павла	3	3	2	2
Покрова	20	9	4	5
Різдва Богоматері	13	4		2
Різдва Предтечі	1			
Різдва Христова	3			
Різдва [?]			3	
Сімеона Богоприїмця		1		

Сімеона Богоприїмця та Анни Проро- чиці		1		
Спасу (Преображення Господня)	15	6		5
Спиридона		1		
Стрітєння	1	2		
Тимофія	1			
Трійці	13	5	2	4
Трьох святих	2	2		
Успіння	18	7	2	1

Таблиця укладена на підставі: РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 308–362.

Додаток К

Назви храмів, влаштованих на землях Херсонської і Таврійської єпархії

У числі ім'я назва- ні			1782– 1790		1791– 1800		1801– 1810		1811– 1820		1821– 1830		1831– 1837	
	кількість	%	1*	2**	1*	2**	1*	2**	1*	2**	1*	2**	1*	2**
Адріана та Ната- лі	2	0,4	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Ананія	1	0,2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Анастасія	1	0,2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Архідиякона Стефана	1	0,2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Архістратиґа Га- вріїла	1	0,2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Архістратиґа Михайла	39	8,8	6	0	15	2	4	0	4	3	4	0	0	1
Благовіщення	2	0,4	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0
Богородиці	23	5,2	3	1	7	1	2	2	2	0	0	3	2	0
Варвари	4	0,9	1	0	1	0	0	0	1	0	0	1	0	0
Василія	2	0,4	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Введення Прес- вятої Богородиці	1	0,2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Вознесіння	7	1,6	0	0	1	1	1	0	0	0	3	1	0	0
Воскресіння	4	0,9	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Георгія	10	2,2	1	0	3	1	0	0	1	0	3	1	0	0
Григорія	2	0,4	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Григорія Великої Вірменії	2	0,4	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Димитрія	10	2,2	1	0	7	0	1	1	0	0	0	0	0	0
Здвиження Хре- ста	3	0,7	0	0	2	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Зішестя Святого Духа	8	1,8	1	0	1	0	4	1	0	0	1	0	0	0
Знамення	2	0,4	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Іллі	3	0,7	1	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Іоакима та Анни	1	0,2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Іоанна [?]	2	0,4	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Іоанна Богослова	11	2,4	1	0	5	0	1	0	1	0	2	0	0	1
Іоанна Златоуста	1	0,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Іоанна Предтечі	10	2,2	2	0	6	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Іосифа	4	0,9	0	0	3	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Казанської Божої Матері	4	0,9	0	0	0	0	0	0	2	0	1	1	0	0
Катерини	6	1,3	2	0	1	0	0	0	1	1	0	0	1	0
Костянтина та Єлени	1	0,2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0

* Землі Херсонської губернії

** Землі Таврійської губернії

Косьми та Дем'яна	3	0,7	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Луки	2	0,4	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0
Марії	1	0,2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Марка	1	0,2	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Миколи	84	18,9	18	0	26	8	9	1	12	3	4	3	0	0
Олександра	3	0,7	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	1	0
Олександра Невського	7	1,6	0	0	0	2	0	1	0	1	2	1	0	0
Олексія	1	0,2	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Пантелеймона	1	0,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Парасковії	5	1,1	1	0	2	0	0	0	2	0	0	0	0	0
Петра і Павла	21	4,7	7	0	5	1	2	2	1	0	3	0	0	0
Покрова	54	12,1	12	0	14	3	5	2	8	1	5	2	1	1
Різдва Богоматері	16	3,6	5	0	4	1	2	0	1	1	1	0	1	0
Сергія	1	0,2	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Сімеона	1	0,2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Софії	1	0,2	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Спасу (Преображення Господня)	17	3,8	4	0	3	1	3	1	0	1	2	1	1	0
Трійці	20	4,5	2	0	3	1	2	4	1	3	2	0	1	1
Усікновення глави Предтечі	1	0,2	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Усіх Святих	4	0,9	0	0	1	0	2	0	1	0	0	0	0	0
Успіння	29	6,5	6	0	8	2	5	1	4	0	1	1	1	0
Феодора Стратилата	1	0,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Феодора Тірона	1	0,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Царя Костянтина	2	0,4	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Таблиця укладена на підставі: Гавриил. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. — Одесса: в городской типографии, 1848. — 71 с.

Додаток Л

Зміни чисельності духовних навчальних закладів Катеринославської і Таганрозької та Херсонської і Таврійської єпархій

Єпархія	Рік	Академій	Семінарій	Повітових училищ	Парафіяльних училищ	Загалом
Катеринославська	1836	—	1	4	4	9
	1840	—	1	2	2	5
	1845	—	1	3	3	7
	1850	—	1	3	3	7
	1855	—	1	2	—	3
	1860	—	1	3	1	5
Херсонська	1840	—	1	3	3	7
	1845	—	1	3	3	7
	1850	—	1	3	3	7
	1855	—	1	3	—	4
	1860	—	1	3	—	4

Таблиця складена на підставі: Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год... — С. 137; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 49; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 54; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 54; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 54; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 70.

Додаток М

Наповненість штатів південноукраїнських єпархій у 1836 – 1859 рр.

Єпархія	Рік	Священники		Диякони		Причетники	
		Нестача (осіб)	В наявності (%)	Нестача (осіб)	В наявності (%)	Нестача (осіб)	В наявності (%)
Катерино-славська	1836	358	72,6	337	49	1211	54,2
	1839	46	91,7	125	60,3	306	73,2
	1844	73	87,8	60	82,2	343	72,1
	1849	0	100	0	100	0	100
	1854	2	99,6	1	99,5	11	98,7
	1859	0	100	3	98,5	4	99,5
Херсонська	1839	96	86,6	184	52,1	448	68,3
	1844	81	89,7	118	64,8	387	73,6
	1849	0	100	0	100	105	91,1
	1854	9	98,6	0	100	160	87,1
	1859	16	97,6	4	97,4	68	94,5

Таблиця складена на підставі: Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год... — С. 108 – 109; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 18 – 19.

Додаток Н

Кількість вихованців духовних навчальних закладів Південної України

Єпархія	Рік	Семінарії	Повітові училища	Парафіяльні училища	Загалом
Катеринославська	1836	171	375	366	912
	1840	148	245	243	636
	1845	191	340	255	756
	1850	168	289	245	702
	1855	159	388	—	547
	1860	177	372	37	586
Херсонська	1840	119	194	209	522
	1845	163	261	180	604
	1850	145	219	221	641
	1855	162	387	—	549
	1860	128	359	—	487

Таблиця складена на підставі: Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год... — С. 146 – 147; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 58 – 59; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 62 – 63; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 62 – 63; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 62 – 63; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 78 – 79.

Додаток П

Зміна чисельності парафіяльного духовенства південноукраїнських єпархій

Єпархія	Рік	Протоієреїв	Священиків	Дияконів	Причетників
Слов'янська та Херсонська	1776	14	538	68	761
	1784	1394			
Катеринославська, Херсонська і Таврійська	1836	25	949 [912]*	325 [323]*	1432 [1403]*
Катеринославська і Таганрозька	1839	10	510	190	837
	1844	10	525	277	886
	1849	11	468	198	828
	1854	10	487	198	861
	1859	10	499	191	881
Херсонська і Таврійська	1839	12	623	200	964
	1844	19	706	217	1080
	1849	21	632	153	1075
	1854	25	638	152	1083
	1859	28	654	152	1169

* Дані згідно з РДІА. — Ф. 796. — Оп. 117. — Спр. 1201. — Арк. 3 – 6

Таблиця складена на підставі: РДІА. — Ф. 796. — Оп. 56. — Спр. 436. — Арк. 365 – 368; Оп. 117. — Спр. 1201. — Арк. 3 – 6; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год... — С. 108 – 109; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 14 – 15; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 18 – 19.

Додаток Р

Чисельність чернецтва в архієрейських будинках і монастирях Катеринославської і Таганрозької та Херсонської і Таврійської єпархій

Єпархія	Рік	Архієрейські будинки і штатні чоловічі монастирі		Позаштатні чоловічі монастирі		Штатні жіночі монастирі	
		ченців	послушників	ченців	послушників	черниць	послушниць
Катеринославська	1839	10	3	2		—	—
	1844	6	2	4		—	—
	1849	7	8	2		—	—
	1854	11	10	4		—	—
	1859	4	1	14	9	—	—
Херсонська	1839	65	14	54		—	—
	1844	59	13	17	13	3	6
	1849	44	19	12	7	5	14
	1854	67	42	14	18	10	32
	1859	40	12	49	49	15	31

Таблиця складена на підставі: Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 2, 6; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 2, 6; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 2, 6; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 2, 6; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 2, 6.

Додаток С

**Причини розірвання шлюбів у південноукраїнських єпархіях
(1840 – 1860 рр.)**

Єпархія	Рік	Причини розірвання шлюбу						
		Наявність іншого, не припиненого, шлюбу	Фізична Нездатність	Перелюб	Безвісна відсутність	Заслання одного з подружжя	Належність до інших конфесій	Загалом
Катеринослав- ська	1840	3	—	—	—	—	—	3
	1845	3	—	—	1	—	—	4
	1850	1	—	—	—	—	—	1
	1855	1	—	—	—	—	—	1
	1860	—	—	—	1	—	—	1
Херсонська	1840	5	—	—	4	—	—	9
	1845	6	—	—	1	—	—	7
	1850	6	—	—	—	—	—	6
	1855	4	—	—	—	1	—	5
	1860	—	—	—	1	3	—	4

Таблиця складена на підставі: Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 44; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 50; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 50; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 50; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 66.

Додаток Т
Кількість осіб, приєднаних до офіційної церкви з інших конфесій

Спархія	Рік	Уніатів	Каголиків	Протестантів		Григоріан	Половців	Безпоповців	Духоборів	Крім того, приєднано до	Іудеїв	Магометан	Язичників	Загалом
				Лютеран	Реформаторів									
Катеринославська	1836	—	6	2			14	—	23	—	39	13	—	97
	1840		5	1	—	—	—	12	—	—	9	—	—	27
	1845		12	3	—	—	—	8	—	—	9	3	—	35
	1850		23	4	—	—	2	2	—	—	12	1	—	44
	1855		12	1	—	—	2	2	—	—	15	3	—	35
	1860		21	1	—	—	—	3	—	—	14	1	—	40
Херсонська	1840		12	3	—	—	31	21	1	—	34	7	—	109
	1845		83	6	—	—	8	275	108	—	46	7	—	533
	1850		33	3	—	—	5	2	1	30	62	12	—	148
	1855		38	8	2	—	5	13	1	52	109	7	1	236
	1860		28	4	1	—	30	3	1	14	42	2	—	125
Таврійська	1860		1	2	—	—	—	1	—	—	10	12	3	29

Таблиця складена на підставі: Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1836 год... — С. 124 – 125; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1840 год... — С. 38 – 39; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1845 год... — С. 44 – 45; Извлечение из отчета обер-прокурора Святейшего Синода за 1850 год... — С. 44 – 45; Извлечение из отчета по ведомству духовных дел православного исповедания за 1855 год... — С. 44 – 45; Извлечение из отчета по ведомству православного исповедания за 1860 год... — С. 60 – 63; Извлечение из отчета о епархиальном управлении за минувший 1860 год... — С. 104.